MSS No. 409/7 Subject Ramayana

Name of MSS Valmiki Ramayana Uttarkand Tika

Author

Period Folios 400

Script Devnagiri Source Prithipal Singh, Jalandhar

Missing Folios

ॐ
रा॰वा॰
उ॰टी॰
१

ॐश्रीगणेशायनमः ॐअनेनैवतत्त्वंकार्यंकृतायोध्यांनिजेपदे स्थापयितास्वयंयेनेरामोनःकुलदैवतं १ अथरावणस्यव
धानंतरहंजवलवैभवप्रतिपादनद्वारातज्ज्ञैस्तवेनभगवतिपराक्रमातिशयंप्रतिपादयितुंतत्प्रकरणवैभवंतद्येवोपसंहरतमितिभ
गवन्महिमनिचस्तोतव्यः आगताइत्याह प्राप्तेतिराज्यलाभानंतरंगेहंतेआनंतरंप्राप्तराज्याभिषेकस्यसमीपेस्वनयुः आज
ग्मुःकिमर्थमावैवर्धनंदितुंतत्रवैभवमभिषेकोतमित्यर्थः १ पूर्वस्यांदिशियेस्थिताः पूर्वदिशिप्रधानतयायेस्थिताःस्त
प्राप्तराज्यस्यरामस्यराज्यलाभानंतरंवृत्ते आजग्मुर्मुनयःसर्वेराघवंप्रतिनंदितुं १ कौशिकोथय
वक्रीतोगार्ग्योगालवएवच कण्वोमेधातिथेःपुत्रःपूर्वस्यांदिशियेस्थिताः २ स्वस्त्यात्रेयश्चभ
गवान्नमुचिःप्रमुचिस्तथा अगस्त्योत्रिश्चभगवान्सुमुखोविमुखस्तथा ३ आजग्मुस्तेसहा
गस्त्येनयेश्रितादक्षिणांदिशं नृषद्गुःकवषीधौम्यःकौषेयश्चमहानृषिः ४ तेप्याजग्मुः
सशिष्यावैयेश्रिताःपश्चिमांदिशं वसिष्ठःकश्यपोथात्रिर्विश्वामित्रःसगौतमः ५ जमद
र्थः २ स्वस्तिकरआत्रेयःस्वस्त्यात्रेयः ३ ४ ५ तेपिउक्तवसिष्ठादिरूपाःसम ग्निर्भरद्वाजस्तेपिसप्तर्षयस्तथा
पियोप्यागतायइत्यर्थः तेषांस्वरूपकथनमुदीच्यांदिशीत्यादिनतत्ववोहितावसिष्ठोनित्यं समीपएववर्ततेकोनामासौवसि
ष्ठोयउत्तरदिशः कश्यपादिभिः सहागतइतिवेद्वसावयथागस्त्यस्तेनोमंडलेमंदवन्मयेतितोस्थितोपियोगवैभवात् भूलो
के [illegible]पितथावसिष्ठोपितंजोमंडलंसप्तर्षिमध्यगोपाल्भूलोकेचतत्रसप्तर्षिमंडलस्यस्तेसहागतइत्युच्यतेइतिवदेति ९१

उदीच्यां दिशि ये नित्यमेव निवासिनः

2 प्रतिहारोद्वास्थस्तस्य दर्शनं तन्मुखेन समागमस्यागमननिवेदनार्थः विष्ठिताद्वाविष्ठिताःस्थिताइत्यर्थः ७ अवस्थानानंतरं सर्वान्मुनीनागस्त्योद्वा
स्थमुवाच ८ किमुवाच तदाह निवेद्यतामिति तूर्णमिति मानसीत्वरा द्रुतमिति कायिकी उक्ता प्राक्स्थित्वेन राजा वसन्नावमस्परी

संप्राप्यैते महात्मानो राघवस्य निवेशनं विष्ठिताः प्रतिहारार्थं ज्ञापयामासुरप्रभाः ७ वेदे वेदांग
विद्वुष्टो नानाशास्त्रविशारदः द्वास्थं प्रोवाच धर्मात्मा अगस्त्यो मुनिसत्तमः ८ निवेद्यतां दाशर
थेर्ऋषयो वयमागताः प्रतिहारस्ततस्तूर्णमगस्त्यवचनाद्द्रुतं ९ समीपं राघवस्याशु प्रविवेश म
हात्मनः नयेंगितज्ञः सद्वृत्तो दक्षो धैर्यसमन्वितः १० सरामं दृष्टपसंहृष्टा सःपूर्णचंद्रसमद्युतिं अगस्त्यं
——— प्रवेशयथासवे १२ दृष्ट्वा प्राप्तान्मुनींस्तांस्तु प्रत्युत्थाय कृतांजलिः पाद्यार्घ्यादिभिरान
र्च्यतांनिवेद्य वसादरं १३ रामोभिवाद्य प्रयत आसनान्यादिदेशह तेषु कांचनचित्रेषु महत्सुच वरे
षुच १४ कुशांतर्धानदत्तेषु मृगचर्मयुतेषुच यथार्हमुपविष्टास्ते आसनेषूषिपुंगवाः १५

उ
९

ms Gaur

त्वाभावो विवक्षितः ९ १२ निवेद्य प्रत्येकमिति शेषः १३ वरेषु बहुमूल्येषु १४ कुशांतर्धीनदत्तेषु कुशैरंतर्धीनं कृतं येषु कुशास्तृते

उ॰
रावा॰
उ टी॰
१

३ सपुरोगमाः पुरोगमैः प्रधानैः सहिताः ॥९॥ हतशात्रवं हतशत्रुसमूहं त्वां भाग्येन कुशलिनं पश्याम इतः कुशलमेव यत्त्वया शत्रुर्हतस्तेनैव
अस्माकं कुशलमित्यर्थः ॥१०॥ दिष्ट्या त्वया हत इत्युक्त्वा पुनर्विचार्याहुः पुत्रपौत्रवानपि रावणस्ते न भारः न हि यस्त्वं धनुःसहित

रामेण कुशलं पृष्टाः सशिष्याः सपुरोगमाः महर्षयो वेदविदो
रामं वचनमब्रुवन् कुशलं नो महाबाहो सर्वत्र रघुनंदन ॥९॥ त्वां
तु दिष्ट्या कुशलिनं पश्यामो हतशात्रवं दिष्ट्या त्वया हतो राजन् रा
वणो लोकरावणः ॥१०॥ न हि भारः स ते राम रावणः पुत्रपौत्रवान्
सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन् विजयेथा न संशयः ॥११॥ दिष्ट्या त्वया हतो
राम रावणः पुत्रपौत्रवान् दिष्ट्या विजयिनं त्वाद्य पश्यामः सह
सीतया ॥१२॥ लक्ष्मणेन च धर्मात्मा भ्रात्रा त्वद्धितकारिणा मा

र्थः न देवावदर्शयति सधनुरिति विजयेथाः विपराभ्यां जेरिति तङ् इति ॥११॥ लक्ष्मणेन चेति ग्रंथस्यार्थस्य दिष्ट्या त्वया हताः इति शे
षः मात्रभिरित्यादि दिष्ट्यास्येत्यादिः पुत्रमित्यन्वयः ॥१२॥ २

यस्य प्रमाणात् आकारप्रमाणात् २२ ह्युपरावणवधेन नन्वभारस्तिरोहितरावणविषय एव तत्कुम्भकर्णस्मादः संख्येतस्येति संख्येतस्य रावण
स्य कर्मरंटकः पराभवश्चाक्रमणमिति यत्न किं विदपितं दिष्ट्यातिरोधानसाधनयागभंगेन हृदं द्वंद्वमवप्राप्नोतिएवहतो रावणिरिति यदि

दिष्ट्या प्रहस्तो विकटो विरूपाक्षो महोदरः धूम्राक्षश्चाकम्पनश्चैव निहतास्ते निशाचराः २१ यस्य प्रमाणा
द्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते दिष्ट्या ते समरे राम कुम्भकर्णो निपातितः २२ त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्त
कनरान्तकौ दिष्ट्या ते निहता राम महावीर्या निशाचराः २३ दिष्ट्या त्वं राक्षसेंद्रेण द्वंद्वयुद्धमुपागतः
देवतानामवध्येन विजयं प्राप्तवानसि २४ संख्येतस्य न किं चिद्रावणस्य पराभवः द्वंद्वयुद्धमनु
प्राप्तो दिष्ट्या ते रावणिर्हतः २५ दिष्ट्या तस्य महाबाहो कालस्येवाभिधावतः मुक्तः सुरिपोर्वीर प्रा
प्तश्च विजयस्त्वया २६ अभिनंदामते सर्वे संश्रुत्येंद्रजितो वधं अवध्यः सर्वभूतानां महामायाधरो यु
धि २७ विस्मयस्त्वेष चास्माकं तच्छ्रुत्वेंद्रजितं हतं दत्वा पुण्यामिमां वीर सौम्यामभयदक्षिणां दि
ष्ट्या वर्द्धसि काकुत्स्थ जयेनामित्रकर्षण २८

इमेवव्रह्मितिशेषः २५ कालस्येवुल्बणमभिधावतस्तस्य मुक्तः शरबंधादिकृतपरमकृच्छ्रादितिशेषः २६ विस्मयहेतुरवध्य इति यतः
सो वध्यत्वादिगुणो नरावषयवर्णस्वदिहयो सस्माकं विस्मयो विस्मयकरः इत्यन्वयः तत्तस्मादिंद्रजितं हतं श्रुत्वा वयं

[illegible] ९२

ॐ
रामा॰
उ॰टी॰
१

5 श्रुमयदत्रिगाणायभयदानेदत्वाऽऽश्रुषिभ्य इतिशेषः वर्धसिवर्धसे २८ विस्मयंगत्वारावणीविषयविषयवाक्येनेतिशेषः २९ तदेवाहभगवंतः
तिसंबोधनं ३०।३१।३२ कीदृशोस्यप्रभावादिः यतोऽस्माभिः प्रशस्यतइतिशेषः प्रभावः वलंशरीरं ३३ शक्यमितियदिगुह्यंनभवतिय

श्रुत्वातुवचनंतेषांमुनीनांभावितात्मनां विस्मयंपरमंगत्वारामःप्रांजलिरब्रवीत् २९ भगवंतःकुं
भकर्णौरावणौचनिशाचरौ अतिक्रम्यमहावीर्यौकिंप्रशंसथरावणिं ३० महोदरंप्रहस्तंचविरू
पाक्षंचराक्षसं मत्तोन्मत्तौचदुर्धर्षौदेवांतकनरांतकौ अतिक्रम्यमहावीरान्किंप्रशंसथरावणिं ३१
अतिकायंत्रिशिरसंधूम्राक्षंचनिशाचरं अतिक्रम्यमहावीर्यान्किंप्रशंसथरावणिं ३२ कीदृशो
वैप्रभावोस्यकिंवलंकःपराक्रमः केनवाकारणेनैषरावणादतिरिच्यते ३३ शक्यंयदिमयाश्रो
तुंनखल्वाज्ञापयामिवः यदिगुह्यंनचेद्वक्तुंश्रोतुमिच्छामिकथ्यतां ३४ शक्रोपिविजितस्तेन
कथंलब्धवरश्चसः कथंचवलवान्पुत्रोनपितातस्यरावणः कथंपितुश्चाप्यधिकोमहाहवेश
क्रस्यजेताहिकथंसराक्षसः वराश्चलब्धाःकथयस्वमेद्यप्रपृच्छतश्चास्यमुनीन्द्रसर्वं ३६

दिगुह्यमस्माभिर्वक्तुंशक्यंयदिचमयाश्रोतुंशक्यंतदाहश्रोतुमिच्छामिकिंवलनखल्ववक्तुमाज्ञापयामि ३४ पितारावणोनवल
वानस्तुपितापतिवकथं ३५ ३६ इतिश्रीरामायणेउत्तरकांडेप्रथमःसर्गः १

6 अथ रावणोत्पत्तिं बोधयितुं तत्कुलस्योपि पौलस्त्योपत्तिमाह तस्येत्यादि तद्वचनमिति १ तस्येति जन्मप्रायुद्दिश्य तथा वृत्तं वृत्तकथां ब्रवीमि तांशृ
णु शुम्भैः रावणादिः येन कारणेन शत्रून् जघान स च शत्रुभिर्न वध्यः तत्कारणं शृणु २ तावत्प्रथमं रावणस्य कुलादि ब्रवीमि पश्चाद्व
रप्रदानं च वक्ष्यामीति शेषः तावत्ते रावणस्येति पाठः ३ तत्र कुलमाह पुरेति पुलस्त्यो दक्षप्रजापतिसुतः पितामह इव तपोवैभवज॰

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः कुंभयोनिर्महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह शृणु राम तथा
वृत्तं तस्य तेजोबलं महत् जघान शत्रून्येनासौ न च वध्यः स शत्रुभिः २ तावत्ते रावणस्येदं कुलं जन्म
च राघव वरप्रदानं च तथा तस्मै दत्तं ब्रवीमि ते ३ पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतः प्रभुः पुलस्त्यो
नाम ब्रह्मर्षिः साक्षादिव पितामहः ४ नानुकीर्त्या गुणास्तस्य धर्मतः शीलतस्तथा प्रजापतेः पु
त्र इति वक्तुं शक्यं हि नामतः ५ प्रजापतिसुतत्वेन देवानां वल्लभो हि सः इष्टः सर्वस्य लोकस्य गुणैः
शुभ्रैर्महामतिः ६ स तु धर्मप्रसंगेन मेरोः पार्श्वे महागिरेः तृणबिंद्वाश्रमं गत्वा न्यवसन्मुनिपुंगवः ७
तपस्तेपे स धर्मात्मा स्वाध्यायनियतेंद्रियः गत्वाश्रमपदं तस्य विघ्नं कुर्वंति कन्यकाः ८

नियद्धानुग्रहसामर्थ्यैरितिभावः ४ तदेवाह नानुकीर्त्या इति विविच्य वर्णयितुमशक्यत्वादित्यर्थः धर्मतः शीलतश्चोपलक्षिता गुणाः
सर्वयः शुभ्रप्रकारांतरेण तद्वैभवं बोधयति प्रजापतेः पुत्रः इति नाम एव तत्संकीर्तनमेव तद्गुणादिकं वक्तुं शक्यं प्रजापतिपुत्रत्वे
न्यातस्यैवास्याप्यतन कल्याणगुणवत्त्वमर्कं भवतीत्यर्थः ५ धर्मप्रसंगेन तपःसंपादनेच्छया ७ विघ्नं कुर्वंति नृत्यगीतादिना तद्भु॰

उ० टी० ६

ओं: गवा: उटी: ५

7 तदेवाह सर्वतोक्षिति तं देशमाश्रमदेशं १ वादयंत्यो वीणादिकमिति शेषः लासयंत्यः नृत्यंतः ११ तदिति शाययवाक्यमित्यर्थः स्वाध्यायं वेदाध्ययनं १९ वेदस्फूर्ति वेदधृति स्फूर्त्वा कोऽथोत रहनिगत्वा तपसो निधिं दृष्ट्वा च पांडुदेहा गर्भान्यस्यास्त्रयजितशरीरजा याशा

ऋषिपत्न्यास्तु कन्याश्च राजर्षितनयाश्च याः क्रीडंत्यो गायमानाश्च सेवंते देशमुपपेदिरे ९ सर्वतः षट्पदो
गायनादस्पनत्काननस्य च नित्यशास्ताः वनं देशगनाक्रीडेति कल्पकाः १० देशस्य रमणीयत्वात्तु
नृत्यमाययम सद्विजः गायंत्यो वादयंत्यश्च लासयंत्यस्तथैव च ११ मुनेस्तपस्विनस्तस्य विघ्नं चक्रुरनि
दिताः गृध्यरुक्षामहातेजा व्याजहार महामुनिः पामेदर्शनमागच्छेत्सगर्भेथावयिष्यति तास्त्वम
दीप्रतिस्फूर्ति तस्य वाक्यं महात्मनः १३ ब्रह्मशापभयाद्भीतास्तं देशं नोपचक्रमुः रणाविदोस्त
राजर्षेस्तनयानस्पृणोतितत १४ गत्वाश्रमपदं तत्र विचचार ह निर्भया न चापश्यत्तु सा तत्र का वि
दभ्यागतां सखीं १५ तस्मिन्काले महातेजाः प्राजापत्यो महान् ऋषिः स्वाध्यायमकरोत्तत्र तपसा भा
वितः स्वयं १९ सा तु वेदस्फूर्तिं स्फूर्त्वा हृष्टा चैव तपसो निधिः अभवत्पाण्डुदेहा सा स्वयंजितशरीरजा १७
बभूव च सुमहद्भिया हृष्ट्वा तद्दोषमात्मनः इदं मे किं वितितिता नापि तत्र गत्वाश्रमे स्थिता १८

रीराजायतं इति शरीरजो गर्भः स्वप्रकाशितो यस्याः सा १७ तद्दोषं गर्भसंभवरूपदोषं दृष्ट्वा हि या च भूव १८ किं वितितिदोषस्वरूपमि ५

प्रसह्यैकस्यानस्याप्युक्तं १९ पूर्वंगत्वाप्रथमंगत्वा २१ तत्रापिगर्भकारणमित्यर्थः २२ ततस्तयागृहीत्वाफलंसंगत्वा २४ इमांभिक्षांप्रति
गृहाणभिक्षांतेनस्वीकृर्विन्यब्रवीत् नन्वद्यरतेसोममतानयाप्रयोजनंततत्राहस्वयमप्यतामिति अथतामाहयतोभिक्षांप्रस्तदश्वे
त्तोतद्दृष्ट्वातथाभूतांतांतरुणींविडूरथोऽब्रवीत् किंत्वमेतन्नमद्दर्शंधारयस्यात्मनोवपुः १९ सातुकृत्वा
ञ्जलिंदीनाकम्पमानावचनपोयते नजानेकारणंतातयेनमेरूपमीदृशं २० किंतुपूर्वंगतास्मिकाम
हर्षभीवितात्मनः फलस्यास्याग्रमादिव्यमन्वेष्टुमसावीजन २१ नचपश्याम्यहंतत्रकांविदध्या
गतास्मितावीं रूपमात्तुविपर्यासंदृष्ट्वातातसामिहागता २२ राजाविडूरथराजर्षिस्तपसायातितप्रभः
ध्यानंविडूरथराजर्षिस्तपसाद्योतितप्रभः ध्यानंविवेशतत्रापिप्रपश्यद्दिक्षिकर्मजं २३ मत्वाविज्ञा
यतेशापमहर्षभीवितात्मनः गृहीत्वाततयागत्वाफलस्मिदमब्रवीत् भगवंस्तनयामेत्वगुणैः
स्वैरेवमर्षितो भिक्षांप्रतिगृहाणमामहर्षिस्वयमप्यतो नपश्चरणाद्युक्तस्याश्रमंप्रमाणिद्रियस्यते
शुश्रूषणपरानित्यंभविष्यतिनसंशयः २४ तेश्रुत्वाणांततस्ताकाराजर्षिपामिकेतदा जिह्वदताब
वीत्कन्यांवाढमित्येवसद्विजः २५ दत्वाततस्तयाराजास्वमाश्रमपदंगताः सापितत्रावसत्कन्यातो
दितां भोन्याश्मेनेमज्ञानाथः प्रपिदृष्टकृतकर्मणास्युक्तः स्वयमप्यतेयग्राह्येत्यर्थः २५ नत्यतियद्दफलमाहूशुश्रूषणापरेति २६ निद्व
त्वःयथान्यायपाणिग्रहणात्सर्वकामितिशेषः २७ तदेवोक्तंतोषयंतीयतिमिति २८ ॥

ओं· रावा· उटी· ५

१ उभयोः मातः पितृश्चेत्यर्थः ८ अध्ययनः अधीयानस्स वेदो विश्रुतो गर्भहेतुरिति शेषः २९ इत्यार्षे उत्तरकांडे द्वितीयः सर्गः १ अथ पौ
लस्त्यादिश्रवसः उत्पत्तिमाह अथेति १२ तस्य तद्वृत्तं विश्रवसस्तादृशचरित्रमित्यर्थः देववर्णिनीं देवसमानरूपां तत्राम्नीव १

तस्यास्तु शीलवृत्ताभ्यां तुतोष मुनिपुंगवः प्रीतः स तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह १५ परितुष्टोऽस्मि सुश्रो
णि गुणानां संपदा भृशं तस्माद्देवि विदद्धाम्य पुत्रमात्मसमं तव १६ उभयोर्वंशकर्तारं पौलस्त्य इति विश्रु
तं यस्मात्तु विश्रुतो वेदस्त्वयेहाध्ययतो मम तस्मात्स विश्रवा नाम भविष्यति न संशयः १७ एवमु
क्ता तु सा देवी प्रहृष्टेनान्तरात्मना अचिरेणैव कालेनासूत विश्रवसं सुतं त्रिषु लोकेषु विख्यातं
यशोधर्मसमन्वितं १८ श्रुतिमान्समदर्शी च व्रताचारस्तथा पितेव तपसा युक्तो ह्यभवद्विश्रवा मु
निः १९ इत्यार्षे रामायणे उत्तरकांडे द्वितीयोऽध्यायः २ अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुंगवः अ
चिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः १ सत्यवान् शीलवान्दान्तः स्वाध्यायनिरतः शुचिः सर्वभोगे
ष्वसंयुक्तो नित्यं धर्मपरायणः २ ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामुनिः ददौ विश्रवसे भार्यां स्व
सुतां देववर्णिनीं ३ प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा प्रजान्वीक्षिकया बुद्ध्या श्रेयो ह्यस्य विचिं
तयन् ४

प्रजान्वीक्षकया प्रजानां शुभाशुभवीक्षणारूपया बुद्ध्या ज्योतिःशास्त्रसिद्धया स्वात्मादयिष्यमाणपुत्रस्य श्रेयो गुणं विचिंतयन् ४ ५

10 तस्य भार्यायां ५ सर्वैर्ब्रह्मगुणैः शमतपःशौचादिगुणैर्युक्तमपत्यं जनयामास पितामहः वैश्रवणपितामहः पुलस्त्य इत्यर्थः श्रुत्वा
ध्यानेन प्रजान्वेषिके यत्सर्वं मितिकस्वरसः प्रजामतिविच्छतिप्रजान्वेषिकात्तद्गुणागुणपर्यालोचिकाज्योतिषाद्विद्यया बुद्धिस्तयास्य
वैश्रवणस्य श्रेयो विचिंतयन्कुलस्य तस्मिन्विश्रवसः पुत्रे जाते तुष्टो बभूवेति तेन न आख्यातम् ६ श्रेयस्करीं धनेशानत्वरूपश्रेयः
प्राप्तिहेतुभूतां तपोविषयां तस्य बुद्धिं दृष्ट्वा जन्मलग्नपर्यालोचनयेति शेषः धनाध्यक्षो भविष्यति कालान्तरे पर्वतानां भविष्यति

सदाश्रमपदे युक्तो विश्रवा मुनिपुंगवः स तस्यां वीर्यसंपन्नमपत्यं परमाद्भुतं ५ जनयामास धर्म
ज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्वृतः तस्मिन् जाते तु संहृष्टः संबभूव पितामहः ६ दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो
भविष्यति नाम चास्याकरोत्प्रीतः सार्धं देवर्षिभिस्तदा ७ स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा ।
अवर्धताहुतिहुतो महातेजा यथानलः ८ यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव तस्माद्वैश्र
वणो नाम भविष्यत्येव विश्रुतः ९ तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः चरिष्ये परमं धर्मं
धर्मो हि परमा गतिः स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः ॥

इति संहृष्टो बभूवेत्यन्वयः ७ यतो विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव भव इवेति व्यवहारविषयस्तस्माद्वैश्रवण इति श्रुतः
प्रसिद्धो भविष्यति नाम अपत्यप्रत्ययसंनियोगेन विश्रवसो विश्रवणादेशः ८ ९ १० तपस्तप्त्वाऽऽलोचयति यमैर्यंत्रितः संजानति
यमैरित्यर्थः ११

ॐ
गवा
उदी
८

॥ तेनैव विधिं वत्स मासं जलाशितादि विधिमित्यर्थः ५ अथ भगवत्प्रसादं वै भगवानाह अथ प्रीत इति १३ लोकपालत्वं वितरत्वां वैराजनिर्मि
तायतं १५ वत्स यथ वत्स यांश्चरणं १० यमादित्रयस्य यत्पदं लोकपालपदं लोकपालपदं यत्तद्वेशितं तेनैव तत्र च्छ तिथीशात्वे चामम हिपवं
एतेषां वर्ष सहस्रां तेनैव तं विधिमकल्पयत् जलाशी माहतालाहारो निराहारस्तथैव च एवं वर्ष सहस्राणि
गेजग्मुस्तान्येककर्षवत् १२ अथ प्रीतो महातेजाः सेंद्रैः सुरगणैः सह गत्वा तस्याश्रमपदे वत्से
देवा वाक्यमब्रवीत् १३ परितुष्टोस्मि ते वत्स कर्मणानेन सुव्रत वरं वृणीष्व भद्रं ते ---- महामतिः
अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितं भगवन् लोकपालत्वमिच्छेयं वितरत्वं १५ अथाब्रवी
द्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं बाढमित्येव हृष्टवत् १६ अहं वै लोकपालानां
चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः यमेंद्रवरुणानां च यत्पदं यत्तव चेप्सितं १७ तद्गच्छ वत धर्मज्ञ निधीशत्वमवाप्नुहि श
क्राद्वुपयमानां च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि १८ एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभं प्रतिगृह्णीष्व यथा
नार्थं त्रिदशैः समतां व्रतः १९ स्वस्ति तेस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतं कृतकृत्या वयं तात दत्वा त
व वरद्वयं २० इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तले ध
नपतिं शक्रादीनां चतुर्थो भविष्यसीति संबंधः १८ त्रिदशैः समतां व्रजनरत्वं प्रिय वरं वैनैव तिष्ठेत्यर्थः १९ वरद्वयं निधीशत्वं पुष्पक ८

रां १४

१

12 निवासनं निवासमिममर्थः २२ यं यम्भैः शत्रैः समावृता २३ निवासयामास निवासमकरोदित्यर्थः १२ प्रमुदितैर्नैर्ऋतानां सहस्रैः सहनिवे
भगवंल्लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः २२ तं यत्र भगवन्कि
विन्निवासं साधु मे प्रभो न च पीडा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् २२ एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवाम्
निपुंगवः वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तम दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः तस्या
ग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा २४ लंका नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा राक्षसानां नि
वासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती तत्र त्वं वस भद्रं ते लंकायां नात्र संशयः हेमप्राकारपरिखा यंत्रशस्त्रस
माहृता रमणीया पुरी सा हि रुक्मवैदूर्यतोरणा राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः २८
शून्या रक्षोगणैः सर्वै रसातलतलं गतैः शून्या संप्रति लंकायां प्रभुस्तस्यां न विद्यते २९ स त्वं तत्र निवा
साय गच्छ पुत्र यथासुखं निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधस्तत्र कस्यचित् ३० एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मि
ष्ठं वचनं पितुः निवासयामास तदा लंकां पर्वतमूर्धनि नैर्ऋतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सदा
अचिरेणैव कालेन संपूर्णा तस्य शासनात् स तु तत्रावसत्प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभः समुद्रपरिखा
शयामासेति संबंधः संपूर्णा धनधान्यादिभिर्वैश्रवणस्य पूर्णा धनधान्यादिभिर्वैश्रवणस्य शासनात् ३२ श्रमरोन्नसैर्विभूषितमालयं श्रमलं

ॐ रामा॰ उ॰ ७

13 इत्यार्षे रामायणे उत्तरकांडे तृतीयः सर्गः ३ लंकायां पूर्वमपि रक्षः स्थितिं श्रुत्वा विस्मितेन रामेण तेषामुत्पत्त्यादि पृष्टो गस्त्येन तत्प्रतिपादयं श्रु
त्वेति विस्मयमागत इत्युक्तेतत्र किंविषयकश्रवणाद्विस्मयप्राप्तिस्तत्राह कथमितिपुरा यनदा वस्थितेः पूर्वमपि रक्षसां संभवो ऽस्यां त्वया
दिसंभव इतियदुक्तं तत्कथमासीदिति विस्मयमागतः १ ततो विस्मयप्राप्त्यनंतरं शाङ्कः स्मयमानो विस्मयं कुर्वन् २ तदेवाह भगवति

सदेवगंधर्वगणैरभिष्टुतस्तथाप्सरोनृत्यविभूषितालयः गभस्तिभिः सूर्य इवावभासयन्स्थितः समीयं
प्रययौ सत्यवित्तपः १५ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे तृतीयः सर्गः ३ श्रुत्वागस्त्येरितेवाक्यं रामो विस्म
यमागतः कथमासीत्तुलंकायां संभवो रक्षसां पुरा १ ततः शिरः कंपयित्वा त्रेताग्निसमविग्रहं त
मगस्त्यं मुहुर्दृष्ट्वा स्मयमानो ऽभ्यभाषत २ भगवन्पूर्वमप्येषा लंकासीत्पिशिताशिनां श्रुत्वेदं भगवद्वा
क्यं जातो मे विस्मयः परः ३ पुलस्त्यवंशादुद्भूता राक्षसा इति नः श्रुतं इदानीमन्यतश्चापि संभवः
कीर्तितस्त्वया ४ रावणात्कुंभकर्णाच्च प्रहस्ताद्विकटादपि रावणस्य च पुत्रेभ्यः किंनु ते बलवत्तराः ५

तिपूर्वमपि विश्रवः पुत्रैश्च रावणाद्यैः पूर्वमपि लंकापिशिताशिनामावासः आसीदिति भगवद्वाक्यमनेनापि रक्षः संभवपरं श्रुत्वा मे
विस्मयो जातः ३ तदेवाह पुलस्त्येति नोस्माकं श्रुतमन्यतश्चापि संभवः कीर्तितः लंकाराक्षसानां निवासार्थं निर्मितेति विश्रवो वा
क्यानुवादेनार्थः ४ रावणपुत्रा इंद्रजिदतिकायादयः तेभ्यस्ते वराः किंत्वयतो विस्मृतानाहिद्राव णेहननमिति भावः ५ ७

१५ संपूर्वकः कृत्स्नः तं हे ब्रह्मन् वा कमपरार्धं प्राप्य विलुनाद्राविताः ५ प्राचीनरत्नः कथयेनेनु मह्यं कुतमिदं कौतूहलं भार्गव यथा तमो नुद
तितथानुद ७ संस्कारालंकृतं पदवाक्यार्थसंस्कारपूरं विस्मयमानः सर्वज्ञाप्येवं नाटयतीति विस्मयः ८ अपः सृष्ट्वा भूमेरधोभाग
वर्तिनीरपः सृष्टेत्यर्थः तत्र सलिलसंभवः प्रजापतिरभूदित्यन्वयः अपएव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् तदंडमभवद्धैमं स
हस्रांशुसमप्रभं तस्मिन्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह ९ इति मनूक्तेः आपो वा इदमग्र आसन्स प्रजापतिः पुष्करपर्णे समभव

एकसंपूर्वको ब्रह्मन्किंनामच व लोककृतः अपरार्धं च किं प्राप्य विस्तुनादाविताः कथं ८ एतद्धि
त्सरतः सर्वं कथयस्व ममानघ कौतूहलमिदं मह्यं नुदभार्गवयथातमः ७ वाचकस्य वचः श्रुत्वा मे
स्कारालंकृतं शुभं अथविस्मयमानस्तु भरद्वाजः प्राहराघवे ८ प्रजापतिः पुरा सृष्टा अपः सलि
लसंभवः तासां योगोपायेन सत्वानसृजत्पद्मसंभवः ९ सेतृतः सत्वकर्तारं विनीतवदुपस्थिताः
किं कुर्वं इति भाषंतः क्षुत्पिपासाभयार्दिताः १० प्रजापतिस्तु तान्सर्वान्प्रत्याह प्रहसन्निव आ
भाष्यवाचायत्नेन रक्षध्वमिति मानवाः ११

त् तथा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन्प्रजापतिर्वायुर्भूत्वा
चरत्स इमामपश्यत्तां वराहो भूत्वाहरदिति श्रुतेश्च तदेव पद्मसंभवत्वं स्थापितम् विनीताः संतः क्षुत्पिपासाजनितभयेनार्दिताः १० प्रहस
न्निव उक्तभयाविद्यमान स्वप्रजाविषयक दयावशात्प्रहासः मानवा इत्यनेन नेतेषां मयहमनुग्रहः सूचितः वाचाहं सत्वानीति वाचा
आभाष्य सर्वोपायेनेमा अपो रक्षध्वमिति तानाह ११

ॐ· पवा· उटी· ८

15 तत्रतेषुभगवन्नियुक्त भूतेषुमध्येभमवमयुक्त रत्नधमितियदस्याविनाशेनावस्थापनमर्थंश्निकेचप्रयत्नाः उत्तरोतत्त्वाभिवर्धनरूपमज्ञानम
र्धंश्तियेषुप्रयुक्ताः तत्राद्यारत्नामेतिश्रुतिवचनेदत्तवंधः परेयत्नामेतियत्तत्जायोउभयमपिलोकनमवङ्कचवचनउभदितानाउभदितेरा
त्यस्मस्यानेभदितानाभदितैरिमर्थः श्रुप्पासलोपानुस्वाराभ्याप्रवुभदिताः पिवासिताः १२ वोउस्माकंयुध्ये १३ तत्रभगवत्स्वप्नभग

रक्तामशतितत्रात्मैर्धत्तामशतिवापदैः भुंदितनाभुंदितैोकृतकुत्तत्रास्नानाहभूतकृते १२ रक्तोमितिवमै
हतंरात्तसास्तेभवंतव: यत्नाभशतिधेहतंयत्तायेतभवंतव: १३ तत्रहेतिःप्रहेतिश्चभ्रातरौरात्तसा
धिपौ मधुकैटभसंकाशौवभूवतुररिंदमौ १४ प्रहेतिर्धार्मिकस्तत्रतपोवनगतस्तदा हेतिर्दारक्रि
याथैत्वपरंयत्नमथाकरोत् १५ सकालभगिनींकन्यांभयानाममहाभयां उदावहत्स्वयात्मा
त्वयमेवमहामतिः १६ सतस्यांजनयामासहेतीरात्तसपुंगवः पुत्रंपुत्रवतांश्रेष्ठोविद्युत्केशमिति
विश्रुतं १७ विद्युत्केशोहेतिपुत्रःसदीप्तार्कसमप्रभः व्यवर्धतमहातेजास्तोयमध्यइवांबुजं १८
सयदायौवनंभद्रमनुप्राप्तोनिशाचरः ततोदारक्रियांतस्यकर्तुंव्यवसितःपिता १९ संध्यादुहितरं

वद्धिमक्तजातिभेदरतोमध्येमधुकैटभावसरौ १४ तयोवनगतः विरक्तःसतितिशेषः १५ परंयत्नमेवदर्शयतिसशतिकान्नैवैवस्वतः
स्वयमेवनिगत्वाप्रार्थनाकृत्वेतिशेषः १६ प्रभावतःसंध्यात्स्वामितिसंबंधः संध्यातदुहितामीलंकटाख्याश्यचरत्नाप्राधान्येनभगवत्स्वप्न

कालिका ८

८

16 वनगर्भसमप्रभं जलगर्भमेघसमकांतिं प्रसूता प्रसूतवती अग्निजं गर्भं अग्निविसृष्टं माहेश्वरं गर्भमित्यर्थः विद्युत्केशरतार्थिनी विद्युत्केशे
न सह रन्तुं क्रीडां समर्थयतिनाहपीवभूवेतिशेषः २४ ततः आत्मनः सकाशाज्जातं सुतं विसृज्य पतिना रेमे २५ कारुण्यभावात्कारुण्य

प्रवरेणेमवदानत्रापसेसेतिसंध्यया विंतवित्तास्ततादत्ताविद्युत्केशायराघव: २१ संध्यायास्तनयां
लब्ध्वा विद्युत्केशो निशाचरः रमते स तया सार्धं पौलोम्या मघवानिव केनचित्त्वथ कालेन राम सालक
टंकटा विद्युत्केशाद्गर्भमाप घनराजिरिवार्णवात् २२ ततः सा राक्षसी गर्भं घनगर्भसमप्रभं प्रसू
ता मंदरं गत्वा गंगा गर्भमिवाग्निजं समुत्सृज्य तु सा गर्भं विद्युत्केशरतार्थिनी रमेत सार्धं पतिना
विसृज्य सुतमात्मजं उत्सृष्टस्तु तदा गर्भो घनशब्दसमस्वनः २५ तयोत्सृष्टः स तु शिशुः शरदर्कस
मद्युतिः निधायास्ये स्वयं मुष्टिं रुरोद शनकैस्तदा ततो वृषभमास्थाय पार्वत्या सहितः शिवः वा
युमार्गेण गच्छन्वै शुश्राव रुदितस्वनं २७ अपश्यदुमया सार्धं रुदंतं राक्षसात्मजं कारुण्यभावात्पा
र्वत्या भवस्त्रिपुरसूदनः २८ तं राक्षसात्मजं चक्रे मातुरेव वयः समं अमरं चैव तं कृत्वा महादेवोऽक्ष
रोऽव्ययः पुरमाकाशगं प्रादात्पार्वत्याः प्रियकाम्यया उमयापि वरो दत्तो राक्षसीनां नृपात्मजः ३१

पुत्रोभावस्थितं तस्मात्पार्वत्याशिरस इतिशेषः २८ मातुरेव वयः समं मातृवयस्कमित्यर्थः २९ तदाह पार्वत्याः प्रियकाम्ययेति ३

रामायणटि॰ उ॰ कां॰ १९

ॐ. रामा. उटी. ५

17 केशाख्यमनुवाद्यनतामकत्वसमप्रवोध्यंखगमाकाशगं १२ इति उत्तरकांडे चतुर्थः सर्गः ४ वरलब्धं लब्धंवरं १ वरदानेकृतमैश्वर्यं यस्मिन्तं १४ प्रंजनादंजनात्खादिग्गजात् प्रभिनिष्क्रान्तउत्पन्नः किंजनयामासेत्यत्राह त्रीन्पुत्रान्जनयामासेतिनास्त्रत्रानितिपाठोंतरं तात्सिद्धान्तवदयमाणा

ततः सुकेशो वरदानगर्वितः श्रियं प्रभोः प्राप्य हरस्य पार्श्वतः चचार सर्वत्र महात्महामतिः खगं पुरं प्राप्य पुरंदरो यथा १२ इत्यार्षे रामायणे उत्तरकांडे चतुर्थः सर्गः ४ सुकेशं धार्मिकं दृष्ट्वा वरलब्धं च राक्षसं ग्रामणीर्नाम गंधर्वो विश्वावसुसमप्रभः १ तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी २ तां सुकेशाय धर्मात्मा ददौ रक्षःश्रियं यथा वरदानकृतैश्वर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियं ३ आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्धनः स तया सह संयुक्तो राजते जनीव रः ४ अंजनादभिविक्रान्तः केशवव महागजः ततः काले सुकेशस्तु जनयामास राघव त्रीन्पुत्रान् जनयामास त्रेताग्निसमविग्रहान् ५ माल्यवंतं सुमालिं च मालिं च बलिनां वरं त्रीन् त्रिनेत्रसमान्पुत्रान् राक्षसान् राक्षसाधिपः त्रयो लोका इवाव्यग्राः स्थितास्त्रय इवाग्नयः त्रयो मंत्रा इवात्युग्रास्त्रयो घोरा

त्वेमर्यः ५ मंत्रारवउत्साहप्रभुमंत्रशक्तिमयास्त्रिमंत्राः त्रिवेदाख्यत्रासयत्रयंवातपित्तश्लेष्मत्रयंग्रत्रोपमावत्तस्येस्थिरत्वतेजस्त्विनापरि मितसामर्थ्यादिमकत्वाविसाधनत्वात्धर्माः ७

18 व्याधयो पेडिता नस्युः मे हिमगुरुविचिकित्सिता व्याधयस्ते समर्थः ८ दिशसे ददामि पुत्रे यो जितसप्तनरैः प्रभविष्णुः यत्संगैः प्रभवस्त्रैतियाकृत
परस्परसमन्वतां सुसंरक्ताः सुमवामिसवकथः ९ ब्रह्मलोकाधिपते ब्रह्मन् ब्राह्मणवत्सल तेषां स्वस्ववजन्मजापेक्ष्य लोचनेश्ववान् सद्ग्रथते
त्रयः सुकेशस्तु दितासुता ग्निसमतेजसः विहङ्गमगमे तत्र व्याधयो पेडिता स्व ८ वरप्राप्तिं पितृ
ज्ञातैः स्वयं तपोबलात् तपस्तमेगता मेरुं भ्रातरः कृतनिश्चयाः घोरं ह्यनियमो घोरा मादस्मान्
पञ्चम विवेकस्ते तपो घोरं सर्वभूतभयावहं सत्याजेवशमोपेतैस्तपोभिर्भृविडलीभेः संता
पयंतस्त्रीलोकान्सदेवासुरमानुषान् ततो विभुश्चतुर्वक्त्रो विमानवरमाश्रितः सवरप्रद्राता
मे प्रवरदोस्मीत्यभाषत ब्रह्माणंवरदं ज्ञात्वा मेद्रैर्देवगणैर्वृतं ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वेपमाना इव
द्रुमाः १३ तपसाराधितो देवयदिनो दिशसे वरं अजेयाः शत्रुहन्तारस्तथैव चिरजीविनः प्रभविष्णवः
वामेति परस्परमनुव्रताः एवं भविष्यतेत्युक्त्वा सुकेशतनयान्विभुः १५ सययौ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मा
ब्रह्मणवत्सलः वरं लब्ध्वा ततस्ते सर्वे रामसत्रिं चरास्तदा सुरासुरान्प्रबाधन्ते वरदानसुनिर्भयाः १६
मान्यवद्राद्यः सुमतये चिरजीविते १८ तैर्वध्यमानास्त्रिदशाः सर्षिसंघाः सचारणाः त्रातारं नाधिगच्छन्ति निरयस्था
प्रजास्ते ना बलवतामतएव महात्मानां देवानां भवानेवात्मजेनसा प्रामसामर्थ्येन मरदेहे कर्ता सत्यमस्माकमपि स्पृदं द्वेषितं संदेहं कर्तुं इति संवेधः १९

मै॰ रामा॰ उत्त॰ १०

द्वितीयस्तत्रयाश्चसर्वः मघमेशिखरश्चतिसंवंधः २२ शकुनैरपिदुष्प्रापेस्तत्रहेतंटंकच्छिन्नचतुर्दिशि २४ अमरावतींसमासाद्येति

अस्माकमपितावत्त्वंगृहंकुरुमहामते हिमवंतंसमुपाश्रित्यमेरुंमंदरमेववा २० महेश्वरगृहप्रख्यंगृ
हंनःक्रियतांमहत् विश्वकर्माततस्तेषांराक्षसानांमहाभुजः २१ निवासंकथयामासशक्रस्येवाम
रावतीं दक्षिणस्योदधेस्तीरेत्रिकूटोनामपर्वतः २२ सुवेलइतिनामान्योद्वितीयोराक्षसेश्वराः शि
खरेतस्यशैलस्यमध्यमेंबुदसन्निभे २३ शकुनैरपिदुष्प्रापेटंकच्छिन्नचतुर्दिशि त्रिंशद्योजनविस्ती
र्णाशतयोजनमायता २४ स्वर्णप्राकारसंवीताहेमतोरणसंवृता मयालंकेतिनगरीशक्राज्ञे
ननिर्मिता २५ तस्यांवसतदुर्धर्षाःपुर्यांराक्षसपुंगवाः अमरावतींसमासाद्यसेन्द्राइवदिवौकसः
लंकादुर्गंसमासाद्यराक्षसैर्बहुभिर्वृताः भविष्यथदुराधर्षाःशत्रूणांशत्रुसूदनाः २६ विश्वकर्म
वचःश्रुत्वाततस्तेराक्षसोत्तमाः सहस्रानुचराभूत्वागत्वातामवसन्पुरीं २७ दृढप्राकारपरिखां
हैमैर्गृहशतैर्वृतां लंकामवाप्यतेहृष्टान्यवसन्रजनीचराः २८ एतस्मिन्नेवकालेतुयथाकामंच
राघव नर्मदानामगंधर्वीबभूवरघुनंदन २९ तस्याःकन्यात्रयंह्यासीद्ध्रीश्रीकीर्तिसमद्युतिः ज्येष्ठ

क्रमेणसातेषांराक्षसानामराक्षसाः

वारस्तयादत्ताषी २९ सहस्रमनेकेनवरायेषांतेसहस्रानुचराः ३० यादसीराक्षसमात्रिभिन्नाः ३१

20 मात्रादत्ताः मात्रान्नर्मदये व्याद्दत्ताः स्वर्थः भगवद्देवतेनेतत्त्रमनराफलउनी ११ सुन्दरीमधुरहस्मृताः दीपयीयदीवरायतीश्रेष्ठा तयोप
कन्यास्ताः प्रददौ रूपश्रीर्णांवंद्रनिभाननाः त्रयाणां वा राक्षसेंद्राणां तिस्रोगंधर्वकन्यका १२ दत्ताः मात्रा
महाभागानदत्तेभगदेवता कृतदारास्ततेराक्षसकेशतनयास्तदा १३ चिक्रीडुः सहभार्याभिरप्सरो
भिरिवामराः ततोमाल्यवतोभार्यासुंदरीनामसुंदरी १४ सतस्यांजनयामासयदपत्यंनिवोधतत
वज्रमुष्टिर्विरूपाक्षोसुंदरीनामसुंदरी १५ सुप्तघ्नोयज्ञकोपश्चमत्तोन्मत्तोतथैवच अनलाचाभव
कन्यासुंदर्यासमसुंदरा १६ सुमालिनोपिभार्यासीत्पूर्णचंद्रनिभानना नाम्नाकेतुमतीरामप्रा
णेभ्योपिगरीयसी १७ सुमालीजनयामासयदपत्यंनिशाचरः केतुमत्यांमहाराजतन्निबोधानुपू
र्वशः १८ प्रहस्तोकंपनश्चैवविकटः कालिकामुखः धूम्राक्षश्चैवदंडश्चसुपार्श्वश्चमहाबलः
संह्रादिः प्रघसश्चैवभासकर्णश्चराक्षसः राकापुष्पोत्कटाचैवकैकसीचशुचिस्मिता कुंभीन
सीचइत्येतेसुमालेः प्रसवाः स्मृताः ५० मालेस्तुवसुदानामगंधर्वीरूपशालिनो भार्यासीत्पद्मप
त्राक्षीस्वक्षीयक्षीवरोपमा ५१ सुमालेरनुजस्तस्यांजनयामासयत्प्रभो अपत्यंकथ्यमानंतुमयात्वं
श्रीयतेमायक्षीवरोपमा ४१ मालेयाः इतस्त्राभिजइतिद्धक नगराजच ५२ अनलश्चानलश्चैवहरः संपातिरेवच

ॐ. शमा. उदी. ॥

प्रणामं करयस्मार्थः सर्व ४५ इत्यार्षे उत्तरकांडे पंचसर्गः ५ पृथमाल्यवदादिपीडितदेवगणस्य विस्तुनाभय दानं कृत्वा वारायणप्रेरकदे
वागणवधेनेषां प्रहृतिः नैर्वध्यमानाइति १ प्रजाध्यक्षस्य भगवतः प्रजापतेः प्रजादेवनरस्तिर्यगादिरूपापारिपवाधनैः दिर्ग्णाव्यथनं वाध

ततस्तनेरात्तु सशुंगवात्सयोनिशावदैः पुत्रास्तेस्य संभूताः सर्वान्महेंद्रान्हषितागयत्तान्ववाधिरे ता
न्वर्द्धवीर्यदर्पिताः ४४ जगत्त्रुसंतोनिलवदुर्वासदाराणपुरस्सरशतिमाननेजसः वरप्रदानादपिगर्विता
स्तुस्कृतक्रियाणांप्रशमंकराः सदा ४५ इत्यार्षे उत्तरकांडे पंचमः ५ तैर्वध्यमानादेवाश्च ऋषयश्च
तपोधनाः भयार्त्ताः शरणंजग्मुर्देवदेवंमहेश्वरं १ जगत्सृष्टंतकर्तारमजमव्यक्तरूपिणं आधारंस
र्वलोकानामाराध्यंपरमंगुरुं २ तेसमेत्यतुकामारिंत्रिपुरारिंत्रिलोचनं ऊचुःप्रांजलयोदेवाभय
गद्गदभाषिणः ३ सुकेशपुत्रैर्भगवन्पितामहवरोद्धतैः प्रजाध्यक्षप्रजाः सर्वावाध्यंतेरिपुवाधनैः
शरण्यान्यशरण्यानिआश्रमाणिकृतानितैः स्वर्गाच्चदेवान्प्रच्याव्यस्वर्गेक्रीडंतिदेववत् अहंविस्
नुरहंरुद्रोब्रह्माहंदेवराडहं अहंयमश्चवरुणश्चन्द्रोहंरविरप्यहं ८ इतिमालीसुमालीचमाल्यवां

स्तेहेतुभिरित्यर्थः ४ शरणानिशरण्यार्हाणिदेवपितृर्षिपशुपक्ष्यादिरक्षणार्हाणिदेवान्प्रच्याव्यस्वर्गेदेववत्क्रीडंति ५ समरेसं
ग्रामेउद्धर्षउत्साहोयेषांते ७ प्रशिवसमेशोमंत्रैरिमितिषावत्रुद्रोवायवायदसितसेनेनतुवैवोगयापिवायदसितसेनेनतुवैवोरा ॥

सा शिवा... ५

22 सुकेशं प्रतिसापेक्षः सुकेशस्नेहेनोज्जीवितत्वात् मा लसवदाद्दीनांतमत्र तान्स्वकर्तृकत्वसंहारस्यानौचित्यं मत्वा न हन्यर्थः ११ मयाप्यवध्याऽ-
सुरेतार्थं यानद्वाः मं त्वमप्यायं १२ एतमेव समयोगं तत्कालोत्तरीयमित्यर्थः १३ संभ्रांतवत्सुकेशतनयात्प्रति तानानुद्दिश्य प्रत्यर्थः १२

त्र्यम्बकस्त्वसुरैः सर्वैः कपर्द्दी नीललोहितः सुकेशं प्रतिसापेक्षः प्राह देवगणान्प्रभुः ११ ग्रहं तान्न ह-
निष्यामि ममावध्या हि तेऽसुराः किं मंत्रं प्रदास्यामि यो वै तान्निहनिष्यति १२ एतमेव समुद्योगं
पुरस्कृत्य महर्षयः गच्छध्वं शरणं विष्णुं हनिष्यति स तान्प्रभुः १३ ततस्तु जयशब्देन प्रतिनंद्य महे-
श्वरं विष्णोः समीपमाजग्मुर्निशाचरभयार्दिताः १४ शंखचक्रधरं देवं प्रणम्य बहुमान्य च ऊचुः सं-
भ्रांतवद्वाक्यं सुकेशतनयान्प्रति १५ सुकेशतनयैर्देव त्रिभिस्त्रेताग्निसन्निभैः आक्रम्य वरदानेन स्था-
नान्यपहृतानि नः १६ लंका नाम पुरी दुर्गा त्रिकूटशिखरे स्थिता तत्र स्थिताः प्रबाधंते सर्वान्नः क्ष-
णदाचराः १७ स त्वमस्मद्धितार्थाय जहि तान्मधुसूदन शरणं त्वां वयं प्राप्ता गतिर्भव सुरेश्वर १८
चक्रकृत्तास्यकमलान्निवेदय यमाय वै भयेष्वभयदोऽस्माकं नान्योस्ति भवता विना १९ राक्षसान्स-
मरे हृष्टान्सानुबंधान्मदोद्धतान् नुद त्वं नो भयं देव नीहारमिव भास्करः २० इत्येवं दैवतैरुक्तो देव

सानुबंधान्सानुचरान्राक्षसान् जहीनतिशेषः नो भयं च नुद १९ प्रतिक्रांतमर्यादान् मर्यादावध्याव्यवस्था २१

ऊं. रावा. उटी १२

23 नौभ्रातरौसुमालिमालिनौ २२ परीसंउछ्छेतः २४ पदेपदेपरित्राणे २५ प्रजापतेइहनिग्रहद्वाराप्रजारक्षक २६ शिरःकरंचधुन्वानःविष

इन्द्रकालेसुराःसर्वेविस्मितामम्भविस्मिता पथावासंययुःस्थिताः शरणंसंततोजनार्दनं २२ विष्णुपादेषु
योगमाल्यवान्मालिनावृताः कृत्वातौभ्रातरौवीराविदंवचनमब्रवीत् २३ शृणुदेवप्रयश्चैवसंगम्य
किलपंकजं ब्रह्महृदयपरीप्सतःइदंवचनमब्रुवन् २४ सुकेशतनयादेववरदानबलोद्धताः बाधन्ते
स्मान्समुद्धतावीररूपाःपदेपदे २५ राक्षसैरभिभूताःस्मनपाकाशस्मप्रजापते भवेशुभत्वमस्मा
केभयातेषांदुरात्मना २६ तदस्माकंहितार्थायजहिमांस्त्रिलोचन राक्षसानहंकृतेनैवदहस्पद
हुंकारवर यत्सेवंत्रिदशैरुक्तोनिशम्यांधकसूदनः शिरःकरंचधुन्वानइदंवचनमब्रवीत् २८ अव
ध्याममतेदेवाःसुकेशतनयारणे मंत्रंतुवःप्रदास्यामियस्तान्वैनिहनिष्यति २९ योसौचक्रगदापा
णिःपीतवासाजनार्दनः हरिर्नारायणःश्रीमानशरणंतंप्रपद्यथ ३० हरादवाप्यतेमंत्रंकामारिम
भिवाद्यच नारायणालयंप्राप्यतस्मैसर्वंन्यवेदयन् ३१ ततोनारायणेनोक्तादेवाइंद्रपुरोगमाः
सुरारींस्तान्हनिष्यामिसुराभवतनिर्भयाः ३२

हृदापीतिप्रायेणसर्वथानहीदृशायेनेतिभावः २८ तेदेवाहरअवध्याइति २९।३० तेदेवामंत्रमवाप्येत्यन्वयः ३१ ३२ ॥ १२

25 चिंतार्ईतंदर्शयतिहिरण्येत्यादि १४ अपराजिताइतिछेदः १८ आश्विनाविवक्षासवमितिभगांपावितिपादेभगस्तदंशोर्यमातावितेस्यर्थः १५
निरामयंनिरोगं स्वधर्मोशोभनोधर्मः पथिस्थापितःप्राक्सप्तग ऋषिभिरध्ययनादिभिरितिशेषः यत्ताहिषोदेवाजितास्ततोस्माकंस्वकृ

देवानामयुभीतानांहरिणाभवादसर्वभो प्रतिज्ञातोवधोस्माकंचित्यतांयदिहत्तमं हिरण्यकशिपो
र्हिरण्यत्तोषावसरहिषो नमविकालनेमिश्चसेहादोवोरसत्तमः १४ राधेयोवड्माथीचलोकपा
लोप्यथार्मिकः यमलार्जनोचहार्दिक्यः शुंभश्चेवनिसंभकः १५ अमुरादानवाश्चैवसमवंतामहा
बलाः सर्वैसमरमासाद्यनभूयंतेपराजिताः १८ सर्वैःकृतवशानेविष्टसर्वैमायाविदस्तथा सर्वेस
र्वास्त्रकुशलाः सर्वेषाञ्चभयंकराः १८ नारायणेनहिहताःशतशोथसहस्रशः एतत्ज्ञात्वानसर्वे
षामदमेकतंभिन्नाहेत्य उःखिनारायणांजेतुंयेनोहंतमिदृच्छति १८ ततःसमालेमालीचस्कंदनामा
स्थवतोवरः ऊचतभीतरंज्यष्टमश्विनाविववासवं १९ सर्थीतंदंतमिदंचपेश्वर्येपरिपालितं आ
तिरामयंशामंस्वधर्मःस्थापितःपथि ५० देवास्माणमतोस्तोभंशकैःसमगारस्यच जित्वाद्विषो
हाप्रतिमास्तत्रोमरस्युक्ततंभयं नारायणस्यशाक्रस्यशक्स्यापियमस्तथा अस्माकंपमवस्यात
तंभयंनास्तीत्यर्थः कर्यव्यावशेषाभावात् स्तत्स्वपिनदत्रातिरितिभावः ५० विस्मोईषस्कारणांनास्तिअस्माभिस्तदपरापाकरणादितिभावः

ॐ. 25 नास्ति ब्रह्माभिस्तद्वराधाकरणादितिभावः विलोदोषश्च नास्त्यत्रकारणंगतेसम्भवेतिपाठे विलोद्मष्टद्वयप्रतिज्ञायोगः कारणास्माता
गवा. हृषाविलोः सहजोदोषोनास्तीत्यर्थः कथंतर्हीदानीमस्मासुद्वेषास्तत्रह देवानामितिदोषेनोपजायेत ५३ जिह्वासामः स्वार्थेसनाथः इम
उटी.
१३

तस्मादृषैवसहिताः सर्वेसोमसमाहृताः देवादेवजिह्वांसामोमेयेभ्योदोषः समस्थितः ५४ एवंसंसं
स्खलिनः सर्वैसममुपासिताः उद्योगंघोषयित्वातुसर्वेनेस्तत्रगवाः ५५ युद्धायनिर्ययुः ऊर्द्धांगं
महज्ञादयोयथा इतितेगामसंमत्रसर्वेयोगेनवादसाः ५६ युद्धायनिर्ययुः सर्वेः महाकायाम
हावलाः स्यन्दनैर्वानराणांश्चैव हस्तैश्चकरिमञ्जिधैः ५७ खरैगौभिरथाष्ट्रैश्च सिंहमारैर्भुजंगमैः मक
रैः कच्छपैर्मीनैर्दिव्यैर्गोगेरुडापमैः सिंहैर्व्याघ्रैर्वराहैश्च सरमैश्चमरैरपि तत्कालेकागताः सर्वेव
लस्मावलगर्विता ५८ प्रयातादेवलोकाद्येबाहुर्देवतणाखवः लंकाविपर्ययंदृष्ट्वायानितलंकाल
चानयथ भूतानिभयदर्शीनिविमनस्कानिसर्वशः दृष्ट्वातुमेरुरूपमानाः शतयोजनसहस्रशः ५१
प्रयातभादस्मात्स्थानादेवलोकंप्रयत्नतः इत्सामामेवमार्गेणदेवतानामपचक्रमः ५२

इत्यर्थः ५४ खरादयोवाहनानि ५८ सरमोगावयः स्तमरचमरर्येनीलश्वेतपुच्छयोगाज्ञेदइतिर्थः ५९ लंकाविपर्ययंलंकानाशकाल
यातिभूतानितत्रत्यानिदेवतानिविमनस्कान्यासन् ५० इत्सामेवपार्येणानयासदेवापचक्रमरपगताः ५२ १३

26 कालात्तमाकालप्रेरिताभौमादय उत्पाताः ५१ घनतादेनमेघस्वनेनसमं स्वनोयेषांतेविमंवंतश्च ऋस्य जाताश्तियोषः पर्वंवाशेत्यस्यापि ५४ स्य

भौमाश्चैवांतरिक्षाश्चकालात्तामाभयावहाः उत्पाताश्चान्तसेंद्राणामभावायसमुत्थिताः ५२ प्रस्थी
तिमेघावहदुत्तसेशाणितमेवच वेलांसमुद्राश्चोक्रांताश्चैलश्चापप्रभूपराः ५४ ग्रहहासावि
मुंचतिमेघावहद्दुरुत्तरेशा वेलांसमुद्राश्चोक्रांताश्चैलश्चापप्रभूपराः संयतेत्यप्रभूतानिहर्षणतेव
यथाक्रम रत्नध्वजंमहच्चात्रप्रजालोक्लारिभिर्नवैः रक्षोगणास्योपरिष्टात्परिभ्रमतिकालवित्
कपोतारक्तपादाश्चसारिकाविडतायष्टुः ५७ काकावाश्यंतितत्रैवविडालावैद्विपादिकाः उत्पाता
स्तानताहृत्यराक्षसावलगर्विताः ५८ यांस्तेवननिवर्तेतेस्तत्रपाशावपाशिताः माल्यवांश्चसुमा
लीचमालीचसमहाबलः ५९ पुरःसरास्तसानोवज्वलिताइवपावकाः माल्यवंततेतेसर्वेमाल्य
वंतमिवाचलं ६० निशाचरास्त्राश्रयंतियाताश्मिवदेवताः तद्बलंराक्षसेंद्राणांमहाभ्रघननादितं
जयेप्सयादेवलोकंपयौमाल्यवशेस्थितं राक्षसानांसमघोगंतेनारायणःप्रभुः ६२ देवहस्तादुप
सुरवक्रेयुहेतदामन: समाजागुथत्तूणीवेनतेयोपरिस्थितः ६३ ग्रासायकवचंदिव्यंसहस्राक

चक्रंरथसमन्वहः ५८ रक्तपाशिरवपाशिताःसंजातवंधनाः ५९ माल्यवंतमचलंमाल्यवदाख्येकुलपर्वतं ६० महाभ्रघननादितंमहामे

27 श्रोणीसूत्रं सवज्रवेष्टनभूतं ८५ सुपर्णोप्यत्रानिलेनतुन्नपर्णं त्तोभिनवलंबलोपलंबलायस्मानत ८७ विग्रहश्चाकाः ८० इतिरामायणेऽत्र
गौ॰ रकांडेषष्ठतमः ८ प्रपरादन्तसौपल्लेनहरिणातत्त्विद्रावणेनारायणगिरिमितिरूपकमिदं १ श्यामःसमवदातोनिर्मलः श्रुतेनगिरिबे
रावा॰
उटी॰ श्रोणीसूत्रंवविमलं विमलेत्तणं शंखचक्रगदाशार्ङ्गः खेड्गाश्चैवंवरायुधान् ८५ सुपर्णोगिरिसं
१४ काशवैनतेयमथास्थितः गतसानामभावायययौतूर्णंनरेश्वरः ८८ सुपर्णपृष्ठेसवभौश्यामः
पीतांवरोहरिः कांचनस्यगिरेःश्रृंगेसतडितोयदोयथा ८० सिमिद्धदेवर्षिमहोरगैश्चगंधर्वयक्षैरुप
गीयमानः समाससादामरसैन्यपात्रुःशङ्खचक्रासिगदाग्र्यायुधशार्ङ्गपाणिः ८८ सुपर्णपर्णानिलनु
न्नपक्षंभ्रमत्पताकंप्रविकीर्णशस्त्रं चचालतद्राक्षसराजसैन्यंचलोपलंनीलमिवाचलाग्रं ८७ ततः
शितैःशोणितमांससूषितेर्युगांतवैश्वानरतुल्यविग्रहैः निशाचराःसंपरिवार्यमाधवंवरायुधैर्निर्वि
भिदुःसहस्रशः ९० इत्यार्षेउत्तरकांडेषष्ठः ६ नारायणगिरिंतेतुगर्जंतोराक्षसांबुदाः सुर्दुर्यतोस्त्र
वर्षेणवर्षेणेवाद्रिमंबुदाः श्यामावदातोस्तैर्विष्णुर्नीलैर्नक्तंचरोत्तमैः वृतोंजनगिरीवायंवर्षमा
णैःपयोधरैः शलभाइवकेदारंमशकाइवपावकं यथामृतघटंदंशामकराइवचार्णवं १
निर्विभक्तिसोपपत्तार्थत्वतःसंधिः २ प्रमत्तघटंदौदृष्टघटंदंशाश्रनवमत्तिकाइत्यर्थः १ १४

२८ वज्रानिलसमोजवाः वज्रसारस्यानिलमनोजवत् जवो वेगो येषां ते विपर्यये प्रलयकाले लोका यथा हरिं विशंति तद्वत् ४ स्यंदनादि
भिःस्यंदनैर्वेरे स्थितास्तन्मः ५ हरिं निरुच्छ्वासं चक्रुः ६ घूर्णायतोत्सृष्टैः घ्राणाकृष्टतयोत्सृष्टैः वज्रकल्पैः वज्रवदक्षैः ७ स्वभुजःशोवः

तथा वदो थनर्मुक्ता वज्रानिलमनोजवाः हरिं विशं निस्म शवालोकाइवविपर्यये ४ स्यंदनैःस्यंदन
गताः गजैश्च गजमूर्धगाः अपवादोहास्तथाश्वैवयादाताश्चावरेस्थिताः ५ शाल्वसैन्ड्रागिरिनिभाश
रैःशाकृष्टितो मरैः निरुच्छ्वासं हरिं चक्रुः प्राणायामाइव हि द्विजाः ६ निशाचरैस्ताड्यमानो भीमैर्नैरि
वमहादधिः शार्ङ्गमायस्य दुर्धर्षो बाढमेभ्यो मजभ्रुवान् ७ शरैः घूर्णायतोत्सृष्टैर्वज्रकल्पैर्मनोज
वैः चिछेद विस्तृनिशितैःशतशोथसहस्रशः ८ विद्राव्यशरवर्षेण वर्षवायुरिवोत्थितं पाचाजस
महाशावं शदयो शकृषोनमः ९ सोभुजोहरिणाभ्मातः सर्वभ्राणेन शाववाट दरासभोमनिह्रीदसे
लोकं व्यथयन्निव १० शोवराजरवःसाथत्रासयामास दानवान् मृगराजस्वारापमसदानिवकुं
जरान् ११ नशाकरस्थाः संस्थातं विमदाकुंजराभवत् स्यंदनेम्यश्च्युताबोवाःशोवत्राविनडुर्बला १२
शार्ङ्गचापविनिर्मुक्ता वज्रतल्याननाःशराः विदार्य तानि रक्तां भिन्नपुंखा विविशुःक्षितिं १३ स्वभि

सर्वेशाणेनसर्वेवसेन शोवरादितिविशेषणाख्यातः वादिनः १० भगवनप्रभवनशावरविनेनशेखशाइेनडुर्वलः त्तीणवलाः स्वार्थेणाः १२ १४

29 वज्रातिस्वर्णधाराः गैरिकधाराः गैरिके पिस्वर्णस्मात् १५ रवं श्वापि श्रुपिनाशार्णा श्वेवैस्मवो विस्मापादितः १६ शिरोधराः कंधरा नद्धानकंपि
तान् १७ विनिर्मुक्ताः विनिर्मोक्षं प्रक्रांताः शराः आसनितिष्ठ यस्पाज्यं प्रथनारायणो विताननतान् नारायणव्यापारतः स्वबोतिर्थीवतिसहस्रशः

ॐ. उ. रा. टी. ८

वक्राणि परमाद्रेभ्यो विस्फुवज्रकृतिनिदि प्रस्फुरत्संतिधाराभिः स्वर्णधाराइवाचलाः १५ शोरवराज
रवश्वापि शार्ङ्गचापवरस्तथा गतस्मानारवाश्वापि यमतैवस्मवोरवः १६ तेषां शिरोधरान्छित्वा नशर
जयभूषिव धृत्वा सनाकाशस्तणिगान विछेदसहस्रैः शरैः १७ सूर्याद्विवकराचोराधाराइवसागरा
न् पर्वतादिवनागेंद्रा धारोचाइव चाम्बुदात् १८ नथा शार्ङ्गविनिर्मुक्ताः शरानारायणेरिताः निर्यी
वेतीवस्तूणिशतशोथ सहस्रशः १९ शरभेण तथा सिंहाः सिंहेन द्विरदो यथा द्विरदेन यथा व्या
घ्रेण द्वीपिनो यथा तथा ततः २० द्वीपिनो यद्वथा श्वानः श्वना मार्जारका यथा मार्जारेण यथा सर्पाः स
र्पेण च यथा लवः २१ तथा ते राक्षसाः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना द्रवंति द्राविताश्चान्ये शायिताश्च
महीतले २२ राक्षसानां सहस्राणि निहत्य मधुसूदनः वारिजं पूरयामास तोयदं सुरराडिव २३
नारायणशरग्रस्तं शङ्खनादसुविह्वलं ययौ लंकामभिमुखं प्रभग्नं राक्षसं बलम् २४ प्रभ

पातशः १९ द्वीपी तरक्ष्वादि व्याघ्रः आखवो मूषकाः २१ महीतले शायिताः सुप्ताः इति शेषः २२ राक्षसं रक्षःसंबंधि २४ निवरारवाय्याम १५

निवलारशंखेषुः २५

नारायणशरग्रस्तं शङ्खनादसुविह्वलं ...

२५

30 लंवाभरणंलंवनात्तमाभरणं।अत्तिप्पद्विम्नवह्निपः करमिवशुंडादंडमिवः २८ यंतशिरश्छेदनेनतस्यसाप्यानष्टसारथिनादनवस्थितगति
काश्वासन्निलयोः २८ भ्रामतेभ्राम्यतेस ३० सुमालेरथेपवैरुक्तैःतस्ततोपकृष्यमाणेमतिरथ्याद्वस्तुताविस्तुरथेशतिपत्नुः प्रग्रहान्सकोभ्य

सेनतेच्छादयामासनीहारमिवभास्करः ततस्ताः सततसंपन्नाः पुनर्ययैसमादधुः २६ मुक्तसोभ्यः
पतद्रोषाद्वत्तसोवलदर्पितः महानादंप्रकुर्वाणोगदानमानजीवयमिव २७ अत्तिप्पलंवाभरणं
पुवत्कुटमिवहिपः स्ताम्रवात्तसोहर्षान्मत्तडितोयदोयथा २८ सुमालेनंदनस्तस्यशिरोज्वलि
तकुंडलं विच्छेदयंतरस्थाश्वभ्रांतास्तस्यतुरंगमाः २९ तैरश्वैर्भ्राम्यतेभ्रांतैःसुमालीवात्तसेश्वरः
ईदृशैःस्तैःपरिभ्रांतैःप्रतिहीनोयथानरः ३० ततोविस्रंमहावाहुःप्रपतंतंरणाजिरे स्थितेसुमालेरश्वैः
रथेविस्रुरथेशति ३१ मालीचाभ्यद्रवद्युक्तःप्रगृह्यसशरासनं मालेर्धनुश्च्युताबाणाःकार्तस्वर
विभूषिताः विभुविशुर्हेमासाद्यक्रौंचंपत्ररथाइव ३२ अर्द्यमानःशरैःसोथमालिमुक्तैःसहस्रशः
चचालभनरणेविस्मजितेंद्रियइवाधिभिः अथमौर्वीस्वनंकृत्वाभगवान्भूतभावनः मालिनंप्रतिवाणौ
घान्सकंजासिगदाधरः ३४ तेमालिदेहमासाद्यवज्रविद्युत्प्रभाशराः पिवंतिरुधिरंतस्यनागाइवसुधा
रसं ३५ मालिनेविमुखंकृत्वाशं

दवत क्रौंचंक्रौंचादियंवस्याःपतिताः३२ नागाःसर्पाः ३५ मालिमौलिंमालिमुकुटं ३९३०

ॐ ३। गरुडानांशविशाणमीशानेगरुडं ईशानमंतकृद्रंवस्वेनाराणेमार्कंडेयस्तुपार्थकस्य विद्यासोरतारोर्थेवर्हणानांतकपोधिट्ठसमभूनदांतकेन
ज्वा· रुद्रापरिग्रायुधप्रवेयः कृतइतिपुराणाश्च सिद्धेयंकथा ४८ मालिनागरुडेनमालिनाऽनपराङ्मुखंगरुडेनदैवंपराङ्मुखंविकृतस्यन्वयः ५०

रही· गदायागरुडेशानमीशानमिववानकः ललाटदेशेभहनहद्रागोद्रायथाबलं ४८ गदयाभिहत
१८ स्तेनमालिनागरुडोप्यथा रणात्पराङ्मुखं देवंकृतवान्वेदनातुरः ४९ पराङ्मुखे कृते देवे मालिनागा
रुडेनवै उदतिष्ठन्महाशब्दोरक्षसामपिनर्दतां ५० रक्षसांरवतां एवं श्रुत्वाहरिहयानुजः तिर्यगास्था
य संक्रुद्धः पक्षीशेभगवान्स्थितः ५१ पराङ्मुखोप्युत्ससर्जमालेश्चक्रंजिघांसया तत्सूर्यमंडलाभासंस्वभा
साभासयन्नभः ५२ कालचक्रनिभंचक्रंमालेःशीर्षमपातयत् तच्छिरोराक्षसेंद्रस्यचक्रोत्कृत्तंविभीष
णं पपातरुधिरोद्गारिपुराराहुशिरोयथा ५३ ततःसुरैःसंप्रहृष्टैःसर्वप्राणसमीरितः सिंहनादरवो
मुक्तःसाधुदेवेतिवादिभिः ५४ मालिनंनिहतंदृष्ट्वासुमालीमाल्यवानपि सबलौशोकसंतप्तौलंका
मेवप्रधावितौ ५५ गरुडस्तुसमाश्वस्तःसंनिवृत्तःयथापुरा राक्षसान्द्रावयामासपक्षवातेनकोपितः

हरिहयानुजः तिर्यगितिमप्येवेपक्षीशेतिर्थतिर्यग्वलितग्रीवमास्थायस्थिता ५१ मालेर्जिघांसयाचक्रमुत्ससर्जकालचक्रमुत्ससर्जका
लचक्रनिभं दिनमासादिरूपेणपरिवर्तमानकालसदृशं तेनाप्रतिघातत्वमुक्तं ५२ सर्वप्राणसमीरितः सर्वबलेनप्रवर्तितः ५४ ५५५८
॥ ॥ ॥ १८

32 लांगतेनहतेनखलपिताग्रीवीयेषांते ५० ग्रशानीभिरितिदीर्घग्रार्षः म्लक्रविभ्रतकेशान्मक्रकेशान विधृतकेशांश्च ५९ शौरेरपध्वस्तोह
रीहृतोविनीतवेषोयस्यतत उन्मततरंअतिशयेनविस्मृतस्वपरविवेकं ५० ३शाणासिंहेनन्टसिंहेन ५१ समग्रन्स्रजंतस्रक्रवंतः ५२ द्विविधा

चक्रकृत्तासिकमलामदासंचूर्णितोरसः लांगलग्लपितग्रीवामुसलैर्भिन्नमस्तकाः ५ केचिद्वैवा
सिनाछिन्नास्तथान्येशरताडिताः निपेतुरंबरात्तूर्णात्ससागराभसि नारायणोपिश्ववयाशनी
भिर्विदारयामासधनुर्विमुक्तैः नक्रंचरान्मुक्तविधृतकेशान्मयाशनीभिः सततिन्महाभ्रः ५९ भि
न्नातपत्रपतमानशस्त्रशौरेरपध्वस्तविभीतवेष विनिसृतान्त्रेवधलोकनेत्रेवललतडुन्मत्तरवमभूवः ५०
सिंहार्दितानामिवकुंजराणांनिशाचराणांसहकुंजराणां स्वास्थ्यवेगाश्चसमवभूवःपुराणसिंहे
नविमर्दितानां ५१ नेवार्यमाणाहरिवाणजालैःस्ववाणजानिसमुन्स्रजंतः धावंतिनक्रंचरका
लमेघावायुप्रभग्नाइवकालमेघाः चक्रप्रहारैर्विनिकृत्तशीर्षाःसंचूर्णितांगाश्चगदाप्रहारैः ५२
असिप्रहारैर्विविधाविभग्नाः पतंतिशैलाइवराक्षसेन्द्राः विलंबमानैर्मणिहारकुंडलैर्निशाचरै
र्नीलबलाहकोपमैः निपात्यमानैर्ददृशेनिरंतरंनिपात्यमानैरिवनीलपर्वतैः ५४ इत्यार्षे उत्त

विभिन्नाःद्विविधयाशाकारहृयेनविभिन्नाःभूमंडलमितिशेषः नतिरंतरंव्यामंटदृशे ५४ इत्यार्षेउत्तरकांडेसमम्ः ० ग्रथमालिमालवनोःपराजि

गात्रवज्जंगिवृत्रैर्घवैलग्नैस्ससगवार्तिवाः।

हृद्देषवलेतासिभ्यतानिम्नहङ्कारं ... कौर्म्मसमः

नयोर्लोकौद्विखावणसमवर्गः हस्यमानेन निहन्यमानैस्तनुः प्रेतिदोषः
गत्वा वेगसमुप्यितोषिः ग्रीमोवेलासमवत्प्राप्तिर्वनितितांप्नात्रिसद्वा

ओं. रा. वा. उ. टी. १०

33 योस्मान्हंसिसमरेतंनजानीषेत्वमल्पयः यथेनरःप्राकृतजनस्तद्व १ परान्नाविवधनूपर्णासंहिताश्रतोदैत्याङ्कतः सत्सर्गःनलभतेसर्हता
नद्दतश्रतिपाठेहतोदेवैरहस्मर्थः ४ ततवबलमहेयथापश्यामितथादर्शयेसखे: ५ अयरास्त्रविवध्रदोषःस्वप्रतिज्ञापालनप्रवृत्त
सर्वकर्मनघनः क्रोधाज्ज्वलन्माल्लिनिशाचरः पश्यन्नाममितंप्राहवचनंपरुषान्तम २ नारायणत्वंजा
नीषेत्वंयथर्मपुरातनं युद्धमनसोमीतानस्मान्हंसिर्यथेतरः ३ परान्नाविवधपापीयः करोतिसर्व
स्वं महेतानगतःस्वर्गंनलभतेपुण्यकर्मणा युद्धश्रद्धायवातेस्तिशंखचक्रगदाधर स्थितं
मिवलंदर्शयययस्त्वं ५ माल्यवंतेस्मितेहृष्टामास्यवंतमिवाचलं उवाचराक्षसेन्द्रंतदेवराजानुजो
बली ६ युष्मत्तोभयभीतानांदेवानांवैमयाभयं राक्षसोत्सादनंदत्तंतदेतदनुपाल्यते ७ प्राणैर
पिप्रियंकार्यंदेवानांहिसदामया सोहंवोनिहनिष्यामिरसातलगतानपि ८ देवदेवंब्रुवाणंत
रक्ताम्बुरुहलोचनं शक्त्याविभेदसंक्रुद्धोराक्षसेन्द्रोभुजान्तरे ९ माल्यवद्भुजनिर्मुक्तायाशक्तिर्घंटाकृत
स्वना हरेरुरसिवभ्राजमेघस्थेवशतह्रदा १० ततस्तामेवचोत्कृष्यशक्तिंशक्तिधरप्रियः माल्यवते
त्वमादिश्यप्रविद्धांबुरुहेक्षणः ॥

स्वनास्त्रीत्याह उवाचेति ६ मयाभयभीतानांदेवानामभयंवैदत्तंतदेतदभयदानंराक्षसोत्सादनंकुर्वतामयानुपाल्यते ७ शक्ति
धरोगुरुः सप्रियोयस्यप्रियोवा ॥

१०

35 हारभारेहारसमूहस्तेनावभासितेगिरिकूटेगिरिस्रंगे १३ तमःमोहं १५ रणरकोरणप्रियः अपक्रांतःदृष्टतःपराहतः १८ वायुःशुष्कपर्ण
वंययथावायोदितघातात्तस्यंयत्तवातेनव्ययोहयत १९ हयपहृष्टा १९ सहयत्नपःससीकाः २० सालकटकहेमालकटामालावदा

कंदेलरह्वेसाशक्तिगौर्विटकरतिःस्तताः कोट्टंतीरात्तसेशयात्महोल्केवोजनावले सातस्योरम
विस्तीर्णोहारभारावभासिते अपतद्वात्तसेट्ट्रस्यगिरिकूटइवाषानिः तयाभिमतनुत्राणःश्राविण
ह्विडुलतमः मानवास्सुनराश्वसलःतस्योगिरिरिवावलः ततःकालायसंशालेकेटकैर्वज्रभिश्रितं प्र
गृह्याभ्यहनदेवंस्ततयोरंतरेहृढं १४ तथैवरणारकस्त्वमुष्टिनावामवाहुजे ताडयित्वाथनुमांड
मपक्रांतोनिशाचरः १५ ततोवैरमहांकृष्टःसाधुसाधुतिवोस्थितः आहत्यवात्तसोविलापरुहवो
ध्यताडयत १८ वैनतेयस्ततःक्रुद्धःपक्षावातेनरात्तसं अपोहतुलवान्वायुःशुष्कापर्णचयंयथा
द्विजेट्टयत्तवातेनद्रावितंहयपश्यवंजं समालीस्ववलैःसार्धलंकामभिमुखोययौ यत्तवातवलो
हृतोमाल्यवानपिरात्तसः स्ववलेनसमागम्यवैयोलंकांप्रियाहृतः २० पवंतेरात्तसाराममहरिणाक
मलेक्षणा वहुशःसंयुगेभग्राहृतप्रवरनायकाः २१ अपाक्रुवंतस्तेविस्वेभतियोडुवलार्दिताः सुका

देःपितामहीविष्णुकेषायत्नीतर्दिये वंशोहृहाच्छामाश्वार्थः समालिनेसमासायाश्रित्यरात्तसाःस्थिताः २२

ॐ
रा॰
उटी॰
१८

35 पौलस्त्याः पुलस्त्यवंश्याः त्वयायेऽभक्षणादयो हतास्तेभ्यस्तथा रावणाद्वसाल्यवदादयो बलवत्तराः २४ तर्हि किं मे प्रयासः संभवति
रुच्यते नचान्यइतिनचान्य इति रक्षःपिशाचाः सर्वेऽपि भावः राक्षसान् हन्तान्य न लोके निषिद्धो निषेधः देवकण्टकान् देवपीडाकरान् देव

ये त्वयाऽभिहतास्ते तु पौलस्त्या नाम राक्षसाः सुमाली माल्यवान्माली ये च तेषां पुरःसराः सर्व एव महा
भागा रावणाद्बलवत्तराः २५ न चान्यो राक्षसान्हन्ता सुरारीन्देवकण्टकान् ऋते नारायणं देवं शङ्खचक्र
गदाधरं २६ भवान्नारायणो देवश्चतुर्बाहुः सनातनः राक्षसान्हन्तुमुत्पन्नो ह्यजेयः प्रभुरव्ययः
नष्टधर्मव्यवस्थानां काले काले प्रजाकरः उत्पद्यते दस्युवधे शरणागतवत्सलः २७ एषा मया तव न
राधिप राक्षसानामुत्पत्तिरद्य कथिता सकला यथावत् भूयो निबोध रघुसत्तम रावणस्य जन्म प्रभा
वमतुलं ससुतस्य सर्वं २८ चिरात्सुमाली व्यचरद्रसातलं स राक्षसो विष्णुभयार्दितस्तदा पुत्रैश्च पौ
त्रैश्च समन्वितो बली ततस्तु लङ्कामवसद्धनेश्वरः २९ इत्यार्षे रामायणे उत्तरकाण्डेऽष्टमः सर्गः ८
कस्यचित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राक्षसः रसातलान्मर्त्यलोकं सर्वं वै विचचार ह १ नीलजीमूत
संकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः कन्यां दुहितरं स्वस्य विना पद्मामिव श्रियं २

प्रादुर्भवत्यस्त्वं हंतासि नारायणस्ते नारायणं विना योऽन्यो केवलमनुष्यान २५ उक्तमेवार्थमेतत्त्वमसि त्वमेवाहं भवानिति उक्तो मायया
हेतेदहः २९ उत्तरकाण्डेऽष्टमः ८ रसातलादिति निःसृत्येति शेषः १ कन्यां अविवाहितां विनापद्मां पद्मरहितां श्रियमिव स्थितां २ १८

36 प्रमरसंकाशंकरषिमुत्रतेपिमाणदेवमहूपं ४ तेदृष्ट्वापुनारसातलंप्रविष्टइमर्थः रसातलात्प्रविष्टः सत्सर्पलोकक्षितिपाठेतत्रवाद
पवांयद्स्मेवंचिंतयामासेमन्वयः ६ प्रमाख्यानाड्डीतेःप्रमाख्यानशंकयाभीतैः नवरैः परिगृह्यसेयाच्यसेयाच्यसेयहाप्रत्याख्यानभी
तैरस्माभिस्त्ववरैनप्रतिगृह्यसेप्रतिगृह्यनकार्यसे ८ तत्कृतेतवविशिष्टवरयमीसिद्धिनिमित्तेविचारवतः ९ कन्यापितृत्वंडःख

गात्तमेंद्रासतत्तदाविचरत्वेमहीतले . तदापश्यत्सगाछन्पुष्पकेनधनेश्वर ३ गच्छंतेपितरंदृष्ट्वाल
सततनयंविधिं तंदृष्ट्वामरसंकाशंगाछतपावकोपमं ४ रसातलंप्रविष्टःसत्समंसेलोकान्सविस्म
यः इमवंचिंतयामासवात्समानामहामतिः किंकृत्वाश्रयइमेववरंदेमह्यकथ्यंचते नीलजीमूत
संकाशास्तमकोवनजेऽटलः ६ गात्तमेद्धःसततदाचिंतयन्समहामतिः प्रथववीन्सुतांवत्वःकैक
सीनामनामतः पुत्रिप्रदानकालोयंयौवनेव्यतिवर्तते प्रत्याख्यानाच्चभीतैस्तेनवरैःपरिगृह्यसे ८
तत्कृतेवयंसर्वेयत्नाधर्मबुद्धयः त्वंहिसर्वगुणोपेताःश्रीःसाक्षादिवपुत्रके कन्यापितृत्वंडःख
हिसर्वेषामानकांक्षिणां नज्ञायतेचकाकन्यावरदेयेदिकस्यके ९ मातुःकुलंपितृकुलंयत्रचे
ववदीयते कुलत्रयंसदाकन्यासंशयेस्थाप्यतिष्ठति ॥ सात्वंमुनिवरश्रेष्ठंप्रजापतिकुलोद्भव
मेवाह्नज्ञानइतिकोवरयेदितिनज्ञायतेइतिडःखं ९ वरणानंतरमपि भजविश्रवसंपुत्रिपौलस्त्यंवरयस्वयं १२
डःखमेवेत्याह मातुःकुलमितिसंशयेस्थाप्यतिष्ठति कथमस्याश्चारित्रभ्रंशोनभविष्यतीत्येवंकुलत्रयंचिंताक्रांतंभवतीत्यर्थः ॥

सांविकाशमाहात्म्ये … १८

ॐ । रावा । उदी । १९

37 कीदृशास्तत्राहृयाहृशोयदनेस्वर इति १२ उपातिष्ठत्सदोषोभिज्ञो वं कृतवानित्यर्थः २५ दारुणां तां वेलां प्रदोषकालमित्यर्थः पितृ
गौरवाद्धयस्य महाबलपराक्रमत्वेनाख्यातस्य सुमालिनः पुत्रीप्रहृमतोनमाकृतेनषिणोनादरणीयेनाश्रयेनेत्यर्थः चरणम
वलोकयद्यः प्रवर्तितम्रवेयस्मात् साच रणायोम्बवीस्थिता ५ अंगुष्ठाग्रेणमह्यं भूमिं विलिखंती अधोमुखी स्थितेनेतिसंबंधः १

ईदृशास्ते भविष्यंति शूराः पवनसंस्रयः तेजसा भास्करसमा याहृशा यथ नेश्वरः १३ सा तु तद्वचनं श्रु
त्वा कन्यका पितृगौरवात् तत्र गत्वा च सा तस्थौ विश्रवा यत्र तप्यते १४ एतस्मिन्नंतरे राम पुलस्त्य
तनयो द्विजः अग्निहोत्रमुपातिष्ठच्चतुर्थ इव पावकः १५ अविचिंत्य तु तां वेलां दारुणां पितृगौरवा
त् उपसृत्याग्रतस्तस्य चरणाधोमुखी स्थिता विलिखंती मुहुर्भूमिमंगुष्ठाग्रेण भामिनी स तु तां वी
क्ष्य सुश्रोणीं पूर्णचंद्रनिभाननां १६ अब्रवीत्परमोदारो दीप्यमानः स्वतेजसा भद्रे कस्यासि दुहिता
कुतो वा त्वमिहागता किं कार्यं कस्य वा हेतोस्तत्त्वतो ब्रूहि शोभने एवमुक्ता तु सा कन्या कृतांज
लिरथाब्रवीत् आत्मप्रभावेन मुने ज्ञातुमर्हसि मे मतं १७ किंतु मां विद्धि ब्रह्मर्षे शासनात्पितुरा
गतां कैकसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि २० स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह वि

किं कार्यमस्माभिरनुष्ठेयं त्वं कस्य हेतोः किं निमित्तमिहागताः १८ मे मतं अभिमतं मनोभिप्रेतं ज्ञातुं ज्ञातं मे मया भद्रे कार
ब्रह्मलज्जावशात्स्वयं वा कथनमनुचितमितिभावः १९ स्ववक्तव्यांशमाह किंत्विति २० कारणमागमनकारणं २१ १९

स्वयमेवागता ३

38 नदेवास्मनेति २२ दारुणान्क्रूरस्वभावान्दारुणाभिजनाः क्रूरंयेवोरात्मरूपाः प्रियायेषांतान् २३ भगवन् वह्मवादिनस्त्वत्ईदृशान्पुत्रान्
सुताभिलाषो मन तस्मैमनमांतेगवामिति दारुणांयावद्वेलाद्यायस्मात्वंमामपस्थिता २२ सुश्रोणि तस्मा
त्स्वामभ्ज्ञाहृष्टान्जनयिष्यसि दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् प्रसविष्यसि सुश्रो
णिवादस्माल्क्रूरकर्मणः सातत्तद्वचनंश्रुत्वाप्रणिपत्याब्रवीद्वचः २४ भगवन्नीदृशान्पुत्रान्त्वत्तोनाहं
ब्रह्मवादिनः नैच्छामि सुव्रताचारान्प्रसादंकर्तुमर्हसि २५ कन्ययाचैवमुक्तस्तु दिव्यवाम्मुनिपुंग
वः उवाचैककसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीं पश्चिमो यस्तवसुतो भविष्यति निसंशयं ममवंशानुरू
पः सधर्मात्मा च न संशयः २६ एवमुक्ता तु सा कन्या राम कालेन केनचित् जनयामास बीभत्सं रौ
द्रूपं सुदारुणं दशग्रीवमदादंष्ट्रं नीलांजनचयोपमं तन्त्रोष्टविंशतिभुजंमहास्यंदीप्तमूर्धजं २
तस्मिन्जाते ततस्तस्मिन्सज्वालकवलाः शिवाः क्रव्यादश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमुः ववर्ष रु
धिरंदेवो मेघाश्च खरनिस्वनाः प्रवभौ न च सूर्यो वै महोल्काश्चापतन्भुवि २९ चकंपे जगती चैव व
वुर्वाताः सुदारुणाः अक्षोभ्यः क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितां पतिः अथ नाम करोति स्म पितामहसमः
च्छामि ब्रनउनमउ प्रार्थश्रसादंकर्तुमर्हसीत्यन्वयः २५ पश्चिमः कनिष्ठः ममवंशानुरूपो धर्मात्मा न संशयः २६ सज्वालकवलाः ज्वा

ॐ· रावा· उटी· १·

३१

दशग्रीवस्तिकामरूपवान्वाततःपुरादौपकवक्त्रत्वंचास्येतिसंबोध्यं ११ अंतरिक्षे साधुसाध्विति वाक्यंतदासीदितिशेषः तत्रमहा
रण्ये पितुर्विश्रवसआश्रमारण्ये १० नित्यासंतुष्टः कियदपि भक्षणेनकदाचिदपिसंतुष्टः कियदपिभक्षणेनकदाचिद

तस्य त्वनंतरंजातः कुंभकर्णो महाबलः प्रमाणाद्यस्यविपुलंप्रमाणंनेहविद्यते १४ ततः शूर्पणखानाम
संजज्ञेविकृतानना विभीषणश्चधर्मात्माकैकस्याः पश्चिमः सुतः १५ तस्मिन्जातेमहासत्वेपुष्प
वर्षंपपातह नभःस्थानेदुंदुभयोदेवानांप्राणदंस्तथा वाक्यंचैवांतरिक्षेचसाधुसाध्वितितत्तदा १६
तौतुतत्रमहारण्येववृधातेमहौजसौ कुंभकर्णदशग्रीवौलोकोद्वेगकरौतदा १७ कुंभकर्णःप्रमत्त
स्तुमहर्षीन्धर्मवत्सलान् त्रैलोक्यान्नित्यासंतुष्टोभक्षयन्विचचारह १८ विभीषणस्तुधर्मात्मानित्य
धर्मेव्यवस्थितः स्वाध्यायनियताहारउवासविजितेंद्रियः १९ अथवैश्रवणोदेवस्तत्रकालेनकेन
चित् आगतःपितरंद्रष्टुंपुष्पकेणधनेश्वरः २० तंदृष्ट्वाकैकसीतत्रज्वलंतमिवतेजसा आगम्यराक्षसी
तत्रदशग्रीवमुवाचह २१ पुत्रवैश्रवणंपश्यभ्रातरंतेजसावृतं भ्रातृभावेसमेचापिपश्यात्मानंत्वमी
दृशं दशग्रीवतथायत्नंकुरुष्वामितविक्रम यथात्वमपिमेपुत्रभवेर्वैश्रवणोपमः २२ मातुस्तद्वचनंश्रु
पिसंतुष्टः १८ स्वाध्यायनियताहारः स्वाध्यायेनियतो वा दशग्रीवः प्रतापवान् अमर्षमतुलंलेभेप्रतिज्ञांचाकरो
नियताहारस्तत्रमध्यः १९ आत्मानमीदृशंपश्यकुबेरवद्दिव्यवैभवहितमाकृताप्राणरूपमितिमध्यः २२ तस्मात्दशग्रीवेति २२ २४

40 तपसे तपोर्थं धृतमानसः निश्चितांतःकरणः ४९ इतिकृत्वा इतिबुद्धिं कृत्वा अध्यवस्य तया निश्चित्य च ५० उत्तरकांडे नवमः ९ भ्रातरो
रावणकुंभकर्णविभीषणाः १ तांस्तान्धर्मविधीन्धर्मानुष्ठानि २ संतेपेणाक्लेशपंचयति कुंभकर्णः इत्यादि द्विभिः सूर्यं पंचमं इति पाठे

समं तेन प्रतिजानामि भ्रातस्तुल्योधिकोपि वा भविष्यामो जमा चैव संतापं मम जन्य कृते ४५ ततः क्रोधे
न तेनैव दशग्रीवः सहानुजः चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म तपसे धृतमानसः ४९ प्राप्स्यामि तपसा काममिति
कृत्वाध्यवस्य च आगच्छदात्मसिद्ध्यर्थं गोकर्णस्याश्रमं शुभं ५० स रावणः सह भ्रात्रा सहानुजस्तदा तप
श्चचारातुलमुग्रविक्रमः अतोषयच्चापि पितामहं विभुं ददौ स तुष्टश्च वरान् जयावहान् ५१
इत्यार्षे रामायणे उत्तरकांडे नवमः सर्गः अथाब्रवीन्मुनिं रामः कथं ते भ्रातरो वने कीदृशं तु तदा ब्र
ह्मंस्तपस्तेपुर्महाबलाः १ अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्र रामं सुप्रीतमानसं तांस्तान्धर्मविधींस्तत्र भ्रातरस्ते
समाविशन् २ कुंभकर्णस्ततो यत्तो नित्यं धर्मपथे स्थितः ततापग्रीष्मकाले तु पंचाग्नीन्परितः स्थि
तः ३ मेघाक्लिन्नो वर्षासु वीरासनमसेवत नित्यं च शिशिरे काले जलमध्यप्रतिश्रयः ४ एवं व
र्षसहस्राणि दश तस्यापचक्रमुः धर्मे प्रयतमानस्य सत्पथे निष्ठितस्य च ५

सूर्यः पंचमो येषां तैर्वह्निभिरि
त्यर्थः पंचाग्नीन्परितः स्थित इति पाठे पि सूर्यसहिता एव पंचाग्नयः ३ वामोरूपरि दक्षिणजंघां प्रतिष्ठाप्य स्थितिर्वीरासनं जलमध्यप्रति

मैं. 41 सूर्यानुवृत्तिमाहत्तूर्ध्वशिरोबाहुरिति ८ स्वर्गस्थस्य देवस्य नंदनस्थेनेन तपः प्रवृत्तिमं तोषादर्शितः ९ अकामेव वरं साप्येतमाह
रावा. सुपर्णेति ॥ ९ १०
टुटी. विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपरः शुचिः पंचवर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ७ समाप्तेति
११ यमे तस्य ननृतुश्चाप्सरोगणाः पपात पुष्पवर्षं च तुष्टुवुश्चापि देवताः पंचवर्षसहस्राणि सूर्यं चैवान्ववर्
तत तस्थौ चोर्ध्वशिरोबाहुः स्वाध्यायधृतमानसः ८ एवं विभीषणस्यापि स्वर्गस्थस्येव नंदने दशवर्षस
हस्राणि गतानि नियतात्मनः ९ दशवर्षसहस्राणि निराहारो दशाननः पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरः
स्वाग्नौ जुहाव सः १० एवं वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमुः शिरांसि नव चाप्यस्य प्रविष्टानि हुताशने
पूर्णे वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामहः ११ पितामहस्तु सुप्रीतः
सार्धं देवैरुपस्थितैः वत्स तावद्दशग्रीव प्रीतोस्मीत्यभ्यभाषत १२ शीघ्रं वरय धर्मज्ञ वरो यस्तेभिकां
क्षितः किं ते कामं करोम्यद्य न वृथा ते परिश्रमः १४ अथाब्रवीद्दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना प्रण
म्य शिरसा देवं हर्षगद्गदया गिरा १५ भगवन्प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद्भयं नास्ति मृत्युसमः शत्रुरम
रत्वमहं वृणे एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह नास्ति सर्वामरत्वं ते वरमन्यं वृणीष्व मे १६ एवमुक्ते
तदा राम ब्रह्मणा लोककर्तृणा दशग्रीव उवाचेदं कृताञ्जलिरथाग्रतः सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदान २१

42 भूयो मां स्वप्नमोहश्चेतो दीयते तत्कृता २२ अमरत्वं च वितरामि इत्युक्तं तमेवाहच्छेदनइति मनसा यद्यदपेक्षितं तत्तच्छेदनइच्छामात्रेण भविष्यति २४
हे भगवन् लोकगुरुः उत्तमानि निदानाम भवान्मह्यं प्रीत एतेनैवाहं कृतकृत्योऽस्मि सर्वगुणैः पुरुषार्थैर्हीनस्यास्मि प्रीते देव सर्व पुरुषार्थसाध

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण रक्षसा उवाच वचनं देवैः सह देवः पितामहः २१ भविष्यत्येवमेतत्ते
वचो राक्षसपुंगवः एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः २२ शृणु चापि वरो भूयः प्रीतस्येह शुभो
मम हुतानि यानि शीर्षाणि पूर्वमग्नौ त्वयानघ २३ पुनस्तानि भविष्यन्ति तथैव तव राक्षस वितरा
मीह ते सौम्य वरं चान्यं दुरासदं २४ छन्दतस्तव रूपं च मनसा यद्यथेप्सितं एवं पितामहोक्तस्य दशग्री
वस्य रक्षसः २५ अग्नौ हुतानि शीर्षाणि पुनस्तान्युत्थितानि वै एवमुक्त्वा तु तं राम दशग्रीवं पितामहः
विभीषणं तया वत्स धर्मसंहितबुद्धिना परितुष्टोऽस्मि धर्मात्मन्वरं वरय सुव्रत विभीषणस्तु धर्मा
त्मा वचनं प्राह साञ्जलिः २७ वृतः सर्वगुणैर्नित्यं चन्द्रमा रश्मिभिर्यथा भगवन्कृतकृत्योऽहं यन्मे लोक उ० रा०
गुरुः स्वयं २८ प्रीतेन यदि दातव्यो वरो मे शृणु सुव्रत परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत्

नतान् २९ अथापि यदि प्रसन्नेन त्वया वश्यं कश्चिद्वरो दातव्यस्तदा तं वरं शृणु परमामापद्गतस्यसोसारिकव्यवहारतः परमाहदंष्ट्राम
स्यापि मम धर्मे नारायणे मतिर्भवेत्तत्रामो विग्रहवान्धर्मस्तत्केरत्वधर्मपदेन नारायणः अत्र सा सा सा भवतधर्मिष्ठेत्यनेनपौनरुक्त्यस्य ५८

43 अप्रमादितं भक्त्या त्वपदेशं विनापीत्यर्थः ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मविद्याप्रतद्ग्रहणमशेषब्रह्मविद्यासिद्धिप्रतिबंधकनिवृत्त्यर्थमुपलक्षणमेतत्
उं. धर्मं च पालयेय १२ परमोदारः परमोदानं इत्यस्य परमकत्वं तस्यमेवाह नहीति १२ राक्षसयोनौ जातस्यापि यत्तो अधर्मे बुद्धि
रावा. नै जायते ततः प्रीतोहममरत्वं ददामि एवं मयाभ्यर्थितममरत्वं ब्रह्मणः सकाशाद्भ्रमेव लालसं विभीषणोनेति निष्कामतया देवायास
उटी. अप्रमादितं च ब्रह्मास्त्रं भगवन्प्रतिभातु मे या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रमेषु च सा सा भवतु धर्मिष्ठा तं
२२ तं धर्मं च पालये १२ एष मे परमोदारः वरः परमको मतः नहि धर्माभिरक्तानां लोके किंचन दुर्लभं १२
पुनः प्रजापतिः प्रीतो विभीषणमुवाच ह धर्मिष्ठस्त्वं यथा वत्स तथा चैतद्भविष्यति १३ यस्माद्राक्षस
योनौ ते जातस्यामित्रनाशन नाधर्मे जायते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते इत्युक्त्वा कुंभकर्णाय वरं दातुमभ्यु
द्यते प्रजापतिं सुराः सर्वे वाक्यं प्रांजलयो ब्रुवन् १५ न तावत्कुंभकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया जानासि
हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मतिः १६ नंदने प्सरसः सप्त महेंद्रानुचरा दश अनेन भक्षिता ब्रह्म
न्नृषयो मानुषास्तथा १७ अलब्धवरपूर्वेण यत्कृतं राक्षसेन तु यद्येष वरलब्धः स्याद्भक्षयेद्भुवन
त्रयं १८ वरव्याजेन मोहोस्मै दीयताममितप्रभ लोकानां स्वस्ति चैव स्यादभवदस्य च संनतिः १९
नेसर्वार्थसाधनमितिबोध्यं १४ एष दुर्मतिस्त्रीन्लोका
न्त्रासयतीति जानीषे १६ नंदनवर्णयति नंदनेति १७ मोहोज्ञानं एवं मोहदाने नैव लोकानां स्वस्ति स्यात् प्रसंमरति संमाननं च श्रीराम २२

५५ स्तुवंतयन्तदेवीमितिशेषः ३७ ब्रह्मासेदेववन्दे शितान्देवानामिष्टवागमवयाचतः कुंभकर्णस्यवननादेवानकलानिःसरेत्सर्थः ३८ ब्र
ह्यावदीत्सरस्वतीप्रवेशानंतरमित्यर्थः ३९ तद्वाक्यंवक्ष्यवाक्यं ४४ एवमितिब्रह्मणमास्यादर्वाकजागरणेनेतियमः तदर्थिकमपि

एवमुक्तःस्वैर्ब्रह्माचिंतयत्पद्मसंभवः चिंतिताचोपतस्थेऽस्यपार्श्वेदेवीसरस्वती ३९ प्राञ्जलिःसातुपा
र्श्वस्थाप्राहवाक्यंसरस्वती इयमस्म्यागतादेवकिंकार्यंकरवाण्यहं ४० प्रजापतिस्तुतांप्राप्तांप्राहवा
क्यंसरस्वतीं वाणित्वंराक्षसेंद्रस्यभवावाग्देवतेप्सिता ४१ तथेत्युक्त्वाप्रविष्टासाप्रजापतिरथाब्र
वीत् कुंभकर्णमहाबाहोवरंवरययोमतः ४२ कुंभकर्णस्तुतद्वाक्यंश्रुत्वावचनमब्रवीत्
स्वप्तुंवर्षाण्यनेकानिदेवदेवममेप्सितं ४३ एवमस्त्वितितंचोक्त्वाप्रायाद्ब्रह्मासुरैःसमं देवीसर
स्वतीचैवराक्षसंतंजहौपुनः ४४ ब्रह्मणासहदेवेषुगतेषुनभस्थले विमुक्तोसौसरस्वत्या
स्वांसंज्ञांचततोगतः ४५ कुंभकर्णस्तुदुष्टात्माचिंतयामासदुःखितः ईदृशंकिमिदंवाक्यंममा
स्यवदनाच्च्युतं ४६ अहंव्यामोहितोदेवैरितिमन्येतदागतैः एवंलब्धवराःसर्वेभ्रातरोदीप्ततेजसः

तिद्रात्तुभवत्येवेतिवरस्वरूपंबोध्यंअतएवब्रह्मणामानस्यपितीतिपूर्वविभीषणोक्तावर्षाण्यनेकानीतिकुंभकर्णोक्तावनस्वैरोक्तस
विरोधः ४४ स्वांसंज्ञांयथाप्राप्तमस्वबुद्धिंगतःप्राप्तः ४६ श्लेष्मातकवनंतत्रतुर्यपितृस्तपोधनं ४८ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे दशमः सर्गः १०

इत्यार्षे उत्तरकाण्डे दशमः सर्गः १०

उ॰
रामा॰
पुटी॰
११

45 अथ भयत्वदमस्मार्यतास्य लंकाप्रवेशः सुमालीति १ तस्य सचिवाः सुमालिनः सचिवाः २ यत्कृते यद्विलमभयनिमित्तयः तच्छृयं नोऽस्माकं

सुमाली वरलब्धांस्तांस्तानावैनात्रिशाचरान् उदतिष्ठद्भयं त्यक्त्वा सानुगः स रसातलात् १ मारीचश्च प्रह-
स्तश्च विरूपाक्षो महोदरः उदतिष्ठन्सुसंरब्धाः सचिवास्तस्य रक्षसः २ सुमाली सचिवैः सार्धं वृतो राक्षस-
पुंगवैः अभिगम्य दशग्रीवं परिष्वज्येदमब्रवीत् ३ दिष्ट्या ते वत्स संप्राप्तश्चिन्तितोऽयं मनोरथः यस्त्वं त्रि-
भुवनश्रेष्ठाल्लब्धवान्वरमुत्तमम् ४ यत्कृते च वयं लंकां त्यक्त्वा याता रसातलम् तद्गतं नो महाबाहो म-
हद्विष्णुकृतं भयम् ५ असकृत्तद्भयाद्भग्नाः परित्यज्य स्वमालयम् विद्रुताः सहिताः सर्वे प्रविष्टाः स्म रसा-
तलम् ६ अस्मदीया च लंकेयं नगरी राक्षसोषिता निवेशिता तव भ्रात्रा धनाध्यक्षेण धीमता ७ यदि नामात्र
शक्यं स्यात्साम्ना दानेन वानघ तरसा वा महाबाहो प्रत्यानेतुं कृतं भवेत् त्वं च लंकेश्वरस्तात भवि-
ष्यसि न संशयः ८ त्वया राक्षसवंशोऽयं निमग्नोऽपि समुद्धृतः सर्वेषां नः प्रभुश्चैव भविष्यसि महाबलः
अथाब्रवीद्दशग्रीवो मातामहमुपस्थितम् वित्तेशो गुरुरस्माकं नार्हसे एवमीदृशम् १० साम्ना हि राक्षसेन्द्रेण
प्रत्याख्यातो गरीयसा किंचिन्नाह तदा रक्षो ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ११ कस्यचित्त्वथ कालस्य वसन्तं

गतं ५ निवेशिता अधिष्ठिता ७ सामादिना लंकाप्रमाने तव यदि नाम शक्यं स्यात् तदा नः कार्यं कृतं भवेत् ८ नार्हसे एवं निरसनं वक्तुं नाह

श्रीरामः

११

५८ अदितिर्दितिश्चभगिन्यौतेसहितेहिते परस्परानुरक्तेभूत्वाकश्यपस्यभार्येभूतमिथोऽथः १४ तदेमाः प्रथमंकस्मिन्वोभवमस्याहिंस
दशग्रीवमहावाहोनाहंसेवक्रमीदृशं सोभ्रातृंनास्तिस्मृतानांस्मरणंचेदंवचोमम १२ अदितिश्चदि
तिश्चैवभगिन्यौसहितेहिते पार्श्वेपरमरूपिण्यौकश्यपस्यप्रजापतेः १४ अदितिर्जनयामासदेवां
स्त्रिभुवनेश्वरान् दितिस्त्वजनयोद्दैत्यान्कश्यपस्यात्मसंभवान् १५ दैत्यानांकिलधर्मज्ञपुरीयंसवं
नार्णवा सपर्वतामहीवीरतेभवन्समविस्मवः १६ निहत्यतांस्तुसमरेविष्णुनाप्रभविष्णुना देवानां
वशमानीतंत्रैलोक्यमिदमव्ययं १७ नैतदेकोभवानेवकरिष्यतिविपर्ययं सुरासुरैराचरितंतेनत
ज्जगृहवचोमम १८ एवमुक्तोदशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना चिन्तयित्वामुहूर्तंवैवाढमित्येवसोब्रवी
त् १९ सततेनैवहर्षेणतस्मिन्नहनिवीर्यवान् वनंगतोदशग्रीवःसहतैःक्षणदाचरैः २० त्रिकू
टस्थःसतत्रदादशग्रीवोनिशाचरः प्रेषयामासदौत्येनप्रहस्तंवाक्यकोविदं २१ प्रहस्तशीघ्रंगत्वा
त्वंब्रूहिनैर्ऋतपुंगव वचसाममवित्तेशंसामपूर्वमिदंवचः २२ इयंलंकापुरीराजन्राक्षसानांमहा
त्मनां त्वयानिवेशितासौम्यनैतद्युक्तंतवानघ २३ तद्भवान्यदितोह्यद्यादतुलविक्रम कृताभ
वेन्ममप्रीतिर्धर्मश्चैवानुपालितः सतुगत्वापुरींलंकां
तान्तान्दैत्यान्निहत्य १९ विपर्ययंप्राप्तदेवाहरंषं १८ तस्मिन्महतिप्रहस्तोपदेशादिनपत्र २० प्रणंलंकासमीपवनंगतस्त्रिकूटस्योभ्रतामहस्लं

एवं वेतत्समादितो २४

दोसवेषपापमम २१ तथानिवेशितानाथि हि तानांयहिभवात्रोहथानाहिंसममो
निःक्रुभाभवेत २४

ॐ। रावा। उत्त। २४

५१ दशाननोयद्ब्रवीतितद्वचनेममभ्रातस्त्वाविततिशेषः २८ तेनेतियेनपूर्वंदत्तैसैर्भक्तातेनदेहेवनासांप्रतंदीयतांसोयमर्थोविज्ञाप्यते २८ ममराज्यं

प्रब्रवीमरमोदात्वंवित्तपालमिदंवच प्रेषितोहंतवभ्रात्रादशग्रीवेणसुव्रत २५ त्वत्समीपंमहाबाहो
सर्वशास्त्रभृतांवर वचनंममवित्तेशयद्ब्रवीतिदशाननः २६ इयंकिलपुरीरम्यासमालिप्रमुखैःपुरा
भुक्तपूर्वाविशालाक्षराक्षसैर्भीमविक्रमैः २७ तेनविज्ञाप्यतेसौयंसांप्रतंविश्रवात्मज [illegible] तदेषा
दीयतांतातयाचतस्तस्यसामतः २८ प्रहस्तादपिसंश्रुत्यदेवोवैश्रवणोवचः प्रत्युवाचप्रहस्तं
तंवाक्यंवाक्यविदांवरः २९ दत्तामममेयंपित्रातुलंकाशून्यानिशाचरैः निवेशितातुमेरक्षोदान
मानादिभिर्गुणैः ३० ब्रूहिगच्छदशग्रीवंपुरीराज्यंचयन्मम तवाप्येतन्महाबाहोभुंक्ष्वराज्यमकं
टकं ३१ प्रविभक्तंत्वयासार्धंराज्यंयच्चापिमेवच एवमुक्त्वाधनाध्यक्षोजगामापितुरंतिकं ३२
अभिवाद्यगुरुंप्राहरावणस्ययदीप्सितं एषतातदशग्रीवोदूतंप्रेषितवान्मम दीयतांनगरीलंका
पूर्वंरक्षोगणोषिता मयात्रयदनुष्ठेयंतन्ममाचक्ष्वसुव्रत ३४ ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोसौविश्रवामुनि
पुंगवः प्रांजलिंधनदंप्राहश्रृणुपुत्रवचोमम दशग्रीवोमहाबाहुरुक्तवान्ममसन्निधौ मया
वरुद्धस्त्वयाविभक्तोसमस्तिनिरोषः एवंत्वदीयमपिमये ३५ बहुशोक्तसंधिरार्षः ३६ धर्मसेधस्तपर्मन्मायमर्यादोजायसेरस्त्वर्थः ३७ २४

48 मयापात तन्मात्स्वर्दर्शनकालक्षत्वात् ३८ निवासार्थं निवेशय मुरमिति शेषः ३९ सूर्यसंकाशैः सूर्यवद्भास्वरैः ४० एवं प्रहस्तवचः श्रुत्वा

वरप्रदानसंमूढो मान्यामान्ये स दुर्मतिः न वेत्ति मम शापाच्च प्रकृतिं दारुणां गतः ३८ तस्माद्गच्छ महा
बाहो कैलासं धरणीधरं निवेशय निवासार्थं सकालकामदानुगः ३९ तत्र मंदाकिनी रम्या न
दीनामुत्तमा नदी काञ्चनैः सूर्यसंकाशैः पंकजैः संवृतोदका ४० कुमुदैरुत्पलैश्चैव यत्रान्यैश्चैव सौग
न्धिभिः तत्र देवाः सगन्धर्वाः साप्सरोरगकिन्नराः ४१ विहारशीलाः सततं रमन्ते सर्वदाश्रिताः नहि
क्षमं त्वयानेन वैरं धनदरक्षसा ४२ जानीषे हि यथानेन वरः परमको वरः एवमुक्तो गृहीत्वा तत्तु वचः
पितृगौरवात् सदारस्ततः सामात्यः सवाहनधनो गतः ४३ प्रहस्तोऽथ दशग्रीवं गत्वा वचनमब्रवीत्
प्रहृष्टात्मा महात्मानं ——— सहानुजं ४४ शून्या सा नगरी लङ्का त्यक्त्वैनां धनदो गतः प्रवि
श्यैतां सहास्माभिः स्वधर्मं तत्र पालय एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहस्तेन महाबलः विवेश नगरीं लं
कां भ्रातृभिः सबलानुगैः ४५ धनदेन परित्यक्तां सुविभक्तमहापथां आरुरोह स देवारिः स्वर्गं दे
वाधिपो यथा ४६ स चाभिषिक्तः क्षणदाचरैस्तदा निवेशयामास पुरीं दशाननः ततः निकामपूर्णा

रावणः प्रहृष्टात्मा भवदिति शेषः ४४ यतस्त्यक्त्वैनां गतः ततोऽस्माभिः सह सामात्यां प्रविश्य धर्मं प्रतिपालयेति प्रहस्तेनोक्ते रावण

सोमविवेके ५५

ॐ॰ रावा॰ उटी॰ २५

५१ शशिविमलेगिरौकैलासेपुरंदरस्येवनंदामरावतीमितिपाठोयुक्तस्तछंदोभंगाभावाय ४९ इत्यार्षेउत्तरकांडेएकादशमः ११ अ
थरतिरुवाच:राक्षसेंद्रइति १२ रामेतिसंबुद्धिः १४५५९॰ गतादेवलोकमितिशेषः ततस्त्रियोदशसमाः वर्षाणिगतागतानि

यत्नेमयस्तत्रस्थापितस्त्वाक्यगौरवाम्मवेशयच्छशिविमलेगिरौपुरी स्वलंकृतैर्भवनैरविभूषितो१
वंयथः स्वरविश्यथामरावती ४९ इत्यार्षेउत्तरकांडेएकादशः ११ राक्षसेंद्रोभिषिक्तस्तुभ्रातृभिः
सहितस्तदा ततः प्रदानंराक्षस्याभगिन्याःसमचिंतयत् १ ददौतांकालकेयायदानवेंद्रायरा
क्षसीं स्वसांशूर्पनखांनामविद्युज्जिह्वायराक्षसः २ अथदत्वास्वयंरक्षोमृगयामटतेस्मतत्
तत्रापश्यत्ततोराममयंनामदितेःसुतं ३ कन्यासहायंतंदृष्ट्वादशग्रीवोनिशाचरः अपृच्छत्को
भवानेकोनिर्मनुष्यमृगेवने ४ अनयामृगशावाक्ष्याकिमर्थंसहतिष्ठसि मयस्तदाब्रवीद्रा
मपृच्छंतंतंनिशाचरं ५ श्रूयतांसर्वमाख्यास्येयथावृत्तमिदंतव हेमानामाप्सरास्तत्रश्रुतपूर्वा
यदितया६ दैवतैर्ममसादत्तापौलोमीवशतक्रतोः तस्यांसक्तमनाह्यासंदशवर्षशतान्यहं
साचदैवतकार्येणगताचतुर्दशसमागताः वर्षंचतुर्दशंचैवततोहेममयंपुरं८ वज्रवैडूर्यचित्रं
चतुर्दशंचततद्विरहितसंगतमिस्तत्कर्षः हेममयंहेमश्चतुरः ८ माययाविचित्रनिर्मितंशक्यानिर्मितम् ९

सायपुष्पमितिमनसम तदोहमवसंदीनसायहीनः विरहिः

५६

50 तस्याः कृतेऽहं मायागर्भैरित्यर्थः ॥ ७ ॥ मर्पितं श्रान्तोऽस्मि मानकांक्षिणां स्वाभिमाननिवर्तकत्वात् ॥ ११ ॥ पुत्रसंतोहेमायोमायावीतत्रामकः ॥ १२ ॥
पौलस्त्यतनयः स्वकर्मेवार्थ्यसंप्रमाहमुनेरितियोमतिविश्रवावत्सणास्तृतीयापत्यतस्य भगवतो विश्रवसो हं तनय इत्यर्थः ॥ १५ ॥ नेमह

तस्मात्पुत्र्या दुहितृसहितो वनमागतः इयं ममात्मजा राजन् तस्याः कृते विवर्धिता ॥ ७ ॥ भर्तारम
नमासाद्य मस्याः श्रान्तोऽस्मि मार्गितं कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकांक्षिणां ॥ कन्या हि द्वे कु
ले नित्यं संशये स्थाप्य तिष्ठति पुत्रद्वयं ममाप्यस्यां भार्यायां संबभूव ह मायावी प्रथमस्तात दुन्दुभि
स्तदनन्तरः एवं ते सर्वमाख्यातं यथार्थं च वनं पृच्छतः ॥ १२ ॥ त्वामिदानीं कथं तात जानीयां को भवानिति
एवमुक्ते तु तद्रक्षो विनीतमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तदा राम मयात्सैद्भावो दानवः महर्षेयस्तत
यं ज्ञात्वा तु मयो दानवपुंगवः दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्रैव ॥ १९ ॥ करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा
यमस्तदा प्रहसन्प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसमिदं वचः ॥ ७ ॥ इयं ममात्मजा राजन् हेमयाप्सरसा धृता क
न्या मन्दोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ८ ॥ बाढमित्येव तं राम दशग्रीवोऽभ्यभाषत प्रज्वाल्य तत्र
चैवाग्निमकरोत्पाणिसंग्रहं ॥ १९ ॥ स हि तस्य मयो राम शापाभिज्ञस्तपोधनात् विदित्वा तेन सा
दत्ता तनयज्ञात्वा दुहितरं तस्मै दातुं रोचयामास तत्रैव महाकुलप्रसूततत्वाज्ञानकाले ॥ १९ ॥ द्रुतान्यतगर्भी प्रसूते त्यर्थः ॥ १८ ॥ तपोधनाज्जा
तपाभिज्ञः दारुणप्रकृतिभिर्भविष्यतीति एतच्छापवृत्तान्तमित्यर्थः तेन हेतुना यस्मात् इयं कमानदीयते तदारुणप्रकृतिवान्सा

दशास्यस्य पैतामहकृतासन् २
निस्वकृतवलाद्दोषिविधीयति ज्ञात्वोवमहाकुलस्य जाततोभवत्यर्थः २

51 लब्धांमयेनेतिशेषः २१ भ्रातृभ्यांसहभ्रातृभ्यांकृतवान् उदवाहयदितिपाठांतरं २२ सरमायाविभीषणपत्नीतन्नामनिर्वक्तितीरेतितिस्रदासा
उं· मानससरस्तीरउत्पन्निकालेमानसंसरोजलदागमनिमित्तंतत्सलिलंपर्यंतंववृधे २५ ततोभीतयाः कन्यायाआक्रंदितंश्रुत्वातस्यामा
वा·
उटी·
२९

प्रमोघांतस्यशक्तिंचप्रददौपरमाद्भुतां परेणतपसालब्धांजघ्निवांल्लक्ष्मणंयया २१ एवंसकृत
दारोवैलंकायाईश्वरःप्रभुः गत्वातुनगरींभार्येभ्रातृभ्यांसमुपाहरत् २२ वैरोचनस्यदौहित्रीं
वज्रज्वालेतिनामतः तांभार्यांकुंभकर्णस्यरावणःसमकल्पयत् २३ गंधर्वराजस्यसुतांशैलू
षस्यमहात्मनः सरमानामधर्मज्ञांलेभेभार्यांविभीषणः २४ तीरेतुसरसोवैतुसंजज्ञेमानस
स्यहि सरस्तदामानसंतुववृधेजलदागमे २५ मातातुतस्याःकन्यायाःस्नेहेनाक्रंदितंवचः
सरोमावर्धयस्वेतिततःसासरमाभवत् २६ एवंतेकृतदारावै——रेमिरेतत्रराक्षसाः स्वांस्वांभार्या
मुपादायगंधर्वाइवनंदने २७ ततोमंदोदरीपुत्रंमेघनादमजीजनत् सएषइंद्रजिन्नामयुष्मा
भिरभिधीयते २८ जातमात्रेणहिपुरातेनरावणसूनुना रुदतासुमहान्मुक्तोनादोजलधरोप
मः २९
आक्रन्दितंस्नेहेनसरोमावर्धतेत्युक्तंततःसाकन्यासरमाभवत्स्पष्टोदयादिनातत्साधुः २६।२७।२८ जलजरोपमः जलधरोपमःजलधरनादो

52 इत्यार्षे उत्तरकाण्डे द्वादशः सर्गः १२ लोकेश्वरेणाविष्णुनाउत्सृष्टाप्रेषिता रूपिणीजृंभादिरूपेण रूपवतीसमभवत्तामा । विश्वकर्मैवतत्र
त्सहस्राः विस्तीर्णयोजनं निर्यक्स्रोतेनेतिशेषः ततस्तिर्यक्स्राभात पैववगुहकाङेयद्योजनानायतमिस्रकेतद्विगुणायोजनानायतमित्य
जटीकृतावसाले कातस्यनादेनराघव पितातस्याकरोन्नाममेव नादश्रुतिस्वयं १ सोवर्धततदा
रामरावणातःप्रेत्युभे रक्ष्यमाणोवरस्त्रीभिकृमःकाष्टैरिवानलः मातापित्रोर्महाहर्षंजनयन्त्वा
वणात्मजः ११ इत्यार्षेरामायणेउत्तरकाण्डेद्वादशःसर्गः १२ अथलोकेश्वरोत्सृष्टातत्रकालेनकेन
चित् निद्रासमभवत्तीव्राकुंभकर्णस्यरूपिणी । ततोभ्रातरमासीनंकुंभकर्णोपिचवीह्वलः नि
द्रामेवाधुनयंतोतद्विगुणमायत २ दृष्टानीयंतिसर्वांयकुंभकर्णस्यचक्रिरे स्फाटिकैःकाव
नैश्चित्रैस्तंभैःसर्वत्रशोभितं ४ वैडूर्यकृतसोपानंकिंकिणीजालकंतथा दांततोरणविमले
ववस्फटिकवेदिके मनोहरंसर्वसौख्यकारयामासरावणः सर्वत्रसुखदंनित्यमेरोःपुण्यगुहा
मिव ८ तत्रनिद्रासमाविष्टःकुंभकर्णोमहाबलः बहून्यब्दसहस्राणिशयानोनबुध्यते निद्रा
भिभूतेतंतदाकुंभकर्णेनशाननः ७ विनिष्कास्यनोराजाप्रेषितोविश्वकर्मकृत विस्तीर्णयोजनंस्निग्धंततोद्विगुणमायतं १ ॥ ५
र्यः कंबोध्यं २ किंकिणीजालकिंकणीनां जालानियस्मिन्ततदांततोरणंदंतविकारतोरणंतस्य विमलं विमलसोयजातन ५ ७

उ॰ रावा॰ उटी॰ १२

53 आत्मनः कुलानुरूपं हतं संसहतं संस्थेनेति बोधनीयं तेति शेषः ११ सोभ्रात्रदर्शनार्थं सो भ्रात्रं दर्शयितं दितमिति वक्रमिति शेषः १२ आग
मनं प्रति कार्यमिति शेषः १५ रात्तः दनयस्यां तं कुवेरहते १४ तूष्णीं समभिवर्तेत तत्क्षणमात्रमिति शेषः १५।१६ उभयोर्मातापित्रोः
कुलस्यानयोर्हितं सम्य च सदृशं १७ साधु सम्यक् एतावत् पर्यो मेयता वदेवपापमले रनः परं वारित्रसंग्रहः क्रमः कार्यः तदेव दा...

नदीं गजेव क्रीडन्तं वायुरिव दीपवत् नवाल्लक्ष्यो वा तत्स्थो विध्वंसयति राक्षसः १० तथा वृत्तं
त्वां विज्ञाय दशग्रीवं धनेश्वरः कुलानुरूपं धर्मेणोहतं संस्मृत्य चात्मनः ११ सोभ्रात्रदर्शनार्थं तु
हते वैश्रवणास्तदा लंकां संप्रेषयामास दशग्रीवस्य वै हितं १२ स गत्वा नगरीं लंकामाससाद
विभीषणं सभायां दर्शयामास तमासीनं दशाननं स हृष्टात्र राजानं दीप्यमानं स्वतेजसा
जयेति वाचा संपूज्य तूष्णीं समभिवर्तत १५ स तत्रोत्तमपर्यंके वरास्तरणशोभिते उपविष्टे
दशग्रीवं हृतो वाक्यमथाब्रवीत् १६ राजन्वदामि ते सर्वं भ्राता तव यदब्रवीत् उभयोः सदृशं वी
र हृतं स्य च कुलस्य च १७ साधु पर्याप्तमेतावत् कृतश्चारित्रसंग्रहः साधुधर्मे व्यवस्थानं क्रियतां य

यशुनतासाध्विति व्यवस्थिति यदि शाक्यं ते रमनेन क्रूरत्वाभियोग बुद्धिर्यावर्तिने कनत्स्कृतश्चारित्रसंग्रहश्च निपदित्वा साधु
सम्यक् चारित्रसंग्रहसम्यक्संग्रहः संपादितश्चेतावदेवपर्याप्तमिहामस्त्राभ्युदयाश्रमेषु विवरणं साधितमाह १८

२२

54 उपदेशप्रयोजकममहूतं दृश्यते चेत्याह दृष्टमिति मेमया तनस्त्वनिमित्तः देवतानां समयोगः प्रतिक्रियासंपादन विषयः विशेषः १४ यद्यपि
त्वयाहं तिरस्कृतो यद्यपि ममनेरतएव तत्र हेतुः सापराधोपीति स्वबांधवैः पित्रादिभिः १५ तदहं तारे तेरे वा हन्ति निरोडुं प्रमादकः १६
दृष्टमेतं दनं भग्नस्वयोनिहताः कृताः देवतानां समयोगस्त्वं ततो राजन्मया कृतः १४ निराकृतस्त्व
त्वंशास्त्वयाहं राजसापि च सापराधोपि बालो हि रक्षितव्यः स्वबांधवैः १ ग्रहेतहिमवत्पृष्ठे तेनाथ
मेमयांप्रसितं रोदं वनं समासाद्य नियतो नियतेन्द्रियः १३ तत्र देवा मया दृष्टा उमया सहितः प्रभुः स
र्ववक्त्रमयादेवात्र देवानि पातितो १६ कान्वेषति महाराज नावस्त्वत्स्नहे तवा रूपं चाप्युपमं कु
र्वाकुदृष्टो न तत्रातिष्ठति १६ दिव्यादिव्यप्रभावेन दध्यं समं मममेतण्णे रोगधुक्तमिवज्योतिः पिंगल
ममुपागतं १४ ततोहमममहिस्तीर्णा गत्वा तस्य गिरेस्तटं तस्मिन् वर्षशतान्यष्टौ ममयापम महावने स
मामनियमतस्मिन् तत्र देवो महेश्वरः ततः प्रीतेन मनसा प्राहवाक्यमिदं प्रभुः २९ प्रीतोस्मि तव धर्मज्ञ
तपसानेन सुव्रतः २९ मयापि वैतद्वृत्तेवीर्णा त्वया वेवयनापिपः हतोयः पुरुषो नास्ति यश्च वेदितमीदृशं २७
वने सह [illegible] तन्म प्रवाच्यादि नृपरा तस्मादेव तेन सद्यो मे सोम महाचयः सम्पनेश्वरः २८ तपसातितिजिते
किमितिदयाचव्यानिपातितताहकाविति ग्रन्थनेहेतुना विकारादिनसर्थः काश्चितिस्नविन विस्मये हेतुमाह रूपं चेति २१
दत्यं नष्टे सव्ये तरत्नरोगधस्त्वं रोगास्पर्शिकलषीकृतं ज्योतिषां तेजसा पिंगलं तस्य भावस्तं यद्वा कलुषितज्योतिः दिव्यपिंगलं चेमा

प्रसन्नमेवेत्यर्थः २८

ॐ
गवा॰
उटी॰
१८

55 पैगल्यमितिरन्तरादिति शेषः २॰ एवं तेन शिवेन २१ निवर्तनिवर्तस्व वाक्यं विज्ञातं वाक्यतात्पर्यार्थो विज्ञातो येन भ्रात्रा वादितो
सौभ्रात्रात्त्वं नैवास्मिन भविष्यसि २५ तवहेतवर्हितमिति एवधनस्तकामहितं नैव वीति किं तद्दिव वीतीत्यत्राह महेश्वरस्य शिव
त्वमिति तहेएवलसंपदिमित्यर्थः ऊवेरणस्वहृतानां कोवापरावणः स्वकर्मणाविपरीतेनगृहीतवानयत्नयैतत्कुवेरस्यावलं
पैंगल्यं यद्वामेक्षि देव्या रूपनिरीक्षणात् एकाक्षिपिंगलीत्येव नामस्यास्यातिशाश्वतं ३॰ एवं तेन
सांगीत्वप्राप्यानुरक्तोवशंकरात् श्रागतेन मयाचैवं श्रुतस्ते पापनिश्चयः ३१ नदयमिष्टसंया
गामिवृत्तेऊलहषणात् वितितेहिवधोपायः संधिमवैः स्त्वेस्त्व ३२ एवमक्तोदशग्रीवः कोप
संरक्तलोचनः हस्तान्हस्तांश्च संपिष्यवाक्यमेतदुवाच ह ३३ विज्ञातं ते मया हृतवाक्यं यत्त्वंप्रभाष
से नैव त्वमसि नैवासौ भ्राता येनाभिवादितः ३४ हितं नैषमेनतद्धि ब्रवीति यन्नरस्तकः महेश्वरस
खित्वंतन्मूढः श्रावयते किल ३५ नैवेदं तमणीयमेपदंनत्राषितेनया यदेतावन्मयाकालं
हृतनस्यतमर्षितं ३६ न हंतव्यो गुरुज्येष्ठो ममयायमितिमन्यते तस्यविदानीं श्रुवामेवाक्यमे
वाक्येतामतिः त्रीलोकानपिजेष्यामि वाहुवीर्यमुपाश्रितः एवं मुहूर्तमेवाहं तस्यैकस्यत्कृते
भ्रातितेन नैव तमणीयं दमाहं एवावकालंमयानस्यमर्षितं तांनेनतन इति हेतोः यतोमदंतरान्मारतः एवंमयंज्येष्ठो गुरुनेद्दंत
व्यइतिममतेस्मनन्नोरित्यर्थः एषामतिः केमत्राह ३॰ त्रीनितिपत्नन्मुहूर्तेनस्य त्वे वेक्लनेवप्रसेनारमर्थः ३८

[illegible]

१८

58 एवं खड्गच्छिन्नं हृतं भक्षयितुमाज्ञां कृतवानिति शेषः ॥ १९ ॥ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ज्ञातो कुबेरे जयः ततः इति २ सह मंत्रिणां महोदरा
दिषण्मंत्रिसहिते ४ नशोऽकरुत्स्य हेतुः राजो भ्रातेति कुबेरस्य भ्राते मध्ये ५ तस्य तैर्नैर्ऋतराजस्य बलानां संक्षोभः शैले कैलासं वालय

एवमुक्तान्नलेके मोहन्तं खड्गेन जघ्निवान् ददौ भक्षयितुं सैन्येन राक्षसानां दुरात्मनाम् १९ ततः कृतस्वस्त्य
यनो रथमारुह्य रावणः त्रैलोक्यविजयाकांक्षी ययौ यत्र धनेश्वरः ४ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे त्रयोदशः १३
ततः स सचिवैः सार्धं षड्भिर्नित्यबलोद्धतः महोदरप्रहस्ताभ्यां मारीचशुकसारणैः धूम्राक्षेण च वीरे
ण नित्यं समरगृध्नुना वृतः संप्रययौ श्रीमान् क्रोधाल्लोकान्दहन्निव २ पुराणि स नदीः शैलान्वनान्युपव
नानि च अतिक्रम्य मुहूर्तेन कैलासं गिरिमागमत् ३ संनिविष्टं गिरौ तस्मिन् राक्षसेन्द्रं निशम्य तु यक्षे
ष्वंते कृतोत्साहं राजा भ्रातेन समं चिणा ४ यक्षा न शेकुः संस्थातुं प्रमुखे तस्य रक्षसः राज्ञो भ्रातेति विज्ञा
य गता यत्र धनेश्वरः ५ ते गत्वा सर्वमाचख्युर्भ्रातुस्तस्य चिकीर्षितं अनुज्ञाता ययुर्हृष्टा युद्धाय धनदे
न ते ६ ततो बलानां संक्षोभो व्यवर्धत यथोदधेः तस्य नैर्ऋतराजस्य शैलं संचालयन्निव ७ ततो युद्ध
समभवद्यक्षराक्षससंकुलं व्यथिताश्चाभवंस्तत्र सचिवा राक्षसस्य ते ८ स दृष्ट्वा तादृशं सैन्यं दशग्रीवो
निशाचरः हर्षनादान्बहून्कृत्वा स क्रोधादभ्यधावत ९ ये तु ते राक्षसेन्द्रस्य सचिवा घोरविक्रमाः तेषा
त्रिवर्धितवद्धैः क्षोभो यथाः ॥ हर्षजहिंहनादान् पावणस्य सचिवास्तेषामेकैकस्तेषां सहस्रं सख्यानां यतानाम् सहस्रं प्रयायतः १०

57 याभिः शस्त्रसमूहैः १२ धाराशतसमुत्थितैः शस्त्रततजनरुधिरशोणितसमुद्रितः १३ कृत्स्नदग्धानहृतविस्तीर्णां प्रभुक्तं यतनमिवाकुलं प्रभुक्तं धने

ॐ· स्रातनेकटितिवद्वि व्याप्य तेयत्तसैन्यं वातेनादीमाग्निरिव रावणोददाह १५ रावणोनसहवर्तमानै सैरमात्यैर्यदाग्रल्पावशेषाः कृताः १६ भग्राभ

रावा· नतेगदाभिर्मुसलैरसिभिः शक्तितोमरैः हन्यमानो दशग्रीवस्सैन्यसमभ्यगाहत ११ सन्निरुद्धास

उदी· वनेत्रवध्यमानोदशाननः वृषाद्रिरिवजीमूतैर्धाराभिरिवहन्यत १२ नचकारव्यथां चैवयत्तशस्त्रैः

२९ समाहतः महीधरइवाम्भोदैर्दीर्णशतसमन्वितः १३ समहात्मासमुद्यम्य कालदण्डोपमांगदां प्र

विवेशततः सैन्यं नयन्तान्यमक्षयं सकलमिवविस्तीर्णं प्रशुष्कं यतनमिवाकुलं वातेनाग्निरिवादी

माप्यतत्सैन्यमददाहनत् १५ तेस्ततत्रमहासैन्यं महाद्रव्यशुकादिभिः ग्रल्पावशेषास्तेयत्ताः कृता

वातेरिवाम्बुदाः केचित्समाहताभग्नाः पतिताः समरेक्षितौ ग्रोष्ठाश्चदशनैस्तीक्ष्णैरदशन्कुपि

तारणे १७ अन्येतामाश्वसमालिंग्य भ्रष्टशस्त्रारणाजिरे सीदन्तिचततदायत्ताः कूलाइवजले

नहू १८ हतानोगच्छतास्वर्गं युध्यतामथधावतां प्रेषितोमंत्रिसंघानावभूवननदातेर १९ भग्ना

न्सानान्समालक्ष्ययत्तेदात्समदाबलात् धनाध्यक्षोमहाबाहुः प्रेषयामासयक्षकान् २०

ग्रगाग्राः १७ कूलाइतिलिंगव्यत्ययः १८ भूतलेयावतां परैर्हतानामथानेतरं स्वर्गंगच्छतां गत्वात्तत्रस्थितायुद्धं प्रेक्षमाणानां तोऽ

षिसंघानांवदिविग्राकाशान्तरेस्थानमवकाशानभूव १९ २०

58 तेनसंघोपकंटकाख्येणवक्रेणाहतः पीडितोमारीचः शैलात्कैलासाद्भूतलेपतितः संघोयानांसमवायोधर्मणांकंटकः संहर्तेतिसंघोपकंट
कः सवयतस्य २२ मर्यादोल्लनप्रवेशावधिंपतीहाराणांतोरणांतरंद्वारमध्यमितितीर्थः प्रविशद्रावणइतिशेषः २५ यात्रस्तवैर्युतः

तेनवज्रेणमारीचोविसृजेनवरणेहतः पतितोभूतलेशैलात्क्षीणपुण्यइवग्रहः २२ स्वसैन्यस्यमहत्तेन
सविश्रम्यनिशाचरः तेयस्तेयोधयामाससचभग्नःप्रदुद्रुवे ततःकाञ्चनविग्रागवेद्रयंराजतोत्तितं स
मोदोप्रतिहाराणांचरणानरमाविशत २४ ततराजन्दशग्रीवेप्रविशतिनिशाचरे स्वयंमानुवरिति
स्यांतोद्वारपालोन्यवारयत सर्वाधमाणोयेत्नाणप्रविवेशनिशाचरः घटान्तवारितोरामनव्यति
हत्सवान्तसः २९ ततस्तोरणमुत्तमायतेनपदोणपाडिताः रुधिरंप्रसवन्मातिशैलोधातुस्रवैरिव
सपालेशिरवरामेणतोरणेनसमाहतः जगामनद्वितिवीरोवरदानात्स्वयंभुवः तेनैवतोरणेना
थयवत्तस्तेनाभिताडिताः नाहश्यततत्तायेत्राभस्मीकृततनस्तदा २९ ततःप्रदुद्रुवुःसर्वेदृष्ट्वाराव
पराक्रमं ततोनदींगुहांश्चैवविविशुर्भयपीडिताः सत्यक्तप्रहरणाःश्रान्ताःविवर्णवदनास्तदा ३१
इत्यार्षेउत्तरकाण्डेचतुर्दशःसर्गः १४ ततस्तान्लक्ष्यविषस्तान्महेन्द्राश्चसहस्रशः धनाध्यक्षोमहाय
क्षंमाणिचारमथाब्रवीत १ रावणंजहिषज्ञेदुर्दह्नतेपापचेतसं शरणंभववीराणांयत्नानांयुद्धशा

शैलादिव २० तोरणेनतोरणस्यदंडेन २८ भस्मीकृततनुरितिचूर्णीकृततनुरित्यर्थः २९१ इत्यार्षेउत्तरकाण्डेचतुर्दशः १४ सुप्रपुष्पकम्

हः ततस्तिलशालन्दयित्वा मार्गिवारो मार्गिभट्टः ११

श्रीं
नवा०
उदी०
३

51 ततोभ्यतरसाः ४ ताडितश्चितिस्तिभिः शक्तिभिस्ताडितो भात्तसैंद्रोगदया माणिभद्रस्य मुकुटे मुकुटस्यास्य प्राहरत तत्र मुकुटस्यलंतेन
प्रवमुक्तो महाबाहुर्माणिभद्रः सुदुर्जयः हतोयत्नसहस्रैस्तु चत्वर्भिः समयोधयत १ तेगदास्त्रसल
प्रासैः शक्तितोमरमुद्गरैः प्रभिन्नतस्तदापतान्वान् तस्मान्समुपाद्रवत ४ ऊर्ध्वं तस्य स्थूलं युद्धं चरंतः शेप
नवल्लवु वाढश्रयच्छन्नेकामिदीयतामितिभाषिणः ५ ततोदेवाः सगंधर्वाः ऋषयो ब्रह्मवादिनः
दृष्ट्वा तं तेन मुलयुद्धं परं विस्मयमागमन् ८ यत्तणान्तप्रहस्तेन सहस्रं निहतं रणे महोदरेणावृतिध
सहस्रमपाहृते ९ क्रुद्धेन च तदा राजन्माणिभद्रेन युयुत्सुना निमेषांतरमात्रेण हि सहस्रं निपातितं
कवचयतां जवं युद्धं केवमायावलाश्रयं रत्नसा प्रहृष्टव्याघ्रतेन ते म्लायिकायुधैः ४ प्रस्त्वा तेणास
मागम्य माणिभद्रो महारणे त्रिशूलेनासिकोपात्ताडितो न चकंपितः ८ ततो गदां समाविध्य
माणिभद्रेण राक्षसाः प्रस्त्वा तस्याडितो मूर्धि विह्वलः स पपात ह ॥ प्रस्त्वा तं ताडितं दृष्ट्वा पतितं ते
शोणितास्तितं प्रभ्यधावत संग्रामे माणिभद्रं दशाननः १२ संक्रुद्धमभिधावंतं माणिभद्रो दशान
नं शक्तिभिस्ताडयामास तिसृभिर्यत्नपुंगवः ताडितो माणिभद्रस्य मुकुटं प्राहरद्रणे तस्य तेन
प्रहारेणास्य मुकुटं पार्श्वमागतं १४ ततः प्रहृतिरावणो सो पार्श्वमौलिरभूत्किल तस्मिंस्तु विश्रावणी भूते
प्रहारेणापार्श्वमेपार्श्वमागतं मौलि १५

३

60 संस्मातादोरक्षसो १९ पद्मशंखवसमाहृतः शंखपद्मनिधिअभिमानदेवसंहृतः शुक्रप्रोष्टपदाभ्यां तिथिराद्धकर्मत्रिभ्यांसहधनाध्यक्षः प्रदद्
योभ्रातरमितिसंबंधः १९ शापात्विभ्रमः कृताहारुणाख्यभावोभविष्यतीतिशापात्विभ्रष्टगौरवेवदनादिप्रयोजकश्रेष्ठगौरवं
हितंप्रकृतवंदनादिव्यवहारमितियावतपैतामहेकुलेप्रकेतत्कुलेऽमतेप्रुक्तेवचनमवाचेत्यर्थः २० वार्यमाणः प्रसह्यतादितिशेषः
नावगच्छति प्रस्समहद्वनाकरणस्यपूज्यव्यतिक्रमादिदोषस्यचफलपरिपाकंप्राप्यतद्दृष्णानिरयंगतोऽज्ञास्यसेप्रहंसाधनकृतवान्

ततोहृतात्सद्दृशेयतनाध्यतोगदाधरः शुक्रपोष्टपदाभ्यां च पद्मशंखवसमाहृतः १९ मह्यप्रातरं
शापाद्विभ्रष्टगौरवं उवाचवचनंपीमानपुक्तेपैतामहेकुले २० यत्त्वयावार्यमाणस्त्वंनावगच्छ
सिदुर्मते पश्चात्तस्यफलंप्राप्यज्ञास्यसेनिरयंगतः यो हि मोहाद्धि वै पीत्वा नावगच्छति दुर्मतिः मत
स्यपरिणामोऽतेजानीतेकर्मणाफलं २१ दैवतानिभिनंदंतिधर्मयुक्तेनपीनिचित येनत्वमीदृशंभा
वंनीतस्तत्त्वंनबुध्यसे मातरंपितरंविप्रमाचार्यंचावमन्यसे सपश्यतिफलंतस्यप्रेतराजवशंग
किंतत्पापमेवेतिपरितप्यसेइत्यर्थः १९ तः २१ प्रभुर्वेदिशरीरेयोनकरोतितपोर्जनं सपश्चात्तप्यतेमूढोमृ

तत्कालानवगतद्वः खसाधनस्यकालांतफलपरिपाकतोज्ञानेदृष्टांतः योहीति २१ दैवतानिब्रह्मरुद्रादयः धर्मयुक्तेनकेनवि
त्याकृतेनव्यापारेणत्वामिदानींनाभिनंदंतित्वयिविमुखाभवंति सप्तितत्वनिधर्माभावात् येनदेवतानभिनंदनेनत्वमीदृशंभावं
क्रूरंनीतः प्रापितः सत्त्वानवबुध्यसे २० तस्मादात्राययवनस्यप्रजामाजादियदंपन्नोपलक्षणं २१ तपोर्जनंतपः संपादनेप्रात्मनः कर्म

61 ॐ॰ दुर्बुद्धेर्दुर्बुद्धिरस्ति तस्य विकल्पस्यापि पुरुषस्य स्वच्छंदतः पित्रादिभिर्वा विना स्वेच्छामात्रेण मतिः शुभा मतिर्न जायते तेन मात्रादिभिर्वा हीनो यादृशं
रामा॰ स्वइ मनसा वद्रूपं दुष्कर्म कुरुते तेनादृशं तदनुरूपं निरयमाभिनादिरूपं फलमश्नुते प्राप्नोति २२ एवं क्रूरकर्मा त्वं निरयगामी भवि
उत्त॰ ष्यसि यस्य तेदृशी मतिः अतस्त्वं न समभिभाषिष्ये एष एव सद्वृत्तेषु सद्वृत्तानां निर्णयः अनुष्ठेयनिश्चयः २३ एवमुक्ताः राव
३१ कस्यचित्तु हि दुर्बुद्धेश्छंदतो जायते मतिः यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते २२ ऋद्धिं रूपं बलं
पुत्रान्वित्तं शूरत्वमेव च प्राप्नुवंति नरा लोके निर्जितं पुण्यकर्मभिः २४ एवं निरयगामी त्वं यस्य
ते मतिरीदृशी न त्वां समभिभाषिष्ये सद्वृत्तेष्वेष निर्णयः २५ एवमुक्ताः ततस्तेन तस्य भार्याः स
माहताः मारीचप्रमुखाः सर्वे विसृज्य विप्रदुद्रुवुः २६ ततस्तेन दशग्रीवो वायसेन महात्मना गद
याभिहतो मूर्ध्नि न चचाल न चाकंपितः २७ ततस्तोरणमतिघ्नेनातता यो न महासद्धे नाविद्धलोनव
भ्रांतोनाद्भोययत्वगात्रसौ २८ आग्नेयतमस्त्रत्तस्मै समुमोचनवतस्तदा रात्रसंज्ञावारुणेनत्तदस्त्र
प्रत्यवारयत् २९ ततो मायां प्रविष्टो सौ रावणो राक्षसेश्वरः रूपाणि शतसाहस्रं विनाशाय चकार च ३० श्रीः

रावदेवरूपयमप्यसंभाष्याश्मक्ताः ततएवंवचनानंतरं तेनधनदेनसमाहताः ताडिताः मारीचप्रमुखाः सर्वे विसृज्य
युद्धे विप्रदुद्रुवुः २६ ततस्तु हि दशाननेनवर्त्तेधनदेन २७ राक्षसेश्वरो रावणः विनाशाय धनदनाशाय पाणिशतसाहस्रं च ३१

62 नृपाणामाहमाब्रवीति २१ वह्निशस्त्रवर्षाणि विकरोति स्म तान्येव दृश्यंस्तेन न वसीत तथा मायाप्रयुक्ता याद्दत्यन्यपवदृश्यंस्तेन न वसो २२ निधिभिरिति

याक्षो वराहो जीमूतः पर्वतः सागरो द्रुमः यक्षो दैत्यस्वरूपी च सोऽदृश्यत दशाननः २१ वह्निं विक-
रोति स्म दृश्यंस्तेन न वसीत ततः प्रगृह्य ततो वाममहदस्त्रं दशाननः २२ जघान मूर्ध्नि धनदं व्या-
विध्य महतीं गदां एवं स तेनाभिहतो विह्वलः शोणितोक्षितः कृत्तमूल इवाशोको निपपा-
त धनाधिपः ततः पद्मादिभिस्तत्र निधिभिः स धनदाहृतः २४ धनदोच्छ्वासितस्तैस्तु वनमानी-
य नंदनं निर्जित्य राक्षसेन्द्रस्य धनदस्य हृष्टमानसः २५ पुष्पकं तस्य जग्राह विमानं जयलक्षणं कां-
चनस्तम्भसंवीतं वैडूर्यमणितोरणं २६ मुक्ताजालप्रतिच्छन्नं सर्वकामफलद्रुमं मनोजवं का-
मगमं कामरूपं विहंगमं २७ मणिकाञ्चनसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकं देवोपवाह्यमक्षय्यं स-
दा दृष्टिमनःसुखं २८ बह्वाश्चर्यं भक्तिचित्रं ब्रह्मणा परिनिर्मितं निर्मितं सर्वकामैस्तु मनोह-
रमनुत्तमं २९ न तु शीतं न चोष्णं च सर्वर्तुसुखदं शुभं स तं राजा समारुह्य कामगं वीर्यनिर्मितं
जितं त्रिभुवनं मेने दर्पोत्सेकात्सुदुर्मतिः जित्वा वैश्रवणं देवं कैलासात्समवातरत् स तेजसा विपुल-

यि देवताभिः धनदोच्छ्वासित इति संधिरार्षः २४ जयलक्षणं जयचिह्नं आपद्यतीति शेषः २५ ब्रह्मणा विश्वकर्मणा २९ कनक

ॐ॰ रावा॰ उटी॰ ३२

63 सजित्वेति महासेनस्य स्कंदस्य प्रसूतिर्यस्मिंस्तत्तशरवणं ययौ १ विष्टंभितं निरुद्धसंचारं ३ कामगं स्वामिचित्तानुकूलसंचारं व्यकृतं निर्मितं
मिदं विष्टब्धं किं तदेवाह कस्मान्नागमत् इत्यचिंतयत् ४ प्रेममेच्छया पुष्पकं न गच्छतीति यदिदं किंनिमित्तं इति विचिंतयत्स्वपमेव हेतुं तर्कयति पर्व

सजित्वा धनदं राम भ्रातरं राक्षसाधिपः महासेनप्रसूतिं तद्ययौ शरवणं महत् १ अथापश्यद्दशग्रीवो रौ
क्मं शरवणं महत् गभस्तिजालसंवीतं द्वितीयमिव भास्करं २ सपर्वतं समारुह्य किंचिद्रम्यवनांतरे
प्रेक्षते पुष्पकं तत्र राम विष्टंभितं तदा ३ विष्टब्धं किमिदं कस्मान्नागमत्कामगं कृतं अचिंतयद्रा
क्षसेंद्रः सचिवैस्तैः समावृतः किंनिमित्तमिच्छया मे नेदं गच्छति पुष्पकं पर्वतस्योपरिस्थस्य कर्मेदं
कस्यचिद्भवेत् ततोऽब्रवीत्तदा राम मारीचो बुद्धिकोविदः नैतन्निष्कारणं राजन्पुष्पकं यन्न गच्छति
अथवा पुष्पकमिदं धनदान्नान्यवाहनं अतो निःस्पंदमभवद्धनाध्यक्षविनाकृतं इति वाक्यांतरे त
स्य करालः कृष्णपिंगलः वामनो विकटो मुंडी नंदी ह्रस्वभुजो बली ८ ततः पार्श्वमुपागम्य भव
स्यानुचरोऽब्रवीत् नंदीश्वरो वचश्चेदं राक्षसेंद्रमशंकितः निवर्तस्व दशग्रीव शैले क्रीडति शंकरः
सुपर्णनागयक्षाणां देवगंधर्वरक्षसां १० सर्वेषामेव भूतानामगम्यः पर्वतः कृतः इति नंदिवचः

तस्येति पर्वतस्येति पर्वतोपरिस्थितस्येत्यर्थः कस्यचित्पुरुषस्येदं कर्मेत्यं श्रुत्वा क्रोधात्कंपितकुंडलः ११
न कर्मं संभवेत् ५ मारीचोपि तदुक्तमेवानुवदति नैतदिति पुष्पकं न गच्छतीति यत्तदेतन्निष्कारणं ६ कारणमुह्यपि नाहाथवेति धनदान्ना
न्यवाहनं धनदादन्यस्य वाहनं नेत्यर्थः ७ पार्श्वे रावणस्येति शेषः अशंकितः उपागम्याब्रवीदित्यन्वयः ९० क्रीडतीश्वर इच्छयेति शेषः ९ ३२

६५ शैलमूलमुपागतः केन विद्याधर्वनं प्राप्तमस्त्यर्थः १२ प्रहासं सममुचेत् कृतवानित्यर्थः १४ दर्पं श्रोतरः उत्सेधः शारीरः १५ किं तिति हे निशाच

रत्वां हंतं यद्यपि मया शाक्यमथापीदानीं न हंतव्यः भगवद्वचनानुपालनायेति भावः किंच तेन सर्वमेव स्वकर्मभिः स्वकृतैर्हतत्वात्

रोषात्तवाजामवनयः पुष्पकादवरुह्य सः कोयं शंकरस्त्वम्का शैलमूलमुपागतः १२ सोपश्यन्

दिनंतत्र देवस्याहुरतःस्थितं दीप्तं शैलमवष्टभ्य द्वितीयमिव शंकरं तेन दृष्टा वानरमुखमवज्ञाय

मवादृशः प्रहासं ममुचे तत्र सतोयस्वनोयदः १४ तं क्रुद्धो भगवान्नंदी शंकरस्यापरा तनुः अब्रवी

त्तत्र तद्देहा दशाननमुपस्थितं १५ यस्माद्वानररूपं मामवज्ञाय दशानन अशनीपात संकाश

मुपहासं प्रमुक्तवान् तस्मान्मद्वीर्यसंयुक्ताः मद्रूपसमतेजसः उत्पत्स्यंति वधार्थं हि कुलस्य तव

वानराः १७ नखदंष्ट्रायुधाः क्रूरमनः संपातरंहसः युद्धोन्मत्ता बलोद्रिक्ताः शैला इव विसर्पिणः १८

तेते बलं च दर्पं च मुत्सेधं च पृथग्विधं व्यपनेष्यंति संभूय सहामात्यसुतस्य च किंत्विदानीं मया त्वां

कहंतुं नाहं निशाचर नहंतव्यो हतस्त्वं हि पूर्वमेव स्वकर्मभिः २० इत्युदीरितवाक्ये तु देवे तस्मि

न्महात्मनि देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता २१ अचिंतयित्वा स तदा नंदिवाक्यं महाबलः

सिकालांतरेम द्रपैस्व हंतव्यो भविष्यसीति भावः २१ नंद्याकाशमनंतरं देवदुंदुभ्यादिप्रवृत्तिस्तत्त्वापेन रावणवधनिश्चय जसंतोषात् २१

रामा० उत्तर० १८

ॐ· 65 यत्कृतेयदाश्रयक्रीडानिमित्तंगाछतोममपुष्पकस्यगतिः छिन्नातस्याहेगोपतेरुद्दतंतवेमंपर्वतंउन्मूलंकरोमि २३ पर्वतेपर्वतादस्मात् २५ आ
रावा· क्लिष्टवतीकर्णविकाः २९ तस्यपर्वतस्याधोभागवताभुजाः पीडितास्तुभवान्नितिशेषः १८ तस्यामात्यानांदोषराहृद्युगतयेजायमानेवज्रनिष्पेषेम
पुटी·
३३

पुष्पकस्यगतिःछिन्नायत्कृतेममगछतः तमिमंशैलमुन्मूलंकरोमितवगोपते २३ केनप्रभावेनभवो
निर्मक्रीडनिसर्जवन् वित्तानथैनजानीतेभयस्यानमुपस्थितं २४ एवमुक्त्वाततोरामभुजाविंशति
पर्वते चालयामासतंशीघ्रंसशैलःसमकंपत चालनात्पर्वतस्यैवगणादेवस्यकंपिताः चचाल
पार्वतीचापितदाक्लिष्टामहेश्वरं ततोराममहादेवोदेवानांप्रवरोहरः पादांगुष्टेनतंशैलंपीडया
मासलीलया २८ पीडितास्तुततस्तस्यशैलस्तंभोपमाभुजाः विस्मिताश्चाभवंस्तत्रसचिवास्तस्य
रक्षः रसातलेनरोषाद्वभुजानांपीडनात्तथा मुक्तोविरावःसहसात्रैलोक्यंयेनकंपितं २९ मंत्रिणेवं
ज्रनिष्पेषेतस्यामात्यायुगात्यये तदावर्त्मस्खलितादेवाइंद्रपुरोगमाः ३० समुद्राश्चापिसंक्षु
ब्धाश्चलिताश्चापिपर्वताः यक्षाविद्याधराःसिद्धाःकिमेतदितिचाब्रुवन् तोषयस्वमहादेवंनी
लकंठमुमापतिं तमृतेशरणंनान्यंपश्यामोत्रदशानन ३१ स्तुतिभिःप्रणतोभूत्वातमेवशरणं

तितेतदानच्छेद्युवणाकालेवर्त्मस्खलितादेवावर्त्मभ्यः प्रचलिताःसमर्थाः ३०।३१ अथतन्मंत्रिणश्चाहुस्तोषयस्वेति ३२।३१

66 पौरुषीर्यात्तवास्तुतेः १९ राविंतंशद्वितं २० मयाभ्यनुज्ञातः पुष्पकेनगमनायेतिशेषः श्रूमीतिचप्रतोगम्यतां २१ यदिप्रीतोयदिवर
रंददासितदायाचतोमेदेहीत्यर्थः तत्रहेतुः स्वल्पाइतिस्वल्पबलवीर्याइत्यर्थः ४- नगणेनगणयामीत्यर्थः वांछितंचायुषःशेषः

एवमुक्तस्तदामात्यैस्तुष्टाववृषभध्वजं सामभिर्विविधैःस्तोत्रैः प्रणम्यसदशाननः संवत्सरसहस्रं
तुरुदतोरक्षसोगतं १४ ततःप्रीतोमहादेवःशैलाग्रेविष्ठितःप्रभुः मुक्त्वाचास्यभुजान्रामप्राहवा
क्यंदशाननं १५ प्रीतोस्मितववीर्यस्यशौंडीर्याच्चदशानन शैलाक्रांतेनयोमुक्तस्त्वयारावःसुदा
रुणः १६ यस्माल्लोकत्रयंचैतद्रावितंभयमागतं तस्मात्त्वंरावणोनाममनाम्नाराजन्भविष्यसि दे
वतामानुषायक्षायेचान्येजगतीतले एवंत्वामभिधास्यंतिरावणंलोकरावणं १८ गच्छपौल
स्त्यविस्रब्धंयथायेनत्वमिच्छसि मयाचैवाभ्यनुज्ञातोराक्षसाधिपगम्यतां १९ एवमुक्तस्तु
लंकेशःशंभुनास्वयमब्रवीत् प्रीतोयदिमहादेववरंमेदेहियाचतः ४० अवध्यत्वंमयाप्राप्तंदे
वगंधर्वदानवैः राक्षसैर्गुह्यकैर्नागैर्येचान्येबलवत्तराः ४१ मानुषान्नगणेदेवस्वल्पास्तेम
मसंमताः दीर्घमायुश्चमेप्राप्तंब्रह्मणस्त्रिपुरांतक वांछितंचायुषःशेषंशस्त्रंत्वंचप्रयच्छमे ४२

शेषंभगवद्दत्तशौर्योयुष्मायोभागोगतस्तस्मादवशिष्टमायुर्वांछितंतेनदत्तंतद्ब्रह्मभिर्यथाविनष्टंभवतिप्रयच्छेत्यसिंस्त्रायुषि

दीर्घंचेद्दत्तमस्मितिकृतं आयुषस्त्ववशेषंचदेहीम
नयाचितत्वदा ४४

४३ एवमुक्तस्ततस्तेनरावणेनसशंकरः ददौखड्गंमहा
सर्वजयायप्रार्थंचदिव्यंप्रयच्छ ४५ आयुष्यस्यावशेषंददौप्राग्यथायता
स्वमेवददावित्यर्थः ४४

श्रीं॰ रावा॰ उटी॰ १४

67 इदंनावज्ञेयंशस्त्रस्यप्रज्ञोदासीन्यंनकार्यमित्यर्थः ४५ इतिउत्तरकांडेषोडशः १६ अथवेदवत्यारावणस्यशापदानकथनपूर्वकंसैवयंजनका
त्मजेतिकथनंअथनंअथराजन्निति १ आर्षेणविधिनातपोनुष्ठानेन २ प्रहसन्निव अरण्येमयानाथास्वकस्माद्यामेतिमेनोषजः प्रहा

दत्तोवावततःसोभूत्नावज्ञेयमिदंत्वया अवज्ञातेयदिहितेमामैवेष्यत्संशयः एवंमहेश्वरेणैवकृतना
मासरावणः अभिवाद्यमहादेवमारुरोहाथपुष्पकं ४६ ततोमहीतलेरामपर्यक्रामतरावणः क्ष
त्रियान्सुमहावीर्यान्बाधमानस्ततस्ततः ४७ केचित्तेजस्विनःशूराःक्षत्रियायुद्धदुर्मदाः तच्छासन
मकुर्वंतोविनेशुःसपरिच्छदाः ४८ अपरेदुर्जयंरक्षोजानंतःप्राज्ञसंमताः जिताःस्मइत्यभाषंतरा
क्षसंबलदर्पितं ४९ इत्यार्षेरामायणेषोडशःसर्गः १६ अथराजन्महाबाहुर्विचरन्पृथिवीतले हि
मवद्वनमासाद्यपरिचक्रामरावणः १ तत्रापश्यत्सवैकन्यांकृष्णाजिनजटाधरां आर्षेणविधिना
युक्तांदीप्यंतींदेवतामिव २ सदृष्ट्वारूपसंपन्नांकन्यांतांसुमहाव्रतां काममोहपरीतात्मापप्रच्छप्र
हसन्निव किमिदंवर्तसेभद्रेविरुद्धंयौवनस्यते नहियुक्तातवैतस्यरूपस्यैवंप्रतिक्रिया ४ रूपंतेनु
पमंभीरुकामोन्मादकरंनृणां नयुक्तंतपसिस्थातुंनिर्गतोह्येषनिर्णयः कस्यासिकिमिदंभद्रेकश्चक

सइतिकर्तृकः प्रहासइतिकर्तृकः ३ एवंप्रतिक्रियाय तौवनानेन येनसंभंजपसेभीरुस्तनरूःउणभागमवि ८
दमाचरणं ४ निर्गतः प्रसिद्धएवनिर्णयोवृद्धानामितिशेषः कस्यासिइतितेतिशेषः किमिदंब्रवीमित्यर्थः ८

२५

68 कस्य हेतोः किं फलनिमित्तं १ वेदाभ्यासं कुर्वतो महात्मानस्तस्य सकाशात् वाङ्मयवेदमूर्तिः कन्याहं संभूता तत एवाहं पित्रा नाम्ना वेदव
तीति स्मृता भगवतः शक्तिर्लक्ष्मीरेव नानावर्णा यथा परा वर्णाश्रमगा जाह्नवीतीर्णा ग्रस्या वाङ्मयीत्वमावीस्यात् ग्रत एव वदनपितर्मे विष्णुर्जामा

एष्वतः श्रीसमे सर्वे कस्य हेतोः परिश्रमः एवमुक्ता तु सा कन्या नारा वर्णा न यशस्विनी २ ग्रब्रवीद्धि
थिवक्तृवान तस्मात् तिष्ठेत पायता कुशध्वजो नाम पिता ब्रह्मर्षिरमितप्रभः ८ बृहस्पतिसुतः श्रीमा
न्बुधात्तस्यो बृहस्पतेः तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः संभूता वाङ्मयी कन्या नाम्ना वे
दवती स्मृता ततो देवाः सगंधर्वाः यक्षराक्षसपन्नगाः ते चापि गत्वा पितरं वरणं रोचयंति मे ९ न
च मां स पिता तेभ्यो दत्तवान्राक्षसेश्वर कारणं तद्वदिष्यामि निशामय महाभुजः ११ पितुस्तु म
म जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः ग्रभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता दातुमिच्छति त
स्मै तत्तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः शंभुर्नाम ततो राजा दैत्यानां कुपितोभवत् तेन रात्रौ शयानो मे पिता
पापेन हिंसितः १४ ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्यवा
हनं १५ ततो मनोरथं यानि त्यं पितुर्नारायणं प्रति

तामिभेतस्थतीति ए तेदेवास्यः वरणं रोचयंति रुचिः क्रियासामान्यो वर्णां
कुर्वति ह्मेतन्वर्थः १० ग्रागस्य ग्रम्म से मेरमर्थः १२ नारायणं नारस्य जीवसमूहस्यायनं राग्नापोयनं यस्येति वा नेशति गतं पितुर्मनोरथं स

कौशमीतिनमिवांहेश्ठदयेनसमहहे ५८

सकोशमीतिश्छ्यांतेनारायणोमिवदसमहे

उ॰
रामा॰
उत्त॰
३५

69 प्रतिपत्तिं तां प्रागुक्तेच्छाविषयां आरुह्य कृत्वा १७ कथं विज्ञातस्तत्राह जानामीति १९ पुष्पसंचयः पुष्पसंग्रहणं वृद्धानामेव भ्राजनेन गत

इति प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुलं तपः एतत्ते सर्वमाख्यातं मया वा तत्सपुङ्गव १७ नारायणो मम पति
र्न त्वन्यः पुरुषोत्तमात् आश्रये नियमं घोरं नारायणपरीप्सया विज्ञातस्त्वं हि मे राजन् गच्छ पौलस्त्यनंद
न जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते १९ सोऽब्रवीद्रावणो भूयस्तां कन्यां सुमहाव्रतां अवरुह्य
विमानाग्रात्कंदर्पशरपीडितः २० अवलिप्तासि सुश्रोणि यस्यास्ते मतिरीदृशी वृद्धानां मृगशावाक्षि
भ्राजते धर्मसंग्रहः त्वं सर्वगुणसंपन्ना नार्हसे वक्तुमीदृशं त्रैलोक्यसुंदरी भीरु यौवनं तेऽतिवर्तते २२
अहं लंकापतिर्भद्रे दशग्रीव इति श्रुतः तस्य मे भव भार्या त्वं भुंक्ष्व भोगान्यथासुखं २३ कश्च तावदसौ
यं त्वं विष्णुरित्यभिभाषसे वीर्येण तपसा चैव भोगेन च बलेन च समनो मम भद्रे यं त्वं कामयसेंग
ने २४ इत्युक्तवति तस्मिंस्तु वेदवत्यथ साब्रवीत् मा मैवमिति सा कन्या तमुवाच निशाचरं त्रैलोक्या
धिपतिं विष्णुं सर्वलोकनमस्कृतं त्वदृते राक्षसेंद्रान्यः कोऽवमन्येत बुद्धिमान् २६ एवमुक्तस्तया तत्र
वेदवत्या निशाचरः मूर्धजेषु तदा कन्यां कराग्रेण परामृशत् २७ ततो वेदवती क्रुद्धा केशान्हस्तेन

गुणवत्या असमर्थः २१ कश्चेति पदमेतत्या अस्तु वीर्यादिभिः कः २४ मा मैवं विष्णु विष्णुविषये वदेति शेषः २५ हस्तेन केशच्छेदः कथं तत्राह हस्तेति ३५

70 धर्षितायाः क्लेशसंश्लेषस्त्रीभावं प्रापितायाः १० पुनः समुत्पन्नातिसंज्ञत्यन्तेऽस्त्यर्थः ११ अथः ब्रह्मवरदानादिदानीं तव मरणाभावेन वृथा
मयेत्यर्थः १२ पृथोनिजाभर्त्ताधर्मिष्टस्त्यायतः स्तनामवेयं १३ अत्रापि ब्रह्मवर्षे रावणनाशनिश्चयजन्मसंतोषात् १८ सेषा हृत
रावणप्रतिज्ञावेदस्ये वेत्यर्थः विस्रब्धमिति अनेन सीतायालक्ष्मीवं तद्रूक्तं पराशरेणराघवत्वेभवत्सीता रुक्मिणीकृष्णजन्मनीति २५
साज्वलंती वरोषेण दहंतीव निशाचरं अवाचाग्निं समाधाय मरणाय कृतत्वरा १९ धर्षिताया
त्वयानार्य नमेजीवितमिष्यते रक्तस्तस्मात्प्रवेक्ष्यामिपश्यतस्तेऽद्भुताशनं २० यस्मात्त्वधर्षितावा
हं त्वयापात्मनेवने तस्मात्तववधार्थं हिसमुत्पत्स्ये ह्यहंपुनः २१ नहिशक्यः स्त्रियाहंतुं पुरुषः
पापनिश्चयः शापेत्वयिमयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययोभवेत् यदितस्तिमयाकिंचित्कृतंदत्तंहु
तंतथा तस्मात्त्वयोनिजासाध्वीभवेयंधर्मिणः सुता २२ एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवे
दसं पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समंततः २४ सैषा जनकराजस्य प्रसूता तनया प्रभो तव
भार्यामहाबाहो विस्रब्धस्त्वं हिसनातनः २५ पूर्वं क्रोधहतः शत्रुर्ययासौ निहतस्तया उपाश्रयित्वा
शैलाभस्तववीर्यममानुं
यथावेदवत्याः पूर्वं तदवतारे क्रोधहतायः शत्रुः सोऽसौ शैलाभः पुनस्तयैव यथाप्रतिज्ञं तां पति
प्राप्यपतिभूतस्य तवामानुषवीर्यमपाश्रयितोपाश्रित्यनिहतः अनेन सीते वरावणवधे मुख्यकारणं रामे त्वहंत्वमारोपितमिति

युद्ध ३८

ॐ. भाविकल्पेष्वप्येवमेवावतारादिकल्पेन कल्प्योऽप्याख्येयः इति तात्पर्यादित्याह एवमिति एषा महाभागा एवमेव मर्त्येषूद्भाविष्णुहलमुखोत्कृष्टे
क्षेत्रे पुनः पुनरुत्पत्स्यते रक्षःप्रयोजनायेति शेषः इममितिरत्नाविर्भावः एतेन भगवतोऽपि तथावतारः सूचित एव १६ सीताविर्भावो वैशाखशु
रामा. क्लेनवम्यामिति महासंदर्भीते त्रेउक्तं उपसंहरति एषेति पूर्वासीत्कृतयुगे इत्यनन्तरं त्रेतायुगमिति जनकस्यान्वयनामायः पुत्री भवेनात्मज
उ.टी. एवमेषा महाभागा मर्त्येषूत्पत्स्यते पुनः क्षेत्रे हलमुखोत्कृष्टे वेद्यामग्निशिखोपमा एषा वेदवती नाम
३९ पूर्वमासीत्कृते युगे त्रेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं तस्य रक्षसः उत्पन्ना मैथिले कुले जनकस्य महात्मनः १८
इत्यार्षे उत्तरकाण्डे सप्तदशः १७ प्रविष्टायां हुताशं तु वेदवत्यां स रावणः संवर्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद्भ्रा
ता बृहस्पतेः याजयामास धर्मज्ञः सर्वदेवगणैर्वृतः दृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयं तिर्यग्योनि
समाविष्टास्तस्य धर्षणभीरवः ४ इन्द्रो मयूरः संवृत्तो धर्मराजस्तु वायसः कृकलासो धनाध्यक्षो हंस
श्च वरुणोऽभवत् अन्येष्वपि गतेष्वेवं देवेष्वरिनिषूदन रावणः प्राविशद्यज्ञं सारमेय इवाशुचिः तं च राजा
नमासाद्य रावणो राक्षसाधिपः प्राह युद्धं प्रयच्छेति निर्जितोऽस्मीति वा वद ७ ततो मरुत्तो नृपतिः को
भवानित्युवाच तं अपहासं ततो मुक्त्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ८
त्यर्थः १८ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे सप्तदशः १७ प्रविशायामिति देशनाम २ देवगणैर्वृतः अनुग्रहेतया हविर्भागार्थमवस्थितैरिति शेषः ३
ग्रामेष्वपि देवेष्वेवं गतेषु निर्यग्योनिस्वरूपं गतेष्वित्यर्थः ७ मुक्त्वा कृत्वा ८ ३९

72 प्रऊनत्वहलभावेनमोहश्चापिविस्मनिर्भयानादरभावेनयोनावगच्छसितस्मनवशानोस्मि ५ कोन्योस्तिनकोपिमहेर्वैपिजानंतीमृधे: १०

युद्धमकृतोवाजनस्तमाहय नइति ११ नैकेषुविद्यतइत्युत्तरमेकः श्लोकः प्रदिमः उत्कार्थतादितिकतकः १२ कंत्वमितिकेवलश्चन्य

प्रकोत्त्वहलभावेनप्रीतोस्मितवपार्थिव धनदस्यानुजंयोमानावगच्छसिरावण ९ त्रिषुलोके

षुकोन्योस्तियोनजानातिमेवलं भ्रातरंयेनतिर्जित्यविमानमिदमाहृतं १० नैनामकृतःसद्

पस्तरावणमथाव्रवीत यन्मःखलुभवामेनज्येष्ठोभ्राताराणाजितः नत्वयासदृशः श्लाघ्यस्त्रिषु

लोकेषुविद्यते कंत्वंप्राकेवलंधर्मंचरित्वालब्धवानवरं श्रुतपूर्वंहिनमयाभाषसेयादृशंस्व

यं १२ तिष्ठेदानींनमेजीवन्प्रतियास्यसिदुर्मते अद्यतोत्वांशितैर्वाणैःप्रेषयामियमक्षयं न

तः शरासनंस्प्रगृह्यसायकांश्चनराधिपः रणायनिर्ययौक्रुद्धःसंवर्तोमार्गमावृणोत् १४ सो

व्रवीत्त्वहसंयुक्तमकृतेमहानृषि श्रोतव्यंयदिमद्वाक्यंसंप्रहारोननेत्तमः १५ माहेश्वरमिदं

सत्रमममांत्रकेवलदहेत् दीक्षितस्यक्रुतोयुद्धंक्रोधितंदीक्षितेजनः १६ संशयश्चजयेनित्यं

पृच्छा रहितंकंधर्मंप्राकचरित्वावलंलब्धवानसितथाविधोपिकश्चिद्धर्मइतिचे राक्षसश्चसमुज्जय सनिर्व्यतोगुरोर्वाक्या

नश्रुतपूर्वंइत्याहश्रुतेतियादृशंभाषसेनमेष्टपीडोत्तूपसमाचर १३ मार्गमावृणोत्रणायारावणस्यप्रतिभावः १४ महान्दषिःस्व

भवान् ८ नैव मे सिद्धिं तं मन्ये यथा भ्रातुः ... ०८

... वर्ती: ५४ महेष्वासं ... २

ॐ
गावा
उटी
३०

73 विस्मः विशेषेणास्मः १९ सांयोनिंस्वस्वप्रकृतिमासाद्यतानिसत्वानिसर्वाण्यर्थस्वरहीतमूर्तिजातीयमाणिनः २० प्रीतिलक्षणांमत्प्रीति
तान्भक्षयितानत्रस्यान्महर्षीन्यजमागतान् विस्मोरूपिरिस्तेषांपुनःसंप्रष्टयोमही १९ गावस्ते
जगतेदेवाःसेन्द्राश्चैवदिवौकसः ततःसांयोनिसासाद्यतानिसत्वानिचाब्रुवन् २० हर्षामदाब्रवी
दिद्रामपूर्वनीलवाहिणां प्रीतोस्मितवधर्मज्ञमजंगाह्निनेतमयं २१ इदंतेत्रसहस्रंत्वयद्दृष्टं भविष्य
ति वर्धमाणोसायिस्मंदंप्राप्स्यसेप्रीतिलक्षणा २२ एवमिंद्रोवरंप्रादात्सयूरस्यसुरेश्वरः नीलाःकि
लगुणवत्तामस्त्राणांनराधिप स्वाधिपाहुरप्राप्यगताःसर्वेपिवर्हिणः २४ धर्मराजोब्रवीद्रामप्रा
गंवंशोवायसंस्थितं पतिस्तवास्मिसुप्रीतःप्रीतस्यवचनंश्रृणु २५ यथान्येविविधैरोगैःपीड्यंते
प्राणिनोमया तेनतेभ्यम्भविष्यंतिमयिप्रीतेनसंशयः २६ मृत्युतस्तेभयंनास्तिवरान्ममविहंगम
यावत्वांनवधिष्यंतिनरास्त्वावद्वविष्यसि २७ येचमद्विषयस्थावैमानवाःक्षुधयार्दिताः त्वयि
भुक्तेतुतस्मात्तेभविष्यंतिसवांधवाः वरुणस्त्वब्रवीद्धंसंगंगातोयविचारिणं श्रूयतांप्रीतिसं
युक्तंततःपरंरथेश्वर ३० वर्णोमनोरमःसौम्यश्चन्द्रमंडलसन्निभः भविष्यतितवोदग्रःशुद्धफेन
विहं ३१ प्राग्ंवैषांप्राकरुहविर्गहे ३२ तेयोगास्तेतवमपिमीतेसततिनभविष्यंति ३३ मसमारथकपविहारनादाह यावदितिमद्विषयस्याः

२८

74 मञ्जरीं जलेन नूनं निर्मितामस्य ११ नीलेन नीलवर्णेन नागेन्द्रदेशसंवीताः श्यामाः शष्पं बालतृणं तद्वदग्रव निर्मलाः कोमलश्यामवर्णा इत्य
र्थः क्रौञ्चे भुजाते ११ शिरोनितम्भ मद्वंच सर्वाणि वर्णामित्यर्थः तदेवाह पद्मकाञ्चनकर इति पूर्वं हि क्रकलामात्रं जनवर्णा इत्याह १५ रा

मञ्जरीं समासाद्य कान्तो नित्यं भविष्यति शाष्पसेवाबलोप्रीतिमेतन्मे शीतिलक्षणं १२ हंसानां हि
पुरा नाम न वर्णाः सर्वपाण्डुराः पत्रानीलाग्रसंवीताः क्रौञ्चाः शाखाग्रनिर्मलाः अथाब्रवीद्धंसवर्णाः क्र
कलासंनिवेशोच्यिते हे राम सम्प्रयुञ्जामि वर्णप्रीतस्तवाप्यहं १४ सद्वंच शिरो नित्यं भविष्यति त
वात्तयं पद्मकाञ्चनकोपवर्णा ममप्रीता तातेभविष्यति १५ एवं दत्वा वरांस्तेभ्यस्तस्मिन्यज्ञोत्सवे सुराः
निवृत्ते सह राजास्ते पुनः स्वभवनं गताः १६ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे अष्टादशः १८ अथ जित्वा मरुत्तं स दश
ग्रीवो राक्षसाधिपः नगराणि नरेन्द्राणां युद्धकांक्षी दशाननः १ समासाद्य तु राजेन्द्रान्महेन्द्रवरुणो
पमान् अब्रवीद्राक्षसेन्द्रस्तु युद्धं मे दीयतामिति २ निर्जिताः स्मेति वा ब्रूत एष मे हि सुनिश्चयः अन्य
था कुर्वतामेवं मोक्षो नैवोपपद्यते ३ ततस्त्वभीरवः प्राज्ञाः पार्थिवा धर्मनिश्चयाः मन्त्रयित्वा ततो

जाम स्वभवनं गताः मरुत्तेन सह स्वर्गमित्यर्थः १६ उत्तरकाण्डे अष्टादशः अन्ये राजानः सुमहाबलाः निर्जिताः स्मेत्यभाषन्त
अथेति एवं अकुर्वतां युद्धे निर्जिताः स्मेति वचनं वा अकुर्वतां अन्यथा प्रकारेण मोक्षो मद्परोधान्नास्तीत्यर्थः ३ अभीरवः सन्तो पि राजानः पार्थि

उ॰ रावा॰ उद्यो॰ १८

75 नानाहरुश्चक्रंत्रुरतिभिन्नभिन्नकालवर्त्तिनोपिइक्ष्वाकुतादयः समस्तकालेरावणंप्रतिजितवन्तवादंवरदानाइकवंतः ५ अहंचैवंभविष्यामि
ग्रायतोभवामीत्यर्थः ६ पूर्वंकृतार्थेनकृतरावणोहृततातेननिर्जितभावेनः निर्जयंप्रतियत्नमहद्वलेनियुक्तेनमेदिद्रस्यवलरदोवथो
उक्तंततः सर्वथोगाथिर्मयोराजाश्चरवाः पत्नेसर्वेप्रुवंस्तातनिर्जिताः स्मेतिपार्थिवाः ५ अयोध्यायोध्यां
समासाद्यरावणोवादसाधिपः सगुणामनरण्येनराज्ञोवामरावती सतंपुरुषशार्दूलंप्रवदेदसमं
वले प्राहराजानमासाद्ययुद्धंदेहीतिरावणः निर्जितोस्मीतिवाहाहित्वमेवंममशासनं अयोध्या
धिपतिस्तस्यश्रुत्वापापात्मनोवचः अनरण्यस्तसंक्रुद्धोरावणंसेदमयाब्रवीत् दीयतेद्वंद्वयुद्धंतेरा
क्षसाधिपतेमया संतिष्टत्विप्रमायत्तोभवचैवंभवान्यहं ६ अस्त्वंकृपथतार्थेननिर्जितममहद्व
ले निष्क्रामनगरेंद्रस्यवलरदोवधोद्यतं ११ नागानांदशसाहस्रंवाजिनांनियुतंयथा रथानांव
हुसाहस्रंपत्तीनांचनरोत्तम महींसंछाद्यनिष्क्रांतंसपदातिरथेरणे ततःप्रवृत्तंसुमहद्युद्धंयुद्धवि
शारद. अनरण्यस्यनृपतेःरावणेंद्रस्यवाद्भुतं १२ तद्रावणवलंप्राप्यवलंतस्यमहीपतेः प्राणस्यततं
हासर्वेहव्यंहुतमिवानले युद्धावसविरंकालंकृत्वाविक्रममहत्तमं प्रज्वलंततमासाद्यक्षिप्रमेवाव
पतंनिष्क्रामत ११ तस्यनरपतेरावणावलंप्राप्यस्वविशुद्धोनसममथिकंविक्रमंवकृत्वातदासर्वंप्राणेषयत १४ प्रज्वलंरावणमासाद्य
क्षिप्रमेवावशेषितं अल्यावशिष्टंसनगनपतेपावकंप्राप्यशलभाइवसेनाशकुलंप्राविशत्यासमभूत १५ १८

76 वनापगशतेवंतेबलंतन्मणिनदीशतंग्रीष्मेहस्वः १९ वज्रदंष्ट्राशनिहतः २२ इक्ष्वाकुंतंहंश्यपमरणेकिंफलंप्राप्तंनिर्जितोस्मीतिवचन
सोपश्यंतनमेवेंद्रस्त्वनुपमानेमहाबले महार्णवेसमासाद्यवनापगशतेयथा १९ ततःशक्रधनुःशंखे
धनुर्विस्फारयन्स्वयं ग्रासमासादनेवेंद्रस्तेरावणोक्रोधमूर्छितः ९ अनरण्येनतेमात्यामारीचप्रमुख
साराणाः सहस्त्रसहितामग्राव्यद्वंतमस्तगाइव १८ ततोवाणशतान्येष्टोपातयामासमूर्धनि त
स्यराजस्यराजस्यइक्ष्वाकुकुलनंदनः तस्यवाणाःपतंतस्तेचक्रिरेनक्षतंक्वचित् वारिधाराइवा
भ्रेभ्यःपतंत्योगिरिमूर्धनि २० ततोराक्षसराजेनक्रुद्धेनन्टपतिस्तदा जलेनाभिहतोमूर्ध्निसरथा
न्निपपातह २१ सराजापतितोभूमौविह्वलःप्रविवेपितः वज्रदग्धइवारण्येसालोनिपतितोयथा
तेप्रहस्याहवीरदोइक्ष्वाकुंपृथिवीपतिं किमिदानीफलंप्राप्तंत्वयामांप्रतियुध्यता २२ त्रैलोक्ये
नास्तियोद्धंद्वंममदद्यान्नराधिप शंकेप्रसक्तोभोगेषुनश्रृणोषिबलंमम तस्यैवंब्रुवतोराजा
मंदासंवाक्यमब्रवीत् किंशक्यमिहकर्तवैकालोहिदुरतिक्रमः २५ नह्यहंनिर्जितोरक्षस्त्वया
चात्मप्रशंसिना कालेनैवविपन्नोहंहेतुभूतस्तुमेभवान् २९ किंत्विदानीमयाशक्यंकर्तुंप्राणप

मनक्केतिशेषः २२ अहंत्वयानिर्जितःकिंत्वप्रामकालेनानैवविपन्नइत्यर्थः २९ इक्ष्वाकुपरिभाविनात्वइक्ष्वाकुपमाननवाकाःसइक्ष्वाकुल

२८

उ॰
रा॰
टी॰
४४

77 पुष्पवृष्टिर्जायिमानवत् २० अभ्यर्थत अपासर्पत २१ इत्यार्षे रामायणे अनरकांडे नविंशः १९ आससाद्यने तस्मिन् काले च नेदं दृष्टे स्थितं मति
श्रेष्ठं नारदमाससाद । कुशलं दृष्ट्वा आगमनस्य हेतुमब्रवीत् पप्रच्छेत्यर्थः २ तिष्ठ मद्वचः श्रोतुमिति शेषः ४ विस्तुनादेत्यघातादाभि रहेतो

उत्पत्स्यते काले च तस्मिन् रघ्वाह्वगणो महात्मनो रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान्हरिष्यति २५ ततो ज
लधरोदग्रस्तादितो देवदुंदुभिः तस्मिन्नुदाहृते शापे पुष्पवृष्टिश्च खाच्युता २६ ततः स राजराजेन्द्रा
नुः स्थाने त्रिविष्टपे स्वर्गते च नलकूबरे तस्मिन्नारदो मुनिपुंगवः २१ इत्यार्षे उत्तरकांडे एकोनविंशः १९
ततो विद्रावयन् सर्वान् रथिवीरान् रक्षसाधिपः आससादवने तस्मिन्नारदं मुनिपुंगवं । तस्याभिवाद
नेकृत्वा दशग्रीवो निशाचरः अब्रवीत्कुशलं दृष्ट्वा हेतुमागमनस्य च नारदस्तु महातेजा देवर्षिर
मितप्रभः अब्रवीत्तं च दृष्ट्वा पुष्पकेस्थितं २ राक्षसाधिपते सौम्य तिष्ठ विश्रवसः सुत
प्रीतोस्म्यभिजनोपेतविक्रमैरूर्जितैस्तव विष्णुनादेत्यघातैश्च गंधर्वोरगधर्षणैः त्वया समं विम
र्दैश्च भृशं हि परितोषितः किंचिद्वक्ष्यामि तावत्तु श्रोतव्यं श्रोष्यसे यदि तन्मे निगदतस्तात समाधिं श्रव
णे कुरु ८ किमयं वध्यते तात त्वया वध्येन दैवताः हत एव ह्ययं लोको यदा मृत्युवशं गतः ७ दे
वितः त्वया समं गंधर्वोरगधर्षणैर्विमर्दैर्भाविभिः परितोषितो भविष्यामीत्यर्थः ५ समाधिं चित्तैकाग्र्यं ९ अयं लोको मर्त्यलोकः देवते

२५

78 श्रेयसि संमूढं श्रेयश्चावरणो बुद्धिहीनं ब्रमस्म नाम्नेव जरेत्यादिना स्पष्टीकृतानि ९ नानाविधैरनिष्टोपगमैरनिष्टसंबंधैः यत्र कुत्र कुत्रापि पी
डिते मानुषे लोके मतिमान् तस्य पुत्रेन वपे प्रणयी भवेतन्न कोपि १० किंच स्तनमारणवयुद्धेन तेषां वयो वयर्थ स्याह हीयमाणमिति विषा
दो व्याध्यादिजं दुःखं विशोको बंधुवियोगादिजं दुःखं ११ यस्मिन्मनुष्यलोकस्य गतिर्दुःखादिभोगकालो न ज्ञायते न लोके नेति शेषः एवं

नित्यं श्रेयसि संमूढं महच्छिद्रं समेते हि ते । हस्मात्कस्मात् हर्षं लोकं जराव्याधिशतैर्युतं ९ नैकैरनिष्टो
पगमैर्जलयत्र कुत्रकः मतिमान्मानुषे लोके युद्धेन प्रणयी भवेत् १० हीयमानं देवहतं दृष्ट्वा विषा
दाज्वरादिभिः विषादशोकसंमूढं लोकं तं दृष्टपथं तमा यथा पतावन्महाबाहो रात्र्यसंभ्रमे मानुषे मू
ढमेवं विविधार्थे यस्य न ज्ञायते गतिः ११ कश्चिद्धानादिभिर्यत्नात्पादिभेत्तुमदितैर्जनैः हन्यते वाप
रैरन्यैर्धीराः कृतधनार्थिनः १२ मातापितृसुतैः स्नेहैर्भार्याबंधुमनोरमैः मोहितोऽयं जनो ध्वस्तः क्लेशपं
स्वेनावबुध्यते १३ तत्किमेवं परिक्लिश्य लोके मोहतिरस्कृतं जितं पवनवधो सोऽस्म मर्त्यलोकोन
सेशयः १४ श्रवणपमेभिः सर्वैश्चांतव्ययमसादने तन्निग्रहणेषु पालस्मयमेपरापुरंजय १६ यस्मि
ज्ञानरहितेन मूढमपि विविधार्थं नानाविधद्वंद्वग्रहवार्यसतं मानुषं न्नजिते जितं सर्वं भवत्येवन संशयः एवमुक्तस्तु
लोके एवं १२ तदेवाह कश्चिदिति धाराग्रनयो मे पतमानं तेषां तैः १३ मात्रादिस्नेहैर्भार्यादिविषयकमनोरथैरित्यर्थः मोहितोऽनय
वयस्ताधः पतितः स्वेक्लेशं पारलौकिकं १४ एवंप्रकारेण मोहं ज्ञानेन निराकृतं मत्वा वितमित्यर्थः १५ १६ १७

उ॰
रा॰
टी॰
५॰

79 देवगंधर्वविहार त्रैलोक्यक्रीडापर समरप्रिय समरदर्शनप्रिय १८ ततः रसातलजयानंतरं १९ रसस्यामृतत्वरूपरसमुद्रं मथिष्यामि २० इदानीं रसातलं जिगमिषुणा त्वया ग्रुमेन मार्गेण रसातलमार्गव्यतिरिक्तमार्गेण क्वाविलं गम्यते २१ कस्माद्देशात् हि उग्रं यं मार्गं तद्वा ह ग्रुयंबिलं इति सङ्गर्गम्यः सङ्गर्गम्यः यदाषः यमस्य यमपुरस्य २१ हासयुक्तो मत्वा नारदं मेधाभं नारदं प्रति कृतमिति वचो ब्रवीत् य

ब्रवीन्नारदं तत्र संप्रहस्याभिवाद्य च महर्षे देवगंधर्वविहारसमरप्रिय १८ अहं समुद्यतो गंतुं वि
जयार्थं रसातलं ततो लोकत्रयं जित्वा स्थाप्य नागान्सुरान्वशे समुद्रममृतार्थं च मथिष्यामि रसा
तलं अथाब्रवीद्दशग्रीवं नारदो भगवानृषिः क्वाविलिदानीं मार्गेण त्वयेहान्येन गम्यते २० अयं खे
लु सुदुर्गम्यः प्रेतराजपुरं प्रति मार्गो गच्छति दुर्धर्ष यमस्यामित्रकर्षणाम २१ स तु शारदमेघाभं
हासं मुक्त्वा दशाननः उवाच कृतमित्येव वचनं चेदमब्रवीत् तस्माद्देवं महाब्रह्मन्वैवस्वतवधोद्यतः
गच्छामि दक्षिणामाशां यत्र सूर्यात्मजो नृपः २२ मया हि भगवन्क्रोधात्प्रतिज्ञातं रणार्थिना अवजे
ष्यामि चतुरो लोकपालानिति प्रभो २४ तदिह प्रस्थितो हं वै पितृराजपुरं प्रति प्राणिसंक्लेशकर्ता
रं योजयिष्यामि मृत्युना २५

मनं तत्र यम्य ममसि हृपचेन्माब्रवीदित्यर्थः यस्मात्त्वया मार्ग उपदिष्टः यतश्च तर्हि
क्वाल जयो मया प्रतिज्ञातः तस्माद्देवं श्रुतेनैव मार्गेणाद्य महाब्रह्मन् महद्धामम् तरस्यामि मन दक्षिणां मार्गं गच्छामि २२४ ५॰

80 प्रयस्तौ नारदस्योपदेशानंतरं दक्षिणामाशां प्रविष्टः २९ आयुषि क्षीणे मतिर्धर्मेण धर्ममार्गेण त्रयो लोका येन क्लिश्यंते दंड्यंते स कालः
कथमनेन जेष्यते २८ यश्च कालः प्राणिनां स्वदत्तं च स्वदत्तकृतं तयोः साक्षी दत्तं दानं कृतं विहितयागादेरुपलक्षणं कृतशब्देन काय
क्लेश्यपतृप्तं तपः स कथं जेष्यत इति संबंधः यस्य लब्धसंज्ञा विचेष्टंते व्यवहरंतीत्यर्थः यद्दायस्य महात्मनः अनुग्रहादिति शेषः ३१ यो लो

एवमुक्त्वा दशग्रीवो मुनिं तमभिवाद्य च प्रययौ दक्षिणामाशां प्रविष्टः सह मंत्रिभिः २९ नारदस्तु म
हातेजा मुहूर्तं ध्यानमास्थितः चिंतयामास विप्रेंद्रो विधूम इव पावकः ३० येन लोकास्त्रयः सेंद्राः
क्लिश्यंते सचराचराः क्षीणे चायुषि धर्मेण स कालो जेष्यते कथं २८ स्वदत्तकृतसाक्षी यो द्वितीय इव
पावकः लब्धसंज्ञा विचेष्टंते लोका यस्य महात्मनः यस्य नित्यं त्रयो लोका विद्रवंति भयार्दिताः
तं कथं राक्षसेंद्रोसौ स्वयमेव गमिष्यति ३० यो विधाता च धाता च सुकृते दुष्कृते तथा त्रैलोक्यं वि
जितं येन तं कथं विजयिष्यते अपरं किं तु कालाय प्रकृतैवि विधास्यति ३१ कौतूहलं समुत्पन्नो या
स्यामि यमसादनं विमर्दं द्रष्टुमनयोर्यमराक्षसयोः स्वयं ३२ इत्यार्षे रामायणे उत्तरकांडे विंशः २०

कस्य धाता विधाता च सामान्यतो विशेषश्च कर्ता यः सुकृते दुष्कृते तत्तत्फलदः समर्थः येन कालेन विजयिष्यते विजेष्यते अपरं किं तु इति का
लयं व सर्वसाधनमयं तकालातिरिक्तमपरं किंतु विधानं कालव्यतिरिक्त साधनसंपादनं कृतां कालत्रयं संविधास्य ३१ इत्येवं कौतू
हलं समुत्पन्नोहं यमसादनं द्रष्टुं यास्यामि ३२ इत्यार्षे उत्तरकांडे विंशः २०

उ॰
रामा॰
उटी॰
५१

४। एवमिति १ अग्निः पुरस्कृतः सर्वसाक्षितया येन तं यस्य प्राणिनो यादृशो विधानं पुण्यपापरूपं कर्म तादृशमनुतिष्ठंतं तन्मदनुगुणफलं प्रयच्छंतं यद्वा
यस्य यादृशं कर्म तस्य तादृशं विधानं निग्रहानुग्रहरूपं कृत्यमनुतिष्ठंतमित्यर्थः २ कच्चित्क्षेममित्यादि लोके इति शेषः ४ विधानं च मनःकृत्यं यथा

एवं संचिंत्य विप्रेंद्रो जगाम लघुविक्रमः आख्यातुं तद्यथावृत्तं यमस्य सदने प्रभुः १ अपश्यत्समयं
तत्र देवमग्निपुरस्कृतं विधानमनुतिष्ठंतं प्राणिनो यस्य यादृशं २ स तु दृष्ट्वा यमः प्राप्तं महर्षिं तत्र ना
रदं अब्रवीत्सुखमासीनमर्घ्यमावेद्य धर्मतः ३ कच्चित्क्षेमं नु देवर्षे कच्चिद्धर्मो न नश्यति किमागम
नकृत्यं ते देवगंधर्वसेवित ४ अब्रवीत्तु तदा वाक्यं नारदो भगवानृषिः श्रूयतामभिधास्यामि विधानं
च विधीयतां ५ एष नाम्ना दशग्रीवः पितृराज निशाचरः उपयाति वशं नेतुं विक्रमैस्त्वां सुदुर्जयं ६
एतेन कारणेनाहं त्वरितो ह्यागतः प्रभो दंडप्रहरणस्याद्य तव किं नु भविष्यसि ७ एतस्मिन्नंतरे दूरा
दंशुमंतमिवोदितं ददृशुर्दीप्तमायांतं विमानं तस्य रक्षसः तं देशं प्रभया तस्य पुष्पकस्य महा
बलः कृत्वा वितिमिरं सर्वं समीपमभ्यवर्तत सोऽपश्यत्स महाबाहुर्दशग्रीवस्ततस्ततः प्राणिनः
सुकृतं चैव भुंजानांश्चैव दुष्कृतं १० अपश्यत्सैनिकांश्चास्य यमस्यानुचरैः सह यमस्य पुरुषैरुग्रैर्घो
ररूपैर्भयानकैः ११ ददर्श वध्यमानांश्च क्लिश्यमानांश्च देहिनः क्रोशतश्च

पद्मः श्रेनिक्रियां चेत्यर्थः ५ दंडः
कालदंडः प्रहरणं यस्य तव किं नु भविष्यति जयः पराजयो वेत्यर्थः किमानपाद्दः अंशुलिगोपि ८ तीव्रनिष्टनैः दुःखजनैः शद्वैः तन्मरान् १२ ५१

82 संताप्यमानाणां वैतरणीमिति स्पष्टतयाधिकमार्थे १४ गृहदातारो गृहदास्तनस्त्रश्रुतउपभुंजानान् १५ भिद्यमानान्पीड्यमानान् तथ्यमानानि

कृमिभिर्भक्ष्यमाणांश्च आसारमेयैश्च दारुणैः श्रोत्राया संकरावाचो वदतश्च भयावहाः १२ संताप्यमा

णान्वैतरणीं बहुशः शोणितोदकां बालकांश्च पतमानांस्तस्मान्मानान्मद्रुमैद्रुः असिपत्रवने चैव विद्य

मानान्धार्मिकान् रौरवे तारनयावरत्तथा रासवैवहि १५ पानीयं याचमानांश्च तृषितांस्तृषिता

नपि शावभूतान्कृशान्दीनान्विवर्णान्वक्रमूर्धजान् मलपंकधरान्दीनान्द्रुतांश्च परिधावतः द

दर्श रावणो मार्गे शतशोथ सहस्रशः काश्चिच गृहमुखेषु गीतवादित्रनिस्वनैः प्रमोदमानान्

दातीन्रावणः स्वकृतैः स्वकैः १८ गोरसं गोप्रदातारो अन्नं चैवान्नदायिनः गृहांश्च गृहदातारः

स्वकर्मफलमश्नतः सपर्णामणिमुक्ताभिः प्रमदाभिरलंकृतान् धार्मिकान् परांस्तत्र दीप्यमा

नांस्तेजसा १९ ददर्श स महाबाहू रावणो राक्षसाधिपः ततस्तान्भिद्यमानांश्च कर्मभिर्दुष्कृतैः स्व

कैः रावणो मोचयामास विक्रमेण बलाद्वली प्राणिनो मोदितास्तेन दशग्रीवेण रक्षसा २२ सु

खमापुर्महद्धृतं तेन तत्र हितं सविनितं प्रेतेषु मुच्यमानेषु राक्षसेन महीयसा २३ प्रेतगोपाः स्रसंक्रुद्धा

तिपालांतरे २१ २२ अविंतितमिति स्पष्टकितमिम्मस्यैव विवरणं २२ प्रेतगोपाः प्रेतरक्षकाः २४

83 देवनिष्ठानभूतं देवाधिष्ठानभूतं मन्यमानमपि नैवासीत् २० तस्य यमस्य २८ श्रयोधनं युद्धं ३१ सरावणो स्वबलात् स्वसामर्थ्याद्बलादीन्
तेश्चातैः परिघैः शूलैर्मुसलैः शक्तितोमरैः पुष्पकं समधर्षयत शूराः शतसहस्रशः २५ तस्यासनानि प्रा
सान्वेदिकास्तोरणानि च पुष्पकस्य बभंजुस्ते शीघ्रं मधुकरा इव २६ देवनिष्ठानभूतं तद्विमानं पु
ष्पकं स्वयं मन्यमाने न तथैवासीद्दत्तं ब्रह्मतेजसा २८ असंख्यासन्महत्यासीत्तस्य सेना महात्मनः शूरा
णामग्रयायिनां सहस्राणि शतानि च ततो वृक्षैश्च शैलैश्च प्रासादीनां शतैस्तथा ततस्ते समीव
वास्तस्य यथाकामं यथाबलं प्रायुध्यन्त महावीराः सचिवा राजा दशाननः तेन शोणितजदिग्धांगाः स
र्वे शस्त्रसमाहताः ३० अमात्या रावणस्येदं स्ववक्त्रायायोधनं महत् अमंस्तेव महाभागाः सर्वशस्त्रस
माहता ३१ यमस्य च महाबाहो रावणस्य च मारिणः अमात्यास्तानस्तनस्तजयय मया धाम महाबलः
तमेव चाभ्यधावत शूलवर्षैर्दशाननं ततः शोणितदिग्धांगः प्रहारैर्जर्जरीकृतः फुल्लाशोक
इवाभाति पुष्पके राक्षसाधिपः स तु शूलगदाप्रासान् शक्तितोमरसायकान् मुसलानि शिलावृ
क्षान्मुमोच सबलाद्बली २५ तरूणां च शिलानां च शस्त्राणां चातिदारुणं यमसैन्येषु तद्वर्षं प
पात २४ तद्वर्षं रावणविसृष्टं शस्त्रवर्षं यमसैन्येषु पपति पात धरणीतले तांस्तु सर्वान्विनिर्भिद्य तदस्त्रमपहत्य च
तां धरणीतले पपात २५ तान् शूलगदाप्रासादीन्निर्भिद्य भंक्त्वा तदस्त्रं रावणप्रयुक्तं शस्त्रवर्षं कर्म सर्वमपहृत्य निरस्य २६

८५ निसद्धासंयथाभवत्तितयारावणंपाश्चैरपोथयत् ३८ इत्यार्षेरामायणेउत्तरकांडेएकविंशः २१ ततस्तेतिउपनीयतां इत्यब्रवीदित्यन्वयः २१

परिवार्यचतंसर्वेशैलंमेघाकराइव भिंदिपालैश्चनिरुद्धारावणंसमपोथयत् ३९ विमुक्ताकवचः

क्रुद्धः सिक्तः शोणितविस्रवैः ततः सपुष्पकंत्यक्त्वापृथिव्यामवतिष्ठत ततः सकार्मुकोबाणीसमरे

चाभिवर्द्धत लब्धसंज्ञोमुहूर्तेनक्रुद्धः तस्थौयथान्तकः ४० ततः पाशुपतंदिव्यमस्त्रंसंधायकार्मुके

तिष्ठतिष्ठेतितान्सर्वान्सचापंव्यपकर्षत आकर्णान्तंविकृष्याथचापमिंद्रारिराहवे ससर्जचतंशरं

क्रुद्धस्त्रिपुरेशंकरोयथा ४१ तस्यरूपंशरस्यासीत्सधूमज्वालमंडलं वनंदहिष्यतोघर्मेदावाग्नि

रिवमूर्छितः ४२ ज्वालामालीसतुशरः क्रव्यादानुगतोरणे मुक्तोगुल्मान्द्रुमांश्चापिभस्मकृ

त्वाधनोवति ४३ तेतस्यतेजसादग्धाः सैन्यावैवस्वतस्यतु बलेतस्मिन्निपतितामहेंद्राइवकेतवः ४४

ततस्तुसचिवैः सार्धंराक्षसोभीमविक्रमः ननादसुमहानादंकंपयन्निवमेदिनीं ४५ इत्यार्षेउत्तरकां

डेएकविंशः २१ सतस्यतुमहानादंश्रुत्वावैवस्वतः प्रभुः शत्रुंविजयिनंमेनेस्वबलस्यचलोचनः

अब्रवीत्सारथिंसूतंरथोमेउपनीयतां २ तस्यसूतस्तदादिव्यमुपस्थाप्यमहारथं स्थितः सचमहा

तस्ययमस्ययेनसत्तसनाग्रुगांतेसर्वंजगत्संदिप्यतेसर्वंजगत्संदिप्यतेसंहियजरत्समर्थः अयमयंप्रवाहतियम ४

85 मनसस्तुल्याः मनःवेगाः प्रस्तुतं प्रारब्धं ८ विकृतं घोरं विवृतं संनाहं वा ९ लघुसत्त्वतया अल्पबलतया १० सप्तरात्रं युद्धं कृतमिति शेषः ११ समेताः प्राप्ताः १२

कालदंडस्तु पार्श्वस्थो मूर्त्तिमानस्य चाभवत् यमप्रहरणं दिव्यं तेजसा ज्वलदग्निवत् ततो लोकत्रयं क्षु
ब्धमकंपंत दिवौकसः कालं दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं सर्वलोकभयावहं ६ ततस्तु चोदयन्सूतस्तानश्वान्रुचि
रप्रभान् प्रययौ भीमसंनादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ७ मुहूर्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः प्रापयन्म
नसस्तुल्या यत्र तत्प्रस्तुतं रणं दृष्ट्वा तथैव विकृतं रथं मृत्युसमन्वितं सचिवा राक्षसेंद्रस्य सहसा विप्रद्रु
द्रुवुः ९ लघुसत्त्वतया ते हि नष्टसंज्ञा भयार्दिताः नेह योद्धुं समर्थाः स्म इत्युक्त्वा प्रययुर्दिशः स तु तं ता
दृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहं नाक्षुभ्यत दशग्रीवो न चापि भयमाविशत् ॥ स तु रावणमासाद्य
व्यसृजच्छक्तितोमरान् यमो मर्माणि संक्रुद्धो रावणस्य न्यकृंतत १० रावणस्तु ततः स्वस्थः शरवर्षं
मुमोच ह तस्मिन्वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवांबुदः ततो महाशक्तिशतैः पात्यमानैर्महोरसि नाशक्नो
त्प्रतिकर्तुं स राक्षसः शल्यपीडितः एवं नानाप्रहरणैर्यमेनामित्रकर्षिणा सप्तरात्रं कृतः संख्ये विसं
ज्ञो विमुखो रिपुः तदासीत्तुमुलं युद्धं यमराक्षसयोर्द्वयोः जयमाकांक्षतोर्वीर समरेष्वनिवर्तिनोः
ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः प्रजापतिं पुरस्कृत्य समेतास्तद्रणाजिरं १०

४६ ततः क्रुद्धस्य तेन तावत्संवर्धितं भगवान् मोहवल्लवरदानं स्रस्तामारणबुद्धिं विहाय पृहमात्रं कृतवानिति तिसृष्टिवितं २१ प्रहर्षितो युद्धावेनिर्घोषः स्व

संवर्तेश्च वलोकानां शुद्धत्वेतार भवत्तदा रात्नसानां च मत्यस्य प्रेतानामीश्वरस्य च १८ रात्नसेंद्रोपि विस्फा
र्यचापमिंद्राशनिप्रभं निरंतरमिवाकाशं कुर्वन्बाणांस्ततोसृजत १९ सत्त्वं च तत्त्रिभिर्विशिखैः स्तेन स
मभिवार्दयत यमंशतसहस्रेण शीघ्रं मर्मस्वताडयत २० ततः क्रुद्धस्य वदनाद्यमस्य समजायत ज्वा
लामालीसनिश्वासः सधूमः कोपपावकः २१ तदाश्चर्यमथो दृष्टा देवदानवसंनिधौ प्रहर्षितो सुसं
रब्धौ मृत्युकालौ बभूवतुः २२ ततो भूयः क्रुद्धतरो वैवस्वतमभाषत मैवं मासं मरे यावद्धन्मीमया
परस्य नैषरत्नो भवेदयमर्यादाहिनिसर्गतः हिरण्यकशिपुः श्रीमान्नमुचिः शंबरस्तथा निसृ
दिधूम्रकेतुश्च बलिर्वैरोचनोपि च शंभुर्दैत्यो महाराजा वृत्रो बाणस्तथैव च २५ राजर्षयः शास्त्र
विदो गंधर्वाः समहोरगाः ऋषयः पन्नगा दैत्या यत्ताश्चाप्सरसां गणाः युगांतपरिवर्ते च पृथिवी स
महार्णवा त्वयं नीता महाराज सर्वे तत्सरितं तुभ्यं २६

रब्धौ अतिक्रुद्धौ २२ मैवमात्मापयेत्यर्थः २३ निसर्गतः स्वभावसि
द्धादिति यद्दृष्टमैतदतोन जीवेदि मैवं नृपा मर्यादा ममेत्यर्थः तदेवाहिरण्येति २४ शंभुः कुशाध्वजवध्वर्भिः हंतो दैत्यः २५ २६२

87 विनिपन्नाःविनिपातंविनाशंप्राप्ताःदृष्टमात्राएव २८ यावन्निहन्मिजिहनिष्यामीत्यर्थः २९ ननमयादृष्टोमुहूर्तमपिनजीवतीतिममवक्तं
तेवलेवलप्रकाशमात्रपरंनात्वल्लयतोनिसर्गतः अनादिसृष्टिस्वभावेनएषाममदृष्टिरेवप्राणिनांजीवितस्यमर्यादायदेवमतःसदृष्टः

ॐ
रा॰उ॰
टी॰
४४

एतेचान्येचबहवोबलवंतोदुरासदः विनिपन्नामयादृष्टाः किमुतायंनिशाचरः २८ मुंचमांसाधु
धर्मज्ञयावदेनंनिहन्म्यहं नहिकश्चिन्मयादृष्टोबलवानपिजीवति २९ बलंप्रमथनंखल्वेतन्मर्या
दैषानिसर्गतः सदृष्टोनमयाकालेमुहूर्तमपिजीवति ३० तस्यैवंवचनंश्रुत्वाधर्मराजःप्रतापवान्
अब्रवीत्तत्रतंमृत्युंत्वंतिष्ठैनंनिहन्म्यहं ततःसंरक्तनयनःक्रुद्धोवैवस्वतःप्रभुः कालदंडममोघंत
तोलयामासपाणिना यस्यपार्श्वेषुनिहताःकालपाशाःप्रतिष्ठिताः पावकाशनिसंकाशोमुद्गरो
मूर्तिमान्स्थितः ३३ दर्शनादेवयःप्राणान्प्राणिनामपकर्षति किंपुनःस्पृश्यमानस्यपात्यमान
स्यवापुनः ३४ सज्वालापरिवारस्तुनिर्दहन्निवराक्षसं तेनस्पृष्टोबलवतामहाप्रहरणोस्फुरत् ३५

३निर्मर्यादाएवतथाःदृष्टाइत्यर्थः ३० तंमृत्युंप्रनमयमहंनिहन्मीत्यन्वयः ३१ ३२ मूर्तिमानस्थितः यमस्यपार्श्वेइत्यनुषंगः ३३ ३४ ३५

88 तस्मात्कालदंडात्रस्तास्त्रत्राणं निरिवर्तमानाः सर्वमानाः सर्वेप्राणिनोविदुद्रुवुः दंडोद्यतंयतदंडं १९ पितामहोयमंसात्ताद्दर्शयित्वाब्रवीदि
त्यमृत्योप्रमत्तोभूत्वा १० ननहृद्येनननहंतमोनहंतत्यस्मादृतिः १८ वरः देवगणावध्यत्वदूपः १९ युत्तंतेप्रत्यवत्तवनंऊर्यान्मदात्तात्तोम
लंत्ववितिशेषः त्रैलोक्यमितिसर्वममष्टितान्ममेतिभावः ४० नत्रत्वदत्तवरतयात्वप्रियोयादिरावणस्त्वस्त्रकोपिकालदंडः किंऊ

ततोविदुद्रुवुः सर्वे तस्मात्त्रस्ताद्रणाजिरे सुराश्चस्तंभिताः सर्वे दृष्ट्वा दंडोद्यतं यमं १९ तस्मिन्प्रहर्तु
कामे त्वयमे दंडं नरावणे यमं पितामहः साक्षाद्दर्शयित्वेदमब्रवीत् वैवस्वत महाबाहो नत्वलममि
तविक्रम नहंतव्यस्त्वयैतेन दंडेनैष निशाचरः १८ वरः खलु मयैतस्मै दत्तस्त्रिदशपुंगव सत्व
यानान्ततः कार्यो यन्मयाव्याहृतं वचः १९ यो हि मामनृतं कुर्याद्देवो वा मानुषोपि वा त्रैलोक्य
मनृतं तेन कृतं स्यान्नात्र संशयः ४० क्रुद्धेन विप्रमुक्तोयं निर्विशेषं प्रियाप्रियं प्रजाः संहरते रौद्रो
लोकत्रयमयावदः ४१ अमोघो ह्येष सर्वेषां प्राणिनाममितप्रभः कालदंडो मया सृष्टः सर्व
मृत्युपुरस्कृतः ४२ तन्मात्वल्वेषते सौम्य पात्योरावणमूर्धनि नह्यस्मिन्पतिते कश्चिन्मुहूर्तमपि

यौतत्राह क्रुद्धेनेति प्रियाप्रियेसमाहारद्वंद्वः मत्प्रियाप्रियप्राणिवि जीवति ४३ यदि ह्यस्मिन्निपतिते नम्रियेतैषरा

मयेत्क्रुद्धेनत्वपार्यविप्रमुक्तः स्वविषयमृतास्ताः सर्वाप्रजातिर्विशेषाणयथासंहरत्येव ४१ सर्वेषांप्राणिनांव्रह्मषष्टिमात्रस्वितिपा
तनेनसर्वः सर्वमृत्युपुरस्कृतः तन्मृत्योर्वाकृष्णीहिरस्य ४२ उभयतः इतिदंडपातेपिरावणजीवनेदत्तस्यामनृतत्वेरावणमरणेमद्दत्तवरवच

वणः म्रियतेवादशग्रीवस्तदाप्युभयतोनृतम्

तस्मान्नत्वमिमर्थः ४४

८९ प्रभविष्णुःस्वामी ४८ यतोमयाहंतुनशक्यस्तस्मादिदानींमयाकिंनकर्तुंशक्यंयोमत्तीतिसंचिन्त्येतिशेषः ५० प्रसन्नस्त्वंमोदर्शनात्त्वल्
ब्ध्याख्यात् प्रणाशयामिस्वंनहितोभविष्यामिरक्षकोवस्माणामितिशेषः ४८ तंजित्वाभगवत्कृपयेतिशेषः ४९ हृष्टःब्रह्मणाःसत्पवि

त्रिवर्तयल्लंकेशाद्दंडमेतंसमुद्यतं सर्पंचसोऽकरुष्वायलोकांस्त्वंयदिवेत्स्यसे ४५ एवमुक्तस्तुध
र्मात्माप्रत्युवाचयमस्तदा एषव्यावर्तितोदंडःप्रभुर्विष्णुर्हितोभवान् ४८ किंत्विदानींमयाशक्यंक
र्तुंरणगतेनहि नमयायद्ययंशक्योहन्तुंवरपुरस्कृतः ५० एषतस्मात्प्रणश्यामिदर्शनादस्यराक्षसः
इत्युक्त्वासरथःसाश्वस्तत्रैवान्तरधीयत दशग्रीवस्तुतंजित्वानामविश्राव्यचात्मनः आरुह्यपुष्पकंभू
योनिष्क्रान्तोयमसादनात् सतुवैवस्वतोदेवःसहब्रह्मपुरोगमैः जगामत्रिदिवंहृष्टोनारदश्च
महामुनिः ५० इत्यार्षेरामायणेद्वाविंशः २२ ततोजित्वादशग्रीवोयमंत्रिदशपुंगवं रावणस्तुरणश्ला
घीस्वसहायान्ददर्शह १ ततोरुधिरसिक्तांगंप्रहारैर्जर्जरीकृतं रावणंराक्षसादृष्ट्वाविस्मयः
समुपागमन् २ जयेनवर्धयित्वाचमारीचप्रमुखास्ततः पुष्पकंभेजिरेसर्वेसान्त्वितारावणेनतु ३
ततोरसातलंरक्षःप्रविष्टःपयसांनिधिं दैत्योरगगणाध्युष्टंवरुणेनसुरक्षितं ४

पानंतंसंहतमितियमादानाहर्षः ५० इत्यार्षेउत्तरकाण्डेद्वाविंशः २२ ततइति १ विस्मयमितियमादपिमृत्योरितिविस्मयं २३ रसा
तलंजिगमिषुःपयसांनिधिंप्रविष्टेमारीचपादितिशेषः अध्युष्टंअध्युषितं ४

१० भोगवतीमम्बुद्रादयः पातालेलोकवर्तिनीनागानांपुरीतस्यांनागानांवशेकृत्वास्वीयत्वेनस्थापयित्वा ५ वृषनिसृष्टभावस्यार्थः लब्धवराः
ब्रह्मणःसकाशादितिभावः अतएवाग्रेभगवतातैःसहरावणस्यसख्यकरणं ८ वृद्धः अनादिवृद्धः सर्वदेवासुरवृद्धस्यस्यार्थः वि-

मत्तभोगवतींगत्वापुरींवासुकिपालितां कृत्वानागान्वशेहृष्टोययौमणिमयींपुरीं ५ निवातकव
चास्तत्रदैत्यालब्धवरावसन् राक्षसस्तान्समागम्ययुद्धायसमुपाह्वयत् तेतुसर्वेसुविक्रान्तादैतेया
बलशालिनः नानाप्रहरणास्तत्रप्रहृष्टायुद्धदुर्मदाः ६ शूलैस्त्रिशूलैःकुलिशैःपट्टिशासिपर
श्वधैः अन्योन्यंबिभिदुःक्रुद्धाराक्षसादानवास्तथा तेषांतुयुध्यमानानांसाग्रःसंवत्सरोगतः नचा
न्यतरयोस्तत्रविजयोवाक्षयोपिवा ७ ततःपितामहस्तत्रत्रैलोक्यगतिरव्ययः आजगामद्रुतंदेवोविमा
नवरमास्थितः ८ निवातकवचानांतुनिवार्यरणकर्मतत् वृद्धःपितामहोवाक्यमुवाचविदिता
र्थवत् ९ नह्ययंरावणोयुद्धेशक्योजेतुंसुरासुरैः नभवन्तःक्षयंनेतुमपिसामरदानवैः राक्षस
स्यसखित्वंचभवद्भिःसहरोचते अविभक्ताश्चसर्वार्थाःसुहृदांनात्रसंशयः १० ततोग्निसाक्षिकं
सख्यंकृतवांस्तत्ररावणः निवातकवचैःसार्धंप्रीतिमानभवत्तदा

दितार्थवत्तत्स्वरूपावगताभिप्रेयं ११ रोचतेकर्तं
व्यतेनसमेतिशेषः संख्यफलमाह अविभक्ताश्चेति सर्वार्थाः धनधान्यादिसमस्तभोगोपकरणपदार्थाः जयाद्यभ्यभिमानश्चसहृदा

११ उपयार्थमुविवेनानुसृज्य समामवान् १८ शपालनादिगुणकमपि विद्युज्जिह्वमच्छिनत्पपालो त्रभगिनीपतिः १८ अन्यां महाश्रावणी
यान्स्रातमान् जिह्वया संलिहतमास्वादयते भक्षयतेमिति यावत् १९ तत्र वरुणालये स्थिता सुरभिगोवपयःपविमन्त्रकथः सागरं

तत्रोपयायीयानां शतमेकं प्रसमामवान् सलिलेंद्रपुरान्वेषी भ्रमति स्म रसातलं १७ ततोश्मनगरं
नाम कालकेयैरधिष्ठितं गत्वा तु कालकेयांश्च हत्वा तत्र बलोत्कटान् १८ शूर्पनख्याश्च भर्तारम
सिना प्राच्छिनत्तदा श्यालं च बलवंतं च विद्युज्जिह्वं बलोत्कटं १९ जिह्वया संलिहंतं च राक्षसं समरे तदा
तं विजित्य मुहूर्तेन जघ्ने दैत्यांश्चतुःशतं ततः पांडुरमेघाभं कैलासमिव भास्वरं वरुणस्यालयं दिव्य
मपश्यद्राक्षसाधिपः २० क्षरंतीं च पयस्तत्र सुरभिं गामवस्थितां यस्याः पयोभिनिष्यंदात्क्षीरोदो नाम
सागरः २१ ददर्श रावणस्तत्र गोवृषेंद्रवरारणीं यस्माच्चंद्रः प्रभवति शीतरश्मिर्निशाचरः २२ यं
समाश्रित्य जीवंति फेनपाः परमर्षयः अमृतं यत्र चोत्पन्नं स्वधा च स्वधभोजिनां यां ब्रुवंति नरा लोके
सुरभिं नाम नामतः प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा रावणः परमाद्भुतं प्रविवेश महाघोरं गुप्तं बहुविधैर्बलैः
२४

इति सम्भवदिति शेषः २१ गोवृषेंद्रा महावृषास्तस्य वरारणी सा त्वा न्मा नरंश्य माचु इति ब्रुयद्भुतादि तसम्भदादिरपर्थः यंदी
रसमुद्रं स्वधभोजिनामित्याद्यौ हृस्वः स्वधाभोक्तिनापितृणां स्वधा पितृमद्रंकव्यदेवानाममृतवत् २२ २४

92 धाराशतैर्जलधाराशतैराकीर्णव्यामं प्रहृष्टं प्रहृष्टजनं २५ तैर्वरुणबलाध्यक्षैस्तोयश्च समरे हत्वाभिताः २६ युद्धं वा दीयतां सोञ्जलिर्नि
जितोस्मीति वा वद च रोपवं वे ते भयं नास्मीति रावणोऽब्रवीत् इति वा राजा निवेद्यतामित्यन्वयः २७ गोश्च पुष्करश्च पुत्राणां पौत्राणा
च बलाध्यक्षौ २८ वरुणपुत्राणां रावणस्य च रोमहर्षणं युद्धं समभवदित्यन्वयः रावणामात्यैश्च वारुणं बलं बलं सर्वं पातितं ३१

ततो धाराशताकीर्णे शारदाभ्रप्रतिमे तदा नित्यप्रहृष्टं ददृशे वरुणस्य गृहोत्तमं २५ ततो हत्वा बला
ध्यक्षान्समरे तैश्च ताडितः अब्रवीद्धत तोयाधिराजाय शीघ्रं निवेद्यतां युद्धार्थी रावणः प्राप्तः तस्य यु
द्धं प्रदीयतां यद वा न भयं तेस्ति निर्जितोस्मीति साञ्जलिः एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धा वरुणस्य महात्मनः
पुत्राः पौत्राश्च निष्क्रामन् गौश्च पुष्कर एव च २८ ते तु तत्र गुणोपेता बलैः परिवृताः स्वकैः युक्त्वा रथा
न्कामगमानुद्यद्भास्करवर्चसः २९ ततो युद्धं समभवद्दारुणं रोमहर्षणं सलिलेन्द्रस्य पुत्राणां रावण
स्य धीमतः ३० अमात्यैश्च महावीर्यैर्दशग्रीवस्य रक्षसः वारुणं तद्बलं सर्वं क्षणेन विनिपातितं ३१
समीक्ष्य स्वबलं संख्ये वरुणस्य सुतास्तदा अर्दिताः शरजालेन निवृत्ता रणकर्मणः ३२ महीतलगता
स्ते तु रावणं दृश्य पुष्पके आकाशमाशु विविशुः स्यन्दनैः शीघ्रगामिभिः ३३

वरुणस्य सुताः अथ मे महीतलगताः रावणेन युद्धमकुर्वन् तत्र रावणामात्यैश्चाकाशस्थैर्निपातितं स्वबलं दृष्ट्वा ता दशयुद्धस्थान
नश्रूपता विचार्य युद्धान्निवृत्ता महीस्थास्स्वयमप्याकाशमेव गता इत्यर्थः ३२ ३३

९३ तस्यस्थानमाकाशलक्षणंआकाशेयुद्धंआकाशयुद्धं ४४ आकाशेविष्टिताःसहजदेवनात्ययुक्तवैभवेनाकाशपथस्थितानविमानुत्तम
महदासीत्ततस्तेषांतत्रास्थानमवाप्यतत् आकाशयुद्धंतस्मलेदेवनावदयोविव ४४ ततस्तेरावणं
युद्धेशरैःपावकसन्निभैः विमर्दोह्ममसंहृष्टाविवेदेवविधानस्थान ततोमहोदरःक्रुद्धोराजाते
वीक्ष्यधर्षितेन सकामस्त्रमयंक्रुद्धोयुद्धाकांक्षीव्यलोकयत् तेनतेवारुणाःयुद्धेकामगाःपावको
पमाः महोदरेणगदयाहतास्तेप्रययुःक्षितिं ४० तेषांवरुणसनूनांतादनायोधान्हयांश्चतान
तेनतेवारुणाःयुद्धेकामगाःपावकोपमाः महोदरेणगदयाहतास्तेप्रययुःक्षितिं ४० तेषांवरु
णसूनूनांतादनायोधान्हयांश्चतान् मुमोचाशुमहानादंविरथान्प्रेक्ष्यतान्स्थितान् ४८ तेततस्ते
ध्याःस्वाःस्वाःसहसारथिभिर्वरैः महोदरेणनिहताःपतिताःपृथिवीतले ४९ तेनत्सकारथ्या
स्त्रावरुणस्यमहात्मनः आकाशेविष्टिताःशूराःस्वप्रभावानविव्यथुः ५० धनूंषिकृत्वासज्यानि
विनिर्भिद्यमहोदरं रावणंसमरेक्रुद्धाःसहितासमवारयन् ५१ सायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रकल्पैः
सुदारुणैः दारयन्तिस्मसंक्रुद्धाःसहितासमवारयन ५२ ततःक्रुद्धोदशग्रीवःकालाग्निरिवमूर्छितः
शरवर्षंमहाघोरंतेषांमर्मस्वपातयत् मुसलानिविचित्राणिततोभल्लशतानिच पट्टिशांश्चैव
स्थितान्यनामवन ५-५१ तेनैवरावणप्रयुक्तेनशरवर्षेणाविष्टिताय ५५ ५८ शक्तीश्चशतघ्नीर्महतीरपि ५४ पातयामास ५०

९५ वारुणानवरुणाउजान ५० वारुणः वरुणस्यायं ५९ ततस्मात्हीवेरन्यपतेतथागतेस्टहृष्यापरिश्रमतवकिंनकिमपि ५१ इत्यो
ततोरक्षोमहानादान्मुक्त्वाहतिस्मवारुणान नानाप्रहरणोपेतैर्योधापानैरिवोद्वदः ५० ततस्तेविप्र
खोःसर्वेपतितांधरणीतले रणात्स्वपुरुषैःशीघ्रंगृहाणिप्रवेशिताः तानब्रवीत्ततोरक्षोवरुणा
यनिवेद्यतां रावणंतंब्रवीन्मंत्रीमहामोनामवारुणः ततःखलुमहाराजोब्रह्मलोकंजलेश्वरः
गांधर्ववरुणःश्रोतुंयंत्वमाह्वायसेयुधिः ५० तत्किंतवमहावीरपरिश्रमगतेन्यपे येतुसंनिहि
ताःवीराःकुमारास्तेपराजिताः राक्षसेंद्रस्तुतत्श्रुत्वानामविश्राव्यचात्मनः हर्षान्नादंविमुंचन्वै
निष्क्रांतोवरुणालयात आगतस्तुपथायेनतेनैवविनिहत्यसः लंकामभिमुखोरक्षोनभ
स्तलगतोपमो ५२ इत्यार्षेरामायणेत्रयोविंशः २२ ततोश्मनगरंभूयोविवेश्यद्भुतमंदरः यत्रा
पश्यद्दशग्रीवोगृहंपरमभास्करं १ वैडूर्यतोरणाकीर्णंमुक्ताजालविभूषितं स्वर्णस्तंभग
हनंवेदिकाभिःसमंततः २ वज्रस्फटिकसोपानंकिंकिणीजालसंवृतं वह्वासनयुतंरम्यंमहें
द्रभवनोत्तमं ३ दृष्ट्वागृहवरंरम्यंदशग्रीवःप्रतापवान कस्येदंभवनंरम्यंमेरुमंदरसन्निभं ४ गच्छ
उत्तरकांडेत्रयोविंशः २२ उत्तरउत्तरंपंचसप्तसर्गाः प्रतिमाद्वोध्या १२२ महस्तपरीक्षंतेजानीस्वभवनोत्तमं पवमस्तकःप्रह

ॐ गवा· उटी· ५८

95 ततो हृष्टः पुनस्तत्र हृष्टो हासं समोचसः कृत्वा सन्तमहाहासमन्तर्धानो ऽभवत्तदा ७ ज्वालामध्ये स्थितस्तत्र
हेममालीविमोहितः आदित्य इव दुःप्रेक्ष्यः साक्षाद्दिव्यसमः स्थित ८ तथा दृष्ट्वा तु हेमेनोऽनेन रामाणो विलि
गितः विनिर्गम्याब्रवीत्सर्वं रावणाय निशाचरः ९ अथ रामदशग्रीवः पुष्पकादवरुह्य सः प्रवेष्टमिच्छे
वेश्मद्वाराभिमेजनवयोपमः १० चेदमौलिर्वपुष्मांश्च पुरुषो ऽस्याग्रतः स्थितः द्वारमावृत्य सहसा ज्वाला
जिह्वो भयानकः ११ करालश्चारुदशनो विवोष्टश्चारुदर्शनः महाभीषणनासश्च कम्बुग्रीवो महाहनुः
दृढपक्ष्म [illegible] निम्नपादास्थिदंष्ट्रा लोललोमहर्षणः गृहीत्वा लोहमुसलं द्वारं विष्टभ्य तिष्ठति अथ संदर्शना
त्तस्य तु र्धर्षो मा वभूव सः हृदयं कंपते चास्य वेपथुश्चाप्यजायत निमित्तानि मनोज्ञानि निरूप्य रावणो मध्य
विंतयत् अथ चिंतयतस्तस्य स एव पुरुषोऽब्रवीत् १५ किं त्वं चिंतयसे ऽतो हि विस्मयमानसः अथाति
थ्यमहं वीरं करिष्ये रजनीचर एवमुक्तास्स मन्दः पुनर्वचनमब्रवीत् योत्स्ये बलिना सार्धमथ वाम
त्यमेकं च रावणोऽभिहतोऽश्रुयं च दुर्धरो माप्यजायत अथ धैर्यं समालम्ब्य रावणो वाक्यमब्रवीत् गृहेऽ
स्मिन् को हि ततू हि वदतां वर तेनैव सार्धं योत्स्यामि यथा वा मन्यते भवान् १७ स एवं पुनरप्याह हृदानवेद्दो
वतिष्ठति एष वै परमोदारः पृथ्वीः सत्यपराक्रम वीरो बहुगुणोपेतः पाशहस्त इवान्तकः बालार्क इव तेजसा

[illegible] नरः ॥ ५८

९६ प्रियंवदः संविभागी गुरुविप्रप्रियः सदा कालाकांक्षी महासत्वः सत्यवाक्सौम्यदर्शनः दक्षः सर्वगुणोपेतः
शूरः स्वाध्यायतत्परः एष गच्छति वायुश्च ज्वलते तपते तथा दैवैश्च भूतसंघैश्च पन्नगाश्च पतत्रिभिः भयं येन न
भिजानाति तेन त्वं योद्धुमिच्छसि बलिना यदि ते योद्धुं रोचते दानवेश्वरः २५ प्रविश त्वं महासत्वं संग्राममक्रु
ष्माचिरं एवमुक्तो दशग्रीवः प्रविवेश यतो बलिः २६ स विलोक्याथ लंकेशं जहास दहनोपमः आदित्य
इव दुःप्रेक्ष्यः स्थितो दानवसत्तमः अथ संदर्शनादेव बलिर्वैश्वरूपवान् सगृहीत्वा वत इदं उत्संगे स्थाप्य
वाक्यमब्रवीत् २७ दशग्रीव महाबाहो किं ते कामं करोम्यहं किमागमनकृत्यं ते ब्रूहि त्वं राक्षसेश्वर एवमुक्तस्तु ब
लिना रावणो वाक्यमब्रवीत् श्रुतं मया महाभाग बद्धस्त्वं विष्णुना पुरा २८ सोहं मोक्षयितुं शक्तो बन्धनात्त्वा
न्महाबाहो एवमुक्ते ततो हासं बलिश्चक्रे इदमब्रवीत् श्रूयतामभिधास्यामि यन्त्वं पृच्छसि रावण य एष पुरुषः श्यामो
मो द्वारि तिष्ठति नित्यदा एतेन दानवेन्द्राश्च तथान्ये बलवत्तराः वशं नीता बलवता पूर्वे पूर्वतराश्च ये बद्धः सो
हमनेनैव कृतान्तो दुरतिक्रमः क एनं पुरुषं लोके वञ्चयिष्यति मानवः सर्वभूतापहर्ता वै य एष द्वारि तिष्ठ
ति कर्ता कारयिता चैव धाता च भुवनेश्वरः २९ न त्वं वेद न त्वं वाहं भूतभव्यभवत्प्रभुः बलिश्चैव स कालश्च स
र्वभूतापहारकः ३० लोकत्रयस्य सर्वस्य हर्ता स्रष्टा तथैव च संहरत्येष भूतानि स्थावराणि चराणि च ३१

पुनश्च सृजते सर्वं मनाद्यं तं महेश्वरः इष्टं चैव हि दत्तं च हुतं चैव निशाचर सर्वमेव हि लोकेशो धाता गोप्ता च सं
शयः नैवंविधं महद्भूतं विद्यते भुवनत्रये ४९ ग्रहं तं चैव पौलस्त्य ये चान्ये पूर्वं वनेचराः ते नाम्ना [illegible] महद्भूतप
भूतं पानया याथ्या हेतादत्रः शुकः शंभुनिसंभः सुभूपवच कालनेमिश्च पुलोमादिः कृटो वैरोचनस्तथा ५१
प्रह्लादो जम्भो वक्रसुश्च केटभो मधुना सह पतंतपंति यातेनि वांति वर्षंति चैव हि सर्वैः कृतशतैरिष्टं सर्वै
स्तैस्तमहत्तपः सर्वे ते सोमसहात्मानः सर्वे ते योगधर्मिणः ४२ सर्वैरैश्वर्यमासाद्य भुक्तं भोगैर्महात्मभिः इन
प्रेषु सर्वत्र वशजातास्त्रयपरिपालिता स्वपत्नेषु नगोमावः साहताव: परेष्वपि सामरैरपि सुलोकेषु ते ते
[illegible] समे सुवान्त्र विजितोः ये तास्ते वशसाक्षिपारगाः सर्वविद्यापश्चेतनाः संग्रामेषु निवर्तकाः सर्वेऽपि
[illegible] कामानि काथितानि महात्मभिः युद्धे स्वगणाः सर्वे निर्जितास्तु सहस्रशः देवानामप्रियेसक्ताः स्वपक्षप
रिपालकाः [illegible] समतेजसः ५८ यः स देवा [illegible] विस्तरीश्वरः इप
[illegible] भगवान्हरिः प्रादुर्भावे विक्रमते ये येन तन्निधनं नयत् [illegible] आत्मनात्मान [illegible] धिष्ठाय
[illegible] ५० एवमेतेन देवेन दानवेंद्रा महात्मना ते हि सर्वे त्वयि नीता बलिनाकाम [illegible] ५१ सम
[illegible] पराजिताः ते पि नीता महद्भूताः कृतान्तबलचोदिताः ५२ एवमुक्त्वा [illegible] वाचरा

98 यपतेवीरचक्रदीप्तानलोपमं एतद्गृहीत्वागच्छत्वंममपार्श्वंमहाबल ततोहंतव्याख्यास्येशक्तिकारणमस्य
तं तत्कुरुष्वमहाबाहोमाविलंबस्वरावण एततश्रुत्वागतोरक्षःप्रहसंश्चमहाबलः यत्रस्थितामहादि
व्यं कुंडलंरत्नंदत्तं लीलयोत्पाटनेवक्रेरावणोबलदर्पितः नवचालःपितृशोकोरावणोभूत्कथंचन
लज्जयास्त्रस्तसर्वांगोययौयत्रचक्रमहाबलः उत्पन्नमात्रेदिव्येचएणानभवित्राक्षसः छिन्नमूलोयथाशाल्म
र्व्यथितोद्युपविष्टितः एतस्मिन्नंतरेजातेशब्दःपुष्पकसंभवः गतसंज्ञस्सचिवैर्मोहाहाहाकृतोमहान्
ततोमुहूर्तेनचेतनेलब्ध्वाचापितः लज्जयावननतोभूत्वाबलिवाक्यमब्रवीत् वर पुनागच्छवानसश्रेष्ठवा
क्यंशृणुमयोदितं यत्त्वयाबोध्यतेवीरकुंडलंमणिभूषितं एतद्धिपूर्वंतस्यासीत्कर्णाभरणमीदृशं एतस्य
तितवक्त्रेवमंत्रभ्रमोमहाबलः शुभमस्वंतस्माद्विपतितंकुंडलादस्य मुकुटंवेदिस्यामीएपतितंपुष्पमेतस्य
वि हिरण्यकशिपुःपूर्वंममपूर्वपितामहात् ततस्यकालोमृत्युर्वानव्याधिर्नविहिंसकाः नदिवामरणं
तस्यनवाजोसंध्ययोर्नहि नशुष्केनतुचार्द्रेनशस्त्रेणच केनचित् विद्यतेराक्षसश्रेष्ठतस्यनास्तिनकेचि
त् प्रह्लादेनसमंवैरंवादंपरदारुणं तस्यवादेसमुत्पन्नेधीरोलोकभयंकरः सर्ववर्णस्यवीरस्यप्रह्लादस्य
महात्मनः उत्पन्नोराक्षसश्रेष्ठनरसिंहाकृतिरूपधृक् दृष्ट्वाचतेरौद्रेनेचलव्यंसर्वस्यशोषतः ९८

९१ ह्नतउद्दृत्यवाञ्छन्योनत्वैवनिंत्येयमत्तयं एवंतिष्ठतिह्यविष्णुर्वासुदेवोविजेजनः ८९ तस्मादेवाधिदेवस्मात्
श्री तोमेस्त्वापउद्धृह वाक्यंपरमभावेनयद्वितेवर्पनेतेस्यदि ९० इंद्राणीवसह स्वाणीयएषह्यविनिष्ठति तस्मात
रा॰वा॰ तद्वचनेश्रुत्वाशाताम्युन्सहस्रशः ९१ मयाप्येतेस्यवाहृष्टः कृतांतःसहस्रशुना पाशहस्तोमहाज्वालकुंथे
उ॰टी॰ योमाभयानकः दंष्ट्रालोविद्युजिह्वश्चमर्पदृश्चिकरोमवान रक्ताक्षोभीमवेगश्चसर्वसत्वभयंकरः स्वा
५० दित्यश्चवज्रप्रेतःसमरेषुनिवर्तकः पापानांशासिताचैवममयाद्युधिनिर्जितः नचमेतत्रभीःकाचिद्व्यथा
वादानवेश्वरः एवंत्वनाभिजानामितत्वावक्तुमर्हसि रावणस्यवचःश्रुत्वावलिर्वैरोचनोब्रवीत् एषत्रै
लोक्यधाताचहरिर्नारायणःप्रभुः अनंतःकपिलोजिष्णुर्नरसिंहोमहाद्युति ऋतधामासुधामाचपाश
हस्तोभयानकः द्वादशादित्य सदृशःपुराणःपुरुषोत्तम नीलजीमूतसंकाशःसुरनाथःसुरोत्तमः
ज्वालामालीमहाबाहुर्योगीभक्तजनप्रियः एषधारयतेलोकानेषवैसृजतेप्रभुः सर्वदेवमयश्चैवस
र्वभूतमयस्तथा सर्वलोकमयश्चैवसर्वज्ञानमयस्तथा सर्वरूपीमहारूपीवलदेवोमहाभुजः वीरहा
वीरचक्षुश्चत्रैलोक्यगुरु अव्ययः एवंमुनिगणाःसर्वेचिंतयंतीहमोक्षिणः यएवंवेत्तिपुरुषंनचपापैर्विलि ३
प्यते स्मृत्वातुततोतस्यपूजाचसर्वमस्मादवाप्यते एतच्छ्रुत्वातुवचनंरावणोनिर्ययौतदा क्रोधात्संरक्तनयनः ५०

100 यतो ह्यसौ महाबलः तथाभूतं वर्तते दृष्ट्वा हरिर्विस्मयलब्धस्त्रभुः नैतं हन्तुमनेनापापं चिंतयित्वेति त्र्यधक् ग्रेत
थीने गतो रामवल्लभः प्रियकाम्यया नवतेषु कर्षेत त्रपश्यते जनोचरः हर्षेणादेविमं चवैनैतिः क्रामत
वल्लालयात् येनेवप्रमसविष्टः सपथ्यातेनेवानियर्यैवा इत्यार्षे रामायणो वनविंशः २७ अथ संविप्तलंके
शः सूर्यलोकं जगाम ह मेरुशृंगे वरम्ये उषिता तत्र शर्वरी १ शुभ्रकांतं समारुह्य रेवन्तरागसन्निभं नाना
धातुगतिं दिव्यविहारविचित्रितं यत्रापश्यद्दाविदेदेसर्वतेजोमयप्रभं वरकांचनयैस्रूरत्नावरविभू
षितं २ कुंडलाभ्यां शुभाभ्यां तु भ्राजन्तमतिविकासितं केयूरनिष्काभरणरक्तमालावलंविनं रक्तचंदन
दिग्धांगं सहस्रकिरणोज्वलं तमादिदेवमादित्यं महद्भिः श्रवसवाहनं सनाथितं समर्थं च लोकसाक्षिं जग
सतिं तेहृष्ट्वा प्रवरं देवं रावणो भास्करं सावरः सप्रहस्तमुवाचाथ रवितेजोबलार्दितः गच्छामास्य वदस्वैनं ति
देशान्ममपार्श्वेतं युद्धार्थी रावणः प्राप्तो युद्धं तत्संप्रदीयतां निर्जितोस्मीति वा ब्रूहि प्रसमेचिन्तरंजरू तस्य
तद्वचनादस्तः सूर्यस्यातिकमभ्यगमत् पिंगलं दंडिनं चैव पश्यतेऽद्वारपालकौ ताभ्यामाख्याय तत्सर्वं रा
वणस्यवितिश्चय तूर्ष्णीमास्ते प्रहस्तस्तस्तत्र तेजोंशुदीपितः गत्वाणतोरवेः पार्श्वे प्रणामाख्यातवान् र
वेः श्रुत्वा तु सूर्यस्तदृत्तं दंडिनो रावणस्य ह उवाच वचनं धीमान् बुद्धिपूर्वं वचोयापह ॥

औ॰ रा॰ टी॰ ५१

१० गच्छ देहि न जयस्वैनं निर्जितोस्मीति वा वद ॥ एतेभिको ह्यतं कर्षीः किं विकालं न पापावर मया तावद्वचनात्स्य रात
सस्य महात्मनः कथयामास तत्सर्वं सूर्यकोऽवचनेन तदा सज्जत्वा वचनेन तस्य देहि नो रात्तसेश्वरः श्रावयित्वा जग्गा
माय्यस्व जयं रात्तसेषिपाः इत्यार्षे रामायणे उत्तरकाण्डे पंचविंशः २५ अथ स विंशिलकेशः सोमलोकं जगाम
ह मेरुसंगवस्तत्र सनीमसर्वीयवान् अथ स्पंदनमारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः अप्सरोगणाम्याखेनसेव
मानस्तु गच्छति इति श्रात्वा पराकेषु विनः स विश्रुव्यते दृष्ट्वा पुरुषस्तेन दृष्ट्वा कौतूहलान्वितः अथाप
पप्रच्छ पितरं दृष्ट्वा चैवमुवाच तं स्वागतं तमस देवर्षे कालेन वागतो ह्यसि कोयं स्पंदनमारूढोऽप्सरोगणा
सेवितः निर्लज्जः स्वसंयाति भयस्थानेन विद्ति रावणेनैवमुक्तस्तु पर्वतो वाक्यमब्रवीत् स एष वत्स
यानतवत्स वाहं महामति अनेन निर्जिता लोका ब्रह्मा चैवाभितोषितः एष गच्छति मोक्षाय समुहत्सा
नुत्तमं तपसा निर्जिता पुरुहूतरवतारात्तसाधिप प्रयाति पुण्यकृत्तहतेसामपीतानसपायः त्वतुरात्तसशा
हूलप्रवः सत्वपराक्रमः नैवेह त्वं प्रभुर्बलिनां धर्मचारिणां अथापरं पपद्दृश्यते महाकायं महौजसं ज्वा
लमानं वपुषा गीतवादित्रनिःस्वनैः १० क एष गच्छति देवर्षे भ्राजमानो महाद्युतिः किंनरैश्च युगायद्भिर्नृत्यद्
भ्रुमानं वपुषा गीतवादित्रनिःस्वनैः अमनाश्रम श्रुत्वा चैनमुवाचाथ पर्वतो मुनिसत्तमः एष शूरस्त्वयो
ह्यसंग्रामेष्वनिवर्तकः युध्यमानस्तथैव ।

५१

102 यप्रहारैर्जर्जरीकृतः कृतीमृतो रावणो जेता सामर्थ्येन कजीवितः संग्रामे निहतो मित्रै हत्वा वसमे स्वहृत रुद्र
स्थानिं प्रियैर्देवयद्यपत्र ‾‾ गच्छति स्वर्गतिपरैर्लोकैः सेवते नव सत्तमः पप्रच्छ रावणो भूयः कोयं यान्यर्क
संनिभः रावणस्य वचः श्रुत्वा पर्वतो वाक्यमब्रवीत् यएष दृश्यते राजन् विमाने सर्वकांचने अप्सरोगणसं
युक्तो सूर्याचंद्रनिभाननः स्वर्णदामा महाराज विचित्राभरणांबरः यएष गच्छति शीघ्रेण यानेन नतमहाद्युतिः
पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् एते वै यान्ति राजानो नानावाहिनमर्षिसत्तमे कोसौ त्वया विनोदया
युद्धातिथ्यं समाप्नुवे ‾‾‾‾‾‾‾ तमथाहिप्रमोदतः एवमुक्तः सवाचा राणं पर्वतस्तदा स्वर्गार्थिनो
महाराज नैते युद्धार्थिनो नृपाः वदामि ते महाभाग यस्ते युद्धं प्रदास्यति स तु राजा महातेजाः सप्तद्वीपेश्व
रो महान् मांधातेत्यभिविख्यातः स ते युद्धं प्रदास्यति पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् कुतो
सौ तिष्ठते राजन् तन्ममाचक्ष्व सुव्रत सोहं यास्यामि तत्रैव यत्रासौ नरपुंगवः रावणस्य वचः श्रुत्वा मुनि
र्वचनमब्रवीत् युवनाश्वसुतो राजा मांधाता राजसत्तमः सप्तद्वीपसमुद्रांतां जित्वेहास्यागमिष्यति अथा
पश्यन्महाबाहुस्त्रैलोक्ये बलदर्पितः अयोध्याधिपतिं वीरं मांधातारं नरोत्तमं सप्तद्वीपाधिपं यांतं स्य
न्दनेन विराजिता कांचनेन विचित्रेण महेंद्रभेणभास्वता ज्वाज्वल्यमानेन रूपेण दिव्यगंधानुलेपनं तम

वाचस्पती वो ब्रह्मं मे दीयतामिति

श्री
रा० उ०
टी०
५२

103 एवमुक्तो दशग्रीवं प्रहस्येदमुवाच ह यदि ते जीवितं नेष्टं ततो युध्यस्व रावण मांधातुर्वचनं श्रुत्वा रावणो
वाक्यमब्रवीत् वरुणस्य कुबेरस्य यमस्यापि न विव्यथे किं पुनर्मानुषात्तेऽद्य रावणो भयमाविशेत् एव
मुक्त्वा राक्षसेंद्रः क्रोधात्संप्रज्वलन्निव आज्ञापयामास तदा राक्षसान्युद्धदुर्मदान् अथ क्रुद्धास्ततः सचि
वा रावणस्य दुरात्मनः ववर्षुः शरजालानि क्रुद्धा युद्धविशारदाः अथ राजा बलवता कंकपत्रैः शिलाशितैः २२
इषुभिस्ताडितास्सर्वे प्रहस्तशुकसारणाः महोदरविरूपाक्षास्त्वकंपनपुरोगमाः अथ प्रहस्तस्तं नृपमिषुवर्षै
रवाकिरत् अप्राप्तानेव तान्सर्वान्विच्छेद नृपोत्तमः भुशुंडीभिश्च भल्लैश्च भिंडिपालैश्च तोमरैः नरराजे
न दग्धास्ते राक्षसाः शराग्निना ततो नृपवरः क्रुद्धः पंचभिः प्रविभेद तं तोमरैश्च महावेगैः पुनः क्रौंचमिवाग्नि
तः ततो मुद्गरमाविध्य तां मुद्गरं यमसन्निभं प्राहिणोदतिवेगेन रावणस्य रथं प्रति स पपात महावेगो मुद्ग
रो वज्रसन्निभः सद्यः पातितस्तेन रावणः शक्रकेतुवत् ततः सत्पतिः प्रीत्या हर्षोद्धतबलांबुधिः स
कलेंदुकलासः प्राप्य यथा बुधलवणांभसः ततो रक्षोबलं सर्वं हाहाभूतमचेतनं परिवार्य ततस्तस्थौ रा हरि
वणं रक्षसां पतिं ततश्चिरात्समाश्वस्य रावणो लोकरावणः मांधातुः पीडयामास देहं लंकेश्वरो भृशं
मूर्छितं तं नृपं दृष्ट्वा प्रहृष्टास्ते निशाचराः चुक्रुशुः सिंहनादांश्च प्रचक्रुस्ते महाबला लब्धसंज्ञस्तु हृष्टेन ५२

104 धायिपतितस्तदा दृष्ट्वा तं मे त्रिभिः पात्रुं स्त्यमानं निशाचरः जातक्रोधो ऽङ्गदार्थस्त्रं दार्कसहशास्रुतिः महता
शरवर्षेणापातयद्रावणं संबले चापस्वनिनादेन तस्य बाणरवेण च संचचाल ततः सैन्यमुद्धतमिव सा
गरः तद्युद्धमभवद्घोरं नरराक्षससंकुलं अथाविष्टो महात्मानो नरराक्षसमस्तमा कार्मुकामिथयैवीरो
वीरासनगतो तदा संधाता रावणो चैव रावणश्चैव तं रूपं क्रोधेन महताविष्टो शरवर्षमुमोच वै तैः रोप
रस्तथमेदोभागमहाशैः ततविद्विनो कार्मुके समाधायापरौदमस्त्रमं सञ्चत आग्नेयेन तमाधाता तदस्त्र
पर्यवारयत गान्धर्वेणादशग्रीवो वरुणेन च राजराट् गृहीत्वा सत्रब्रह्मास्त्रं सर्वभूतभयावहं वेतयामा
समयानादिप्तपाशुपतं महत् तदस्त्रं ब्रह्मरूपं त्रैलोक्यभयवर्द्धनं दृष्ट्वा तत्लानिभूतानि स्थावराणिव
राणिव वरदानात् रुद्रस्य तपसाराधितं महत् ततः संकंपते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं देवाः सकंपिताः स
र्वे लयं नाशमागता अथ तौ मुनिशार्दूलौ ध्यानयोगादपश्यतां पुलस्त्यो गालवश्चैव वारयामासतं
तं रूपं सोपालंभैश्च विविधैर्वाक्यै राक्षससत्तमं तौ तमुक्त्वा तदा प्रीतिं नरराक्षसयोस्तथा संप्रतितौ स्वकं स्व
ष्टौ यथायथेनैव वा गतौ इत्याद्यरामायणे षड्विंशः २६ गताभ्यामथ विश्राम्य रावणो राक्षसाधिपः द
शायोजनसमाहस्रं स्वयमेव मरुत्पथं यत्र तिष्ठति विसंहिहंसः सर्वगुणान्वितः श्वेतऊर्ध्वं गत्वा वै मरुत्पथं

मरुत्तं ऋ २८ आद्यरामायणे

रा॰
उ॰
टी॰
५३

105

एषते तत्रसंनिहिता मेघास्त्रिविधः नित्यशः स्थिताः १ अग्नेयाः पक्षिणो ब्रह्मास्त्रिविधास्तत्रैते स्थिताः अग्र्या
गत्वा तृतीयं तोवायोः स्थानमुत्तमम् नित्यं यत्र स्थिताः सिद्धाश्चारणाश्च मनस्विनः दशैव तु सहस्राणि यो
जनानां तथैव च चतुर्थे वायुमार्गे तु पीत्वा गत्वा परंतप वसंति यत्र नित्यस्थाः भूताभूताश्च सेविना अथवा
नास्तैव पीत्वा पंचमं वायुगोचरं दशैव च सहस्राणि योजनानां तथैव च गंगा यत्र सरित् श्रेष्ठा नाग वैकुंदा
दयः ऊर्जयन्त्यत्र जलं पुण्यं प्रयत्नाति हिमवर्षंति राघव ततो जगाम षष्ठं स वायुमार्गं महाद्युति योज
नानां सहस्राणि दशैव तु मरात्मसः यस्मात् वैगरुडो नित्यं ज्ञातिवांधव संस्कृतः दशैव तु सहस्राणि योज
नानां तथापरे सप्तमे वायुमार्गे च यत्रैते ऋषयः स्मृताः अत ऊर्ध्वं तु गत्वा वै सहस्राणि दशैव तु अष्टमे वा
युमार्गे तु यत्र गंगा प्रतिष्ठिता आकाशगंगा विख्याता आदित्यपथि संस्थिता वायुनाधार्यमाणा सा
महावेगा महास्वना अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चंद्रमा यत्र तिष्ठति अशीतिं तु सहस्राणि योजनानां प्रमाणतः
चंद्रमास्तिष्ठते तत्र ग्रहनक्षत्रसंयुतः शतं शतसहस्राणि रश्मयश्चंद्रमंडलात् प्रकाशयंति लोकांस्तु
सर्वं तत्त्व सुखावहाः ततो दृष्ट्वा दशग्रीवं चंद्रमा निर्दहन्निव चवपीतानि नाशीतेन प्रादहद्रावणं तदा नास्य
हंलस्म सचिवाः पीताग्निभयपीडिताः रावणं जयशब्देन प्रहस्तो

५३

106 मेनमब्रवीत् राजानश्रीतेनवध्यामोनिवर्ततामरंतोवनं चंद्ररश्मिप्रतापेनरक्तसोभयमाविशत् स्वभावएष
राजेंद्रप्रीतोमृद्देहनात्मकः एतच्छ्रुत्वाप्रहस्तस्यरावणःक्रोधमूर्छितः विस्फार्यधनुरुग्रम्मनाराचैस्तमपी
डयत् अथदृष्ट्वातदागच्छत्सोमलोकंत्वरान्वितः दशग्रीवमहाबाहोसाक्षाद्विश्रवसःसुतः गच्छशीघ्र
मितःसोप्यवादमापीडयसर्वं लोकस्यहितकामोवैद्विजानांसोमहाद्युतिः मंत्रंचसंप्रदास्यामिप्राणाति
ययातिर्यदा यस्त्वेतंसंस्मरेत्मंत्रंनासौमृत्युमवाप्नुयात् एवमुक्तोदशग्रीवःप्रांजलिर्देवमब्रवीत् यदि
तुष्टोसिमेदेवलोकनाथमहाव्रत यदिमंत्रश्चमेदेयोदीयतांममधार्मिकः यंजप्त्वाहंमहाभागसर्वे
वेदश्रुतिर्भयः असुरेभ्यश्चसर्वेभ्योदानवेभ्यःपतत्रिभ्यः त्वत्प्रसादात्तदेशोस्यवमन्येथानसंशयः एवमुक्तोद
शग्रीवंब्रह्मावचमब्रवीत् प्राणात्ययेषुजप्तव्योननित्यंराक्षसाधिपः अथत्वंचेग्रहीत्वातुजपेर्मंत्रमि
मंशुभं जप्त्वातरात्तरापतेत्वमजेयोभविष्यसि अजप्त्वाराक्षसपतेसिद्धिसिद्धिर्भविष्यति शृणुमंत्रंप्रवक्ष्या
मियेनरक्षसपुंगव मंत्रस्यकीर्तनादेवप्राप्स्यसेसमरेजयं नमस्तेदेवदेवेशसुरासुरनमस्कृत भूतभव्य
महादेवहरिपिंगललोचन बालस्त्वंवृद्धरूपीचवैयाघ्रवसनच्छद आर्चनीयोसिदेवत्वंत्रैलोक्यप्रभुरी
श्वरः हरोहरितनेमीचयुगांतदहनोनलः गणेशोलोकशंभुश्चलोकपालोमहाभुजः महाभागोम

ॐ· 107 देवोंतगालयोतस्थपशूनांपतिरव्ययः शूलपाणिर्वृषःकेतुर्नेतागोप्ताहरोहरिः जटीमुंडीचलकुटी ˉˉ वमहा
रा॰उ॰· यशाःभूतसेनागणाध्यक्षःसर्वात्मासर्वभावनः सर्वगःसर्वहारीचहारीचगुरुरव्ययः कमंडलुधरोदेवःपिना
टी· कीधूर्जटीस्तथा माननीयश्चओंकारोवरिष्ठोज्येष्ठसामगः मृत्युश्चमृत्युभूतश्चपारियात्रश्चसुव्रतः ब्रह्मचा
५४ चारिगुहावासीवीणापणवतूणवान् अमरोदर्शनीयश्चबालसूर्यनिभस्तथा श्मशानवासीभगवानुमा
पतिरतिदितः भगवत्पानिपातीचपूष्णोदशननाशनः ज्वरहर्तापाशहस्तःप्रलयःकालएवच उल्काम
खोग्निकेतुश्चमुनिर्दीप्तोविशांपतिः उन्मादोवेपनकरश्चतुर्थोलोकसत्तमः वामनोवामदेवश्चप्राक्पदक्षि
णोवामनः भिक्षुश्चभिक्षुरूपीचत्रिजटीकुटिलस्वयं शक्रहस्तप्रतिष्टंभीवसूनांस्तंभनस्तथा ऋतुऋतुकरः
कालोमधुर्मधुकलोचनः वाचस्पत्योवाजसनोनित्यमाश्रमपूजितः जगद्धाताचकर्ताचपुरुषःशाश्वतोध्रुवः
धर्माध्यक्षोविरूपाक्षस्त्रिधर्माभूतभावनः त्रिनेत्रोबहुरूपश्चसूर्यायुतसमप्रभः देवदेवोतिदेवश्चचंद्रांकितज
टस्तथा नर्तकोलासकश्चैवपूर्णेंदुसदृशाननः ब्रह्मण्यश्चशरण्यश्चसर्वजीवमयस्तथा सर्वतूर्यनिना
दीचसर्वबंधविमोचकः मोहनोवंदनश्चैवसर्वदानिधनोनमः पुष्पदंतोविभागश्चमुख्यःसर्वहरस्तथा
हरिश्मश्रुर्धनुर्धाराभीमोभीमपराक्रमः मयाप्रोक्तमिदंपुण्यंनाम्नामष्टशतंतुमे सर्वपापहरंदिव्यंशरण्यंशर
णार्थिनां जप्तमेतद्दशग्रीवकुरु ˉˉ विनाशनं इत्याष्टसमः २ दनाम्रावणास्सैवर्वसकमलोद्भवः पुनरेवाग ५५

108 मद्रिमवस्त्रलोकंपितामहः रावणोपिवरंलब्ध्वापुनरेवागमत्तथा केनचित्त्वथकालेनरावणोलोकरावणः
पश्चिमार्णो पश्चिमार्णो गच्छन्समविवेसहरात्तमः दीपस्योहृष्टपतेनत्रपुरुषपावकप्रभः महाजांबूनदप्र
ख्यएकएवव्यवस्थितः दृष्टपतेभीमगणाकारोयुगांतानलसंनिभः देवानामिहदेवेषोग्रहाणामिवभास्करः
शरभाणांयथासिंहोहस्तिश्चैरावणोयथा पर्वतानांयथामेरुःपारिजातश्चशाखिनां तथातंपुरुषंदृष्ट्वा
स्थितंमध्येमहाबलं अब्रवीद्दशग्रीवोयुद्धंमेदीयतामिति अभवत्तस्यसाहृष्टिर्ग्रहमालाइवाकुला दंता
स्तंदशतःशब्दोयंत्रस्येवाभिवर्धत जगर्जोच्चैःसबलवान्महामायोदशाननः सगर्जन्विविधैर्नादैःलंबहस्तं
भयानकं दंष्ट्रालंविकटंचैववक्रंकंबुग्रीवंमहोरसं मंडूककुक्षिंसिंहास्यंकैलाससदृशोपमं पद्मपादतलंभी
मंरक्ततालुकरांबुजं महानादंमहाकायंमनोनिलसमंजवे भीममावद्धतूणीरंसघंटंसवद्धचामरं ज्वाला
मालापरिक्षिप्तंकिंकिणीजालनिःस्वनं मालयास्वर्णपद्मानांकंठदेशवलंभया ऋग्वेदसदृशाभंतंपद्म
मालाविभूषितं सोंजनाचलसंनिभं शाहरद्वात्तसपीतःफलपानदृष्टिपदिशः द्वीपिनामसिंहरवक्षभंने
वजेनर समेरुरिवनागेंद्रैर्नदीवेगैरिवार्णवः अकंपमानःपुरुषोरात्तसंवाक्यमब्रवीत् युद्धश्रद्धांहितेरक्षो
नाशयिष्यामिदुर्मते रावणस्यचयोवेगःसर्वलोकभयंकरः तथावेगसहस्राणिसंस्थितान्यत्रमेवहि यसैस्त

109

उं॰ रा॰ टी॰ ५५

वसवस्तस्य समुद्राश्च कुक्षितः स्थिताः पार्श्वादिषु दिशः सर्वाः सर्वे संधिषु मारुताः हृद्दैव भगवान्रुद्रो हृदये च पि
तामहः गोत्राणि पक्षि पर्वतानि भूमिद्वाराणि यानि च सर्वाणि वाद्यानानि कक्षलोमानि तानि च हिमवान्हेमकूट
स्तु मेरुरेवच नगरं तस्य मांसं प्रस्थितमस्थिताः पार्णा वज्राभवन्नस्य पार्श्वयोश्च स्थिता कु
काटिकायां संध्या च जलवाहाश्च वेधनाः वाहुधातविधाता च तथा विद्याधरादयः शेषश्च वासुकिश्च
वध्यालाहु ऐरावतः कंवलाश्वतरौ चाभौ कर्कोटकधनंजयौ महाह्रादविषा नागास्तक्षकः सोपतक्षकः
करजानाश्रिताश्चैव विषवीर्यसमुद्भवाः ग्रुल्फौ तस्य समभूतस्य रुद्रौ रुद्रैर्यपि स्थितौ एतमांस सर्वतस्यैव विष
योरुभयोः स्थिताः नासे अक्षरामावास्या छिद्रेषु वायवः स्थिताः ग्रीवा तस्याभवद्देवी वीणावापि सरस्वती
नासत्यौ श्रवणौ चास्योर्नेत्रे च शशिभास्करौ वेदांगानि च यज्ञाश्च तारारूपाणि यानि च सुव्रतानि च वाक्यानि
तेजांसि व्रतवासि च एतानि नरस्तूपस्य तस्य देहाश्रितानि वै तेनवज्रमहावेणा लवणमाऽत्मना लीलया पाणि
नापि क्षिप्त्वा तानि पपात महीतले पतितेरावते संज्ञा तावि विज्ञानमसौ निशाचरान् क्रमेदस्य पतिमः सोऽथ एभमा
विभूषितः प्रविवेशच पातालेन्नितं पर्वतसंनिभः उत्थाय च दशग्रीवश्चाहूय सर्वे विवाल्लये क्रगतः सहसा
वृत प्रहस्तस्तु कमार्गाः एवमुक्ता रावणेन राक्षसास्ते तदाब्रुवन् प्रविष्टः सगरो चैव देवदानवदर्पहा श्र
वणं समरस्त्वं वेगानगारुत्मानिव पन्नगं सप्तधीद्वं विलद्वारेसं श विषपचरमतिः प्रविवेश च तद्वारं रावणोनिभ

५५

110

घोपमान् केयूरधारिणः स्नानक्रमाल्यानुलेपनो वन्हाटकरत्नौघैर्विविधैश्च विभूषणान् दृष्टेनेत्ररत्नपंक्ति
स्थित्वः कोसामहात्मनो निर्मोत्सवोवीतभयाविमलाः पावकःश्रमोः न्तस्मैतः पश्यन्तेतास्वरावणोभीमवि
क्रमः द्वारस्थ्यागरावणास्तत्रतास्त्वकोटिशनिर्भयः यथाहृष्टः सतनरस्तल्पास्तानपिसर्वशः एकवर्णेन
केवेषानेकरूपान्महौजसः वनभंजान्महोत्साहास्तत्रापश्यन्समास्सः नास्तहृष्टाद्दशग्रीवकुर्धरोम्ना
वभूवह स्वयंभुवःदत्तवरस्ततःपीडितविनिर्ययौ प्रयापश्यन्संतत्रगुरुवंशायनेस्थितं पाण्डवेणमहाहेण
प्रायनाम्नानवसमना शीतेसगुरुपरमस्तत्रपावकेनावगुंठितः दिव्यस्त्रगनुलेपाचदिव्याभरणभूषिता दिव्या
वरधरासाध्वीत्रैलोकस्यैवभूषणं वालव्यजनहस्ताचदेवीतत्रव्यवस्थिता लक्ष्मीदेवीस्वपद्मावैभ्राजतेलोक
सुंदरी प्रविष्टःसतरत्तैर्द्देहृष्टानोचारुहासिनी जिघृक्षुःसहसासाध्वींसिंहासनसमस्थितां विनापिसवि
वेस्तत्ररावणोऽमितस्तदा हस्तिग्रहीतुमाल्लिङ्गमसमर्थेनवशीकृतः सममाषिविषश्रुद्दशावणःकालतादि
तः प्रयस्तेनमहावाहुपावकेनावगुंठितः ग्रहीतुकामकामंतत्राम्नायवपदन्तदा जहासावैभ्रंशदेवस्त्वं
दृष्टारात्वमस्माथिपं तेजसासहसादीप्तोरावणोलोकरावणः कृतमूलोयथाशाखीनिपपातमहीतले
पतितंसोरावणंसत्तानावववनेवेदमव्रवीत् अतिष्ठतवसम्प्रेष्टमतस्मस्तेनाथविद्यते प्रजापतिवरोरस्तस्तेनजीव

ॐ· ॥ ब्रवीत्तं महाद्युतिं को भवान्वीर्यसंपन्नो युगान्तानिलसंनिभः इहितं को भवान्देव कुतो भूत्वा व्यवस्थितः एवमु
क्तस्ततो देवो रावणेनेत्युदात्मना प्रत्युवाच हसन्देवो मेघगंभीरया गिरा किं ते मया दशग्रीव वध्योऽसि न विपत्स्यम
गवा· एवमुक्तो दशग्रीवः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् प्रजापतेस्तु वचनान्नाहं मृत्युं प्रपद्यते ततः न सज्जातो जनिष्यामि मत्त
उत्री· ल्यः सुरेष्वपि प्रजापतिवरेहिलेभवेये द्धीयनमाश्रितः नन्तनपरिहारोऽस्ति भयतस्मापि डवलः त्रैलोक्यं तेन
५८ पश्यामि यो मे कृपया हृद्गृहीया भ्रमतोऽहं सुरश्रेष्ठ नेनमानाविशज्जय यथापि च भवन्नस्मत्स्थस्थानान्नाम
तः प्रभुः एवमुक्तस्तावनीयं च न हृत्वा नाम मग्ना मम यथा समस्तगात्रे संपश्य पश्य रावण भीमविक्रमः तस्य देवस्य
सकलं त्रैलोक्यं सचराचरं आदित्या मरुतः साध्या वासवो याश्विनावपि रुद्राश्चैव पितरश्चैव यमो वैश्रवण
स्तथा समुद्रा गिरयो नद्यो वेदविद्यास्त्रयोऽग्नयः ग्रहास्तारागणा व्योम सिद्धगंधर्वचारणाः गात्रेषु शायन
स्थस्य दृश्यते तत्वमूर्तयः आह रामो यथ धर्मात्मा तस्य गात्रेषु नृनिमत्तमे द्वीपस्थः पुरुषः कोऽसौ देवदानवद
र्पहा रामस्य वचनं कृत्वा तस्य गात्रेष्वावाक्यमब्रवीत् श्रूयतामभिधास्यामि देवदेवं सनातनं भगवान्कपिलो
नाम द्वीपस्थः प्रोच्यते येत्वं नृपतिवेनत्रस्वरास्ते तस्य धीमतः तल्पतेजः प्रभावास्ते कपिलस्य नरस्य वै
नासौ क्रुद्धेन दृष्टस्त्वं तातसः पापनिश्चयः नव भूतदा तेन भस्मसात्सं गमरावणः विज्ञगात्रेण नगमभ्यरावणः
पतितो भाव वाक्शरैस्तं विभेदाश्च रहस्यं पिशुनो यथा अथ दीर्घेण कालेन लब्धसंज्ञः सरावणः प्राज

५८

112 एतदंतंश्वदितिं मप्रथ्य लंकागतेन भर्त्रैकायाः सप्तदशाप्यासनं निवर्तमान इति १ इदं इति संबुद्धिक न्याश्चरूपा स्त्री समर्थैका २२ अग्न्यर्चिषा तुल्यं
शोकाग्निभवेन च संभवो यस्य तद्बाष्पजं जलं मुमुचुः ४ भयशोकः प्रथिवाश्रुः त्वा स्तवयासां ताभिर्विमानमापूरितं नदीभिः सागर इव ५

निर्वर्तमानः संतप्तो रावणो मदनातुरः जने पथि तरे दृष्टे देवदानवकन्यकाः १ दर्शनीयां हि यां र
क्षः कन्यां स्त्रीं वाथ पश्यति हत्वा बंधुजनं तस्या विमाने तां रुरोध सः २ एवं पन्नगकन्याश्च राक्षसीर्मा
नुषी यक्षदानवकन्याश्च विमाने सोध्यरोपयत् ३ ता हि सर्वाः समं दुःखान्मुमुचुर्बाष्पजं जलं तु
ल्यमग्न्यर्चिषां तत्र शोकाग्निभयसंभवं ४ ताभिः सर्वानवद्याभिर्नदीभिरिव सागरः आपूरितं विमानं तद्भ
यशोकाकुलाशिवाश्रुभिः ५ नागगंधर्वकन्याश्च महर्षितनयाश्च याः दैत्यदानवकन्याश्च विमाने श
तशोरुदन् ६ दीर्घकेश्यः सुचार्वंग्यः पूर्णचंद्रनिभाननाः पीनस्तनतटा मध्ये वज्रवेदिसमप्रभाः
रथकूबरसंकाशैः श्रोणिदेशैर्मनोहराः स्त्रियः सुरां
गनाप्रख्या निष्टप्तकनकप्रभाः तासां निःश्वासवातेन सर्वतः संप्रदीपितं ९ अग्निहोत्रमिवाभा
ति संनिरुद्धाग्निपुष्पकं दशग्रीववशं प्राप्ताः

वज्रयुक्ता वेदिर्वज्रवेदिस्तन्मध्यसमप्रभा मध्यभाग इति भावः यद्वा वज्रवत्स
वर्णा वेदिः अतिसूक्ष्मकटिघटपदविशेषस्तन्मध्ये मध्यः संनिरुद्धाग्निग्रयोपस्मिन् तोहशमग्निहोत्रमग्निकुंडमिव पुष्पकं भाति १०

श्री॰
सवा॰
उटी॰
५२

113 चिंतयंती चिंतयंतीवभूवतिशेषः ११ तस्माद्भर्त्रे विनाकृताहंकथंनुकरिष्यामिपतदानुकल्पमितिशेषः १४ नास्तियधर्मः परःमानुषाल्लोकादि
तिशेषः नतेवहेतुर्यद्दुर्बलाइति १८ वधोपायेष्ववयसंपादकेष्पायेषुशास्त्रवात्तादिषु १८ गुप्पतिनिर्दतिश्रमाविक्रमः सर्वथासहशोगपःतपः

दीनवक्त्राःस्त्रियः शुभामात्सपः सिंहवशाइव काचिच्चिंतयतीतत्रकिंनुमेभविष्यती ११ विहृधोस
दुःखातो शुभिमामारयेदयं इतिमारपितृन्सस्वनाभर्तृन्भ्रातृंस्तथैवच १२ दुःखशोकसमाविष्टा
विलेपुःसहिताःस्त्रियः कथंनुवालभेपुत्रोभविष्यतिमयाविना १३ कथमाताकथंभ्रातानिमग्नाः
शोकसागरे हाकथंनकरिष्यामिभर्तस्तस्मादहंविना स्मोपसादयामिनातयमांदुःखभागिनी
किंनुतदुष्कृतंकर्मपुरादेहांतरेकृतं १५ एवंसदुःखिताःसर्वापतिताशोकसागरे नावाल्पिदा
नीयदपामोदुःखस्मास्पातमात्मनः अहोधिक्स्नानेयलोकेनास्तिवस्तुधमःपरः यदुर्वलाबल
वतामतोरावणाननः १७ सूर्येणोदयताकालेनत्वत्राणिविनाशितानि अहोसबलवद्दतोवधो
पायेषुवज्यते १८ अहोदुर्वृत्तमास्थायनात्मानंवैजगुप्सते सर्वथासदृशस्तावद्विक्रमोस्यदुरात्मनः
इदंतुसदृशंकर्मयत्परदाराभिमर्षणं यस्मादेषपरकामासौरमतेरावणसाधमः तस्माद्धैस्त्रीकृतेनैवप्रा

सपादितभगवान्प्रसादस्तिशेषः परकामापरकीयाम्भ २१ प्स्यतिवधदुर्मितिः सतीभिर्वीरनारीभिरेवंवाकोमुदी

५०

115 भर्त्तेमेमश्शंकिंदुतंवङ्कामासि एवंवदतावियद्भस्थोपिविशिष्टनन्नायनरतिसूच्यते २८ यनोमेभर्त्ताहतोनोहंवंधुनान्वयास्वयमेवहतास्मि २५

पतिव्रताभिः साध्वीभिर्बभूवविमनाइव एवंविलपितंतासांश्रुत्वाराक्षसपुंगवः २३ प्रविवेशपुरीं
लंकांपूज्यमानोनिशाचरैः एतस्मिन्नन्तरेघोराराक्षसीकामरूपिणी २४ सहसापतिताभूमौभगि
नीरावणस्यवा तांसमुत्थाप्यरावणः परिसांत्वयत् अब्रवीत्किमिदंभद्रेवक्तुकामासिमा
द्रुत सावाष्पपरिरुद्धाक्षीरक्ताक्षीवाक्यमब्रवीत् कृतास्मिविधवाराजंस्त्वयावलवलाबलात् प
तेराजंस्त्वयावीर्याद्दैत्याविनिहतारणे २७ कालकेयाइतिख्याताः सहस्राणिचतुर्दश प्राणेभ्यो
पिसरीयान्नीतत्रभर्त्तामहावलः सोपित्वयाहतस्तातरिपुनाभ्रातृगंधिना त्वयास्मिनिहताराजन्स्व
यमेवहिवंधुना राजन्वैधव्यशब्दंचभोक्ष्यामित्वत्कृतेह्यहं ननुनामत्वयारक्ष्योजामातासमरेष्वपि
सत्वयानिहतायुद्धेस्वयमेवनलज्जसे एवमुक्तोदशग्रीवोभगिन्याक्रोशमानया २९ अब्रवीत्सांत्वयि
त्वातांसामपूर्वमिदंवचः अलंवत्सेरुदित्वानेननभेतव्यंचसर्वशः नाहमज्ञासिषंयुद्धेस्वानपरान्वापिसं
युगे जामातरंनजानीमःशरैर्युद्धमदः तेनासौनिहतः संख्येमयाभर्त्तातवस्वसः अस्मिन्कालेत
ननुइतिशेषःकादेजामातानामसरोष्वपिरक्षोननुकाऊरतएवत्सार्थः ३० नभेतव्यंचसर्वशः वांधवादिभ्योपिमाभैषीरितिरविरेशार्थः ३२ अस्मिन्कालेत

यक्षमातत्कांविमिन्नाविका २५

पञ्चमंकवेचवकिणिकोः २५

115 भ्रातुर्मातृष्वसेयस्यखरस्यपार्श्वतोवसतुसमीक्षेवमेत्वयर्थः ममराज्यपरक्षेपेणनतत्संमाननेवृथाभावइतिभावः १९ प्रयाणेप्रेषणेदानेःस्व
ॐ· स्वादिदानेचप्रभुस्तेभ्रातेत्यन्वयः २० तवादेशंसमाकुर्वन्भविष्यति १८ १९ ५४· ५।५२ इत्यार्षेउत्तरकाण्डेचतुर्विंशःसर्गः २४ निकुंभिला
रामा· भ्रातैस्पृथंयुक्तस्यखरस्यचपार्श्वतः चतुर्दशानांभ्रातेसहस्राणांभविष्यति १९ प्रभुःप्रयाणेदानेच
उत्त· राक्षसानांमहाबलः तत्रमातृष्वसेयस्तेभ्राताधैवेखरःप्रभुः भविष्यतितवादेशंसदाकुर्वन्निशाचरः
५८ शीघ्रंगच्छत्वयंवीरादंडकान्परिरक्षितं १८ दूषणोस्यबलाध्यक्षोभविष्यतिमहाबलः तत्रतेवचनंशूरः
करिष्यतितदाखरः रक्षसांकामरूपाणांप्रभुरेषभविष्यति एवमुक्तोदशग्रीवःसैन्यमस्यादिदेशह
चतुर्दशसहस्राणिरक्षसांवीर्यशालिनां सतैःपरिवृतःसर्वैराक्षसैर्घोरदर्शनैः ५१ आगच्छतखरः
शीघ्रंदंडकानकुतोभयः सतत्रकारयामासराज्यंनिहतकंटकं साचशूर्पणखाप्रीतावसद्दंडकेव
ने ५२ इत्यार्षेउत्तरकांडेचतुर्विंशः २४ सतुदत्वादशग्रीवोबलंघोरंखरस्यतत् भगिनींचसमाश्व
स्यहृष्टःस्वस्थःततोभवत् १ ततोनिकुंभिलानामलंकोपवनमुत्तमम् तद्राक्षसेंद्रोबलवान्विवेश
सहानुगः २ ततोयूपशताकीर्णंसौम्यचैत्योपशोभितं ददर्शाविष्ठितंयज्ञंश्रियासंप्रज्वलन्निव ३

कापश्चिमद्वारदेशवर्तिकर्मसिद्धिहेतुभूतंकाननम् २ चैत्यंदेवायतनंविष्ठितंप्रवृत्तम् ३

116 कमण्डलुः शिखा यज्ञोपवीतं च स्वयं संतं ग्रामं स्वग्रामं व्रजं तं दंडकमंडलुयुतमित्यर्थः श्येनन क्रमेणावर्त्यम् विर्तनं नत्वल्कलवयीश्रमः अग्निष्टोमयातिवस्यानुष
दमेवव दपमाणत्वात् ५ उशानाऽब्रवीदिति श्वत्रस्य यजमानत्वमेनिनात्सोवदतिभावः यज्ञसंपत्सम्हृयेयजमानस्य मेनाम्नागेनतत्सम्हृ

ततः कृष्णाजिनधरं कमंडलुशिखाधरं ददर्श स्वसुतं तत्र मेघनाभं भयानकं तं समासाद्य सलं
केशः परिष्वज्य च बाहुभिः अब्रवीत्किमिदं वत्स वर्तसे ह्यहितव्रतः उशानास्त्वब्रवीत्तत्र यज्ञसंवत्स
मुद्दिश्य रावणं भ्रातृसश्रेष्ठं द्विजरूपो महातपाः अहमाख्यामि ते राजन् श्रूयतां सर्वमेव तत् यज्ञा
स्ते समनुष्ठेयाः यत्रासन्नेव बहुविस्तराः ७ अग्निष्टोमोऽश्वमेधश्च यज्ञो बहुसुवर्णकः राजसूयस्तथा य
ज्ञो गोमेधो वैष्णवस्तथा ८ माहेश्वरे प्रवृत्ते तु यज्ञे पुंभिः सुदुर्लभे वरांस्ते लब्धवानय्य साक्षात्पशुप
तेरिह कामगं स्यंदनं दिव्यमंतरिक्षचरं ध्रुवं मायां च तामसीं नाम यया संपद्यते तमः एतया किल सं
ग्रामे मायया राक्षसेश्वर प्रयुक्तया गतिः शक्या न हि ज्ञातुं सुरासुरैः अक्षयाविषुधी बाणैश्चापं चा
पि सुदुर्जयं अस्त्रं च बलवद्राजन् शत्रुविध्वंसनं रणे एतान्सर्वान्वरांल्लब्ध्वा पुत्रस्तेऽयं दशानन अद्य य
भवतिते श्र सिद्धास्ते समयज्ञाः ७ तदेवाह अग्निष्टोम इति ८ ज्ञसमाप्तौ च त्वां दिदृक्षंस्तिष्ठतो ह्यहं ततोऽब्रवीद्दशग्रीवो
पशुपतेः रुद्रात् ९ अद्योहं वत्वां दिदृक्षन् स्थितः ७ न शोभनं कृतमिति तद्धेतुः पूजिता इति तपसे च ब्रह्मादयो देवा सोपनीयाः न विंद्रप्रभृती

117 यत्कृतं तत्कृतमेव प्रकर्तुमशक्यत्वात्तदः परं मा कुर्विति भावः १५ लक्षणाः सुलक्षणायुक्ताः रत्नभूताउत्तमवस्तुभूताः १७ ज्ञात्वा तेषां प्र
उ॰ पजनकत्वेन तानपि स्वमतेन उल्लंघितधर्मत्वाय मर्यादया स्वेच्छयेत्यर्थः १९ तान् ज्ञातीन् प्रतीनस्त्रीर्वेष्टुन् २० नावगच्छामि नेमं वृत्तांतं जाना
रा॰ मि किंत्विदं कथं संपन्नं २१ अस्य पापस्य कर्मणः परदारग्रहणरूपस्य फलं स्वीयस्वसमेथसुरेणावलाहरणरूपं २२ आर्यको मातामहः २४
टी॰ पूजितं कृतं यद्धि सुकृतं तत्र संशयः आगच्छे सोम्य गच्छामः स्वमेव भवनं प्रति १५ ततो गत्वा दश
५९ ग्रीवः सपुत्रः सविभीषणः स्त्रियोवतारयामास सर्वास्ता बाष्पगद्गदाः १६ लक्षिणो रत्नभूता-
श्च देवदानवरक्षसां तस्य तासु मतिं ज्ञात्वा धर्मात्मा वाक्यमब्रवीत् ईदृशैस्त्वं समाचारैर्यशोर्थकु
लनाशनैः धर्षणं प्राणिनां ज्ञात्वा स्वमतेन विचेष्टसे १८ ज्ञातीन्स्तान्धर्षयित्वेमास्त्वयानीता वरा
ङ्गना त्वामतिक्रम्य मधुना राजन्कुंभीनसी हृता रावणस्त्वब्रवीद्वाक्यं नावगच्छामि किंत्विदं को
ऽयं यस्तु त्वयाख्यातो मधुरित्येव नामतः २१ विभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् श्रूयतामस्य
पापस्य कर्मणः फलमागतं २२ मातामहस्य योस्माकं ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः माल्यवानिति वि
ख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः २३ पितुर्ज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माकं चार्यकोऽभवत् तस्य कुंभीनसी
अत्रेदं बोध्यं अस्मात्मातामहस्य सुतायाः कैकस्या ज्येष्ठा भगिनी पुष्पोत्कटा कनिष्ठा कुंभीनसीति एवं सुमालिभ्राता माल्यवान् सुमात
महः पितेत्यस्माकमार्यकः तस्य कन्या नलाकन्या कुंभीनसी सुमालिपत्नीसंभूता कुंभीनसी अस्माकं इति मात्रा कुंभीनसी अस्माकमा २४
त्मस्वसः कन्या भगवान् निग्रहलाया अस्माकं मातृत्वात् अनलपत्नी शूर्पणखा वा तत्र अनलाकन्या कुंभीनसी धर्मतः स्वसा भवति ५९

118 यत्नप्रहृतेतेनदीप्तावर्त्ताग्रुद्रप्रवृत्तिविवारणंयत्तमनरतिपाठेयत्नेनप्रमत्तेस्वगरहकृतमविस्मृतिमतिग्रंतर्जलेलोषितेतत्पोर्थीमितिशेषः २९ इहसं
मतास्वमिद्धानस्थितास्थ्रमर्थः २० मयोसमहर्षेणैक्रत्वाप्यस्माभिः त्वांतमेवनतसहतः २८ ऊतस्तत्राह यस्मादितिभ्रातृभिरितिग्रहणं
तदेतत्नब्रह्मादितायविधिविनावलोकनमाहरणक्रूपं अस्यकर्मणः परदारहरणरूपस्यपापस्य २९ अस्मिन्नेवअस्मिन्नवरणपक्षअभिसंप्रा

मारष्टमस्मतास्माकंसाचकन्यानलोद्भवा भवत्स्माकमेवैषाभ्रातॄणांपमेधर्मतः २५ साहृता
साधुनाराजनान्तमेनवलीयसा यत्तप्रवृत्तेप्रवेतमथितांतजेलोषिते २९ कुंभकर्णमहाराज
निद्रामनुभवमया निहत्यराक्षसश्रेष्ठान्नमात्यानिहसंमतान् २० धर्षयित्वामहाराजन्नमात्यं
तःपुरेनव अप्रत्नायितम्महाराजत्वांतमेवहतोनसः यस्मादवशपंदातवाकन्याभद्रैर्हिभ्रातृभिः
तदेतत्कर्मणोनस्यफलंपापस्यउत्तमेते अस्मिन्नेवाभिसंप्राप्तंलोकेविदितमस्तुते विभीषणवर्ध
क्रत्वाराक्षसेंद्रःसरावणः दौरात्म्येनात्मनोहतस्तंमांभास्वसागरः ततोऽब्रवीद्दशग्रीवःक्रु
द्धसंरक्तलोचनः कल्यतामेवशत्रुःशीघ्रंमूर्खःसज्जीभवंतुनः भ्रातामेकुंभकर्णश्चयेचमुख्याहिनि
शाचराः ३२ वाहनान्यधिरोहन्तुनानाप्रहरणायुधाः अद्यतंसमरेहत्वामधुरावणानिर्भय ३३ स्व

तफलत्वेनप्राप्तंनेद्रदर्कमेतत्कालंनत्फलप्राप्तिश्चलोकेविदितमस्त्वपरहारणस्यउदितिफलदतेतित्तत्वालोकस्तेनानिवर्त्यइतिभावः २९
आत्मनाकृतेनदौरात्म्येनोहतःपीडितः नमांभास्वसागरस्वजातः अतिनमेजातःस्पर्धः ३१ रावणनिर्भयंरावणानिर्भये ३३ अग्र्याणीदिमुख्यानि ३४

119 सेन्यादत्रतः सर्वसैन्यसम्भ्रमान्सेनासमेवताः सैनिकाल्लानपरिगृह्ययये १५ कुंभकर्णस्तदिनेदेवालब्धजागरोमहार्थनिर्गतः इतिवोधनं

रा(मा)वा नानाप्रहरणाश्रुचिनियंशुयुद्धकोविदाः इंद्रजित्वन्नतः सैन्यात्सैनिकानपरिगृह्यच १५ जगामरावणो

टी० मध्येकुंभकर्णश्चपृष्टतः विभीषणास्तुधर्मात्मालंकायांधर्ममाचरत् शेषाः सर्वेमहाभागायथुमे

९ धुरंधरंप्रति त्वरितैरुच्चैर्हयैर्दीप्तैः शिशुमारैर्महोरगैः १८ राक्षसाः प्रययुः सर्वेकृत्वाकाशंनिरंतरं देवा

श्चघातयंस्तत्रकृतवैरान्स्वदैवतैः १८ रावणंप्रेक्ष्यगच्छंतंमन्नवागच्छोहिपृष्टतः मत्तुगतामधुरारुम

विषयंचदशाननः १९ ततदर्शमध्येतत्रभगिनींतत्रदृष्टवान् साचप्रह्लांजलिर्भूत्वाशिरसाचरणे

गताः ४० तस्मात्तस्यराजस्यवचनात्कुंभीनसीतदा तांसमाश्वासयामासनभेतव्यमितिब्रुवन्

रावणोवाक्यमश्रेष्टः किंचापिकरवाणिते साब्रवीद्यदिमेराजन्प्रसन्नस्त्वंमहाभुज ४० भर्तारंतम

मेहाद्यहंतुमर्हसिमादत न हीदृशंभयंकिंचित्कुलस्त्रीणामिहोच्यते भयानामपिसर्वेषांवैध

व्यंसनेमहत् सत्यवाकुमवराजेंद्रमामवेक्षस्वयाचतीं त्वयाप्युक्तंमहाराजनभेतव्यमितिस्वयं राव

णस्त्वब्रवीद्दृष्टः स्वसारंतत्रसंस्थितां क्रृत्वासौतवभर्तावैममशीघ्रंनिवेदितो सहतेनसमेष्यामि

सुरलोकंजयायहि ४९ तवकारणपेसोहंदंमिदृतोत्स्मिमधोर्वधात् इत्युक्तासासमस्याप्यप्रसुप्तं

कार्यार्थमाचरततेवास्थितः समर्थः २९ प्रह्वांतलिः कृतनम्रविह्वाजलिः ४ तांपाश्यतितस्यासमारकुंभीनसीउत्थापयामास ४१ किंचीपी

श्रर्थायप्रयोजनायकल्पयितसहायंसंपादयितेयुक्तेसिग्धस्यमत्तेत्तयातयिस्निग्धस्यवजभमानमानस्यविनामात्स्भावंभजतः ५० यथा मायंउपचारस्वं ५० इत्यार्षेरामायणेपंचविंशः २५ श्रथरावणस्यनलकूबरशापप्राप्तिःसन्नतत्रेतितस्पर्वतवर्वसिस्वनि इकैलासपर्वतत

श्रब्रवीत्संहृष्टेवराक्षसीसाधतिवचः एषश्रीमान्दशग्रीवोममभ्राताममहाबलः ४८ सर्वलोकजयो

कांदेसाहाय्येनाहृयोगतिव नदस्यनंसहायंर्थसर्वंपुरीक्ष्वरात्तस ४९ स्निग्धस्यभजमानस्यप्रुक्तम

र्थायकल्पितं तस्मात्त्वंवनंकृत्वानयेत्याहमधुर्वचः ५० ददर्शीरात्तसश्रेष्ठंयथान्यायमुपपम

सः पूजयामासधर्मेणरावणंराक्षसाधिपं ५१ प्राप्यपूजांदशग्रीवोमधुवेश्मनिवीर्यवान् तत्र

चैकांनिशामुष्यगमनायोपचक्रमे ५२ ततःकैलासमासाद्यशैलंवैश्रवणालयं राक्षसेंद्रोमहे

द्रामःसेनामुपनिवेशयत् ५३ इत्यार्षेउत्तरकांडेपंचविंशः २५ सतत्रदशग्रीवःसहसैन्येनवी

र्यवान् श्रस्तंप्राप्तेदिनकरेनिवासंसमरोचयत् १ उदितेविमलेचंद्रेतुल्यपर्वततेजसि प्रसुप्तंसुमह

त्सैन्यंनानाप्रहरणायुधं २ रावणस्तुमहावीर्योनिषण्णःशैलमूर्धनि सददर्शगुणास्तत्रचंद्रपादो

दयशोभितान् ३ कर्णिकारवनैर्दीप्तैःकदंबवकुलैस्तथा पद्मिनीभिश्चफुल्लाभिर्मंदाकिन्या

स्तिभे २ गुरूणांकैलासपर्वताय सकालकामभोगार्हधर्मान् २ पद्मिन्यः सरोसिताभ्यांफुल्लतंतक्तालोवितविकाशवकुलाग्रदिभिर्वाद्यं ४५

गो॰
राजु॰
टी॰
८१

(12) ईदृशे वनांतेषु जगुरित्यन्वयः ८ रक्ताः रागयुक्ताः मधुकरकंठिनः मधुकरकंठयनयः समं सती मिरिति शेषः यत्र केलास्ते ९ वासय
न्ति संयन्तिस्रगींधं ऊर्ध्वंलिम्पु माधवगा पनः वासयतीसर्वपुष्पस्रगयथः १० मधुना मकरंदेन पुष्परजसा युक्तमिति लिन १ संदार्यत्त

सागरे नीलिके रे स्वप्रियालयतसेसथा एते रन्ये श्चतरुभिरुद्भासितवनांतरे ९ किं सवामदनेना
तोरक्ता मधुरकंठिनः समं संप्रजग्युयत्र मनस्तुष्टिविवर्धनं १० विषायवामदत्तीवामदक्षमातलोचनः
घोषांद्रः सहसंक्रांतास्त्रिक्रीडंजुरुत्सवे ८ हंसानामिवक्सनादा स्त्रस्तुवेमधुरस्वनः ग्रसवोगणास
आलागायतांथनदालघे ५ पुष्पवर्षाणिमुंचंतेनगाः पवननाडिताः पोलंतेवासयतीवमधुमाध
वगंधिनः १० मधुपुष्परजः प्रक्तंगंधसादाघपुषालं प्रवर्वोवर्धयन्कामेरावणास्यमुखोलिनः ११
तेयान्मुख्यसमस्थावशेतथाहायोगिरिर्गुणानं प्रहृतायां रजन्यां च चंद्रस्योदयनेऽपि ने १२ रावणाःसम
हावीर्यः कामस्य वशमगाः सगाः विनिःश्वस्य विनिःश्वस्य पाषितेन समं वेतनः १३ एतस्मिन्नंतरे तत्रा
दिव्याभरणभूषिता सर्वाप्सरोवरा रंभा पूर्णचंद्रनिभानना दिव्यवेस्त्रलिप्तांगी मंदारकृतमू
र्धजा दिव्योत्सवकृतारंभा दिव्यपुष्पविभूषिता ४ चत्वर्मनोहरं तीनं मावलाद्द

मंदारैकल्पवृक्षस्तैः कृतालंकारमूर्धजाः कवायस्याः
मादिव्योत्सवायदिव्येनरत्नयेन कृतस्या

122 विशेषकैः हरिवदनाकलितैः कपोलादिषु विरचितैः षडर्तुकुसुमोद्भवैः गुणत्रयार्थः षडर्तुकुसुमकल्पितैरलंकारैः कान्त्यावयवशोभा रूपैश्वर्यसौ-
दर्यलक्षणया श्रिया आभरणसंपदा अन्यालावण्येन कीर्त्या च प्रशस्ततमा सार्थितमः अन्या श्रीरिव बभाविति पर्यायः १७ सुवर्णद्विजाश्राविन्नवती १८

कृतैर्विशेषकैराढ्यैः षडर्तुकुसुमोद्भवैः बभौ वदनमेवास्याः कान्तिश्रीद्युतिकीर्तिभिः १७ नीलं सु-
नेत्रयमेघाभेव संसक्तमवगुंठिता यस्या वक्त्रं शशिनिभं भ्रुवौ चापनिभे शुभे १८ उरू करिकराकारौ
करौ पल्लवकोमलौ सैषा मध्येन भात्यन्ती त्रिवल्येनोपलक्षिता १९ तां समभ्यायगच्छन्तीं कामदे-
वो वशं गतः करे गृहीत्वा जल्पन्तीं स्मयमानोऽभ्यभाषत २० क्व गच्छसि वरारोहे कासि हि भद्रे स्वयं
कस्याभ्युदयकालोऽयं यस्त्वां समुपभोक्ष्यते २१ वदाननरसं सोऽदिपद्मोत्पलसुगन्धिनः स्पृहां
नरसस्ये वक्त्राधरत्रिंगमिच्छति २२ स्वर्णाङ्कुमनिभौ पीनौ स्तनौ भीरु निरन्तरौ कस्योरःस्थल
सुसंस्पर्शादास्यते जवा विभो २३ सुवर्णचक्रप्रतिमं सुवर्णदामविन्यस्तं श्रुत्या आह्वयति कस्तेष-
न च वने स्वर्गरूपिणः २४ महर्षिः प्रभाक्रोधः शक्रो विस्मरयाश्विनौ मामतीत्य ह्रियत्वं वयासि

गच्छन्तीं तां समभ्याय करे गृहीत्वा भाषेनेत्यन्वयः २० कासि हि कस्य संभोगसिद्धिं २१ अनुनस अपनुस्तनेनेत्यर्थः २२।२३ स्वर्गरूपिणस्य
रौनिरतिशायसौवर्णस्य पयसा स्त्रिनिरतिशयसौवर्णहेतभूमिरर्थः २४ यां नयासितनशोभनमित्यर्थोन्वयः २५

उ॰
रा॰
टी॰
६२

123 त्रैलोक्येयः प्रभुः स्यात्स मदेयोनैवेत्यर्थः तेन त्रैलोक्यप्रभो मे ममास्यार्थसुपेत्तानयुक्तेति भावः २६ त्रैलोक्यस्य भर्ता इत्यपि भर्तीविधानांचेतंमा
भजस्वेत्यर्थः २० श्रमेस्योपि धर्षणं प्राप्तयानदायितरंस्मात्प्रतपवंवक्तुं नार्हसि २९ चरणाधोमुखविचरणावलोकतेनाधोमुखतया

विश्रमनंप्रपद्य स्रोणीशिलातलमिदंशुभं त्रिलोक्ये यः प्रभुस्तेव मदन्योनैव विद्यते २६ तदेवं प्राज
लिः प्राहोयाचतेत्वां दशाननः भर्ता भर्ता विधाता च त्रैलोक्यस्य भजस्व मां २७ एवमुक्ताब्रवीद्रंभा
वेपमाना कृतांजलिः प्रसीद नार्हसे चैवं वक्तुं त्वं हि मे गुरुः २८ अन्येभ्योपि त्वया रक्ष्या प्राप्नुयां धर्षणं
यदि तद्धर्मतः स्नुषा तेहं तत्त्वमेवमब्रवीत् २९ अथाब्रवीद्दशग्रीवश्चरणाधोमुखीं स्थितां रो
महर्षमनुप्राप्तां दृष्टमात्रेण तां तदा ३० सुतस्य यदि मे भार्या ततस्त्वं हि स्नुषा भवेः बाढमित्येव सा रं
भा प्राह रावणमुत्तमं ३१ धर्मतस्ते सुतस्याहं भार्या राक्षसपुंगव: पुत्रः प्रियतरः प्राणैर्भ्रातुर्वैश्र
वणस्य ते ३२ विख्यातस्त्रिषु लोकेषु नलकूबर इत्ययं धर्मतो यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो वीर्यवान्भवेत्
क्रोधाद्यश्च भवेदग्निः क्षान्त्या च वसुधासमः तस्यास्मि कृतसंकेता लोकपालसुतस्य वै तमुद्दि
श्य तु मे सर्वं विभूषणमिदं कृतं तथा तस्याहि

स्थितां ३० सुतस्येत्यादिना इत्यनेनाविषये ३२ कृतसंकेता
त्यर्थः ३१ धर्मतः संकेनधर्मः ३३ धर्मतो धर्मात्कृतिसंकेता ३४ तथा तस्य भावो मां प्रति निष्ठितितथा ममापि भावस्तं प्रति इतीति शेषः ६२

124 स्नुषास्मि यदि तिस्नुषास्मीति यदवोच इत्यर्थः देवलोकस्थितिर्देवलोकमर्यादा ३९ यइमितीदं शाह्वार्थः पतिरिति प्रसरसां नियतः पति
नास्ति सुरगणामध्येकास्वरः परिग्रहो भार्या तेन तत्पत्नीत्यर्थः ४० विस्रब्धासंभोगानन्तरमिति शेषः ४ करेवेपतपल्लवा वेपितकरपल्लवा ५२
तेन सत्येन मां राजन्मोक्तुमर्हस्यरिंदम सहितिष्ठति यः मात्मा मां प्रतीद्यसमनुत्तमः नत्र विस्रंभ्य तस्मै
हकं तेनाहं स्मि भुवं भा सद्भिराचरितं मार्गं गच्छ त्वात्तमपुंगव ३० माननीयो मम त्वं हि पालनीया तत
थास्मि ते एवमुक्तो दशग्रीवः प्रत्युवाच विनीतवत् ३८ स्नुषास्मि यदवोचस्त्वमेकपत्नीष्वयं क्रमः
देवलोकस्थितिरियं सुराणां शाश्वतीमता ३९ पतिरप्सरसां नास्ति नचैकस्त्रीपरिग्रहः एवमुक्त्वाः
मंतरक्षो निवेश्य परमासनले कामभोगाभिसंरक्तो मैथुनायोपचक्रमे सा विस्रब्धा ततो रंभा भ्रष्टमा
ल्याविभूषणा ४१ राजेंद्राक्रीडमथितानदीवाकूलतांगता ललिताकुलवेशान्ता करवेपितपल्ल
वा पवने ताव भग्नेव लता कुसुमशालिनी सावेपमाना लज्जन्ती भीता करकृताञ्जलिः नलकू
बरस्य सा सम्य पादयोर्निपपात ह नदवस्थां चतां दृष्ट्वा महात्मा नलकूबरः ४४ अब्रवीत्किमिदं
भद्रे पादयोः पतितासि मे निवेविम्बसमानो तद्वेपमाना कृताञ्जलिः ४५ तस्मै सर्वं यथातत्त्व
परिणामितास्याप्पितास्हैतिशेषः ४० अब्रवसर्वयदस्पहिंहृपादानंभयशान्त्रेशाय ४८ माख्यातमुपचक्रमे ५

125 ध्यानेन सविशेषपणनङ्क्तार्थः सत्यावेति जितात्मार्थः इतिभावः ५२ सर्वमुपस्थ्यपवद्गनादीन्द्रियगणं सर्वमितिमर्थः ५२ समदातस्येतिसम
धानवशात्समप्रकारेणाविशकलीभवितालुब्ध ५९ इंद्रादिविषादयः संतोषात् ५२ तेमवसंतोषहेतमाह ज्ञातेतिलोकस्यतनहन्ने

कामसहोभिभूतात्मानाष्ट्रोधीतद्भवोमम साक्षमानोमयादेवस्तुष्टातेहमितिश्रमो ५९ तत्सवेष्ट
तःकृतावस्तानेतास्त्रियर्षिता एवंतमपराधंमेत्त्वंतमर्हसिसुव्रत ५८ नहितत्सवलेसोमस्त्रियाश्रुष
हवस्यहि पतच्छतानसंक्रुद्धस्तदावेश्रवणात्मने ५८ धर्षणानापरेक्ष्वाध्यानेसप्रविवेशाह त
स्यतत्कर्मविज्ञायतदावेश्रवणात्मजः ५२ महताक्रोधनाम्नादत्तलोयंजग्राहपाणिना गृहीत्वास
लिलंसर्वमुपस्पृश्ययथाविधि ५२ उत्ससर्जतदाशापरात्तसैद्रायदारुणं ग्रकामातेनयस्मात्त्वंबला
हेभ्रधर्षिता ५४ तस्मात्त्वयुवतीमन्यानाकामामुपयास्यति यदात्त्वकामांकामार्तोधर्षयिता
स्त्रियोषिता ५५ मूर्धातुसप्तधातस्यशकलीभविनातदा तस्मिन्नुदाहृतेशापेज्वलिताग्निसमप्रभे
देवदुंदुभयोनेदुः पुष्पवृष्टिश्चखाच्च्युता पितामहमुखाश्चैवसर्वेदेवाः प्रहर्षिताः ज्ञात्वालोकगतिं
सर्वांतस्यमृत्युंचरात्त्मसः श्रुत्वातुसदशग्रीवस्तंशापंरोमहर्षणं ५८ नारीषुमैथुनीभावंनाकामस्व

पीनसमलद्दर्शातनक्रुतानिमुक्तः शापंसयत्सोमत्स्यवज्ज्ञातेमर्थः ५८ नाकामासम्भ्यरोवयत् इंद्वचनं भ्यरोवयत् तेनते
सीतादेव्याप्रदत्ततवस्वसमागमप्रतिवोधनार्थः तेनरावणेणानीताः प्रसंनीताः पतिव्रताः स्त्रियश्चतसेष्टशापश्रुत्वाप्रीतिमापुः ५९

126 अथयुद्धेस्तसालिवधः कैलासंलंघयित्वाऽइंद्रलोकमाससादस्यमेरुपरिष्टंत्तत्वात् १ रावणंप्रतिपरित्रस्तः भगवद्वचनस्यपरिपाली
नीयत्वादितिभावः ९० बलत्वेहेमाह वरप्रदादिति ८ तद्बलंप्रपरिमेतंताक्कंबलमाश्रित्यययादग्धास्तथारावणस्यापिवधो

कैलासंलंघयित्वाथससैन्यबलवाहनः आससादमहातेजाइंद्रलोकंदशाननः १ तस्यराक्षस
सैन्यस्यसमंताडुपयास्यतः देवलोकेबभौशब्दोभिद्यमानोर्णवोपमः २ श्रुत्वातुरावणंप्राप्तमिंद्र
श्चलितआसनात् देवानाथाब्रवीत्तत्रसर्वानेवसमागतान् ३ आदित्यान्सवसून्रुद्रान्साध्यां
श्चसमरुद्गणान् सज्जाभवतयुद्धार्थंरावणस्यदुरात्मनः ४ एवमुक्तास्तुशक्रेणदेवाःशक्रस
मायुधि सन्नह्यंतमहासत्वायुद्धश्रद्धासमन्विताः ५ सतुदीनःपरित्रस्तोमहेंद्रोरावणंप्रति वि
ष्णोःसमीपमागत्यवाक्यमेतदुवाचह ६ विष्णोकथंकरिष्यामिरावणंराक्षसंप्रति अहोतिबलव
द्रक्षोयुद्धार्थमभिवर्तते ७ वरप्रदानाद्बलवान्नखल्वन्येनहेतुना तत्तुसत्यंवचःकार्यंयदुक्तंपद्म
योनिना ८ तद्यथानमुचिर्वृत्रोबलिर्नरकशंबरौ तद्बलंसमवष्टभ्यमयादग्धास्तथाकुरु ९
नह्यन्योदेवदेवेशत्वदृतेमधुसूदन गतिःपरायणंचापित्रैलोक्येसचराचरे १० त्वंहिनारायणःश्री
पायत्वंकुरुमेत्राणमर्हसि ९ देवेतिदेवेशोतिचविसुसंबोधनंगतिःशरणकः परायणमाश्रय मान्पद्मनाभःसनातनः त्वयेमेस्थापि

[illegible] ८८

ॐ
रा०
टी०
८४

१२७ ततस्तामित्यथ यथान्वयः तान्तथा तत्समुपायमावद्ग्स्वयमेव वाधोवचा सेतद्ब्रवीति शेषः १३ मेवचनमिति शेषः १५ वरदानेन दुर्जयप्रभृत्येस
म स्वमाराक्ष्यस्य सुरैः जेतं हंतव्य न शक्यः १५ महत्कर्म दुष्टहानि सर्गतः सृहजन्मा तत्र शक्या हृष्टमगवत १९ प्रतियोत्स्यामि रहसानोमितिर

त्वया सृष्टमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये १२ तदा वत्स्व यथा त्वं देव
देव मम स्वयं प्रसीद कुरु साहाय्यं त्वया त्यक्षे नावगोपति १३ एवमुक्तः समापृष्टे देवो नारायणः प्र
भुः प्रब्रवीन्न परित्रासः कर्तव्यः श्रूयतां वचः १४ नाना विदेषु दुष्टात्मा वाक्यजेतं सुरासुरैः हंतव्या
पि समासाद्य वरदानेन दुर्भयः १५ सर्वथा तन्महत्कर्म करिष्यामि च लोककृतः राक्षसः पुत्रसहितो
दृष्टमेन त्रिसर्गतः १६ यत्नेनाद्य समभाषिष्ठा युद्धय सर्वान्सुरेश्वरः नाहं तं प्रतियोत्स्यामि रावणं वाद
साग्रुधि १७ नाहं तां समये धातुर्विसृष्ट प्रतिनिवर्तते दुर्लभं श्रेष्ठ वकामोघ वरं पद्मादिरावणात् १८
भविता स्मि यथा स्वाहं रत्न सोमस्य कारणं प्रतिजाने हृदेवं देवदत्तं समीपेशात क्रतो १९ अहमेव नि
हंता स्मि रावणं सगणं परे देवतानंदयिष्यामि ज्ञाता काल मुपागतः एतत्ते कथितं तत्त्वं देवराजश
चीपते युध्यस्व विगतः तत्रासुरैः सार्धं महाबलः २० ततो रुद्रा सहादित्या वसवो मरुतोऽश्विनौ सवत्हा
निर्ययुस्त्वरया तस्मान्नाभितः पुरात् २१ एतस्मिन्नंतरे नादः श्रूयतावरजनीक्षये तस्य रावणसेनस्य प्र

तिशेषः १७ यथा भविता स्मि तथा प्रतिजाने इत्यर्थः १९ अभिनः स्वंसखैः २१ प्रपुष्टसप्रकृष्टपुष्टहेयस १२

128 करवीरात्तः करवीरमूषसहस्रशतेनतः २७ समरेषु निवर्तितारत्नसावीरं प्रविज्ञुत्त्वातारात्तैसैः सहयुद्धं समभवदिति योजना २६
तेषमहामहावीर्याग्रणोग्रमभिवीक्ष्यवै संग्राममेवाभिमुखावृम्पवर्तनहृषवत् २६ ततोदेवनसै
न्यानांसंक्षोभः समजायत तदृष्टयेमहासैन्यंहृष्टासमरमूर्भनि २४ ततोयुद्धासमभवद्देवदा
नवरक्षसां घोरंतमुलनिर्ह्रादंनानाप्रहरणायतं २५ एतस्मिंनंतरेष्मरावात्तसाघोरदर्शनाः युद्धा
र्थंसमवर्तंतसर्वविवाणावणाम्पते २६ मारीचश्चप्रहस्तश्चमहापार्श्वमहोदरौ धूकेपतानिकुंभ
श्चशुकः सारणएवच २७ संह्रादोधूमकेतुश्चमहादंष्ट्रोघटोदरः जंबुमलीमहाह्रादोविरूपा
क्षराक्षसः २८ समक्रोधयतकोपश्चदुर्मुखोहूषणः खरः करवीरात्तनामावसूर्यशत्रुश्चराक्षसः
महाकायोनिकायश्चदेवांतकनरांतकौ एतैः सर्वैः परिहृतामहावीर्यैर्महाबलाः ३० रावणस्या
र्यकः सैन्यंसुराणांप्रविवेशह स्देवनगणान्सर्वान्नानाप्रहरणैः शितैः ३१ व्यधूमयत्संक्रुद्धो
वायुर्जलधरानिव तदेवनवलंरामसहस्रमानंनिशाचरैः प्रणन्नसर्वतोदिग्भ्यः सिंहत्रस्तामृगाइव
एतस्मिंनंतरेष्मरोवसुनामष्टमोवसुः सावित्रइतिविख्यातः प्रविवेशरणाजिरे सैन्यपरिवृतोरू
ष्टोत्रासयनरणेपुनः त्रासयन्शत्रुसैन्यानिप्रविवेशरणाजिरे ३४ तथादित्यामहावीर्यः त्वष्टा

129 ततस्ते राक्षसाः सर्वे विबुधान्समरे स्थितान् नानाप्रहरणैर्घोरैर्जघ्नुः शतसहस्रशः १७ देवाश्च राक्षसान्घोरा
श्री. न्महाबलपराक्रमान् समरे विमलैः शस्त्रैरुपनिन्युर्यमक्षयं १८ एतस्मिन्नंतरे रामसुमाली नाम राक्षसः नाना
रा. उ. प्रहरणैः क्रुद्धस्तत्सैन्यं सोभ्यवर्तत १९ स दैवतबलं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः व्यध्वंसयत संक्रुद्धो वायुर्ज
टी. लधरं यथा ४० ते महाबाणवर्षैश्च शूलप्रासैः सुदारुणैः हन्यमानाः सुराः सर्वे न व्यतिष्ठन्त संहताः ४१ त
८५ तो विद्राव्यमाणेषु दैवतेषु सुमालिना वसूनामष्टमः क्रुद्धः सावित्रो व्यवस्थितः संवृतः स्वैरथानीकैः
प्रहरन्तं निशाचरं विक्रमेण महातेजा वारयामास समेहत निहता याध्वनागाः त्राणेनाविनिवर्तितः ततस्त
यो महद्युद्धमभवल्लोमहर्षणं सुमालिना वसोश्चैव समरेष्वनिवर्तिनां ४४ ततस्तस्य महाबाणैर्वसुश्च
स महात्मनः हत्वा तु संयुगे तस्य रथं बाणशतैश्चिते गदां तस्य वधार्थाय वसुर्जग्राह पाणिना ततः प्रद
प्तदीप्ताग्रां कालदण्डोपमां गदां तां मूर्ध्नि पातयामास सावित्रो वै सुमालिनः सा तस्योपरि वोल्काभाय
तंती विबभौ गदा इन्द्रप्रमुक्ता गर्जन्ती गिराविव महाशनिः तस्य नैवास्थि न शिरो न च मांसं ददृशे तदा गदया
भस्मतां नीतं निहतस्य रणाजिरे तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये राक्षसास्ते समन्ततः व्यद्रवन्सहिताः सर्वे क्रोशमानाः
परस्परं विद्राव्यमाणा वसुना राक्षसा नावतस्थिरे ५१ इत्यार्षे उत्तरकांडे सप्तविंशः सर्गः २ ॥

130 समालिनमिति १ तांसनांदेवसेनां ३ आविश्यमेदंप्राप्यविद्रलात ५ नेभ्रारत्नसोमहशोवलवीर्यानुरूपंमुद्दमभवत् ४ ९ ११ १२ १३ १४ १५
समालिनहतेदृष्ट्वावसुनामस्समालहते सुमेसोविद्धतंज्ञापिलन्तयिन्तार्दितेस्वैः १ ततस्त्ववसुवान्क
ह्वावावणस्यसुतस्तदा निर्वर्मरात्तसान्सेवान्मेवनादोव्यवर्षितः २ सार्थेनमहाहेणाकामगेनम
हारथः प्रभिद्दावसेनानानावनास्यग्निरिवज्वलत् ३ ततः प्रविशानतस्पविविधायुधधारिणः
विदुद्रुवुर्दिशः सर्वादर्शनादेवदेवताः ४ नभेतयंनगंतवैनिम्नंतर्थगणस्वताः पक्षराक्षतिश्चाम
पुरुहूयमपराजितः ८ ततः पाकसुतोदेवाजयंतशतिविक्रमः रथेनाद्भुतकल्पेनसंग्रामेसाभ्यवर्तत ७
ततस्तेत्रिदशाः सर्वेपरिवार्यशचीसुते रावणस्यसुतंयुद्धेसमासाद्यप्रजघ्निरे ८ तेषांयुद्धंसमभव
त्सदृशंदेवरक्षसां महेन्द्रस्यचपुत्रस्यराक्षसेंद्रसुतस्यच ९ ततोमातलिपुत्रस्यगोमुखस्यसरावणिः
सारथेपातयामासशरान्कनकभूषणान् १० शचीसुतस्यापितथाजयंतस्तस्यसारथिं तेचापि
रावणिः क्रुद्धः समन्तात्समविध्यत ११ सहित्रुद्धयसमाविष्टेबलीविस्फारितेक्षणः रावणिः शक्र
तनयंशरवर्षैरवाकिरत् १२ ततोनानाप्रहरणान्शितधारान्सहस्रशः पातयामाससंक्रुद्धः प
रमेसेयुद्धरावणिः १३ पातनीसमसलप्रासगदाखड्गपरश्वधान् महांतिगिरिशृंगाणिपातयामास

रावणि ११८

ओं॰ गॉ॰ गो॰टी॰ ९९

।३। प्रथितमनालोकाभूदयस्तजातास्त्वनमः संजज्ञेरावणाप्युत्रमायायेतिशेषः ।१५ तंप्रावीस्ततंहितेतिशेषः ।१९ विपर्ययस्तंविशीर्णपरिथा
वतपर्ययथावत ।१ तेनजयंतमातामहेनयुलोम्ना ।१ येनसापावीउत्पादितेतिशेषः ।२० प्रनाशामदर्शनंव्यथितात्र्यतपवाप्रहृष्टाः

ततः प्रवृत्ताव्यथिताः लोकाः संजज्ञेवतमस्तथा तस्यरावणपुत्रस्यपाशत्रुसैन्यानिनिघ्नतः ।१५ ततस्त
दैवतंवलंसर्वंतमसेनशचीसुतं बहुप्रकारमस्वस्थमभवच्छरपीडितं ।१६ नाभ्यजानंतवान्योन्यंर
क्षोदेवतास्ववातनत्रतत्रविपर्ययस्तंसमेतान्यथावत ।१७ देवादेवान्निजघ्नुस्तेराक्षसान्राक्षसास्तथा
तमस्यात्तमसाछन्नाव्यद्रवन्नपरेतथा ।१८ एतस्मिन्नंतरेवीरःपुलोमानामवीर्यवान दैत्येंद्रस्तेन
तंरक्षपाचीपुत्रोपवाहितः ।१९ संगृह्यतंततदौहित्रंप्रविष्टःसागरंतदा आर्यकःसहितस्तस्यासी
त्पुलोमायेनसाशची ।२० ज्ञात्वाप्रणाशंतंतदाजयंतस्याथदेवताः अप्रहृष्टास्ततःसर्वेव्यथि
ताःसंप्रदुद्रुवुः ।२१ रावणिस्त्वथसंक्रुद्धोवलैःपरिवृतःस्वकैः अभ्यधावतदेवांस्तान्महेंद्रंचैव
महायशाः ।२२ दृष्ट्वाप्रणाशंपुत्रस्यदैवतैश्चविद्रुतं मातलिमाहदेवेशोरथःसमुपनीयतां ।२३ स
तुदिव्योमहाभीमःसज्जएवमहारथः उपस्थितोमातलिनावाह्यमानोमहाबलः ।२४ ततोमेघा
रथेतस्मिन्नताडितामहाबलाः अग्रतोवायुचपलानीडपरमनिस्वनाः ।२५ नानावाद्यानिवाद्यंतगं
धर्वाश्चसमाहिताः ननृतुश्चाप्सरोगणानिर्याते त्रिदशेश्वरे ।२६ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां

विमाः ।२१ विद्रुतंपलायनं ।२२ ततंद्रस्यतदृष्ट्वारोहणानेतरंवायुचपलावायुप्रवर्तिताः ।२५ वाद्यतम्रवाद्येनसमाहिताःगगनेप्रहृष्टाः ९९ २९

132 युद्धान्प्रयुद्धस्यानात सम्प्रयाविरातत्तूष्णीमास १२ जंभकर्णास्त्रितियुद्धस्य युद्धादिमसंगेनैकदिनमपिज्ञागराणामित्यतोज्ञायतेनाना
प्रहरणोद्यतः उद्यतनानामहरणाः केनाभ्यपद्यतकेनयुद्धंकृतवानितिनिवाज्ञायतापितामासेसर्वेणाप्यसमध्यतेत्यर्थः १४ अपिचमह

निर्गच्छतस्तस्य पाकस्य परुषः पवनो ववौ भास्करो निष्प्रभश्चैव महोल्काश्च प्रपेदिरे २८ पतत्सिंह
तेस्मृरोटपाग्रीवः प्रतापवान ग्रारोहरथंदिव्यंनिर्मितं विश्वकर्मणा २९ पन्नगैः समहाकाये
वेष्टकेलोमहर्षणैः पंषाविश्वासवातेन प्रदीप्तमिवसंयुगे १० दैत्यन्निशाचरैश्चैव समरथः परिवा
रितः समराभिमुखोवादिव्योमहेन्द्रासोभ्यवर्तत ११ युद्धं तं वारयित्वा तु स्वयमेव व्यवस्थितः सोपिदु
ष्टाह्विनिष्क्रम्य बाणैः समुपाविशत १२ ततोयुद्धं प्रहृष्टं तं सबाणोपादसैःसह शस्त्राणि वर्षतां ते
षामेघानामिवसंयुगे १३ जंभकर्णास्तु दृष्ट्वा नानाप्रहरणोद्यतः नाज्ञायततदावाजम्युद्धंके
नाभ्यपद्यत १४ दंतैः पादैर्भुजैर्हस्तैः शक्तितोमरमुद्गरैः ततैनैव संक्रुद्धस्ताडयामासदेवता १६
सुतक्रुद्धैर्महाघोरैः संनाम्याथनिशाचरैः प्रयुद्धस्तेश्चसंग्राममेदनःशस्त्रैः निरंतरं १८ ततस्तद्वार
स्तैःस्वप्रयुद्धं स्समरुङ्गणैः रणोविद्धांतितं सर्वे नानाप्रहरणास्तदा १० केविद्विनिहताकृताश्छिन्नी
रणानां नियमो पिनास्तीत्याह दंतैरिति १५ प्रयुद्धः कृतप्रकृष्टयुद्धः १९ समरुङ्गणैर्देवोरितिशेषः १० कृत्ताश्छिन्नाः केविन्मा

पवनवेगैर्वेगैः

समभीत्ले वाहनेषु सस कास्वस्थितनामी
देहाद्धि हनेभ्यो नियमितदेहास्त्रापिवाहनेषवस्था कापवस्थिता इत्यर्थः १८

श्री॰
रा॰
टी॰
८२

133 ततेदेवाहरथ्यानिति ३९ रथादीन्बाहुभ्यांसमालिंग्यविष्टब्धाः केचिद्व्यथिताः मूर्छिताः कालेनमूर्छिताः उत्थिताः मम्रिरेमृताः ४ वि
त्रकर्मइवेतस्संथिरार्थः यथास्मिन्मायानिर्मितंविचित्रकर्मश्चाश्चर्यकरंसंप्लवोरणसंमर्दश्चाभातिस्म ४१ सर्वंहितमसाहृतेउभयथा
रथ्यास्तागोवरात्तुष्टाश्चनागास्तुरथोस्तथा पिस्तुमारान्वराहाश्चपिशाचवदनानपि ३९ तान्समालिं
ग्यबाहुभ्यांविष्टब्धाः केचिद्व्यथिताः देवैस्तुशस्त्रसंभिन्नाः मम्रिरेचनिशाचराः ४० चित्रकर्मइवाभा
तिसर्वेषांरणसंप्लवः निहतानांप्रमत्तानांराक्षसानांमहीतले ४१ शोणितोदकनिस्यंदाकाककंक
प्रसमाकुला प्रवृत्तासंयुगमुखेशस्त्रग्राहवतीनदी ४२ एतस्मिन्नंतरेक्रुद्धोदशग्रीवःप्रतापवान्
निरीक्ष्यतद्बलंसर्वंदैवतैर्विनिपातितं ४३ सर्वंप्रतिविगाह्याशुप्रवृत्तंसैन्यसागरं त्रिदशान्समरेनि
घ्नन्शक्रमेवाभ्यवर्तत ततःशक्रोमहच्चापंविस्फार्यसुमहास्वनं यस्यविस्फारनिर्घोषैःस्तन
न्तिस्मदिशोदश तद्विकृष्यमहच्चापमिंद्रोरावणमूर्धनि पातयामाससमशराग्निपावकादित्यवर्चसः
तथैवचमहाबाहुर्दशग्रीवोनिशाचरः शक्रंकार्मुकविभ्रष्टैःशरवर्षैरवाकिरत ४५ प्रयुध्यतोरथ
घतयोर्बाहोर्वर्षैःसमंततः नाज्ञायततदाकिंचित्सर्वंहितमसावृतं ४८ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेसप्तविंशः
रथर्षहतनसर्वदिकच्छादनेनेतिभावः अध्यायः २७ दृष्ट्वाततस्तांस्त्रिदशान्हता:१ ततस्तमसिसंजातेसर्वेदेवचरान्तसा

९८

१३५ परसैन्यसंपातेनावघात् तावत्संग्राममध्येन परसेनामध्ये मार्गेण यस्व ४ अथ यापरि सर्वैषां परिष्टादित्यार्थः ५ अथ देवसेनामध्ये प्रवेशा
कथं भविष्यतीति निविषण्णो सारथिं प्रत्युवाच ह द्विः खल्विति हि द्विवार अब्रवीमिति कथेनेनन यसीति शब्दः ७ अथ रिमिन देवसेनायां अन्तस्

इन्द्रस्य रावणश्चैव रावणिश्च महाबलः तस्मिंस्तमोजाल हते मोहमीयुन तिरयः २ सत्तहृष्टो बले
सर्वे रावणिनिहतेन तेन क्रोधमभ्यागमत्तीव्रं महानादं च मुक्तवान् ३ क्रोधात्सूतं च युद्धर्षः स्पन्दन
स्थमुवाच ह परसैन्यस्य मध्येन यावदन्तो नयस्व मा ४ अथैव त्रिदशान्सर्वान्विक्रमैः समरे स्वयं ना
नाशस्त्र महासारैर्नयामि यमसादनं ५ अहमिन्द्रं वधिष्यामि यमं वरुणम् एव च त्रिदशान्विनिहत्या
शु स्वयं स्थास्याम्यथोपरि ६ विषादो नैव कर्तव्यः शीघ्रं वाहय मे रथं द्विः खल्वहं ब्रवीमि यदा यावदन्त
न स्वयं मे ७ अयं स नन्दनो देवो यत्र वर्तामहे वयं नय मामथ तत्रैव तमुदयाय च वर्तते ८ तस्य तद्व
चनं श्रुत्वा तुरगान्स मनोजवान् आदिदेशाथ शत्रूणां मध्ये नैव च सारथिः ९ तस्य तं निश्चयं ज्ञा
त्वा शक्रो देवस्त्वरस्तदा रथस्थः समरस्थस्तान्देवांश्चाक्यमथाब्रवीत् १० सुराः शृणुत मद्वाक्यं य
न्मावन्मम रोचते जीवन्नेव दशग्रीवः साधु रात्रौ निगृह्यतां एष ह्यति बलः सैन्ये रथेन पवनोजसा
गमिष्यति प्रहृतोर्मिः समुद्र इव पर्वणि न

उच्चैर्यवादाह अयमिति नन्दनमारभ्योदयपर्वतं नान्तं मे नातिष्ठतीति भावः ८ ९ १० ११

अ॰ रामा॰ उटी॰ ८८

135 यथावल्लोनिरुद्धेहवृननिरोधेसतिमयात्रैलोक्यंभुज्यते एवमस्यपापस्यनिरोधस्त्रैलोकारसमर्थममकमेमृज्ञेनरोचतेइत्यवी
दितिपूर्वेणासंबंधः १४ ततोन्येनदेशेरावणावतिन्तदेशादन्यदेशेरावणासमज्योनिवृत्तस्यानादिनाशहंतुमशक्यताप्रुवः स्थितिति

यथावल्लोनिरुद्धेहवृत्रैलोक्यंभुज्यतेमया एवमेवस्यपापस्यनिरोधोममरोचते ततोन्यदेशमास्थाय
शक्रः संत्यज्यरावणं अयुध्यतमहाराजबालसायानयनेरतो १५ उत्तरेणाददशग्रीवः प्रविवेशानि
वर्तकः दक्षिणेनतुपार्श्वेनप्रविवेशशतक्रतुः १६ ततः सयोजनशतंप्रविष्टोराक्षसाधिपः देव
तानांवलंसर्वंशरवर्षैरवाकिरत् १७ ततः शक्रोनिरीक्ष्याथप्रनष्टंतुस्वकंबलं न्यवर्तयदसंभ्रांतःस
मावृत्यदशाननं १८ एतस्मिन्नंतरेनादोमुक्तोदानववालसैः हाहताःस्मइतिग्रस्तंदृष्ट्वाशक्रेणरा
वणं १९ ततोमायापिणामहामायोरावणिःक्रोधमूर्छितः तत्सैन्यमतिसंक्रुद्धः प्रविवेशसुदारुणं २०
ततोरथंसमास्थायग्रामीयस्तुपतिंप्रवाः प्रविवेशससंरब्धस्तत्सैन्यंसमभिद्रवत् २१ ससर्वादेव
तास्त्यक्त्वाशक्रमेवाभ्यधावत महेंद्रश्चमहातेजानापश्यच्चसुतंरिपोः विमुक्तकवचस्तत्रघ्यः
मानोपिरावणिः त्रिदशैःसमहावीर्यतेचचारचकिंचत २२

अयोजनेनमापायेनसंप्ययका १५ उत्तरेणाप्रविशेदवषोनामितिशेषः अनिवर्तकः प्रतिवर्तितं १६ दशाननंन्यवर्तयदित्यन्वहेतवर
संभ्रांतः अमावृत्यतिभावः १८ तत्सैन्यंदेवसैन्यंपुरस्थित्वादेसेनाजयस्यानशक्यत्वान्मायाश्रियते तामितिसमभिद्रवत्सममभि

दा॰ [illegible] दिग्विजयः २१ [illegible] ८८

136 स्वसैन्यमभितोनयत् स्वयसैन्यपार्श्वमनयदित्यर्थः २२ महेन्द्रइतेनबलान्नीयमानं दृष्ट्वा विद्यावानपि इंद्रः येनएवनाणिमायया नीयतेसत
दृष्ट्वा तेनतत्किंचितिवुत्रुक्रुशः २३ युद्धेदर्शनस्य इति युद्धदर्शनस्य यतिच्छेदः अंतर्हितएवाब्रवीदित्यर्थः दर्शनेमहेंद्रनानाशमियति

मन्मालितस्समासाद्यतांतताद्विपिनाणरोनमेः महेन्द्रबाणवर्षाणाम्भूयएवाभ्यवाकिरत् २४ ततस्सक्रो
द्धंसक्रोविससर्जवसारथिं ऐरावतंसमारुह्यास्सगयामाससरावणं २५ सतत्रमाययाबलवान्महेंद्रस्तपाः
घांतरस्तका इंद्रमायापरिवितिमेहकृतासमयाद्ववच्छरैः २६ सतंयदापरिश्रांतमिंद्रजित्तदावाणैः त
देनंमाययाबध्वास्वसैन्यमभितोनयत् २७ तंतद्दृष्ट्वाबलातेननीयमानंमहारणात् महेन्द्रममरास्सर्वे
किंन्वस्यादित्यचिंतयन् २८ दृश्यतेनसमावीरणकजित्समितिंजयः विद्यावानपियेनेंद्रोमायया
यहृतोबलात् २९ एतस्मिन्नंतरेक्रुद्धाः सर्वेसुरगणास्तदा रावणंनिम्मुखीकृत्यशरवर्षैर्वाकिवाकि
रन् ३० रावणस्तुसमासाद्यआदित्यांश्चवसूंस्तदा नपारशाकसंग्रामेयोद्धुंशत्रुभिरर्दितः ३१ सतं
दृष्ट्वापरिम्लानंप्रहारैर्जर्जरीकृतं रावणःपितरंयुद्धेदर्शनस्थाब्रवीदिदं ३२ आगच्छतातगच्छामोरण
कर्माणिवर्ततां जितंनोदि ततस्स्वस्थामगवतज्वरः ३३ अहंहिसुरसैन्यस्यत्रैलोक्यस्यवयःप्रभुः

भावः ३२ हेतातआगच्छामः स्वपुरमितिशेषः रणकर्मनिवर्ततांनिहतमस्त्वसमाममस्त्वित्यर्थः कृतोनिहतिस्तत्राह नोस्माकंजितंज
यः संहृतः भावेनिष्ठास्तजयस्ते

औ· रा·उ· टी ८८

137 रणाद्विगतः विगतरणः १० रात्रस्मान्विससर्ज स्वभवनं प्रतीति शेषः ४ इत्यार्षे उत्तरकांडे एकोनत्रिंशः २९ अथ वत्सरोगां दमोचनमि

यथेष्टं भुवनलोकानां त्रिर्दशानामतिमोजसा वृथा किं ते श्रमेणेह युद्धमद्य तु निष्फलं २५ ततस्ते दैवतग
णाति हृष्या रणकर्मणः तच्छ्रुत्वा रावणो वाक्यं शक्रहीनः सुरागताः २९ अथ स रणाद्विगतः स महौजा
स्त्रिदशानियुः प्रथितो निशाचरेंद्रः स्वसुतवचनमाहृतः प्रियैतः स्वमनु निशास्य जगाद चैव सूनुं
अतिबलसदृशैः पराक्रमैस्त्वमतुलवंनगरमितो वत यदयमतुलबलस्त्वया चैव त्रिदशपतिः प्रति
दृशास्थ निर्जिताः २८ नयरथमधि रोप्य वासवं नगरमितो व्रज सेनया वृतस्त्वं अहमपि तव पृष्ठतो द्रु
तं सह सचिवैरनुयामि हृष्टवत २९ अथ स बलवृतः सवाहनस्त्रिदशपतिं परिगृह्य रावणिः स्व
भवनमभिगम्य वीर्यवान्कृतसमरान्विससर्ज राक्षसा इत्यार्षे रामायण उत्तरकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः २९
जिते महाबले नित्य बलैः रावणस्त्वतेन वै प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लंकां सुरास्तदा १ तत्र रावणमासा
द्य पुत्रभ्रातृभिरावृतं अब्रवीद्गगने तिष्ठन्सामपूर्वं प्रजापतिः २ वत्स रावण तुष्टोस्मि पुत्रस्य तव सं
युगे अहोस्य विक्रमोदार्यं तव तुल्योऽधिकोपि वा ३ जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं स्वतेजसा

दासावमंतं च जितेसति १२ अहोस्येति संधिरार्षः तव तुल्यः पक्षः इति शेषः ३ त्रीन्लोकानाजेष्यामीति या प्रतिज्ञा कृता सा सफला जाता ५५ ८८

138 तन्मुच्यतो त्रिदशानां वशे स्थापितवानतावता एवार्थस्य तत्संपाद्यवानिति भावः अस्य मोचनार्थाय प्रयच्छेद भीष्टं दिवौकसः किं प्रयच्छंतु तत
हृदेति शेषः ९ सर्वामरत्वं सर्वतो निमित्तात्सर्वस्मिन्नपि काले मरणाराहित्यमतः एष प्राणिनां नास्ति ११ तास्माणिनश्चाहयास्तिणरतिमहौजसा
भूतानि पादाः १० भूयो नावतितवा अथवा सर्वामरत्वासंभवे शतक्रतुविमोचनेन स्पात्मिनाथा मे सिद्धिः कीर्तिता साध्यता ११ तदेवा

बलवान्दुर्जयो युद्धे बभूव विष्णुरेव वा तत्समः यं समाश्रित्य ते राजन्स्थापितास्त्रिदशा वशे ८ तन्मुच्यतो
महाबाहो महेंद्रः पाकशासनः किं वास्य मोचनार्थाय प्रयच्छेत दिवौकसः ९ अथाब्रवीन्महात्मे
जा रुद्रजित्समतिर्जया अमरत्वमहं देव वृणोमि येष मव्ययते १० ततोऽब्रवीन्महातेजा मेघनादं प्रजा
पतिः नास्ति सर्वामरत्वं हि कस्यचित्प्राणिनो भुवि ११ यदिणश्रुत ष्वदेवा भूतानां वा महौजसा श्रुत्वा
पिताः महेंद्रेना क्रमिंद्रजित्सर्वमणामयं अथाब्रवीत्स तत्रस्थं मेघनादो महाबलः श्रूयतां वा भवेत्सि
द्धिः शतक्रतुविमोचणे ११ ममेष्टं नित्यशो हव्यैर्मंत्रैः संपूज्य पावकं संग्राममवतर्तुं च शत्रुनिर्जय
कांक्षिणः १२ अश्वयुक्तो रथो मह्यमुत्तिष्ठेत्तु विभावसोः तत्स्थस्यामरणं स्यान्मे एष मे निश्चितो वरः १३

हृतमेष्टमिति तदा मे स्याद्विनाशानं नान्यदेवत्वेभ्यः तत्परं ममेष्टमिति निग्रिमेणसंबंधः नित्यशो नियमेन मंत्रैः तत्सर्वकं हव्यैः पावकं संपूज्य
शत्रुनिर्जयकांक्षिणः संग्राममवतर्तुं प्रवेष्टं वाञ्छतो मम मा अश्वयुक्तो रथो विभागः सोऽमुत्कालमुत्तिष्ठेत् तत्स्थस्य तस्मात्तदुत्थितिष्ठतो ममा
मरता वस्या देवमेष मे निश्चितो वरः १२ १३

उ॰
रा॰
टी॰ ७

131 तस्मिन्सांग्रामिकयाकोपे दितं यज्ञ्यहोमं समाहार्य हं तस्मिन्नसमाप्ते यदि युध्येयं तर्हि ऊर्यान्तदा मे विनाशः स्यादिति शेषः सित
वयः ॥१४ लोकविलक्षणक्रियया यं मे वरलाभः स्यात्तत्राह सर्वो हीति ॥१५ भ्रष्टाम्बराणां देवानां द्युतिर्यस्य सः ॥१६ हे शतक्रतो एवमिदा
नीं शोचयति शोचः तादृशो भवान्पुरा सुदुष्कृतं किमकरोति स्म कस्मात्कृतवानसि ॥१८ ननु किं मया कृतं तत्राह अमरेन्द्रेति वर्णा

तस्मिन्नप्यसमाप्ते च जप्यहोमे विभावसो युध्येयं देवसंग्रामे तदा मे स्याद्धि नाशनं ॥१४ सर्वो हि तप
सा देवब्रह्मणा त्वरमतांउमान् विक्रमेण मया त्वेतदमरत्वं प्रवर्तितं ॥१५ एवमस्त्विति तं चाह वाक्यं दे
वपितामहः मत्कस्य इन्द्रजिता शक्रो गतास्त्रिदिवं सुराः ॥१६ एतस्मिन्नन्तरे रामदीनो भ्रष्टाम्बरद्युतिः
इन्द्रश्चिन्तापरीतात्मा ध्यानतत्परतां गतः ॥१७ तं तु दृष्ट्वा तथाभूतं प्राह देवः पितामहः शतक्रतो किमु
पुरा करोति स्म सुदुष्कृतं ॥१८ अमरेन्द्र मया बुद्ध्या प्रजाः सृष्टास्तथा प्रभो एकवर्णाः समाभाषा एकर
पाश्च सर्वशः ॥१९ तासां नास्ति विशेषो हि दर्शने लक्षणेपि वा ततोहमेकाग्रमनास्ताः प्रजाः स
मचिन्तयं ॥२० ततो मया रूपगुणैरहल्या स्त्री विनिर्मिता हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् ॥२१
यस्या न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता अहल्येत्येव च मया तस्या नाम प्रकीर्तितं ॥२२

देहकान्तिः एकविधदेहकान्तयः समाभाषाः समवचनाः एकरूपाः समानवयोवस्थाः ॥१९ दर्शने कृते लक्षणेपि वर्णादौ ॥२०
तासां विशेषार्थं किंचिदेवमवेकस्थाप्रयुक्त परस्परं वैलक्षण्यं द्योतयिष्यति ॥२१ तत्प्रभवः ॥२२

140 कसैषाभविष्यतिभार्य्येतिपोषः २४ स्यात्ताधिकतयादेवाधियतिन नूपाधिकस्यानया म्याहेतवनाविनापिमद नूमतिंममैषायती
निजानीषे २५ निर्याति पुनः सतपिता २६ स्वैंधनितेहृयतेतयोविषयासि हिंयत्तात्स्पर्शितामार्यातनद्त्ता २२ दशाभागेवस्था

निर्मितायांवदेवेंद्रतस्मान्नार्धास्मर्षभ भविष्यतीतिकस्यैषाममचिंतात्ततोभवत २४ तेनपाकृत
दानांत्रीजानीषेमनसाप्रभो स्यात्ताधिकतयापत्नीममैषेतिपुरंदर २५ मायमात्मासमभूत्तातगौत
मस्यमहात्मनः स्यत्त्वावहनिवर्षाणीतेननिर्यातितावह २६ ततस्तस्यपरिज्ञायमहास्थैर्यंमहा
मुनेः ज्ञातात्तपसिसिद्धिंचयत्सर्वेस्पर्शितदानदा २० सतयासहधर्मात्मावसतेस्ममहामुनिः स्रा
सचित्तराणादेवास्तगौतमेदत्तयानदा २८ तेंकुहृत्विहधर्मात्मागतात्तस्याश्रमेमुनेः हृष्ट्वांश्च
तदातांसोदीनामग्निशिखामिव २९ सात्वयादर्शितशक्रकामार्तेनसमममुता हृष्ट्वेवंत्तदातेनब्र
ह्मर्षिपरमर्षिणा ३० ततः क्रुद्धेनतेनासिशमःपरमतेजसा गतोसियेनदेवेंद्रदशाभागविपर्ययं ३१
यस्मान्नीधर्षितापत्नीत्वयावासवनिर्भयात् तस्मात्त्वसमरेशक्रशत्रुहस्तंगमिष्यति ३२ अयंतुभाव
दुर्बुद्धेयस्त्वयेहप्रवर्तितः मानुषेष्वपिलोकेषुभविष्यतिनसंशयः तत्राधंतस्ययः कर्तात्वय्यंगति
मेदृशेपंस्तथैभपलस्याविपर्ययंवेधनहूपांविपरीतावस्था ३१ अयंतभावः जारभावः इत्यर्थः मानुषेष्वपिमास्त्रायिकारिष्वपिभव
तिराजस्त्वदोषादिमर्थः ३३ तत्राधर्मानयोजातरयोमावेनपापस्मकतीतत्वपुरुषापापस्यादेनिपतिष्यतितयाधर्मावरास्थिरम् २४

श्री: रा.वा. उ.टी. ७१

141 नकेवलंतंवैवास्थिरत्नमपितस्मैत्याह दिसोपिइवःस्थिरोनभविष्यतिमध्येमध्येभ्रंशादितिभावः २५ विनियंसत्तेताद्रूपाभावः २९ यस्मा
त्वमनवस्थितातस्मात्देवतावत्कालंतमेकैवद्रूपवतीतियस्मिंतंतन्नभविष्यति २० किंतत्तावकंसुंदररूपसेवाःप्रजागामिष्यति य

यस्त्वयस्त्वस्तवेदंःस्याद्भ्रुवःसनभविष्यति पुष्पाणापोमयासक्तेऽत्यसौत्वंतदाब्रवीत् २५ तोतभा
र्यास्तनिर्भोत्स्यब्रवीत्सुमहातपाः ऊर्विनोनेविनिधं------समर्पीयतः २९ रूपयोवणासंपन्नाय
स्मात्वमनवस्थिता तस्माद्रूपवतीलोका----भविष्यति २० रूपंचतेप्रजाःसर्वानमिष्यन्तिनसं
शयः यत्तदेकंसमाश्रित्यविभ्रमोयमुपस्थितः २८ तदाप्रभृतिभूयिष्ठंप्रजारूपसमन्विता
सात्वंप्रसादयामासमहर्षिंगौतमंतदा २९ अज्ञानाद्धर्षितावित्रत्वद्रूपेणदिवौकसा नकाम
काराद्धिविप्रर्षेप्रसादंकर्तुमर्हसि ५० अहल्ययात्वेवमुक्तःप्रत्युवाचससोत्तमः उत्पत्स्यतिमहा
तेजाइक्ष्वाकूणांमहारथः ५१ रामोनामश्रुतोलोकेवनंचाभ्युपास्यति ब्राह्मणार्थेमहाबाहु
विष्णुर्मानुषविग्रहः ५२ तंद्रक्ष्यसियदाभद्रेततःपूताभविष्यसि सहिपावयितुंशक्तस्त्वया
यद्दुष्कृतंकृते ५३ तस्यातिथ्यंचकृत्वावैमत्समीपंगमिष्यसि वत्स्यसित्वंमयासार्धंतदाहिव
रवर्णिनि ५४ एवमुक्त्वामहर्षिराजमाममस्वमाश्रयं त------------ ५५
नयस्मादेकमेकस्यंतद्दयमाश्रित्यायर्यंविभ्रमःकायविकारउपस्थितः प्रव्रतंद्र्ष्यतेतियोषः २८ २९ ५० ५१ ब्राह्मणार्थेविष्वा ७१

श्रीराम

१४२ नान्येननाम्नेतेह ते तेनेत्यर्थः ४७ कृपयाकेनचेत्स्तोन्वायत्तामिष्टेपिदेवानांनयज्ञेषुभिकारइतिजैमिनिमतं तत्रप्रमादादितिनिरूपतंप्राक् ४९
अथास्माघंघस्मारितोसीतियद्वदगस्त्येनोक्तंतत्सत्यंमयाद्दष्टमितिसत्यमेवागस्त्येनोक्तमितिरामप्रतिविभीषणेनोक्तंफ़ तेनवमेविभीषणा

पतेनंग्रहणेशक्रोर्थानोनाम्नेनवासवः शीघ्रंवैजयज्ञंतंवैस्मवंसमसमाहितः ४८ पावितस्तेनयज्ञे
नयास्मसेत्रिदिवंततः पुत्रश्चनवदेवेंद्रनविनष्टोमहारणे ४८ नीतः सन्निहितश्चैवयाधकेनम
होदधौ पतच्छ्रुत्वामहेंद्रस्ययज्ञमिष्टाचवैस्मव ४९ पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशाच्च देववाद्
पतदिंद्रजितोरामबलंयत्कीर्तितंमया ५० निर्जितस्तेनदेवेंद्रःप्राणिनोन्येतुकिंपुनः आश्चर्यमिति
रामश्चलक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा ५१ अगस्त्यवचनंश्रुत्वावानराराक्षसास्तदा विभीषणस्तुरामस्य
पार्श्वस्थोवाक्यमब्रवीत् ५२ आश्चर्यंस्मारितोस्म्ययत्पूर्वंहष्टंपुरातनं अगस्त्यंत्वब्रवीद्रामः स
त्यमेतच्छ्रुतंवमे ५३ एवंरामसमुद्भूतोरावणोलोककंटकः सपुत्रोयेनसंग्रामेजितःपाकशासने
सुरः ५४ इत्यार्षेउत्तरकांडेत्रिंशःसर्गः ३० ततोरामोमहातेजाविस्मयात्पुनरेवहि उवाचप्रणतो
वाक्यमगस्त्यंमुनिसत्तमं १ भगवन्राक्षसः क्रूरोयदाप्रभृतिमेदिनीं पर्यटन्किंतदालोका

भगवाटितिपूर्वः ५२५४ इतिश्रीरामायणोपनितालोकेउत्तरकांडेत्रिंशःसर्गः ३० अथरावणपराजयकथनंततः इतिविस्मयात् भ
गवान्अगस्त्यादेवेभवश्रवणजोविस्मयतरः व १ लोकाः मनुष्यलोकप्राणिनः शून्याः भूरशून्याः २

ॐ
रावा॰
उत्त॰
७२

143 नदेवह राजेतिराजात्त्रियः राजमात्रः प्रतिज्ञःकेवलप्रभुः ३ अतो ग्रुण्यवा विद्यमानतापवहतयोर्यावीर्यरहताः वीर्यवत्तेपिवराक्षेवं
तिकृताय्स्हह्वोन्टपतितिर्जितार्तिवत्समीतिशेषः ४ प्रसन्नकेनापित्तत्रियेणाडरात्मनः कृथ्येपरायत्तोताउजातरतिभावतोराम
स्यामर्षंहष्टागस्त्यस्यमद्रासः सदासानिपितामहस्थतमेसावस्मार्ईश्वरग्राग्निप्रधानेशेर्यादिदत्रगुणारुद्धं स्वर्गप्रदेशप्रसरासरेत

राजा वा राजपुत्रो वा किं न दानात्रकस्मनः यर्षणां बत्रनप्रामोरावणोरात्तसेश्वरः ३ अताहोहत
वीस्तेर्यवमवः पृथिवीश्वरः बहिष्कृताः वरास्तैश्चबहुनिर्जितताःन्टपः ४ राघवस्य वचःश्रुत्वा
अगस्त्यो भगवान्टषिः उवाच रामं प्रहसन्पितामह इवेश्वरं ५ इत्येवं बाधमानस्तु वार्थि वाधमं
ववाररावणो राजा पृथिवी पृथिवीपते ६ ततो माहिष्मतीं राम पुरीं स्वर्गपुरीप्रभा संप्राप्य यत्र सां
निध्यं सदासीद्धव्यरेतसः ७ तत्यथासीन्टपस्तस्य प्रभाहव्यरेतसः अर्जुनो नाम यत्राग्निः शरकुंडे
शयः सदा ८ तमेव दिवसं सोथ हैहयाधिपतिर्बली अर्जुनो नर्मदां रंतुं गतः स्त्रीभिः सहेश्वरः ९
तमेव दिवसं सोथ रावणस्तत्र आगतः रावणो राक्षसेंद्रस्तु तस्यामत्यानपृच्छत १० कार्जुनोन्टप
तिः शीघ्रं समाख्यातुमर्हथ ११

सः माहिष्मत्यां सानिध्यमग्नेर्निमित्तं संथाणामतिर्थः ७ तस्याग्नेः प्रभावात्प्रसादात्तवमरेतसोग्नेस्तत्रा आसीत्सप्रजान्नुनराजवेलायामग्निः
शरकुंडेशरासेत उद्देवसतिशत्रूणामभिचारार्थंशरयतिरस्त्रतःकुंतिप्रसेनिहतोनरसंथः तमेव दिवसं यस्मिन्दिने यत्र गतस्य

नवद्विकेशनमदंजितकेरायामाः ॥ ५ ॥
७२

१५५ रात्तमपतिं प्रतिमहीपतेरसान्निध्यं प्रभुवत्पौराणाम्मुखादितिशेषः १२ प्रयमत्स्रपुरादितिशेषः प्रभ्रंमहामेघमिवाविष्ट्याकाशसंवद्धंतेना
मप्युत्संचलंमेदिनीमज्ञानमिवाद्रिरोद्धतमिव १४ सहस्रशिखरोपेताग्रनेकसंख्यायुतप्रयातमवटोमध्यः ततःप्रतिनेरुद्रके ःसाहहा

रवणोपिमनवप्राप्तोयुद्धेप्सुर्वरेणह ममागमनमप्रेग्यपुष्पाभिःसंनिवेषतो इत्येवंरावणोक्तास्ते
ममात्याःसर्वविषयाश्रितः १२ प्रभुवत्रातमपतिमसान्निध्यंमहीपतिः कृत्वाविश्रवसःपुत्रःपौराणा
मप्येवंगतं १३ प्रयस्त्वागतोविंध्यंहिमवत्सन्निभंगिरिं सतमभ्रमिवाविष्टः मज्ज्ञातमिवमेदि
नी १४ प्रपश्यपद्दावणोविंध्यंमालिखितविवांबरं सहस्रशिखरोपेतंसिंहाध्युषितकंदरं प्रपतं
पतितैःशीतैःसाट्टहासमिवांबुभिः देवदानवगंधर्वैःसाप्सरोभिःसकिन्नरैः १६ स्त्रीभिःक्रीड
मानैश्चस्वर्गीभूतंमहोच्छ्रयं नदीभिःस्यंदमानाभिःस्फटिकप्रतिमंजलं १७ फणाभिश्चलजिह्वा
भिरनंतमिवविष्टितं उत्क्रामंतंदरीवंतंहिमवत्सन्निभंगिरिं १८ पश्यमानस्ततोविंध्यंरावणोनर्म
दांययौ चलोपलजलांपुण्यांपश्चिमोदधिगामिनीं १९ महिषैःसृमरैःसिंहैःशार्दूलर्क्षगजोत्तमैः
उष्णाभितप्तैस्तृषितैःसंक्षोभितजलाशया २० चक्रवाकैःसकारंडैःसहंसजलकुक्कुटैः सारसैश्चा
समोप १९ स्फटिकप्रतिमजलेस्पंदमानाभि मदामत्तैःहस्तिभिःसमामाहृता २१ सुद्धद्भूमकृतोत्तंसावक्रवाकयु
नदीभिकृतावलजिह्वाभिः फणाभिरुपलक्षितमनंतमिवविष्टितेग्क्रामतंऊर्ध्वंयामवोत ७ चलानियस्पाल्ता १९ प्रयतनर्मदास्त्रीवेत

कृतकृत्य ... (left margin, illegible)
१२

(right margin:) ग्रसवाचारामधिकृत्यसिंहविनिर्गतानि ... पाद्मे
१२ ... गलिनकृत्वो ...

ॐ
रेवा॰
उ॰टी॰
७३

145 जलानामवगाहे सलिलस्पर्श रूपगुणो यस्याः सा २२ नर्मदां गांगेयमिति प्रख्याय प्रशस्य अनेन नर्मदायास्तु हृन्नापनाशकत्वं ननु तटस्थ
तशिवप्रतादेर्माहात्म्यफलत्वं च सूचितं गंगायाः सर्वांगस्पर्श इव सविते २९ सलिलेन सविलासं तन्मयं २० वंद्यावाचरति प्रार्थयति स्मेपदे २८ २९ न

पृष्ठे रेवावनौ लिंगं गीजलफेनामलं शुभं को जगावलाहसंस्पर्शी फलं तलस्तु मे वद गौण २३ पृच्छका
दवरूह्यास्तु नर्मदां सरितां वरां इष्टाम्भिव वरां नारीमवगाह्य दशानन: २४ सततस्याः पुलिने रम्ये सना
नामुनिनिषेविते उपोपविष्टः सचिवैः सार्धं रात्र्यां स पुंगवः २५ प्रख्यायत नर्मदां सौख्यं गांगेयमिति वा
वणः नर्मदादर्शनेहृष्टां मामवामदशानन: २६ उवाच सचिवांस्तत्र सलिलेन्द्र कसारणौ पद्मरपि
महस्त्रेण जगत्कृते वर्कावेनै २७ तीक्ष्णातापकर: सूर्यो नभसो मध्यमास्थित: मामासीनं विदित्वैव
चंद्रायति दिवाकर: २८ नर्मदाजलशीतश्च सुगंधिश्रमनाशन: मद्भयादनिलोप्येष वात्यसौ
सुसमाहित: २९ इयं चापि सरिच्छ्रेष्ठा नर्मदा शर्मवर्धनी नक्रमत्स्यविहंगोर्मिः सभयेवांगनास्थिता:
नद्भवंते तता: प्राज्ञैः रपीड्य समेष्टाय चेंदनस्य समैनैवरुधिरेणाभ्युदिता: तेयथमवगाहध्वं नर्म
दां शुभां सार्वभौमस्माद्यादत्ता गंगामिव महागजा: ३२ अस्यां स्नात्वा महानद्यां पाप्मनो विमोक्ष्यथ
पुरुमप्यहमपुलिनेपारवर्यसमप्रभो ३३ स्वेषामहारेणानकैः करिष्यामि करावरौ वैवमस्मकास्त्र
क्रोदिगुक्ता दुर्मेयो यस्यामः ३०-३१ अवगाहध्वस्नाहेऊल ३२ सर्वभौमस्मा द्वा: सार्वभौमनामकदिग्गजादय: महायशस्तिपा ७३

146 रात्तसेंद्रोदेवगजारैस्तैः वामनाद्यादिग्गजाः गंगाइवमहागजैरि(भसं)पिरार्थिः ३५ रावणास्यबलाद्यैरावणाकर्ह्कशिवपूजार्थं ३२ रावणेंऽजलिंनियमेनेश्वरं शतिकृताजलिनद्भृतीवसाभिन्नार्घ्योदीर्घाः मतिमंतः प्राणपाकारवतोवलाश्वरात्तसाः ४१ तत्रतत्रस्मनीयते श्रुति

समहोदरशुकसारणानर्मदांविजगाहिरे रात्तसेंद्रगजैस्तैस्तदोभिन्नानर्मदानदी ३५ वामनांजनपद्मा

द्यैर्गंगाइवमहागजैः ततस्तेरात्तसास्तानानर्मदायामहाबला ३६ उत्तीर्यपुष्पाण्याजह्रुर्बलयेरावण

स्यतु नर्मदापुलिनेहृष्टेशुभ्राभ्रसदृशप्रभे ३७ रात्तसैस्तमुहूर्तेनकृतःपुष्पमयोगिरिः पुष्पोपप

न्नेतेहंतेरावणोरात्तसेश्वरः ३८ प्रवतीर्णोनदींस्नातुंगंगामिवमहागजः तत्रस्नात्वाचविधिव

ज्जप्त्वाजप्यमनुत्तमं ३९ नर्मदासलिलात्तस्मादुत्ततारसरावणः ततःक्लिन्नोबरंमुक्त्वाशुक्लवस्त्रसमा

वृताः ४० रावणंप्रांजलिंयांतमन्वयारात्तसातमः तद्गतीवशमापन्नामूर्तिमंतःइवाचलाः ४१

यत्रयत्रचयातिस्मरावणोरात्तसेश्वरः जांबूनदमयंदिव्यंतत्रतत्रस्मनीयते ४२ बालुकविध्यम

ध्येतुतल्लिंगंस्थाप्यरावणः अर्चयामासगंधैश्चपुष्पैश्चामृतगंधिभिः ४३ ततःसतामार्तिहरंवि

भुंवरंवरप्रदंचंद्रमयूखभूषणं समर्चयित्वासनिशाचरोजगौप्रसार्यहस्तान्प्रणनर्तचाग्रतः ४४

देवसंपूजार्थंरात्तसा ४१ नल्लिंगंजांबूनदमयंतिमप्रजालिंगंपैश्वर्यंकामनयादिनलिंगपूजारावणस्यपैश्वर्यकामस्यसौवर्णलिंग

पूजायांस्तेत्रश्लोकेः ४२ जगौसमानोस्यर्थः ४४ इतिश्रीरामायणेउत्तरकांडेएकत्रिंशःसर्गः ३१

147 नर्मदेति ५ निर्मलं तज्जलं कार्तवीर्यभुजैरासक्तं संबंधनं प्राप्य प्रतिस्रोतः प्रविश्य वाहं प्रतिकूलमिति यावत् प्रधावति ५ झषसंस्तरः झषा
मतनतस्तलनेकमार्गाणो मितं ऋषिगणाकृतः ६ संप्रेषितं वरावणमतीतिशेषः ७ प्रपप्रतेयस्पृति ससागरोद्गारः चंद्रोदयकालकसम
द्रापरिदृष्टाः तेनदिक्षु समुद्गानयस्तन्समीटादेशे विपरीत प्रवाहा क्रियंत इति प्रसिद्धाश्चिमतमार्गेणऽर्वामार्गाप्रविश्य प्रवर्धतं सैमं

ॐ· रावा· अ॰ ७४

नर्मदापुलिने यत्र रात्रौ सेंदः सदारुणः पुष्पोपहारं कुरुते तेन स्माद्देशाद्दहन्तः १ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो
माहिष्मत्याः पतिः प्रभो क्रीडते सह नारीभिर्नर्मदातोयमाश्रितः २ तासां मध्यगतो राजा राजा
वनद्यार्जुन करेणूनां सहस्रस्य मध्यस्थ इव कुंजरः जित्वा सहस्रबाहूनां सहस्रेणा तमेवलं रु
रोधनर्मदावेगं बाहुभिर्बहुभिर्वृतः कार्तवीर्यभुजासक्तं तज्जलं प्राप्य निर्मलं कूलोपहारं कुर्वा
णा प्रतिस्रोतः प्रधावति ५ समीनतक्रमकरः सगुल्मकुशसंस्तरः सनर्मदंभसो वेगः श्राहुका
लेर्वावभौ ६ सवेगः कार्तवीर्येण संप्रेषितस्वांभसः पुष्पोपहारं सकलं रावणस्य जहार ह राव
णोऽहं समानमतं मत्तत्र्यानियमं तदा नर्मदापप्रपते कांता प्रतिकूला यथा प्रिया ८ पश्चिमेन ततं तं
दृष्ट्वा सागरोद्गारसन्निभं वर्द्धतं ससं वेगं पूर्वामाशां प्रविश्य पत ९ ततोऽनुयातो राक्षसेनास्वभावं पर
सोवेगं दृष्ट्वा प्रतिकूला कांतां प्रयस्वि नर्मदा पप्रपति सोमसन्वयः पूर्वमाशां प्रविश्य पद इति पाठे रावणः इति शेषः तस्य किं यदृढे
वहद्धिरिति निर्णीयार्थः सिनिभावः ९ ततः पूर्वदिशि तस्मात्स्वविस्पती नवपाठाद्युक्तः कतकसंसतस्य १०

मिश्रितं तिर्यक्कोणगतात्र यमपदा वाचीतत्री

७४

१४८ सव्येतरकरांगुल्यादक्षिणहस्तांगुल्या पीडयित्वा अन्वेषणद्योतकोऽभिनयं कृत्वा मिश्रुरन्वेषमदिशत् व्योमांतरगतो ग्राकाशमार्गगौ ११ पश्ये
तामपश्यंता १२ मेदिनीपादसहस्रेण रुंधनं गिरिवास्थिते ५५ ९ ० रोधवतरुध्यानेनेमीनिरोधः सेतस्तहृदित्यर्थः क्रीडयापयति

सव्येतरकरांगुल्यास्यशान्तासोदशाननः वेगप्रभावनमन्वेष्टुंसोदिशच्छुकसारणौ ११ ततोराक्ष
संदिष्टौभ्रातरोशुकसारणौ व्योमान्तरगतौवीरौप्रस्थितौयथायमानुवौ १२ यूथयोजनमात्रंतत्र
तातौव्रजनीचरौ पश्येतां पुरुषंतोयेक्रीडंतंसहयोषितौ १३ वृहत्सालप्रतीकाशंतोयव्याकुल
मूर्धजं मदरक्तांतनयनंमदव्याकुलचेतसं १४ नंदीवाहुसहस्रेणरुधंतमिमचेदिनीं १५
गिरिर्धंतं गिरिपादसहस्रेणशास्तरुधंतमिमचेदिनी १५ वालानांवरनारीणांसहस्रेणसमावृतं
समदानांकरेणूनांसहस्रेणेवकुंजरं १६ तमद्भुततमंदृष्ट्वाराक्षसौरावणस्यतौ नर्मदातोयवक्षः
प्राक्रीडापर्यंतियोषितः १७ तेनवाहुसहस्रेणसनिरुद्धजलानदी सागरोद्वारसंकाशान्
दुगवान्सृजतेमुहुः १८ इत्येवंभाषमाणौतौनिशम्यशुकसारणौ रावणोऽर्जुनइत्युक्त्वासयुयो
युद्धलालसः २० अर्जुननामिमाखेतस्मितावणोरादृसाधिपं चेदः

युमार्थः १८ १४ निशम्यदृष्ट्वार्जुनं
नइत्युक्त्वाग्रसमीवंविधिसामर्थ्यासंभवयुक्ता २० २१

[illegible]

149 सरक्तमुक्ष्टतः रक्तविंदुसहितो रावः शब्दः सहस्रदेवरावणामपस्यानेन सहैवैकवर्ं वनैः कृतः रक्तवर्षकमेघानोसहस्रदावोयुमात
श्रुतिकनकः २२ पप्पतेपप्पतिस्म ८५ इत्येवं वसमाणमक्रूरेणा २५ मुर्जुनमंत्रिणोव्यगोत्क्या रावणानिदंतिमुहस्मादिहरावणाव

रा० वा० उ० ७४

सहस्रदेवक्तेतोरावः सरक्तपृषतोघनैः महोदरमहापार्श्वप्रमुखात्तशुकसारणैः २२ संहृतीरावसेंद्र
स्ततमागायमवार्जुनः प्रदीर्घेणैवकालेन सततदारा दत्तमोवली २३ तेनमंदाहृदंभोममाजगामा
र्जुनप्रभः सतत्रस्त्रीपरिवृतंवासिताभिरिवाद्विपं २४ नरेंद्रपप्पतेराजाराद्वसमानोनतदार्जुनं सरोषा
द्वत्तनायानो रावसेंद्रो बलोद्धतः २५ इत्येवमर्जुनामपस्यानाहगंभीरयागिरा प्रमात्याः क्षिप्रमाख्या
तहेहयमपप्पपवे २६ सद्वार्थेसमनुप्राप्तो रावणोनामनामतः रावणस्यवचःश्रुत्वा मंत्रिणोध्या
र्जुनस्यते २७ उत्तस्युः साधुहास्तेवरावणाबाक्यमब्रुवन् युद्धस्यकालोविज्ञातः साधुभोसाधुराव
ण २८ यः स्त्रीवस्त्रीमतेवेवयाद्धुमत्स्नहसेत्स्य स्त्रीसमवगतंयमेयाद्धुमत्स्नहमेत्स्य २९ तमसा
घदशग्रीवक्ष्मतारजनीत्वया युद्धाम्युद्धान्त्वयधस्तिखस्तातमसममर्जुनः ३०

यासाधुसमयस्यहस्यकालेविज्ञातः यस्त्वीवंमदपानमत्तंस्त्रीगतंस्त्रीगोष्ठीगतंसाधुसमयगेपाहुम्भुगत्सहसेउक्तमेवस्पष्टंपुनरा
हस्त्रीसमवगतमितियमस्यकालोविज्ञातः २९ स्वभावेनाहरत्तमसेवतिश्रयदिवसेयुद्धविलिखितमसबसहमयुष्मतारत्याहति

७५ शोकः शुद्धान्तेषमेषु ... ३:३

150 हैहयस्तस्मात्समाहूय पदिवा प्रथ्यवानेतराय दियुद्धे तदास्मात्सुद्धेति पार्थ अर्जुनेन युद्धं प्राप्स्यसि ११ हलहलेति शाद्वानुकारः अनुयात्रा अनुचारा मंत्रिण इत्यर्थः २२ कर्षणमायुधविशेषः सरावणान् रावणसहितान् मंत्रिणः दियंतो अर्जुनमंत्रिणो वभ्रुरिति शेषः २५

यदि वापि त्वरा तस्य युद्धे तस्मात्समाहूत नियात्यास्मान्वाणो युद्धमर्जुनेनोपयास्यसि २१ ततस्ते राव
णामात्यैरमात्यास्तेन रूपसत्तम सूदिताः प्रापिते युद्धे भक्षितास्च बुभुक्षितैः २२ ततो हलहलाश
ब्दो नर्मदातीरगो वभौ अर्जुनस्यानुयात्राणां रावणस्य च मंत्रिणां २३ इषुभिस्तोमरैः प्रासैस्त्रिशू
लैर्वज्रकर्षणैः सरावणानर्दयंतः समंतात्समभिद्रुताः २४ हैहयाधिपयोधानां वेग आसीत्सुदारुणः
कानेवीर्यं वलं कृत्वा तिहं तिस्मस्वतेजसा सनक्रमीनमकरसमुद्रस्येव निस्वनः रावणस्य तु तेमा
त्याः प्रहस्तशुकसारणाः २६ अर्जुनायत्तकर्म रावणस्य समंत्रिणः क्रीडमानाय कथितं प्रहस्तैर्भ
यविह्वलैः २० श्रुत्वा न भेतव्यमिति स्त्रीजनं स ततदार्जुनः उत्ततार जलात्तस्मात्गंगातोयादिवांजनः २८
क्रोधदूषितनेत्रस्तु स तदार्जुनपावकः प्रजज्वाल महाघोरो युगांतस्य पावकः २९ स तूर्णं तरमा
नकादे सहित सम्यक् सेवस्तनुआसीत् २५ समंत्रिसहितस्य रावणस्य २० स्त्रीजनं तं भेत दायवाहे मांगदो गदा अभिदुद्राव
अभिद्यस्मक्रो तिशेषायंत तो दिग्तः २८ अर्जुनरूपः पावकः करतितृपंक उक्तांगांतेप्रयलकाल २९ अभिद्रावयामास ५०

151 वाङ्विक्षेपकरणांवाङ्विभिक्षेयकरणाभ्रुसंपादनंयस्यास्तां गारुडंवेगंगरुडसदृशवेगं आपपातेवनेत्रविलिविनवानिमर्षः ५१
ॐ विंध्यपर्वतोकंसोकंमार्गमहंयास्थितइतियोरमणीकाक्या ५२ मुसलंप्रेषयनमुसलसंहारार्थंक्षिपन ५३ अग्न्याकापीडंअग्रेणाकण

रा॰ वा॰ वाङ्विक्षेपकरणांसमग्रम्पमहागदां गारुडंवेगमास्थायआपपातैवसोर्जुनः ५१ तस्यमा
उ॰ टी॰ र्गेसमारुह्यविंध्योकस्येवपर्वतः। स्थितोविंध्यइवाकम्पः प्रहस्तोमुसलायुधः ५२ ततोमु
७९ मुसलंघोरंलोहबद्धमहोद्यतः प्रहस्तःप्रेषयत्क्रुद्धोरणोसव्यथोन्तकः ५३ तस्याग्रेमुसल
स्याग्निरप्याकापीडसन्निभः प्रहस्तकरमुक्तस्यबभूवप्रदहन्निव ५४ आधावमानंमुसलंका
र्त्तवीर्यस्तदार्जुनः निष्पुणोवंचयामासगदयागतविक्लवः ५५ ततोहतेनतिवेगेन —— सोग
दयातदा नियोपतस्थितःशैलोवहिवज्रहतोयथा ५६ प्रहस्तंपतितंदृष्टामारीचशुकसारणाः
समहोदरधूम्राक्षाअपसृप्तारणाजिरात ५८ अपक्रान्तेष्वमात्येषुप्रहस्तेचविपातिते रावणो
भ्यद्रवत्तूर्णमर्जुनंनृपसत्तमं ५९ सहस्रबाहोस्तुयुद्धेविंशद्बाहोश्चदारुणं नृपराक्षसयोः
तत्रआरब्धंरोमहर्षणं सागराविवसंक्षुब्धौचलमूलाविवाचलौ ६०

शिशिखान्तसंनिभः ५४ मगतविक्लवः गतभयः ५५ पंचषोहापातेरुक्तयइत्येयायसा ५८ शैलइवस्थितोनियमान ५७ ६० ७९

152 वासितार्थेकवि ... णीनयापयोजनतायपुथातश्तिशेषः ५१ अशनिरवेभ्यः अशनियातपतिभ्यः पतिश्रुतिर्धनिः गदापार्थेर्गदापाणेः प्रतिध्वनिमत्तः ५५ अहितोसक्तिरावणोरसिसोदामिदीविद्युत विशेषणायोतामानानभश्ववरावणोगेगदाकांचनाभवरूपकाषित

वलाहृतेयथानासौवासितार्थेयथाहूषा मोहाविवनिनर्देतोसिंहाश्ववलोत्कटः ५१ ऋद्दकाला
विवक्रुद्धौतोतदागदतमार्जुनो परस्परंगदाभ्यांस्त्रताड्यामासतस्त्विषा ५२ वज्रप्रहारानवलाया
घारानिर्घोषिरे गदाप्रहारास्तानत्रसेहातेनरवादसा ५४ यथाशनिरवेभ्यस्तजायतेपतिश्रु
तिः तथातयोर्गदापार्थदिशःसर्वाःप्रतिश्रुताः ५५ अर्जुनस्यगदासातयात्यमानाविहितोरसि
क्वावनाभनमस्थरूक्रेविद्युत्सौदामिनीयथा ५६ तथैवरावणेनापिपात्यमानाङ्गदः अ
र्जुनोरसिनिर्भातिगदोल्कैवमहागिरौः ५७ अर्जुनःखेदमायातिनरावणसगणेश्वरः समासी
मवयोर्युद्धंयथापूर्वंवलीन्द्रव ५८ मेरोगिरिवदुःषायप्लवताग्रोविवक्रंजरी पार्श्वरेविनिघ्नतो
नरावणसमस्ततमा ५९ ततोर्जुनेनक्रुद्धेनसर्वप्राणेनसंगदा स्तनयोरंभतोमक्तारावणस्यमहा
रसि वरदानकृतत्राणासागदारावणोरसि उर्ध्वलोवयथावेगाद्धिधाभूतायततस्ततो सवर्जुन

वक्रश्तियावत ५९ नारावणसरणेश्वरःखेदमायाति ५८ मुखाशुष्यतदृषावयुध्यविस्पर्धः ५९ ६० उर्ध्वलेववलरसितेवयथावे
गात्सवेगोचितप्रहर्तसमर्थास्वयमेवद्विधाभूतातितानावपतत तत्रहेतुर्वरदानकृतत्राणेति ६१ अयासपेन अपरास्त्रावपवष्ट

गदाप्रतिपुस्तक ९४

153 साधीतिवादिनस्तस्ति दीर्घबाहवः ८५ आतपापाये वर्षाकाले ८८ सोत्सृजेति सिंधिरीर्षः सहैव तत्क्षवं तस्य सः ८५ आश्रमामेव ससमी
ओं॰ स विह्वलं तदा लक्ष्य दशग्रीवं ततोऽर्जुनः सहसोत्पत्य जग्राह गरुत्मानिव पन्नगं ८१ स तं बाहुसह
रा॰उ॰ स्रेण बलाद्गृह्य दशाननं बबंध बलवान् राजा बलिं नारायणो यथा ८४ बध्यमाने दशग्रीवे सिद्ध
टी॰ ३ चारणदेवताः साधीतिवादिनः पुष्पैः किरंतर्जुनमूर्धनि व्याघ्रो मृगमिवादाय सिंहराडिव कुंजरं
रराम हैहयो राजा हर्षादंबुदवन्मुहुः ८९ प्रहस्तस्तु समाश्वस्तो दृष्ट्वा बद्धं दशाननं सहसा राक्ष
सां क्रुद्धः अभिदुद्राव हैहयं ८० नक्तंचराणां वेगस्तु तेषामापततां तु भो उद्धतया आपाये पयसोदाना
मिवांबुभौ ८८ मुंचमुंचेति भाषंतस्तिष्ठ तिष्ठेति चासकृत् मुसलानि च शूलानि सोत्ससर्ज तदा रणे
अप्राप्तानेव तान्प्राप्य असंभ्रांतस्तदार्जुनः आयुधान्यमरारीणां जग्राहारिनिसूदनः ९० ततस्तैरेव र
क्षांसि दुर्धरैः प्रवरायुधैः भित्वा विद्रावयामास वायुरंबुधरानिव ९१ राक्षसांस्त्रासयामास कार्तवीर्या
र्जुनस्तदा रावणं गृह्य नगरं प्रविवेश सुहृद्वृतः ९२ स कीर्यमाणः कुसुमाक्षतौघैर्द्विजैः सपौ
रैः पुरुहूतसन्निभः ततोऽर्जुनः संप्रविवेश तां पुरीं बलिं निगृह्येव सहस्रलोचनः ९३ अत्र कोऽत्रिंशः ३२
पराभवं नागतामेवातरित्तस्यामिवामरीं तांतामायुधातिरावणग्राहिकरव्यमितिरिक्तकं रैराक्ष्मजयाह ९१२ अत्र कोऽद्वात्रिंशः ३२ ९१

१५४ अथ पुलस्त्येन रावणमोचनं रावणेति १ कंपमानः अन्तकं यथा युज्यमानः २ मनः संपातविक्रमः मनस्तुल्यगतिः ३ अमरावतिसं

रावणग्रहणात्तत्र वायुग्रहणसंनिभं ततः पुलस्त्य शुश्राव कथितं दिवि दैवतैः १ ततः सुतकृतस्ने
हात्कंपमानो महाधृतिः माहिष्मतीपतिं द्रष्टुमाजगाम महाद्विजः २ स वायुमार्गमास्थाय वायु
तुल्यगतिर्द्विजः पुरीं माहिष्मतीं प्राप्तो मनःसंपातविक्रमः ३ सोमरावतिसंकाशां हृष्टपुष्ट
जनावृतां प्रविवेश पुरीं ब्रह्मा इंद्रस्येवामरावतीं ४ पादचारमिवादित्यं निष्पतंतं सुदुर्दृशं त
तस्ते प्रतिभिज्ञाय अर्जुनाय न्यवेदयत् ५ पुलस्त्य इति विज्ञाय वचनात् हैहयाधिपः शिरस्यं
जलिमादाय प्रत्युद्गच्छत् तपस्विनं ६ पुरोहितोस्य गृह्यार्घं मधुपर्कं तथैव च पुरस्तात्प्रययौ राज्ञः
शक्रस्येव बृहस्पतिः ७ ततस्तमृषिमायातमुद्यंतमिव भास्करं अर्जुनो दृश्य संभ्रांतो ववंदेंद्र इ
वेश्वरं ८ स तस्य मधुपर्कं गां पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च पुलस्त्यमाह राजेंद्रो हर्षगद्गदया गिरा ९
अद्यैवममरावत्या तुल्या माहिष्मती कृता अद्याहं तु द्विजेंद्र त्वां यस्मात्पश्यामि दुर्दृशं १० अद्य
मे कुशलं देव अद्य मे कुशलं व्रतं अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः यत्ते देवगणैर्वंद्यौ वं
देहं चरणौ तव ११ इदं राज्यमिमे पुत्रा इमे दारा इमे वयं ब्रह्मन्किं कुर्मः किं कर्म माज्ञापयतु नो भवा

काशां अर्वाक् ह्रस्वः ४ सुदुर्दर्शं सितः मार्थः प्रसन्नाय ह्यस्यामंत्रिणो वा ५ प्रत्युद्गच्छत् समदगच्छत ६ ईश्वरं वत्सः ८ शिवं कुशलं पुलस्त्यो

श्री॰ रा॰ उ॰ ७८

155 यस्य रावणस्य १५ पुत्रकस्य महीयबालस्य यशः पीतस्य यं नाम वरा वरा निदिसे वं त्रैलोक्ये विश्रुवितं १६ न किं हि हृव ऊचे किं तक्रियाकिव
लम्व नरमितिमिव मोचैवप्रहृष्टवत् अस्य पुत्रेमा प्राथितवातिमिसंभेवऊः सन् १७ अहिंसकं क्षेपरस्य हिंसाप्रतिनिवारणमाथनं अग्निके

नैवं हो बुजपुत्रावत्तणा वंद्रननिभाननं अतुलं तेवलं येण दशग्रीवस्त्वया जितः १४ भयाद्यस्यापति
ष्टेतानिष्कंदौ सागरानिलौ सोयं रुधेनयावद्धः पौत्रो मे रणदुर्जयः १५ पुत्रकस्य यशः पीतं ना
म विश्राविततया मद्याक्यायाच्यमानो यमवत्सदशानने १६ पुलस्त्याज्ञापरस्त्वाथतकिंच
न वचोब्रवीत्: मुमोचैव पार्थिवीद्रोरावणं संप्रहृष्टवं १७ सतंप्रमुच्याविदशारिमज्ज्ञनः प्रपूज्यादि
व्याभरणस्त्रगंवरैः अहिंसकं सख्यमुपेत्य साग्निकं प्रणम्य तं ब्रह्मसुतं गृहं ययौ १८ पुलस्त्येनापि
संत्यक्तो रावणः स प्रतापवान् परिष्वक्तः कृतातिथ्यो लज्जमानो विनिर्जितः पितामहसुतश्चा
पि पुलस्त्यो मुनिपुंगवः मोचयित्वा दशग्रीवं ब्रह्मलोकं जगाम ह २० एवं स रावणः प्राप्तः कार्त
वीर्यात्प्रधर्षणं पुलस्त्यवचनाच्चापि पुनर्मुक्तो महाबलः २१ एवं बलिभ्यो बलितः संति राघवनं

अग्निसाक्षिकं तत्सहितं पुलस्त्येनापि संयुक्तः गच्छतं कामित्यनुज्ञातः अपितस्य व यथातिथ्यः अर्जुनेनीति शेषः बलिभ्योपि बलिनामं १८
निरस्य स्वीविविज्ञानादिनाशयः श्रेयस्तेनैव परिस्मिन वत्तायनकार्या २२

156 इत्यार्षे उत्तरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः ३३ शृणु सम रावणस्य वालिदर्शनं श्रुतिर्विस्मयः कृतः । पुलस्त्येन निर्मोचितार्जुनसकाशात् प्रापितेन प्रजयिता विसर्जितः
वानरभवनं निर्वेदरहितः कृतः तस्यार्थः १ युद्धेद्ध्यति युद्धानिमित्तमाह्वयति स्मार्थः २ वानरामात्याः वालिसचिवाः तानाहता
एकस्तावा पितास्ते वानरभ्यवराजः सुग्रीवश्चोवाच ४ किमर्थं त्वमिदानीमाहूतवानसि इति तेनाभ्युक्तो वालिवासोऽहं दाता मम नितिशेषः ५ ततस्त्वं

इत्यार्षे रामायणे उत्तरकाण्डे त्रिंशः ३३ अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो राक्षसाधिपः चचार पृथिवीं स
र्वामनिर्विण्णस्तथाकृतः १ राक्षसं वा मनुष्यं वा शृणुते यं बलाधिकं रावणस्तं समासाद्य युद्धे ह्वयति
दर्पितः २ ततः कदाचित् किष्किन्धां नगरीं वालिपालितां गत्वाह्वयति युद्धाय वालिनं हेममालिनं ३ ततस्तु वान
रामात्यास्तारस्तारापिता प्रभुः उवाच वानरो वाक्यं युद्धप्रेप्सुमुपागतं ४ राक्षसेन्द्र गतो वाली यस्ते प्र
तिबलो भवेत् कोऽन्यः प्रमुखतः स्थाता तव पापकः प्लवंगमः ५ चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः संध्यामन्वा
स्य रावण इदं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकं ६ एतानस्थिचयान् पश्य ये तु शंखवन् पाण्डराः यु
द्धार्थिनामिमे राजन् वानराधिपतेजसा ७ यद्वामृतरसः पीतस्त्वया रावण राक्षस तदा वालिनमा
समुद्रेभ्यः चतुर्भ्यः समुद्रेभ्यः संध्यां समयकर्तव्यं देवतां वन्द्य सादयतदेतेन वा जीवितं ८ पश्येदानीं जगद्विश्रममिदं विश्व
रूपाः मत्वा समस्याध्यानात् इदं मुहूर्तं शुभं सत्त्विन्मुहूर्ते आयाति ९ तेनते युद्धतया ग्रामिमिताहर्पतानीति ७ यद्वेति यद्यपि च यद्यपि स्तन र सः
पीतो भवति तदापि तथापि वालिनमासाद्य न तव जीवितं तदनं तत्समीपगाम न पर्यन्ते ८ जगद्विजिं सर्वो ग्रब्धभूतरसं वालिने पराजितं भेते भ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

157 तावंतारादीतिर्थ्यः॥ संध्योपासनतत्परं संध्याकार्यं यद्ब्रह्मध्यानं तत्परं॥ निःशब्दः यदंतिः शब्दः पदविक्षेपो यस्मिन् क्रिया यातया॥ पापा-
भिप्रायकं तं सिंहो वा सिंह इव॥ जिघृक्षमाणमित्यादि रिमेवमिति संतो वालिनो विचारः॥ द्रक्ष्यंति देवादयः इति शेषः ममांकस्थं क-
क्षस्थमित्यर्थः। स्रस्तं स्रस्तमानातिकुरुकारांबरं स्रंवस्तंवयसानंगरुडस्येति ग्रंकस्थमित्यनुकर्षः। नैगमान्वैदिकान्वा अस्यादयो हि स्वय-

सततार्ववितिर्भर्त्सयामास वणो लोकरावणः। पुष्पकं तत्समारुह्य प्रययौ दक्षिणार्णवं॥ तत्र हेमगि-
रिप्रख्यं तरुणार्कनिभाननं। रावणो वालिनं दृष्ट्वा संध्योपासनतत्परं॥ पुष्पकादवरुह्याथ राव-
णोंजनसंनिभः। ग्रहीतुं वालिनं तूर्णं निःशब्दपदमव्रजत्॥ यदृच्छया तदा दृष्टो वालिनापि स
रावणः। पापाभिप्रायकं दृष्ट्वा चकार न तु संभ्रमं॥ शशमालक्ष्य सिंहो वा पन्नगं गरुडो यथा
न चिंतयति तं वाली रावणं पापनिश्चयं॥ जिघृक्षमाणमाद्यैनं रावणं पापचेतसं। कक्षावलं-
विनं कृत्वा गमिष्यामि त्रीन्महार्णवान्॥ द्रक्ष्यंत्यरिं ममांकस्थं स्रस्तोरुकरांबरं। लंबमानं दशग्रीवं
गरुडस्येव पन्नगं॥ इत्येवं मतिमास्थाय वाली मौनमुपास्थितः। जपन्वै नैगमान्मंत्रांस्तस्थौ पर्वतराडिव॥
तावन्योन्यं जिघृक्षंतौ हरिराक्षसपार्थिवौ। प्रयत्नवंतौ तत्कर्म ईहतुर्बलदर्पितौ॥ हस्त-

प्रतिभातसकलवेदाः जयन् दृष्ट्वा अध्यायन्॥ तत्कर्म ग्रहणकर्म॥ हस्तग्राहं हस्तेन ग्रहणमभिप्रायं वनयथा दशग्रीवेन मन्त्रासु क्रमेण पादाश-
ग्रेन यस्मादायान्तस्तानामपरान्स्तुतिर्वा पिनर्हि गवलोकनं नरहितेनापि हस्तग्राह्यामिति यद्रावणा यादशग्रीवेन ता हशमेनेत्यर्थः। सुरस्त्वोनरुडः॥ ७४

158 मुमोत्वयिष्यवहतिमोत्तशह्यातनक्रोतिर्यपितानरवमाणाःक्रोशेत। २२ अशक्रंवंतरतिपरं २५ यतःपर्वतंद्राग्रपिकालिमार्गस्याक्रमतस्मो
मक्षाणीतिविभ्रजीवनप्रष्प्तः प्राणितस्यमार्गोवक्रामतीतिकिंवक्तव्ये २९ अपक्षिगणसंपातानयावताकालेनकलीगच्छतींताकालेनप
त्तिगतोयणप्राप्यास्सागरान्क्रमशोगच्छतितिशेषः संध्याकालेसभाः संध्याकालेध्येयदेवताचपेवक्ष्मवदततष्मातवान् २८ मतावणाः
कत्वस्थरावणासहितः २९ तस्मिन्संध्यामुपासित्वास्नात्वेत्यादिदक्षिणसमुद्रतटेपिजटेपिजयदेवरामान्मोचानिस्कृतः समुद्रवत

गृहीतकामंतेग्रहत्यत्वसौमीश्चांहविः त्वमपातवेगेनक्रतावकतावलेविते ११ तंवपीड्यमाने
तविततंनविमंडः जहारावणावालीपवनस्तोयदंयथा १२ अथतेरात्तसामामपाह्रियमाणादशा
ननं ममोत्वयिषवोवालिरवमाणाअभिद्रुताः अन्वीयमानस्तैवालीभ्राजतेवरमध्यगः अन्वीय
मानोमेघौघैरंवरस्थइवांशुमान् १४ तेशक्नुवंतःसंप्राप्तंवालिनंराक्षसोत्तमः तस्यवाहूरुवेगेनप
रिश्रांताव्यवस्थिताः वालिमार्गादपाक्रमन्पर्वतेन्द्रापिगच्छतः किंपुनर्जीवितप्राप्त्याविहंगमोत्तम
प्राणिनः १९ अपक्षिगणसंपातान्वानरेंद्रोमहाजवः क्रमशःसागरान्सर्वान्संध्याकालमवंदत १८ सं
पूज्यमानोयातस्तुसचरैःखचरोत्तमः पश्चिमंसागरंवालीआजगामसरावणः स्मिन्संध्यामुपासि

त्वापिशतःसंध्याकालस्यउपास्यंदेयंतत्रमिलित्वातिस्मइतात्मकस्यमध्येचतः समुद्रतस्यवक्षेदेनकिंचिःपुत्रदारान्नतिष्ठतिइतिवाप्यं
यत्नतस्यदक्षिणस्यसमुद्रशैच्चपश्चिमस्तानमनतरेअपोहिष्टादिमंत्रैर्मार्जनंपूर्वसमुद्रेप्रदीसवंसंध्यावंदनशेषानुष्ठानंत्वानंचततःसंध्याम
त्वास्तत्विकिरितिकतकतोयादयस्तजयवेगमान्मयज्ञानितिदक्षिणसमुद्रस्यानकरोक्ताविहस्यतेमुद्रक्तेरीत्यासाचसंध्याकालेगायत्र्यर्थ

159 वासववासयं वासवि: ३२ प्रहसन्निति मां नित्यं दृष्ट्वा रामास्वयमेव प्रग्रहवं प्रामहरति नो षाम्प्रहारस्तु ३४ प्रासादितः कदिति देवं प्रापितः ३०

ओं
रा॰ उ॰
टी॰
८॰

वाङ्मयेनानसाहसंवञ्जमानोमहाहरि वायुवन्नमनोवन्नजगामसहपाञ्जुगाः ३० उत्तरेसागरेसंध्या
मुपासित्वादशाननं वहमानोगमहाशाली पूर्ववेसमहोदधिं ३१ नवापिसंध्यामन्वास्यवानरःसहसे
श्वरः किष्किंधामभितोगृह्यरावणाइनरागमत् ३२ वनखोपसमद्देशसंध्यामन्वास्यवानरः रामि
तिवा—वावप्रहसन्रावणमुद्रः ३३ विस्मयंतमुमोचाथस्वकक्षात्कपिसत्तमः कुतस्त्वमित
मिदंवचनमब्रवीत् ३४ वानरेंद्रमहेंद्राभंराक्षसेंद्रोसितावणः गृहीत्वैरहंसंप्रामःसवाद्यासादित
स्त्वया ३५ अहोबलमहोवीर्यमहोगांभीर्यमेवच येनाहंपशुवद्गृह्य भ्रामितश्चतुरोर्णवां ३६ एव
मश्रांतःवीरःशीघ्रमेववानरः मांचैवोद्वहमानस्तुकोन्योवीरभविष्यति ३७ त्रयाणामेव
भूतानांगतिरेषास्लवगम मनोनिलसुपर्णानांनात्रवा—प्रसंशयः ३९ सोहंदृष्टबलस्तुभ्यमि
च्छामिहरिपुंगवः त्वयासहचिरंसख्यंसुस्निग्धंपावकाग्रतः ४० दाराःपुत्राःपुरंराष्ट्रंभोगाच्छादनभो
जनं सर्वमेवाविभक्तंनोभविष्यतिहरीश्वरः ४१ ततःप्रज्वालयित्वाग्निंतावुभौहरिराक्षसौ भ्रा

भ्रात्रत्वनतप्रप्तातः सन्नोपवितसमानभावे १८३९ नम्पतव ४० नेप्राव्रयोः ४१

८॰

160 मागतेःसंहेतिशेषः ४४ धर्षितःवालिनारावणः यथापावकनिकटेभ्राताकृतःसौहृदंभावतयास्नेहःकृतः ४५ इत्यार्षेउत्तरकांडेचतुस्त्रिंश :३४
अथरावणाद्वालिनस्तयापिहनूमतोबलवत्त्वंमन्यमानेनरामेणमहाबलोहनूमान्सुग्रीवालिनंतदहतवानितिसंशयेनुत्तरमाहपृष्टश्चेतितदक्षिणा
शारक्षिणास्त्रिकप्रष्टश्चेतस्यस्यविवरणमिदमाहेति १ अतुलमनुपमंपताभ्यांपतयोःएतस्यार्थेचतुर्थीआर्षीपत्नयोर्बलेहनूमतातद्
भुजेनान्यस्यबलंवितर्कसौततसैन्नाहरिराक्षसौ किष्किंधांविशतस्तुहृष्टौसिंहौगिरिगुहामिव ४८ सततप्रमा
समप्रहितःसुग्रीवस्तुरावणः अमर्षेसेनागतेनीतस्त्रैलोक्योत्सादनार्थिभिः एवमेतस्यराघवंते
वालिनोभवदुत्तमं सौत्रानारावणात्कृतः धर्षितश्चकृतश्चाग्निसंधानापावकसंनिधौ ४५ बल
मप्रतिमंरामवालिनोभवदुत्तमं संयितापापविनिर्दग्धःशलभोवह्निनायथा ४८ इत्यार्षेउत्त
रकांडेचतुस्त्रिंशः ३४ अपृच्छततदारामोदक्षिणाशाश्रयंमुनिं प्रांजलिर्विनयोपेतश्चेदमाहव
चोर्थवत् १ अतुलंबलमेतद्वैवालिनोरावणस्यच नत्वेताभ्यांहनुमतासमंत्वितिमतिर्मम शौ
र्यंदाक्ष्यंबलंधैर्यंप्राज्ञतानयसाधनं विक्रमश्चप्रभावश्चहनूमतिकृतालयाः २ दृष्टैवसागरंवी
क्ष्यसीदंतींकपिवाहिनीं समाश्वास्यमहाबाहोयोजनानांशतंप्लुतः ४
लेनसमभित्यर्थः २ नकेवलबलमेवाधिकंकिंतुविद्दीत्याहशौर्यमितिदाक्ष्यंविप्रकारेनबलंशरीरंधर्षकनाष्प्रकंपताप्राज्ञताशी
घ्रकार्याकार्यनिर्णयःरतानयसाधनंराजनीतिक्रमत्र्यादनेरतानेव्रजणानाहृष्टेवेतिसागरंवीक्ष्यसीदंतींकपिवाहिनींदृष्टानोसमा

161 वंधानब्रह्मास्त्रवंधानज्ञानिकर्मणिहनूमतोदृष्टानिकालस्यमस्यैद्वादेश्मनस्यते ८ लंकाग्रामाविभीषणायदेयत्तेनप्रतिमर्थः ल
उ॰ क्ष्मणप्रशान्तिरोषपर्यन्तानयेन ९ तस्यानमहायश्रतिशेषः १० वीरुपशतिकारोतोहत्वावाचीकिमर्थंवालिवातेनेतिपाठस्सुग्रीवप्रि
रा॰
टी॰ धर्षयित्वापुरींलंकांरावणांतःपुरंतदा दृष्टासंभाषितावापिसीताह्याश्वासितातथा ७ सेनाग्रगामंत्रि
८१ सुताःकिंकरारावणात्मजः एतेहनुमतातत्रएकेनविनिपातितः ८ भूयोवंधाद्विमुक्तेनभाष
यित्वादशाननः लंकाभस्मीकृतायेनपावकेनेवमेदिनीं नकालस्यनशक्रस्यनविष्णोर्वित्तप
स्यच कर्माणितानिश्रूयंतेयानियुद्धेहनूमतः एतस्यवाहुवीर्येणलंकासीताचलक्ष्मणः प्राप्तामया
यानयश्चैवराज्यंमित्राणिवांधव हनूमान्यदिमेतस्मान्नाभवद्वानराधिपतेःसखा प्रवृत्तिमपिकोवेत्तुं
जानक्याःशक्तिमान्भवेत् १० किमर्थंवालिनश्चैतनसुग्रीवप्रियकाम्यया तदावैरेसमुत्पन्नेनदग्धो
वीरुधोयथा नहिवेदितवान्मन्येहनूमानात्मनोवलं यद्दृष्टवान्जीवितेष्टंक्लिश्यंतंवानराधि
पं एतन्मेभगवन्सर्वंहनूमतिमहात्मने विस्तरेणयथातत्वंकथयामरपूजित ११ राघवस्य----

यकाम्ययावालिघातेकिमर्थंनप्रवृत्तमर्थः पदच्छेदशेषपूर्णाभ्यांदृढतासैवसेवविवज्ञेतदावैरउत्पद्यौलसहनहोऽत्वंस्वयमेवरामकृ
तेतिनदहीतिनेवीवितेसाजीवितादपिप्रियपदं १२ हनूमपितेषदृष्टमेमतंसर्वंकथयस्वतः ८१

162 यद्बुद्धीर्वीतिस्यात्मनोबलंनजानातीत्येतत्तत्त्वलस्तिव १५ तद्देवाहमामोचेति १६ वाल्यतयावाल्यभावेनप्रज्ञानतेवेस्यर्थः प्रत्नेनोसते १७ नि
शामयस्तारासूर्यस्तवेरणास्वर्णः रूपामेरुः सावर्णमेरुः १९ परिस्रुतापरसिद्धा २० पालिम्पकतिभाभासप्राप्यग्रसनानवर्णाशस्तुतासुत

सत्यमेनतदृष्टपश्चद्धवीर्यविहन्मति नवलेविद्यतेतस्यारणणानोनमतोपरः १५ प्रमोत्तपार्थेशायस्वाद
तोस्यमुनिभिःप्रवाः ववेताद्विवलंसवेवलीसत्तविमर्दन १६ वाल्येनेतनयत्कर्मेहक्तरामममहावल
तत्रवेणीयितेशकास्मितिवाल्यतयासयते १७ यदिवास्यत्वभिप्रायःसंप्रोतेतववराचव समाधायमतिं
रामनिशामयवदाम्यहं १८ सर्वदानवरःस्वर्णःसमेरुर्नामपर्वतः यत्रराज्यंप्रशास्तिस्मकेसरीनाम
वैपिता १९ तस्यभार्यावभूवेष्टाअंजनेतिपरिश्रुता जनयामासतस्यांवैवायुरात्मजमुत्तमं २० पा
लिम्पकतिभाभासंप्रसूतेसंतदांजना फलान्याहर्तुकामावैनिष्क्रांतागहनेवरा २१ एषामातुर्वियोगा
त्तुतयावभृशार्दितः रुरोदशिशुरत्यर्थंशिशुःशरवणेयथा २२ ततोयत्रविवस्वंतंजपापुष्पोत्करोप
म दृष्ट्वाफललोभाच्चउत्पपातरविंप्रति २३ वालार्काभिमुखोवालोवालार्कइवमूर्तिमान् ग्रही
तुकामोवालार्कंप्लवतेवरमध्यगः एतस्मिन्प्लवमानेतशिशुभावेहनूमति देवदानवयक्षाणां

वती २१ शरवणेशस्तुकुमारस्वामीत्यर्थः शिशुभावेमास्तोवस्यायाहनूपतिस्रवमानेसति २३ विस्मयःसोमहानभूत् २४ ना

ॐ· रामा· टी· ८२

163 दोषज्ञो विद्वान्न भवतीत्यदोषज्ञस्तत्र हेतुः शिशुरिति २० सूर्यरथोपरि तन्न प्रदेशे यो ग्रनेन हनूमता परास्पृष्टः स्पृष्टो राजन्न सोमेंद्रस्ताम्रस्तः
स्तन्नयक्रांतः २२ हेवासवचंद्रार्कौ मम यथाकाले शुभत्तापनेयं शुभदोपनीयमिति नेनेति त्रुममामेदं तातदत्ते २४ संगाधारिणानाम्नगार
नगन्नुसवते वायुः स्वंतेषु ज्रमात्मनः सूर्यदाहभयाद्देस्ततुषारन्नुयथशीतलः २८ वज्रयोजनसाहस्त्रं
क्रामन्त्रेवगावोवरः पितुर्वस्याद्व---भास्कराभ्यासमागतः २९ शिशुरेषत्वदोषज्ञ इति मत्वा दिवाकरः
कार्यं चास्मिन्समायत्तमित्येवं न ददाह सः ३० यमेव दिवसं ह्येष ग्रहीतुं भास्करं प्लुतः तमेव दिवसं राहु
र्जिघृक्षति दिवाकरं ३१ अनेन च परामृष्टो राहुः सूर्यरथोपरि अपक्रांतस्ततस्त्रस्तो राहुश्चन्द्रार्कमर्दनः ३२
इंद्रस्य भवनं गत्वा सरोषः सिंहिकासुतः अब्रवीद्भ्रुकुटीं कृत्वा देवं देवगणैर्वृतं बुभुक्षापनयं दत्वा
चंद्रार्कौ मम वासव किमिदं तत्त्वया दत्तमन्यस्य बलवृत्रहन् अद्याहं पर्वकाले तु जिघृक्षुः सूर्यमागतः
तः अथान्यो राहुरासाद्य जग्राह सहसा रविं स राहोर्वचनं श्रुत्वा वासवः संभ्रमान्वितः उत्पपातासनं
हित्वा उद्वहन्कांचनीं स्रजं ततः कैलासकूटाभं चतुर्दंतं मदस्रवं शृंगारधारिणं प्रांशुं स्वर्णघंटा
ट्टहासिनं ३४ इंद्रः करीन्द्रमारुह्य राहुं कृत्वा पुरःसरं प्रायाद्यत्राभवत्सूर्यः सहानेन हनूमता ३५
धारिणं स्वर्णघंटाप्रहृतरणद्धासवंतं ३५ करीन्द्रं ऐरावतं अथातिरभसेनागाद्राहुरुत्सृज्य वासवं अनेन च स वै दृष्टः
अनेन हनूमता स हृदयदेशे सूर्यस्तंभ्रायात् ३६ अतिरभसेनातिवेगेनागात् वादपि पूर्वमिति शेषः अनेन हनूमता राहुः ३७ ८२

164 एकएवेदमहाशैलह्रदवह्नदत्तरमेवाक्मुखपोषइतिराहोसहन्नएकथ्यतं ॥५०॥ प्रयोवालिदितिंसर्वराऊदर्शनात्सर्वमेवायंराज्ञोःस्वरक्षितिः
क्षितः ॥५२॥ इदमपिमहात्फलमितिमत्वाहस्तिराजानपेरोपते ॥५३॥ हस्तानतातहस्तायान् ॥५४॥ वासमाहनुहतःशहस्तियान्पपाराहवुरि
ततःसूर्यसमुत्सज्यपाङ्गफलमवेदयच उत्पपातप्रनन्योमगृहीतंसिंहिकासुतं ॥५५॥ उत्सृजार्कसिंसं
हाममपृथावेगवंगामे प्रवेदेवंपराहूतोमामवपोषःपराङ्मुखः ॥५६॥ इदमाघोसमानस्तमानारसिंहि
कासुतः इदंइदंतिसेत्रासान्मड॒ रभाषत ॥५७॥ राहोर्विक्रोशमानस्यप्रागेवालक्षितेसर्वं एकवेद्राव
वमाभैषीरदमेतंतिषदये ॥५८॥ ऐरावतंततोदृष्टामहतदिदमित्यपि फलंतेहस्तिराजानमभिदुद्राव
मारुतः ॥५९॥ तथाप्यधावेतोनृपेममवतन्जिघृत्वा मुहूर्तमवहोर सिंहाद्युपरिभासर्वं ॥६०॥ एवमा
धावमानंतवनातिक्रुद्धःशचीपतिः हस्तानादतिमकेनमूलिपेनाभ्यताडयत् तस्मिंस्तयतितेवा
पिवज्रताडनविह्वलं त्रुक्रोधेंद्रायपवनःप्रजानामहितायसः ॥६१॥ प्रचारसंततमेघटस्यप्रजासु
तःशानःप्रभुः गुहांप्रविष्टासवसुतंशिशुमादायमारुतः ॥६२॥ विएमत्रावाघमावृतप्रजानोपरमा
निकोपात् ॥६३॥ प्रचारंदेहिसान्त्रहितभूतसचारंसमरहीसंदिष्यशुंतर्गतःप्रभुःसर्वजनस्तहितितिहृतिकर्मी ॥६४॥ रुरोधनिरुद्धस्वगते
प्रचारमकरोत् एवंविधार्थसदेवशकानेदृष्टोनाथयथैतिवासवोयथावर्षाएपाक्रमस्तहये ॥६५॥

श्री
रा॰
टी॰
८२

165 स्वाध्यायो वेदाध्ययनं वषट्कारो यागः निष्क्रियं संचाररहितं निरयस्थमिव दुःखितं प्राणिनः इत्यर्थः ५२ सहोदरेति महोदरं इत्येषा वे

वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वतः संधिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ५१ निःस्वाध्याये

वषट्कारं निष्क्रियं धर्मवर्जितः वायुप्रकोपात्त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाभवत् ५२ ततः प्रजाः सगन्धर्वाः

सदेवासुरमानुषाः प्रजापतिं समाधावन् दुःखिताः सुखमिच्छया ५३ ऊचुः प्राञ्जलयो देवमहोद

रनिभोदराः त्वया तु भगवन् सृष्टाः प्रजानाथ चतुर्विधाः ५४ त्वया दत्तोयमस्माकमायुषः पवनः

पतिः सोस्मान्प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोद्य सत्तमः ५५ रुरोध दुःखं जनयन् अंतःपुर इव स्त्रियः तस्मा

त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयं ५६ वायुसंरोधनं दुःखमिदं नो नुद दुःखहन् एतत्प्रजानां श्रु

त्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः ५७ कारणादिति चोक्त्वासौ प्रजाः पुनरभाषत यस्मिन्वै कारणे वायु

श्चुक्रोध च रुरोध च प्रजाः शृणुध्वं तत्सर्वं श्रोतव्यं चात्मनः क्षम पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्य

निपातितः ५८ राहोर्वचनमास्थाय ततः स कोपितोऽनिलः अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन्

५७ कारणादिति उक्त्वा किं विनाशणा न ८८ शरीरं हि विना वायुः समतां याति दारुभिः वायुः प्राणः सुखं वायुः

मयास्तीत्यर्थः यस्मिन्कारणे वायुश्चक्रोध तत्कारणं पुनरभाषत ५८ दारुभिः समतां याति दग्धामपि न चलतीत्यर्थः ८२

वायुः सर्वमिदं जगत् वायुना संप्रहीणस्य न सुखं विंदते जगत् अद्य ... ८३

श्रीवजनितमिवा पुनः ... ८२

166 रक्तःपदःफुल्लादित्योममग्रदःशमित्यामःप्रुपसाद्येनसंधिरार्षः९१ ग्रास्यतिग्रास्ले ९४ सदागतेर्वायोः गंधर्वऋषिपदेतिगुरुलत्तभेद
ग्रार्षः ९५ इत्यार्षेउत्तरकांडेपंचत्रिंशः ३५ ततइति तथानीयस्त्वेगितिमर्थः त्रिरूपयस्यायसतरतउपस्थानपूर्वकत्रिःसाष्टांगप्रणतवानि

प्रुधेवतेतिरुच्छासाःकष्टकूर्मायमाश्रितः तथामस्तत्रयस्तेमारुतेनारुव्वकप्दोदितः ९८ सर्वानायेगामि
च्छामस्तुप्रासाद्यादितेःसुते ततःप्रजाभिःसहितःप्रजापतिःसदेव गंधर्वभुजंगगुह्यकैः जगा
मयत्रास्यतितत्रमारुतःसुतंसुरेंद्राभिहतंप्रगृह्यसः ९१ ततोर्कवैश्वानरकांचनप्रभंसुतंतदोत्संग
गतंसदागतेः चतुर्मुखोवीक्ष्यकृपामयाकरोत्सदेवगंधर्वऋषीयराक्षसो ९५ इत्यार्षेउत्तरकांडे
पंचत्रिंशःसर्गः ३५ ततःपितामहंदृष्ट्वावायुपुत्रवधार्दितः शिशुकंतंसमादायउत्तस्थौधग्रतः १
चलत्कुंडलमौलिस्रक्तपनीयविभूषणः पादयोर्न्यपतत्वायुस्त्रिरुपस्थायवेधसे २ तंतुवेदविदा
तेनलंबाभरणशोभिना वायुमुत्थाप्यहस्तेनशिशुंतंपरिमृष्टवा ३ स्पृष्टमात्रस्ततःसोयसली
लंपद्मजन्मना जलसिक्तंयथासस्यंपुनर्जीवितमाप्तवान प्राणवंतमिमंदृष्ट्वाप्राणोगंधर्वहोम ५

तर्थः २ वेदविदाग्रानादितोशेषवेदार्थविदालंबभरणशोभिनाहस्तेनवायुस्तस्यपरिमर्शःस्पर्शः ३४ सर्वभूतेषुमतिरुद्धंसंत
त्वानिरोधंयथाभवतितथायथाप्रायथापूर्वमानप्रानात्मनावचार ५

दोववारसर्वभूतेषुसंतिष्ठंवयथा ५

ॐ गावा उदी ८५

त्रिगुणाः त्रीणि पुरमानि यस्य सः तानि यशोवीर्यं ऐश्वर्यं श्रियो ज्ञानवैराग्ये च त्रिककुता त्रिमूर्तिप्रधानः त्रिधामा त्रिलोकस्थानः ॰ व

मरुद्भ्यो यादि निर्मुक्तास्ताः प्रजा मु‾ताभवत् शीतवातविनिर्मुक्ताः पश्चिमस्य वसात्तुमाः ८ ततस्त्रिगु
णस्त्रिककुत्त्रिधामा त्रिदशार्चितः उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया ॰ भो महेन्द्राग्निवरुण
महेश्वरधनेश्वराः जानातामपि वः सर्वं वक्ष्यामि श्रूयतामिति ८ अनेन पिशुना कार्या कर्तव्यं वो
भविष्यति ददद्ध्वं वे मन्सर्वे मारुतस्य स्वतश्चेय ९ ततः सहस्रनयनः प्रीतियुक्तः शुभाननः नपा
दयमे यामालामन्तिप्यदे वचोब्रवीत् १० मत्करोन्मुक्तवज्रेणाहनुरस्य यथाहतः नाम्नावैकोपि
पाहेलो भविता हनुमानिति ११ अहमस्य प्रधास्यामि परंमवरमद्भुतं इतः प्रभृति वज्रस्य ममाव
ध्यो भविष्यति १२ मार्तण्डस्त्वब्रवीत्तत्र भगवांस्तिमिरापहः तेजसोस्य मदीयस्य ददामि शतिकाक
लां यदा च शास्त्राध्ययनेऽस्य शक्तिरस्य भविष्यति नदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति १४ व
रुणाश्च वरं प्रादान्नास्य मृत्युर्भविष्यति वर्षायुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि १५ यमो दण्डादवध्य

त्वाभिश्रूयतानिति रुवैश्रमार्षे कृमेशपर्याकांचनयमयो १० अहं मात्राप्रर्वं वरं दास्यामि १२ प्रतिको काकलं यातनममस्ते १३ पासंशा
स्ताध्ययनेतदर्थज्ञानेव १४ १५ तष्ट------ १० ॥

८५

168 मदायुधानं शूलादिपाशुपतास्त्रांतानां १८ महात्मा महानात्मा यस्याव ब्रह्मज्ञ इतियावत सर्वेषां ब्रह्मास्त्रांतानां ब्रह्मदंडः ब्रह्मर्षिक्रिय
माणः संहारोद्देश्यकः भवविष्यतिश्रुत्येतिशेषः २४ एवमुक्ता महेन्द्रादय इत्यर्थः सुमरैः परिवारदेवगणैः २५ वादत्तदत्तवरं २६
मत्तो मदायुधानां च अवध्योयं भविष्यति इत्येवं शंकरेनापि दत्तोस्य परमो वरः १९ विश्वकर्मा च दृ
ष्ट्वेमं बालरूपं महारथः मत्कृतानि च शस्त्राणि यानि दिव्यानि तानि च १५ नैरवध्यत्वमापन्नश्चि
रंजीवि भविष्यति दीर्घायुश्च महात्मा च ब्रह्मा तं शाब्रवीद्वचः २० सर्वेषां ब्रह्मदंडानामवध्यस्ते भवि
ष्यति २१ ततः सुराणां च वरैर्दृष्ट्वा हं तमलंकृतं चतुर्मुखस्तुष्टमना वायुमाह जगद्गुरुः २१ शत्रू
णां भयकरो मित्राणामभयंकरः अजेयो भविता पुत्रस्तव मारुत मारुति २२ कामरूपः कामचारी
कामगः प्लवतां वरः भवत्यव्याहतगतिः कीर्तिमांश्च भविष्यति २३ रावणोत्सादनार्थानि राम
प्रीतिकराणि च रोमहर्षकराण्येव कर्ता कर्माणि संयुगे २४ एवमुक्ता तमाश्वास्य मारुतं तमरैः सह
यथागतं ययुः सर्वे पितामहपुरोगमाः २५ सोपि गंधवहः पुत्रं प्रगृह्य गृहमानयत अंजनायास्त
माख्याय वरदानं विनिर्गतः २६ प्राप्य राम वरानेष वरदानबलान्वितः जवेनात्मनि संस्थेन सोसौ पू
र्णः सागर इवार्णवः २७ तरसा पूर्यमाणोपि तदा वानरपुंगवः आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यति निर्भयाः
स्रोभ्भाण्डानि यज्ञीयकरणानि स्रुतिहोत्राणि अग्निहोत्रसाधनभूतान्ययः भग्नविच्छिन्नविध्वस्तान्सुसंभाराद्दिकर्माण्यां ज्याः सप्र

उ॰
रा॰
टी॰
८५

169 प्रावर्तत प्रावर्तयदित्यर्थः शंभुना ब्रह्मणः शक्तितः बलसामर्थ्यात् सहन्ते तद्दूषणं तेन तस्य चेष्टितमिति शेषः २२ क्रोधो जितो येन सः अमर्षः प्रति

एवंविधानि कर्माणि प्रावर्तत महाबलः सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्यः शंभुना कृतः २३ जानन्त ऋषयः
सर्वे सहन्ते तस्य शक्तितः तथा केसरिणा त्वेष वायुना सोञ्जनीसुतः प्रतिषिद्धोपि मर्यादां लंघयत्ये
व वानरः ततो महर्षयः क्रुद्धा भृग्वंगिरसवंशजाः २४ शेपुरेनं रघुश्रेष्ठ नातिक्रुद्धातिमन्यव बाधसे
यत्समाश्रित्य बलमस्मान् प्लवंगम २५ तद्दीर्घकालं वेत्तासि नास्माकं शापमोहितः यदा ते स्मा
र्यते कीर्तिस्तदा ते वर्धते बलं ततस्तु हृततेजोजा महर्षिवचनौजसा एषोश्रमाणि नान्येव मृदुभावं
गतोचरत् २६ अथर्क्षरजसो नाम वालिसुग्रीवयोः पिता सर्ववानरराजासीत्तेजसा इव भास्करः २७
स तु राज्यं चिरं कृत्वा वानराणां हरेश्वरः ततस्त्वृक्षरजा नाम कालधर्मेण योजितः २८ तस्मिन्नस्त
मिते वाक्ये मंत्रिभिर्मंत्रकोविदैः पित्र्ये पदे कृतो वाली सुग्रीवो वालिनः पदे सुग्रीवेण समं त्वस्य अ
द्वैधं छिद्रवर्जितं आबाल्यं सख्यमभवदनिलस्याग्निना यथा २९

क्रुद्धातिमन्यव अस्मन्मन्यवन्तीत्यर्थः २५ तद्दीर्घं वेत्तितदबलमित्यर्थः २६ हततेजोजाः अपहृतस्ववीर्यबलज्ञानः एषोश्रमाणीति शेषः
संधिः ऋतस्रजसरूपकारान्तः २८ वालिनःपदे यौवराज्ये सुग्रीवे यपकप्रकारं आबाल्यं बाल्यमारभ्य २९

170 यदैवरम्यस्थितंदेवहनुमानशापवशादेवात्मनोवलंनवेद ५॰ ननुहनुमतात्मनाभावेपिसुग्रीवःकिमितिनवोधितवानत्राह न
ह्येषइतिवालिनाभ्राम्यमाणएवसुग्रीवोपितद्बलंनवेदेत्यन्वयःकर्ष॥ तदपिदेवकार्ययावदेवतदातजांबुवतास्मारितः समुद्रतीरेनत
ज्ञातवान ५१ उक्तमेवपुनराहवेतितदासुग्रीववियत्समयेप्रख्यातवलः अप्रख्यातस्ववलपरिज्ञानः प्रतपवरणेकुंजररुहःसिंहइव
हितःसमीवसिंहितोयमास्थितएवनतुयुद्धकृद्बानितिसिंहः कुंजररुहेवेतिपाठांतरंतत्रसमर्थितार्थः ५२ पराक्रमःसहतस्यपिय

एषःशापवशादेवनवेदवलमात्मनः वालिसुग्रीवयोर्वैरंयदारामसमुस्थिते ५॰ नह्येषरामसु
ग्रीवोभ्राम्यमाणोपिवालिना देवजानातिनह्येषवलमात्मनिमारुतिः ५१ ऋषिशापाहृत
वलस्तदेषकपिसत्तमः सिंहःकुंजररुद्धोवाआस्थितःसहितोरणे ५२ पराक्रमोत्साहमतिप्रता
पसौशील्यमाधुर्यनयानयैश्च गांभीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यैर्हनूमतःकोप्यधिकोस्तिलोके ५३
अव्यग्रमेनंपरिपूर्णचंद्रं कपिवर्षं ...प्रहृष्टमनाः कपींद्रः उदयाद्रिरिवस्तगिरिंजगामग्रंथंमह
हारयनप्रमेयः ५४

हकार्येषुउत्साहः उत्साहयदेनेनतेनकार्यविषयःमःस्मतिरथानिर्धारणंप्रतापःप्रभावःसौशील्यंसद्भावःतंमाधुर्यवाचिनयान
योनतमरिपानेनकमसहतिहतीकेगीनोभीर्यमायघदोभःस्ववीर्यस्वरक्षणेनपरपराभवःधैर्यमकंपचित्ताहनूमतएतैर्गुणैःको
प्यधिकोनकोपिसमर्थः ५२ उदयाद्रिरुदयगिरेःमदकुंड्यंस्वरत्तेजयरपराभवःधैर्यपादनप्रमटहणः न्यारस्यनप्रमेयइतितउभावः आर्षः

कोसौ गुण इत्यत्राह ससूत्रेति सूत्रमष्टाध्यायी लक्षणं तद्वृत्तिस्तत्कालिकास्तद्वृत्तिः अर्थपदं सूत्रार्थावबोधकपदं वार्तिकं महार्थं महा
भाष्यं पतंजलिकृतं संग्रहं व्याडिकृतं तत्सहितं सिध्यति वै सिद्धो भवति शास्त्रेषु तत्त्वदर्शीत्यर्थः तदेवाह नह्यस्य सदृशः शास्त्रे कश्चित्तच्छंदगतौ
पूर्वोत्तरमीमांसात्मवेदार्थनिर्णाय वैशारदे वैदुष्ये विपश्चित्त्वे व्याकरणादेर्हनूमान् अतिवप्रसिद्धिरिति कतकः उक्तमेव स्पष्टय

सूत्रवृत्त्यर्थपदं महार्थं ससंग्रहं सिध्यति वै कपीन्द्रः न ह्यस्य कश्चित्सदृशोऽस्ति शास्त्रे वैशारदे छंदग
तौ तथैव ४५ सर्वासु विद्यासु तपोविधाने प्रस्पर्धते यं हि गुरुं सुराणां प्रवीविविक्षोरिव सागरस्य लोका
न्दिधक्षोरिव पावकस्य लोकक्षयेष्वेव यथान्तकस्य हनूमतः स्थास्यति कः पुरस्तात् ४६ एष एव चान्ये
च महाकपीन्द्राः सुग्रीवमैन्दद्विविदाः सनीलाः सतारतारेयनलाः सरंभास्त्वत्कारणाद्राम सुरैर्हि सृष्टाः
४७ तदेतत्कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि हनूमतो बालभावे कर्म चैतत्कथितं मया ४८

तिसर्वास्विति अयं गुरुं प्रस्पर्धते प्रवीविविक्षोर्गाने मालावधिप्रकर्षणविशेषणावेष्टुमिति शेषः प्रवीरिति दीर्घ आर्षः लोकक्षयेषु
यानकालेष्वपच्छेदत्वसंधिरार्षः अन्येपि सृष्टाः तारेयो अंगदः ४७ ४८४९ ८९

172 ममैपनतवंदंसमागलत्तगांविज्ञाप्यमस्ति अत्रागतस्तदोहं यद्वादामि तद्भवद्भिर्मम कृते मति मितमनुकंपयाकर्तव्यं ५४ अहमागतो वत्
वा मा तेषां रादीन्स्वकार्येप्रस्याप्य कतत्करिष्यामि ५५ सदस्या विधिदर्शितः महावीर्याः महतयोवीर्यप्रक्ताः ५६ युष्मानाश्रित्या नित्या

श्रुत्वागस्त्यस्य कथितं रामाः सौमित्रिरेव च विस्मयं परमं जग्मुः सर्वीनुरागात्तैसैः सह ५० अथ पस्यस्त
ब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया दृष्टाः संभाषितश्चासि राम गच्छाम हे वयं ५१ श्रुत्वो तद्राघवो वाक्यमेत
स्यसेयाग्रतेजसः प्रांजलिः प्रणतश्चापि महर्षिमिदमब्रवीत् ५२ अद्य मे देवतास्तुष्टाः पितरः प्रपि
तामहाः युष्माकं दर्शनादेव नित्यं तुष्टाः सबांधवाः ५३ विज्ञाप्यं तु ममैतद्धि यदहं मा गतः स्पृहः
तद्भवद्भिर्मम कृते कर्तव्यमनुकंपया ५४ पौरजानपदान्स्थाप्य स्वकार्येष्वहमागतः क्रतूनहं क
रिष्यामि प्रभावाद्भवतां सतां ५५ सदस्या मम यज्ञेषु भवतो नित्यमेव तु भविष्यथ महावीर्याः ममा
नुग्रहकांक्षिणः अहं युष्मानाश्रित्य तपोनिर्धूतकल्मषान् अनुगृहीतः पितृभिर्भविष्यामि
सुनिर्वृतः ५७ तदागंतव्यमनिशं भवद्भिरिह संगतैः अगस्त्याद्यास्तु तच्छ्रुत्वा ऋषयः शंसितव्रताः ५८
एवमस्त्विति तं प्रोच्य प्रयातुमुपचक्रमुः एवमुक्त्वा गताः सर्वे ऋषयस्ते यथागतम् ५९

सुनिर्वृतोहं पितृभिरनुगृहीतो भविष्यामि ५७ तदा आगंतव्यमिति विच्छेदः ५८ ५९

उ. 173 नमेनार्थयागतं ९० इत्यार्षे उत्तरकांडे षट्त्रिंशः ३६ ऋषिगणाश्चाभिषेककालसमागताः कथानकथाविष्टाः ततोऽभिषेक दिनस्य पानिशा
रामा- सापौराणां पूर्वाह्णप्रथमाह्न हर्षवर्द्धिनीत्य भूत्साच व्यतीतेनेमन्वयः १ रक्तकंठिनः मनुपरकेगः २ नयिसभेवाल्लेभहृते उपायधर्मोवृथा
उटी. राघवस्तु तमेवार्थं चिंतयामास विस्मितः ततोऽस्तं भास्करो याते विसृज्य नृपवानरान् ९० संध्यामुपास्य वि
८७ धिवत्तदा नरवरोत्तमः प्रवृत्तानो रजन्यां तु सोऽन्तःपुरचरोऽभवत् ९१ इत्यार्षे रामायणे उत्तरकांडे षट्त्रिंशः ३६
अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे धर्मेण विदितात्मनि व्यतीतायां निशायां तु पूर्वाह्णे हर्षवर्द्धिनी १ तस्य राज
न्यावबुद्धर्थं यथातत्र नृपबोधकाः वंदिनः समुपातिष्ठन्सौम्या नृपतिवेश्मनि २ ते रक्तकंठिनः सर्वे किन्न
राः श्वाशिक्षिताः तुष्टुवुर्नृपतिं वीरं यथावत्संप्रहर्षिणः ३ वीर सौम्य प्रबुध्यस्व कौसल्याप्रीतिवर्धन
जगद्धि सर्वं स्वपिति त्वयि सुप्ते नराधिप ४ विक्रमस्ते यथा विष्णो रूपं चैवाश्विनोरिव बुद्ध्या बृहस्पतेस्तु
ल्यः प्रजापतिसमो ह्यसि ५ क्षमा ते पृथ्वीतुल्या तेजसा भास्करोपमः वेगस्ते वायुना तुल्यो गांभी
र्यमुदधेरिव ६ अप्रकंप्यो यथा स्थाणुश्चंद्रे सौम्यत्वमीदृशं नेदृशाः पार्थिवाः पूर्वं भवितारो नराधि
प ७ यथा त्वमसि दुर्धर्षो धर्मनित्यः प्रजाहितः न त्वां जहाति कीर्तिश्च लक्ष्मीश्च पुरुषर्षभ ८
नरहितेमतिसर्वेरागन्समयधर्मकंभवतियथाराजाभवतितिन्यायत ४ प्रजापतिसमः प्रजापरिपालनइतिभावः ६ ईदृशं सौम्यत्वं चंद्रेनान्यत्र
पूर्वं न संभवतिशेषः भवितारोऽग्रेइतिशेषः ७८
८७

१७५ पताश्चामास्त्रउक्तरतिशेषः १ पांडराच्छादनेउक्तराच्छादानपाटः ॥ सलिलंसहस्रीवेतिशेषः शोचायर्थमितिभावः ॥ मुदितानामना

श्रीश्चधर्मश्चकाऊन्त्स्वयिनिरंशतिष्टतो पताश्चानाश्चमध्यंवेदिभिःपरिकीर्तिताः १ स्रता
श्चसंस्नवैर्दिव्यैवेदियंतिस्मराघवं स्तुतिभिःस्तूयमानाभिःप्रत्यबुध्यतराघवः २ सतद्दिहायशय
नंपांडराच्छादनास्तृतं उत्तस्थौनागशयनाद्धरिनारायणोयथा ॥ तमुत्थितंमहात्मानंप्रह्वाःप्रांज
योनराः सलिलंभाजनैःशुभ्रैरुपतस्थुःसहस्रशः ३ कृतोदकःशुचिर्भूत्वाकालेहुतहुताशनः
देवागारंजगामाशुपुण्यमिक्ष्वाकुसेवितं ४ तत्रदेवान्पितॄन्विप्रानर्चयित्वायथाविधि बाह्यक
क्षांतरंरामोनिर्जगामजनैर्वृतः ५ उपतस्थुर्महात्मानोमंत्रिणःसपुरोहिताः रामस्योपविशन्यार्थं
शक्रस्येवयथामराः ६ तच्चिवास्त्रमहात्मानोमंत्रिणःसपुरोहिताः वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेदीप्यमा
नाइवाग्नयः ७ भरतोलक्ष्मणश्चात्रशत्रुघ्नश्चमहायशाः उपासांचक्रिरेहृष्टावेदास्त्रयइवाध्वरं ८
याताःप्रांजलयोभूत्वाकिंकरामोदिताननाः मुदितामुदितार्थस्यावहवःसमुपाविशन् ९ वा
नराश्चमहावीर्याविंशतिःकामरूपिणः सुग्रीवप्रमुखारामंमुपासंतेमहौजसः १०

मकाःकिंकराः १० विंशतिवानराःसुग्रीवांगदहनूमज्जांबवत्सुषेणतारनीलनलमैंदकुमुदपनसशरभशतवलिगंधमादनगजवाक्षग

गवाक्षगवयशरभाःज्योतिर्मुखाविंशतिः प्रधानवानराः सर्वे इतिकेस
कं: १५

175 ऋषिभिः श्रावयमाणश्च वसिष्ठाद्यैः २२ तेन रूपेण सर्वलोकोपासन्नाकारेण २२ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे सप्तत्रिंशः ३२ तत्र तु वालिसुग्रीवोत्पत्तिहा
साराव्णस्य चैव हीयमानेतिहासश्च कतये ये: सर्गे स्मरागस्त्योक्ति तयोक्त विमुक्तलकश्च हृष्य पत्ते सत्वश्चैव सर्गेन एवागस्त्यस्य सत्यस्य म

अ· रा· टी· ८८

विभीषणश्च रक्षोभिश्चतुर्भिः परिवारितः उपासते महात्मानं धनेशानुचरकाः २० तथा निगम
वृद्धाश्च कुलनाथेश्च मानवाः शिरसा वंदयन् राजानमुपासते विचक्षणाः २१ तथा परिवृतो राजन् वृद्धाश्च
ऋषिभिर्देवैः राजभिश्च महावीर्यैर्वानरैश्च समागतैः २२ यथा देवेश्वरो राम ऋषिभिः समुपास्यते अधि
कस्तेन रूपेण सहस्राक्षाद्विरोचते २३ तेषां समुपविष्टानां तास्ताः समधुराः कथाः कथ्यन्ते धर्म
संयुक्ताः पुराणज्ञैर्महात्मभिः २४ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे सप्तत्रिंशः ३७ एतच्छ्रुत्वा निखिलं राघवोऽगस्त्य
मब्रवीत् यच्चर्क्षरजा नाम वालिसुग्रीवयोः पिता १ जगतीकथं भगवान्सा तथा परिकीर्तिता वा
लिसुग्रीवयोर्ब्रह्मन्माता नाम सा कृता २ एतद्वृत्तं समाचक्ष्व कौतूहलमिदं हि नः संप्राप्तो राघ
वेणैवमगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ३ श्रूयतां राम कथयामि तां यथा पूर्वं समासतः नारदः कथयामास ममा
श्रममुपागतः ४ कदाचिद् भ्रममाणोऽसावतिथिर्ममुपागतः अर्चितस्तु यथान्यायं दृष्टादृष्टेन कर्म
णा ५

गमनकथानादसंगतेः कतनीचनाहतनाचाम्याविनव्याख्यातः १२३४ ५ ८८

176 स्ववासीनः कथामीनामयाऽपृष्टः स्मकोतवान् कथयामास धर्मात्मा महर्षेश्रूयतामिति ८ मेरुर्नगवरः श्रीमा
नजांबूनदमयः शुभः तस्य यन्मध्यमं शृंगं सर्वदैवतपूजिते ९ तस्मिं दिव्या सभा रम्या ब्रह्मणः शतयोजनात
स्समास्था सदा देवः पद्मयोनिः स्वतंभुवः ८ योगमभ्यसनस्तस्य नेत्राभ्यामपतदश्रुसवत् तद्गृहीतं भगवता
पाणिना वर्त्तितं ततः ९ निमिषमात्रेण तद्गैर्ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा तस्मिन् पुंकाणो नाम वानरः स बभूव ह १०
उत्पन्नमात्रस्तु तदा वानरस्स नरोत्तम समाश्वास्य प्रयत्नैर्वा कैरकः किल महात्मना ११ पद्मपत्रैः स विस्तीर्ण
स्वैरादिषितं सदा तस्मिं रम्ये गिरिवरे वटमूलफलाशनः १२ ममांतिकचरो नित्यं भव वानरपुंगव कंचित्का
लमहास्के[illegible]ततः श्रेयो भविष्यति १३ एवमुक्तः स वै तेन ब्रह्मणा वानरोत्तमः प्रणम्य शिरसा पादौ देवदेवस्य
तस्य १४ उक्तवांल्लोककर्त्तारमादिदेवं जगत्पतिं यथाज्ञापयसि देव स्थितोहं तव शासने १५ एवमुक्त्वा हरि
देवयस्यां रूपमनसा सदा स तदा द्रुमाविटपफलपुष्पद्रुमेषु च १६ ब्रह्मणांतिबलः पीत्वा वने फलकृताशनः वि
चरत्पवनसाध्यानि चित्रसुपुष्पाण्यनेकशः १७ दिने दिने च मायाह्ने ब्रह्मणोंतिकमागमत् गृहीत्वा नमनानुरूपा
णि पुष्पाणि च फलानि च १८ ब्रह्मणो देवदेवस्य पादमूले न्यवेदयत एवं तस्य गतः कालो बहुः पर्यटतो गिरिं १९ क
स्यचित्त्वथ कालस्य समतेन स्वयंभुवः [illegible]वानरश्रेष्ठस्तृषया परिपीडितः २० अगरमेरुशिखरं गतस्तत्र च
दृष्टवान् नानाविहगसंघुष्टं पद्मसंसलिलस्रवः २१ वल्कलैः स समात्मानं कृत्वा नस्य तटे स्थितः ददर्श तस्मिंसर

शिवरुद्राख्यानमाहात्म्यं २९

ॐ. यजु. टी. ८५

केयमस्मिन्ममविपुर्वसत्वंतर्नलेमहान् रूपंवांतर्गतेतत्रवीक्ष्यतस्यपतोहरिः २२ कथाविष्णमनोद्धोषनियतंमा
वमन्यत तदस्यदृष्टभावस्यशक्तलंकमेतंगेहे २४ एवंसंचिंत्यमनसा सवैवानरवापलात् ग्रास्तत्रवापतः
तस्मिन्देवानरस्तनमः उत्पतनस्मान्तस्यदाहास्थितः सवगाश्चनः तस्मिन्नेवक्षणेरामस्वीतत्रायसवानरः म
नोत्तरूपासानीतंलावण्यललिताशुभा हृद्यतेरवमामातिस्तनुयष्टिलतायथा त्रैलोक्यसुंदरीकाद्यासर्वे
चितप्रमाथिनी लक्ष्मीवपप्रसाहिताचांद्रज्योत्स्नेवविनिर्मला २९ रूपेणाप्यभवत्सान्नश्रियंदेवामृपायथाधो
तयतीतिशः सर्वास्तत्राभवत्साववरगता ३० एतस्मिन्नंतरेदेवानांनिखिलः स्वरनायकः पादावुपास्यदेवस्यब्रह्मणोस्त
नवैयथा ३१ तस्यामेववेलायामादित्योपिपरिभ्रमत् ततस्मिन्नेवप्रायायस्मिन्स्नातनुमध्यमा ३२ युगप
त्सा तदारूपाद्देवाभ्यांसुरसुंदरी कंदर्पवशगौतौ तद्दृष्ट्वातांसंबभूवतुः ३३ ततःक्षुभितसर्वांगौस्वैरंद्वाय
नमादिव तद्रूपमेवतंदृष्ट्वासाजितोधैर्यमात्मनः ३४ ततस्तस्यास्वैरंदेणस्य केशीस्तपातितं ग्रनासाधे
वेतानारीसंनिहृतमथाभव ततः सवानरपतिर्जज्ञेनैवानरीश्वरः प्रमोदवेतसस्तस्यवासवस्यमहात्मनः ३६
वालीषुपतितंवीजंवालीतामवभूवसः भास्करेणापितस्यैवकंदर्पवशवर्जितः वीजंतनशाके ग्रीवायांपि
धानमनुवर्तत तेनापिसावरतनुनोक्तः किंचिद्वचः शुभः ३८ निहितमदनस्यौथसूर्योपिसमपद्यतः ग्रीवा
यांपतितेवीजेसुग्रीवःसमजायत ३९ एवमन्याघवीरोवानरेंद्रोचमहाबलौ दत्वातकांचनीमालांवानरेंद्रस्य

श्री ८५

178 मुक्तयोगुणसंपूर्णाशक्रस्त्वविदिवंययौ सूर्योपित्वमृतस्यैवनिजंपुत्रवानात्मजं ५१ कृतेपुत्रववसायेपुत्रजना
ममवितावरं तस्यानिशायांस्वुष्मायांसदितेचदिवाकरे ५२ सतद्वानरहपंतत्प्रतिपेदेपुनर्नृप सपवनानरो ५५
भ त्वा पुत्रौ सुसमसवेगमौ पिंगत्रो हरिवौवलिनौकामरूपिणौ मध्यमस्तकल्यानिपातितेनुगतोतदा
दद्मजस्त्वरजास्तौतु वृक्षणोंतिकमागमत् दृष्ट्वादेवसूजंपुत्रंवल्लोकपितामहः ५५ वद्रुशःसान्वयामा
सपुत्राभ्यांसहितंतदा सांवयित्वाततःपश्चादेवहृतमथादिशत् गच्छमद्वचनाद्दूतकिष्किंधांनामवैशुभां
सर्वस्मगुणसंपन्नामहतीचपुरीशुभा तत्रवानरयूथानिसवहूनिवसंतिच वहुरत्नसमाकीर्णावा
नेकामरूपिभिः प्राणपाक्षपवतीद्गोचानर्वेणपुरस्कृता विश्वकर्मकृतादिव्यामन्नियोगात्प्रशोभता
तत्रक्षरजसं दृष्टामपुत्रंवानरर्षभं यूथपालान्समाहूयतांश्चान्यान्प्रकृतान्हरीन् तेषांसमाक्षसर्वेषांमदी
यजनसंसदि अभिषेचयराजानमारोप्यमहदासने दृष्टमात्रास्त्वतेसर्वेवानरेणावधीमता प्रसन्दार
त्वसामनिसंभाविषांतिवशानुगाः इत्येवमुक्तेववनेवस्मणातेहरीश्वरं पुरतःकृत्वहतोसौप्रययोनेपुरी
शुभां सप्रविशातिलुगतिस्ताग्रहांवानरोत्तमं स्थापयामासराजानंपितामहनियोगतः राज्याभिषेकवि
धिनास्नातोयाभ्यर्थितस्तथा सवहुमकुटश्रीमानभिषितःस्वलंकृतः आज्ञापयामासहरीन्सर्वान्
दितमानसः सप्तद्वीपसमुद्रायांपृथिव्यांयेस्वंगताः वालिसुग्रीवयोरेवयोरेषाचवंशजःपिन ततनीवे

ॐ. रा. उ. टी. ५९

179 यस्त्वेतच्छ्रावयेद्विद्वान्यश्चैतत् शृणुयान्नरः सिध्यंति तस्य कार्यार्थाः मनसा हर्षवर्धनाः एतच्च सर्वं कथितं यथा
विभो प्रविस्तरेणेह यथार्थवत् उत्पत्तिरेषा रजनीचराणां ख्यातैव हे हरीश्वराणां ५९ इत्यार्षे अष्टविंशः
एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां पौराणीं राघवस्तदा भ्रातृभिस्सहितो वीरो विस्मयं परमं ययौ १ राघवोप्यत्र हर्षेणाकु
स्कृत्वा वचनमब्रवीत् कथयं महती पुण्या त्वत्प्रसादाच्छ्रुता मया २ हूहकौतूहलेवास्मिन्संहतो मतिपुं
गवः उत्पत्तिर्या हरीणां दिव्या वालिसुग्रीवयोर्द्विज ३ किंचित्रेमम वहुलर्षं सर्वैः तपनावुभौ जनौ वानरशार्दूला
वलेन वालिना वृता ४ एवमुक्तेन रामेण कुंभयोनिरभाषत एवमेतन्महाबाहो हनुमासीत्पुरा किल ५ श्रु
यापरां कथां दिव्यां शृणु राजन्सनातनं यदर्थं राम वैदेही रावणेन पुरा हृता तत्ते कीर्तयिष्यामि समाधिं
श्रवणे कुरु पुराकृतयुगे राम प्रजापतिसुतं प्रभुः ७ सनत्कुमारमासीनं रावणो राक्षसाधिपः वपुषा सूर्यसं
काशं ज्वलनमिव तेजसा ८ विनयावनतो भूत्वा ह्यभिवाद्य कृतांजलिः उक्तवान्रावणो राम तमृषिं सत्य
वादिनं कोह्यस्मिन्प्रवरो लोके देवानां बलवान्नरः यं समाश्रित्य विबुधा जयंति समरे रिपून् १० जपकं तद्द्विजा
नित्यं कं ध्यायंति च योगिनः एतन्मे शंस भगवन्विस्तरेण तपोधन ११ विदित्वा हृद्गतं तस्य ध्यानदृष्टिर्महायशाः
उवाच रावणं प्रेम्णा श्रूयतामिति पुत्रकः १२ यो वै भर्ता जगत्कृत्स्नं यस्योत्पत्तिं च विद्महे सुरासुरैर्नतो नित्यं स हरि
नारायणः प्रभुः १३ यस्य नाभ्युद्भवो ब्रह्मा विश्वस्य जगतः पतिः येन सर्वमिदं सृष्टं विश्वं स्थावरजंगमं १४

९. तं समाश्रित्य विबुधा जयंति समरे रिपून् किं वा ति समरे वैरम्
विनाश्रयं कर्ति १५

180 रणेस्मिन्नेवं दैत्येश्वरं वरार्तेस्तथैव च ध्यायंति योगिनो नित्यं कृतभिक्षा जयंति तं १९ दैत्यदानवरक्षांसि येचान्ये
चामराः द्विषः सर्वान्जयति संग्रामे सदा सर्वैः सपूज्यते ७ श्रुत्वा महर्षेस्तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः उवाच प्र
णतो भूत्वा पुनरेवं महामुनिं १८ दैत्यदानवरक्षांसि येहताः समरे त्वया क्वा गतिं प्रतिपद्यंते किं च ते हरिणा ह
ताः रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महामुनिः दैवतैर्निहतानित्यं प्राप्नुवंति दिवि स्थलं २० पुनस्तस्मात्परि
भ्रष्टा जायंते वसुधातले पूर्वार्जितैः सुखदुःखैर्भुमौ जायंते च म्रियंते च २१ येयेहताश्चक्रधरेण राजंस्त्रैलोक्यनाथे
न जनार्दनेन ते तेगताः सन्निलयं नरेंद्राः क्रोधोपिदेवस्य वरेण तुल्यः २२ श्रुत्वा ततस्त्वहं तं निशाचरः सनत्कुमा
रस्य मुखाद्विनिर्गतं ततः प्रहृष्टः स बभूव विस्मितः कथं त्वयास्मामिह विं महाहवे २३ इत्यार्षेपकानविंशः २९
एवं चिंतयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः पुनरेवापरं वाक्यं व्याजहार महामुनिः १ मनसः प्स्थितं यत्तद्विष्णु
महाहवे सखीभव त्वसद्भावाद्यो कचित्कालमुदीक्षय २ एवं श्रुत्वा महाबाहुस्तन्मध्ये ध्रुवा वाचसः केहूसल
क्षणं तस्य ब्रूहि सर्वमशेषतः ३ रावणस्यैव वचः श्रुत्वा समुनि प्रभाषत श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये तवरावणपुंगवः
सहि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोव्यक्तः सनातनः तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरं ५ सभूमौ दिवि पाताले प
र्वतेषु वनेषु च स्थावरेषु चमसेषु नदीषु नगरीषु च ६ ॐ कारश्चैव सत्यश्च सावित्री पृथिवी च सः धराधरध
रो देवो ह्यनंतः इति विश्रुतः ७ अहं त्र्यरात्रिरुद्रश्च भवस्तं भो दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः सपवकाल्लोयनलोन

ग्रं॰ रा॰उ॰ टी॰ ८१ 181

विधेयानतिमल्लमिभातिलोकान्सृजत्ययं संहरतिप्रणाम्ति, कौशिकेरोत्पन्नपलोकनाथो विलः पुरातो भवता
प्राक् ९ अथवा बहुनानेन किमुक्तेन दशाननः तेनसर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरं १० नीलोत्पलदलश्या
मः किंजल्कारुणवाससा प्रावृट्काले यथा व्योम्नि सतडित्तोयदो यथा ११ श्रीमानेतद्वपुर्नामः स्वप्रभः पंकजेला
वेनः श्रीवत्सेनावृतो युक्ताः शार्ङ्गचक्रेन लक्षणः १२ तस्मान्नियं पापीरस्य मेघसेवणातद्रुदाः संग्राममूर्धाणिल
क्ष्मीर्देहमाहतिमाशिति नसशक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्नचपन्नगैः यस्य प्रसादं कुरुते सवैनं द्रष्टुमर्हति नहियज्ञ
फलैस्तानितन्याभिस्तसंचितैः शक्यते भगवान्द्रष्टुं न दानेनन चेज्यया तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणै
वाक्यते भगवान्द्रष्टुं ज्ञानेनिर्दग्धकिल्बिषैः १४ अथवा कच्छ्रद्धाते यदि तं द्रष्टुमिच्छसि श्रूयतां कथयिष्यामि ति सर्वेषु
यतो यादेवब्रते १८ कृते युगेत्वतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपविग्रहः इक्ष्वाकूणां
वंशे राजा भाव्यो दशरथो भुवि तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति १९ महातेजा महाबाहुर्महाबलप
राक्रमः महाबलो महासत्वः क्षमया पृथिवीसमः अदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरे शत्रुभिस्तदा भविता हितदा रामो
नतेमारावणः प्रभुः पितुर्नियोगात्स विभुर्दण्डके विविधा वने विचरिष्यति धर्मात्मा सभ्राता समहात्मनः २२
तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मीः सीतेति विश्रुताः उद्दिता जनकस्यैषा उत्पिता वसुधानलात् २२ रूपेणाप्रति
मालोके सर्वलक्षणलक्षिता छायेवानुगता रामं निशाकरमिवप्रभा २४ शीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्य

समन्विता सहस्रांशोः रश्मिभिरिव ह्येकामूर्तिरिवस्थिता २५

८

182 एवं ते सर्वमाख्यातं मया रावणविस्तरात् महतो देवदेवस्य एशास्वनस्वायंभुपस्य च २९ एवं उक्त्वा महाबाहू रावणो ते सं
प्रतापवान् तथा सह विरोधेन कुञ्चितश्यास राघव ३० सनत्कुमारान्त हा वाक्यं चिंतयामास राक्षसः रावणो मुमुदे श्री
मान्सुहार्थं विवचार ह ३१ श्रुत्वा तु वाक्यं सनत्कुमारविस्मयोत्फुल्ललोचनः शिरसा चाञ्जलिं कृत्वा विस्मयोपरमं गतः २६
श्रुत्वा तु वाक्यमेतच्च वसन्तो दायतो विस्मयमान च तः पुनश्च तं तु तावंतो धर्मात्मा यथा नरवाच वाक्यं वद मे प्रसातेन ३०
इत्यार्षे उत्तरकांडे चत्वारिंशः ४० ततः पुनर्महातेजाः कुंभयोनिर्महायशाः उवाच रामं प्रणतं पितामहसुवंश्यं
श्रूयतामिति चोवाच रामं सत्यपराक्रम यथा शेषं महातेजाः कथयामास स प्रभुः १ यथाख्यातं कृतं चैव
यथा हृतं यथा तथा श्रीतान्मा कथयामास राघवाय महामतिः २ एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना स
ता जनकराजस्य सुता राम महामते ४ एतां कथां महाबाहो नारदः स महायशाः कथयामास दुर्धर्षो मेरो
गिरिवरोत्तमे ५ देवगंधर्वसिद्धानामृषीणां च महात्मनां कथयामास पुनः सोथ कथयामास राघव ६ ना
रदः स महातेजाः प्रहसन्निव मानद तं दृष्ट्वा करणाराजेन्द्र महापापप्रणाशिनी ७ यां तच्छ्रुत्वा महाबाहो रुष
यो देवतैः सह ऊचुस्तं नारदं सर्वे हर्षपर्याकुलेक्षणाः ८ यश्चेमां श्रावयेन्नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः स पुत्र
पौत्रवान् राम स्वर्गलोके महीयते ९ इत्यार्षे एकचत्वारिंशः ४१ ततः स रावणो नाम पर्यटन्पृथिवीतले वि
जयार्थी महाघोरैः राक्षसैः परिवारितः १ दैत्यदानवरक्षःसु यं पश्यति बलाधिकं तमाह्वयति युद्धार्थं राव

गोवत्स दकि। २

183 एवंसपर्वतवनांवीषषषिवीषिवीपति ब्रह्मलोकान्निवर्तंतेसमासायथराघवाः ब्रंरंतैमेघ्यषष्टस्यशुभंमंतमि
ॐ. वापरं तममिस्तनिश्रीतात्माह्यभिवाद्यकृतांजलिः ४ उवाचहृष्टमनसोनारदंराघवस्तदा ब्रह्मब्रह्मभवने
रा.उ. लोकास्त्वया हृष्टा ह्यनेकशः ५ कस्मिंलोकेमहाभागमानवायकृतांजलि येोऽत्रमिच्छामिनेःसार्धय
टी. घ्याकामेयहच्छया ६ चिंतयानामहृतेतनारदःप्रत्युवाचतं श्रुणुराजन्महाद्वीपंक्षीरोदस्यसमीपतः ७ त
५२ त्रतेवृंदसंकाशामानवाश्चमहाबलाः महाकायामहावीर्यामेघस्तनितनिःस्वनाः महामायाधैर्यवंतोम
हापरिघवाहवः श्वेतद्वीपेमयादृष्टामांमानवाराज्ञसत्तम्मियः बलवीर्यासमुपेतान्याहश्वेतान्विमेहेश्वसि
नारदस्यवचःश्रुत्वाराघवःप्रत्युवाचह ९ कथंनारदजायंतेतस्मिन्द्वीपेमहाबलाः श्वेतद्वीपेकथंवासःश्रा
मलेस्तमहात्मभिः ११ एतमिसर्वमाख्याहिप्रभोनारदतत्त्वतः त्वयाहृष्टंजगत्सर्वंहस्तामलकवत्सदा १२ हंसपा°श्वेतद्वीपवर्णनम्: १८
रावणस्यवचःश्रुत्वानारदःप्रत्युवाचह अनन्यमनसोनित्यंनारायणपरायणाः तदाराधनसक्ताश्चतच्चि
तास्तत्परायणाः एकांतभावोनुगतानाऐननारायद्दक्षिपिय १४ तच्चिन्तास्तद्गतप्राणानरानारायणेसदा
श्वेतद्वीपेततेवासंप्रार्जितःस्वमहात्मभिः १५ येहतालोकनाथेनशार्ङ्गःमानस्यसयुगे चक्रायुधेनदेवेनते
भावासमभिविष्टये १६ नहियज्ञफलस्तातनतपोभिर्नसंयमैः नचदानफलैःमोक्षैःसलोकःप्राप्यतेश्व
त्वं १७ नारदस्यवचःश्रुत्वादशग्रीवःसविस्मितः ध्यात्वातस्यचिरंकालंतेनयोत्स्यामिसंयुगेः श्राशक्तानार ५२

184 नारदोपिविरंध्यानाकौतूहलसमन्वितः १९ दिदृक्षुःपरमाश्चर्यंतच्चैवत्वरितंययौ सहिकेलिकरोविप्रोनित्यं
चसमरप्रियः २० रावणोपिययौतत्रराक्षसैःसहराघव महतासिंहनादेनदारयन्सदिशोदश २१ गतेतुनारदे
तत्ररावणोपिमहायशाः प्राप्यश्वेतंमहाद्वीपंदुर्लभेयत्सुरैरपि २२ तेजसातस्यद्वीपस्यरावणस्यबलेयसः त
स्यपुष्पकंयानंवातवेगसमाहतं २३ स्थातुंनशक्नोतिवाहाहतस्त्वाम्बुदः सचिवाराक्षसेंद्रस्यद्वीपमा
साद्यदुर्दृशं २४ ऊचुर्वैरावणंभीताराक्षसाजातसाध्वसाः राक्षसेंद्रवयंमूढाःभ्रष्टसंज्ञाविचेतसः २५ स्था
तुंस्यातुंनशक्ष्यामोयुद्धंकर्तुंकथंचन एवमुक्त्वाऽद्रवंस्तेसर्वएवनिशाचराः २६ रावणोपिहितद्यानंपुष्प
कंहेमभूषितं विसर्जयामासतदासहतैःक्षणदाचरैः २७ गतेतुपुष्पकेरामरावणोराक्षसाधिपः कृत्वारू
पंमहाभीमंसर्वराक्षसवर्जितः २८ प्रविवेशतदातस्मिंश्वेतद्वीपेसरावणः प्रविशन्नेवतत्राथनारीभिरु
पलक्षितः एकयासस्मितंकृत्वाहस्तेगृह्यदशाननं इष्टंस्यागमनंब्रूहिकिमर्थमिहचागतः ३० को
वात्वंकस्यवापुत्रःकेनवाप्रहितोवद इत्युक्तोरावणोराजन्क्रुद्धोवचनमब्रवीत् ३१ अहंविश्रवसःपुत्रो
रावणोनामराक्षसः युद्धार्थमिहसंप्राप्तोनचपश्यामिकिंचनः ३२ एवंकथयतस्तस्यरावणस्यदुरात्मनः
प्रहसंतेततःसर्वस्तत्युवतीजनाः ३३ तास्वामेकाततःक्रुद्धाबालवद्गृह्यलीलया भ्रामितस्तस्यसखीमध्ये प्रक्षिप्तसर्गे ५४

अ॰ रा॰ टी॰ ५३

185 सावीमम्मोस्म्माद्द्दयपश्चपतंकीटकंथजं दृष्णास्येविंशतिभुजंहृत्स्नांजनसमप्रभं हस्ताद्दूस्तंसवदितिमोभ्राम्य
तेभ्रमत्लात्तसः भ्राम्यमाणेनवलिनाराहसेनविपश्चिता याणावेकाघ्रसंदृष्टारोषेणवनिताशुभा मकसत्या
शुभः कीटोधुतंत्वाहसवेदनो गृहीत्वाम्यातरादेंद्रस्मपातविहायसा ततस्तामपिसंजृहोविददारन
खैर्मखेण तथामहविनिर्धुतः सहसैवनिशाचरः पपातसोभवाम्थ्येमागारस्यभयानकः ४७ पर्वतस्येवशि
खरंयथावज्रविदारितं प्रायत्सागरतजलेतथासेवनिपातितः ४८ पवंसरावणोरामस्वेतद्वीपनिवासि
भिः युवतीभिर्विगरह्याशुभ्राम्यतस्तततस्ततः ४९ नारदोविमहातेजाभावणेशाप्यथर्षिने विस्मयेस्सविरोगता
प्रजाहासमनर्त्तव एतदर्थंमहावाहोरावणेनदुरात्मना विसपद्याहृतासीतावन्नोमरणकांक्षया ५१ भ
वान्नारायणोदेवः शंखचक्रगदाधरः शार्ङ्गःपद्मायुधोवत्नीसर्वदेवनमस्कृतः श्रीवत्साकोहृषीकेशःस
र्वदेवाभिपूजिताः पद्मनाभोमहायोगभक्तानामभयप्रदः वधार्थंरावणस्यत्वंप्रविष्टोमानषीतनुं किं
नवेत्सितत्त्वमात्मंयथानारायणोह्यहं मामन्यस्वमहाभागस्मरत्वात्मानमात्मनाग्रह्याकुस्पतरंत्वंहिसर्व
माहपितामहः ५० त्रिगुणस्त्वंत्रिवेदैहिंत्रिधामात्रिवराघव त्रिकालकर्मत्रैविद्यत्रिदशारिप्रदर्शन ५४ त्व
याक्रांतास्त्रयोलोकाः पुराणेविक्रमैस्त्रिभिः त्वमहेंद्रानुजः श्रीमान्बलिवंधनकारणात् अदित्यागर्भसंभूतो ५३

विष्णुसंहितायां ५

186 इत्यार्षे रामायणे उत्तरकांडे सप्ततिः सर्गः अथ रामं तरान विसर्ज्य पंचमासेश्च तिष्ठत्सु सर्वीयास्येन प्रशासनं राज्ये तं ग्रम्यरूत्नात्तममभावः १ ॥

लोकाननुगृहीतं वै प्रविष्टो मानुषीं तनुं तदिदं साधितं कार्यं सुराणां सुरसत्तम निहतो रावणः पाप
मपुत्रगणबांधवः ५१ प्रहृष्टाश्च सुराः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः प्रशांतं च जगत्सर्वं त्वत्प्रसादात्सुरेश्व
र ५२ सीता लक्ष्मीर्महाभागा संभूता वसुधातलात् तदर्थमियमत्रानाज्जनकस्य गृहे प्रभो ५३ लंका
मानीय यत्नेन मातेव परिरक्षिता एवमेतत्समाख्यातं तव राम महायशः ५४ ममापि नारदेनोक्तं सु
चिरं दीर्घजीवितं यथा सनत्कुमारेण व्याख्यातं तस्य राक्षसः ५५ तेनापि च तदेवास्युक्तं ते सर्वं मयो
षतः यश्चैतत् श्रावयेत् श्राद्धे विद्वान्ब्राह्मणसन्निधौ ५६ अन्नं तदक्षयं दत्तं पितॄणामुपतिष्ठति ए
तां श्रुत्वा कथां दिव्यां रामो राजीवलोचनः ५७ यं विस्मयमापन्नो भ्रातृभिः सह राघवः वानराश्च स
सुग्रीवा राक्षसाः सविभीषणाः ५८ सर्वे चोत्फुल्लनयनाः सर्वे हर्षसमन्विताः राममेवानुपश्यंति
स्म रामं ते तु हर्षिताः ५९ ततोगस्त्यो महातेजा राघवं वेदमब्रवीत् दृष्टाः संभाजिताश्चापि राम
यास्यामहे वयं एवमुक्त्वा गताः सर्वे पूजितास्ते यथागतं ६१ इति उत्तरकांडे सप्ततितमः सर्गः एवमास्ते
महाबाहुरहन्यहनि राघवः प्रशासन्सर्वकार्याणि पौरजानपदेषु च १

ॐ रा० टी० ९४

187 कैतिपियाह स्वशयेनाश्विनितिशेषः २ भवान्हिगतिस्त्वयग्रंथवलाभ्रतिष्ठेत्यर्थः भवाताववंताताः कन्याप्रदानादिनापालितवंशः नेजस्मानयोर्वैर्यिणा १
संबंधकयुवोगमाः संबंधः प्रयोगमेयसे रोयासातः संबंधःप्रीतयस्वेत्यर्थः ५ रत्नानादायग्रस्माभिदींयमानोनयमवस्त्वनिभरतः इच्छतोऽ

ततः कपियथाहस्माधिवैदेहंमिथिलाधिपं राघवः प्रांजलिर्भूत्वावाक्यमेतदुवाचह ६ भवान्हिगविश्व
ग्राभवतापालितावयं भवतस्तेजसोग्रेणरावणोनिहतोमया ईक्ष्वाकूणांचसर्वेषांमैथिलानांचस
र्वशः ऋतुलाः प्रीतयोराजन्संबंधकवयोगमः तद्भवान्स्वपुरंयातुरत्नान्यादाययार्थिव भरतस्सस
हायार्थः इच्छतस्त्वानयास्यति ७ सतथेतिततःकृत्वाराघववाक्यमब्रवीत् प्रीतोस्मिभवतोराजन्द
र्शनेनायनेनच ८ यान्येतानिचरत्नानिमदर्थंसंचितानिवै दुहित्रोस्तान्यहंराजन्सर्वाण्येवददामिवै
ततः श्रयाजनकेकेयकरुधमातलंपभ तं राघवः प्रांजलिर्भूत्वाविनयाद्वाक्यमब्रवीत् इदंराज्यंमह
चैवभरतश्चसहलक्ष्मणः आयत्तास्त्वहिनोराजन्सतिश्चपुरुषर्षभ ९ राजाहिवृद्धसंतापेन्त्वदर्थमु
पयास्यति तस्माद्गमनमेवैवंरोचतेतवपार्थिव १०

यास्यतिइष्ट भंपत्तोमयुगमनरूयसत्कारार्थं ५ सतथेतिकृत्वाअंगीकृत्वेत्यर्थः ८ मदर्थंप्रीत्याममदानार्थंकेकयंमातुलयुधिजितं ८
यतद्राज्यमयोध्याराज्यमहंरामः भरतलक्ष्मणौआयत्तस्त्वपीतशेषः त्वदधीनाइत्यर्थः हराजन्हेकेकेयपुरवराजरानोस्माकंत्वंगतिरापदीदृशः ९४

188 अन्तयात्रेणाग्रनुयात्रपचारद्रूपेणाग्रनुगमे षष्ठेतमभ्युपानितिशेषः ११ मातुलद्रानामेणाभियायप्रदक्षिणं कृत्वा युधाजितनएश्चात्मार्वभौम
नाह्राज्ञानं प्रदक्षिणं कृत्वा प्रयातेश्मनन्वयः १३ हृष्टाम्नेरहहेतसनेविष्णुनो येदेण महर्षिणो वामदेवायथा विमुविसृष्टिनि तथा तके यं विसृजे मर्थः १४ १५

लक्ष्मणेनानुयात्रेण पृष्ठतोऽनुगमिष्यते धनमादाय बहुलं रत्नानि विविधानि च ११ युधाजितो तथे
त्याह गमने प्रति राघव रत्नानि च धनं चैव त्वय्येवाक्षय्यमस्त्विति १२ प्रदक्षिणं च राजानं कृत्वा केक
यवर्धनः रामेण सत्कृतः पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणं १३ लक्ष्मणेन सहायेन प्रयातः केकयेश्वरः हृ
तेऽसुरे तु यथा वृत्रे विष्णुना सह वासवः १४ तं विसृज्य ततो रामो वयस्यमकुतोभयं प्रतर्दनं काशिपतिं
परिष्वज्येदमब्रवीत् १५ दर्शिता भवता प्रीतिर्दर्शितं सौहृदं परं उद्योगश्च त्वया राजन्भरतेन कृतः
सह १६ तद्भवानद्य काशेय पुरीं वाराणसीं व्रज रमणीयां त्वया गुप्तां सुप्राकारां सुतोरणां १७ एता
वदुक्त्वा चोत्थाय काकुत्स्थः परमासनात् पर्यष्वजत धर्मात्मा निरंतरमुरोगतं विसर्जयामास तदा
कौसल्याप्रीतिवर्धनः राघवेण कृतानुज्ञः काशेयो ह्यकुतोभयः १९ वाराणसीं ययौ तूर्णं राघवेण
प्रस्मात्वया भरतेन सहरणसहयार्थमुद्योगः कृतस्तस्माद्भरतः विसर्जितः विसृज्य तं काशिपतिं त्रिशतं पृथिवीपतीन् २०
परमा प्रीतिर्दर्शिता परमसौहृदं च दर्शितं एवमनुवादादेवोद्योगकरणं गम्यते १६ काशिदेशभवः काशेयः पुर्याः भगवान्पुरीं व्रज
जेति १७ उरोगतं यथा तथा निरंतरं गाढं पर्यष्वजत १८ तदानन्तरमर्थः १९ २०

189 प्रहृष्टमनसिनेकपातसंख्यास्वहृष्टपृथिवीपतिदर्शनजसंतोषात्महाशुः भवंतां तेजसा अत्युग्रनिश्चलनयास्थिता प्रीतिर्वेता सुनरागस्यानुभवयोगप
तया परिरक्षितामपि भवद्भिः सद्गुणमालोच्यत भवतामपि प्रीतिः किं तस्वाय सत्त्वभावेनैव तत्पाशयः २१ अक्रमेवाधिस्पष्टयन्तधर्मस्त्वे २२ राव
णो हत इति शेषः भवंतश्च समानीतामिलिताः एवं देवा अश्वता क्रेणानुभवा सम्पन्न इति शेषः २४ हतशात्रवं हतशत्रुसमूहं २८ एतत्तु युप प

ॐ
रा·
टी·
५५

प्रहृष्टमनसो देवा वाक्यमेवाचमधुराक्षरं भवतां प्रीतिरत्युग्रतेजसा परिरक्षिता २१ धर्मश्च नितरां सम्यग्भवता
भवता तदा युष्माकं वानुभावेन तेजसा वमहात्मना २२ हतो दुरात्मा दुर्बुद्धी रावणो दासाधमः हे तं
तु त्रमहेन्द्र भवता तेजसा हतः २३ रावणः सगणो युद्धे सपुत्रामात्यबान्धवः भवन्तश्च समानीता नाम
वते न महात्मना २४ अक्षता जनकरा तस्य कान्तेऽजाऽमनयोऽहूता उद्युक्ता नाव सर्वेषां पार्थिवानां महा
त्मना कालोऽप्यतीतः सुमहा नाम नेऽचयामतः प्रत्यक्षं च राज्ञो नाहर्षेण महता नृपाः २६ दि
ष्ट्या च विजयो रामराज्ये चापि प्रतिष्ठिते दिष्ट्या प्रत्याहृता सीता दिष्ट्या शत्रुः पराजितः २७ एवं ततः प्रसा
काम्मः प्रधानः प्रीतिरुत्तमा यस्मात् विजयिने राम पश्यामो हतशात्रवं २८ एतत्तु युप प्रन्नं च यदस्माभिस्त
प्रशंस से प्रशंसाहंतनागीमः प्रशंसाव क्रमेदृशी ग्रापच्छामो गामिस्यामो हृदिस्यातः सदा भवान्

नसंकललोकमनोरमणात्मादितिभावः प्रशंसार्हं सकललोकमनोरमणात्मादितिभावः प्रशंसार्हं सकललोकप्रशंसार्हस्वभावयुक्तः ईदृशी
भवदुक्तप्रशंसा जातीयप्रशंसा वदुनजानीमोऽन्यस्यामहत्स्वैव २९ यथा सदा नो भवान् हृदयास्थितः एवं वयमपि त्वद्विषया महता प्रीत्या
महत्या हृतानाम नवहृदि यथाव नाम्हेनया ग्रास्माम्ते प्रीतिस्त्वभवत् भूयात् द्वेषेण हृदयस्तनामाभूत् इत्युत्तउक्तिः वाढमित्येवं निरामेणोक्ता

५५

१९० अभिषाभमहत्सुबुवितिप्र्वैणान्वयः पूजितास्तेचेत्यादिनाहुतक्रियानुवादः २२ इत्यार्षेउत्तरकांडेष्टत्रिंशः ३८ अथविसृज्यराजभिः स्वदेश
स्थः प्रेषितोपहारग्रहः प्रयाताः इतिप्रहृष्टवत् प्रहृष्टाः १ राघवार्थे राघवस्य रणसहायार्थे २ रामरावणमितिरामशत्रुं रावणमित्यर्थः अथम

भवेद्युतेमहाराजप्रीतिरस्मासुनित्यदा बाढमित्येवराजानोहर्षेणपरमान्विताः ३ ऊचुः प्रांजलयस्स
र्वेराघवंगमनोत्सुकाः पूजितास्तेचरामेणाजग्मुर्देशान्स्वकान्स्वकान् २२ इत्यार्षेउत्तरकांडे सर्गः ३८
तेप्रयाताः महात्मानः पार्थिवास्तेप्रहृष्टवत् गजवाजिसहस्रौघाः कंपयंतोवसुंधरां १ अक्षौहिण्यो
हितत्रासन्राघवार्थेसमुद्यताः भरतस्याज्ञयानेकाः प्रहृष्टबलवाहनाः २ ऊचुस्तेचमहीपालाबल
दर्पसमन्विताः नरामरावणंयुद्धेपश्यामः पुरतः स्थितं ३ भरतेनवयंपश्चात्समानीतानिरर्थकं ह
ताहिराक्षसाः क्षिप्रंपार्थिवैस्स्यान्नसंशयः ४ रामस्यबाहुवीर्येणरक्षितालक्ष्मणस्यच सुखंपारेसमुद्र
स्ययुध्येमविगतज्वराः ५ एताश्चान्याश्चराजानः ---------- कथयंतः स्वराज्यानिजग्मुर्हर्षसम
न्विताः स्वानिराज्यानिमुख्यानिऋद्धानिमुदितानिच समृद्धधनधान्यानिपूर्णानिवसुमंतिच ७
यथापुराणिगत्वाते रत्नानिविविधानिच रामस्यप्रियकामार्थमुपहारंनृपादधुः ८ अथान्यानिचरत्ना

पदस्त्रोपेसमासः १ पश्चाद्रामयानेनरंपार्थिवैर्हताः स्युः यदिहर्षेनीताः स्मइतिशेषः ४ उक्तानिमुराजानिभृत्यविशिनष्टिस्वानीत्यादिस
स्यानिप्रसिद्धानिधनेजीवदृपं वसुमतिमहानिधिमति ७ यथापुराणियथापूर्वंमदत्तनिभिरोस्तथापुराणिगत्वाप्रियकामार्थं इष्टकामार्थंदं अन

ॐ. (१) अजाविकिंविधाष्टचर्मनन् १० शिरोभिःकरोभिः किरीटकुंडलादीनीभुजेष्वथारणं १५ अंगमारोप्यवालाविवेतिशेषः अनेनभगवनास्व
रा०उ० माणिमुक्ताप्रवालांस्तदासोहंरूपसंमताः अजाकिंचंचविविधरथांस्तविविधावहं भरतेलक्ष्मण
टी० श्चैवशत्रुघ्नश्चमहाबलः आदायतानिरत्नानिस्वांपुरींनगरागताः आगास्येचपुरीरम्यामयोध्यांर
५६ घुषर्भः तानिरत्नानिविचित्राणिरामायसमुपानयन् १२ प्रतिगृह्यचतत्सर्वंरामःप्रीतिसमन्वितः सु
ग्रीवायददौराजमहात्माकृतकर्मणे १३ विभीषणायचददौतथान्येभ्योपिराघवः राक्षसेभ्यःक
पिभ्यश्चयैर्वृतोजयमाप्तवान् १४ तेसर्वेरामदत्तानिरत्नानिकपिराक्षसाः शिरोभिर्धारयामासु
र्भुजेषुचमहाबलाः हनुमंतंचनृपतेरिक्ष्वाकूणांमहारथः अंगदंचमहाबाहोमंकमारोप्यवीर्यवा
न् रामःकमलपत्राक्षःसुग्रीवमिदमब्रवीत् अंगदस्तेसुपुत्रोयंमंत्रीचाप्यनिलात्मजः सुग्रीवमं
त्रितेयुक्तौममचापिहितेरतौ अर्हतोविविधांपूजांत्वत्कृतेवैहरीश्वर इत्युक्त्वाव्यवमुच्यागात्रभूष
णानिमहायशाः सबबंधमहार्हाणितदांगदहनूमतो आभाष्यचमहावीर्यान्राघवोयूथपर्षभा
न् नीलंनलंकेसरिणंकुमुदंगंधमादनं २० सुषेणंपनसंवीरंमैंदंद्विविदमेवच जांबवंतंगवा
लवतिवंधूम्रमेवच २१

सनिरत्नित्यायवलनेतेम्परवंस्तचितं १९१० संचितेमंत्रम् १८ १५ २०२१

१९२ सांमानिवेयसंभजनेरतिपोषः २९ एवंतेषामितिवसतेभिषिक्तेनरामेणसानंतरंविशेषसत्कारप्रामोशिशिरःशिशिरर्तुर्हेमंतेथाद्वितीयोमासःस
र्वमतरत्युक्त्यासंवत्सरपर्यंतंतेवानरामसमीपेवासउक्तः इतितीर्थाद्यः वसंतोधिकमासस्सगणनयामानमानप्राप्तिहाक्समपदेयाथ्याश
वेयोनतेश्चवतडुमरगुक्तपद्येवाभिषेकः साग्रोमासस्मनेनकार्तिकान्नाश्चितिरक्तानतः सशिशिरोद्वितीयोमासोगतहेमंतशिशिरोऽत्र

वलिमुखंविभ्रजंसंमांहंवदंचमहावले दरीमुखंदधिमुखंवमिंद्रजानुंचयूथपं २२ मधुरंश्लक्ष्णयावाचाते
नाभ्यामापिबन्निव सुहृदोमेभवंतश्चशरीरंभ्रातरस्तथा २३ युष्माभिरुद्धृतश्चाहंव्यसनात्काननौकसः
धन्योराजाचसुग्रीवोभवद्भिःसुहृदांवरैः २४ एवमुक्त्वाददौतेभ्योभूषणानियथार्हतः वज्राणिचम
हार्हाणिसस्वजेचनरर्षभः २५ तेपिबंतःसुगंधीनिमधूनिमधुपिंगलाः मांसानिचसुमृष्टानिमूला
निचफलानिच २६ एवंतेषांनिवसतांमासःसाग्रोययौतदा मुहूर्तमिवतेसर्वेरामभक्त्याचमेनिरे २७
रामोपिरेमेतैःसार्धंवानरैःकामरूपिभिः राक्षसैश्चमहावीर्यैऋक्षैश्चैवमहाबलैः २८ एवंतेषांय
योमासोद्वितीयःशिशिरःसुखं वानराणांप्रहृष्टानांराक्षसानांचसर्वशः २९ इक्ष्वाकुनगरेरम्येप
रांप्रीतिमुपासतां रामस्यप्रीतिकरणैःकालस्तेषांसुखंययौ ३०

र्धंशरद्वनतत्रवासइतिपंचमासपर्यंतंतत्रवासइतिममभाति सर्वकांडेतेसंक्षेपेणोक्तस्यैवार्थस्यात्रकांडेविस्तरेणोक्तिरितिबोध्यं एवंतेषामि
तिभरताद्यानीतविशेषसत्कारप्राप्तिपर्यंतंनिवसतांतेषांमासाग्रः पंचषड्दिवाकामासागतः २७ २८ २९ प्रीतिकरणैःसंमाननैः ३०

उ०
रा०
टी०
९२

193 इतिश्रीउत्तरकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ३९ अथतेषांविसर्जनं तथास्मेतिवसतांतेषामितितिनिर्धारणेषष्ठी १ किंष्किंधांपतीतिशेषः २२५

इत्यार्षेरामायणेउत्तरकांडेएकोनचत्वारिंशः ३९ तथास्मतेषांवसतामृक्षवानरराक्षसां राघवस्तुम
हातेजाःसुग्रीवमिदमब्रवीत् १ गम्यतांसौम्यकिष्किंधांदुराधर्षांसुरासुरैः पालयस्वसहामात्यै
राज्यंनिहतकंटकं २ अंगदंचमहाबाहोप्रीत्यापरमयायुतः पश्यत्वंहनुमंतंचनलंचसुमहा
बलं ३ सुषेणंश्वशुरंवीरंतारंचबलिनांवरं कुमुदंचैवदुर्धर्षंनीलंचैवमहाबलं ५ सुदत्तराजंव
दुर्धर्षंजांबवंतंमहाबलं पश्यप्रीतिसमायुक्तोगंदमादनमेवच ६ ऋषभंचसुविक्रांतंप्लवगं
चसुपाटलं केसरिंशरभंशुभंशंखचूडंमहाबलं ७ येचेमेसुमहात्मानोमदर्थेत्यक्तजीविताः
पश्यत्वंप्रीतिसंयुक्तोमाचैषांविप्रियंकृथाः ८ एवमुक्त्वाचसुग्रीवमाश्लिष्यचपुनःपुनः विभी
षणमुवाचाथरामोमधुरयागिरा ९ लंकांप्रशाधिधर्मेणधर्मज्ञस्त्वंमतोमम पुरस्यराक्ष
सानांचभ्रातुर्वैश्रवणस्यच माचबुद्धिमधर्मेत्वंकुर्याराजन्कथंचन बुद्धिमंतोहिराजानोध्रुव
मश्नंतिमेदिनीं ॥

पुरस्यपुरवर्तिप्राणिनांराक्षसानांवैश्रवणस्यसंमतोमिश्इतिशेषः १० भुवंतिकालम् ॥ ९०

१९५ हेवंतिश्रेनेनरावणावत स्वबुद्धिकदापिनकार्यात्वयासतिसुग्रीवादयोरावणमिवनाममपिनाशयिष्यंतीतिध्येयं १२ श्रुत्वैतंजगादाश्चर्यभंतस
यंभोविव प्रनतकल्याणगुणस्यभगवतोब्रह्मणश्च १५ निम्नदासर्वकालंस्नेहानामाप्रियाणां प्रियस्येवसदास्त्वितिहेतुः भक्तिनीमप
लोकयतितेनेयमास्मतबुद्धिः नित्यदेस्मनेनजलंविनामत्स्यस्येवत्तत्क्षणमपितेविनाजीवितुंमशक्यतेस्वचितं श्रुमत्रभावोमागच्छेतविषया

श्रुहंचनिर्गतोराजन्सुग्रीवसहितस्त्वया स्नेहतःपरयाप्रीत्यागच्छत्वंविगतज्वरः १२ रामस्यभाषि
तंश्रुत्वाहनुमान्मारुतात्मजः साधुसाध्वितिकाकुत्स्थंप्रशशंसपुनःपुनः १३ तवप्रीतिर्महाबाहोवी
र्यमद्भुतमेवच माधुर्यंपरमंरामस्वयंभोरिवनित्यदा १५ तेषामेवंब्रुवाणानांवानराणांचराघवः ह
नुमन्तंततोभक्त्यारामश्चैववाक्यमब्रवीत् १५ स्नेहोमेपरमोराजंस्त्वयितिष्ठतुनित्यदा भक्तिश्चनियता
वीरभावोनान्यत्रगच्छतु १६ यावद्रामकथावीरचरिष्यतिमहीतले तावच्छरीरेवत्स्यंतुप्राणाममम
नसंशयः १७ यच्चैतच्चरितंदिव्यंकथातेरघुनंदन तन्ममाप्सरसोरामश्रावयेयुर्नरर्षभ १८ तच्छ्रु
त्वाहंततोवीरतवचर्यामृतंप्रभो उत्कंठांतांहरिष्यामिमेघलेखामिवानिलः १९

तरेऽव्यर्थः १९ तद्धवहत्संपतिः तत्कथाश्रवणपरमामृतास्वादनेबलादितिशेषः नन्वत्रउत्तरमित्याशयः वत्स्यंत्वितिपाठेवसंतिसर्थः
प्राणाः स्वपतेनमुक्तिमप्यनाहत्यतत्कथामृतयानमेवाकांक्षितंदर्शितं १० तेनतवकथाश्रवणपदेनहि व्याचष्टिनंदिग्धत्वयः उत्कंठांमहर्षेणे

ॐ. राउ. टी. ५८

195 एवमेतदिति एवंशब्दार्थाः चरिष्यति कथेत्यादि २१ एवं च हनूमते भगवताऽङ्गीकारेनिर्वाणकस्यापि त्वद्रूपं दत्तमित्याभाति २२ उपकाराणां मध्ये शे
षस्येत्यर्थः २३ प्रत्युपकाराणां पात्रतां नरश्चापत्स्वेव यातेऽनेन प्रत्युपकारार्थिनउपकृतो नायस्यार्थेनाभवति सा मे कदापि मा भूदिति भावः २४

एवं ब्रुवाणं रामस्तु हनूमंतं वरासनात् उत्थाय सस्वजे स्नेहाद्वाक्यमेतदुवाच ह १९ एवमेतत्कपि
श्रेष्ठ भविता नात्र संशयः चरिष्यति कथा यावदेषा लोके च मामिका २० तावत्ते भविता कीर्तिः
शरीरेऽप्यसवस्तथा लोका हि यावत्स्थास्यंति तावत्स्थास्यंति मे कथा एकैकस्योपकारस्य प्राणान्
दास्यामि ते कपे शेषस्येहोपकाराणां भवाम ऋणिनो वयं २२ मदंगे जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृ
तं कपे नरः प्रत्युपकाराणामापत्स्वायाति पात्रतां २३ ततोऽस्य हारं चंद्राभं मुच्य कंठात्स राघवः
वैडूर्यतरलं कंठे बबंध च हनूमतः २४ तेनोरसि निबद्धेन हारेण महता कपिः रराज हेमशैलेंद्र
श्चंद्रेणाक्रांतमस्तकः २५ श्रुत्वा तु राघवस्यैतदुत्थायोत्थाय वानराः प्रणम्य शिरसा पादौ निर्ज
ग्मुस्ते महाबलाः २६ सुग्रीवश्च स रामेण निरंतरमुरोगतः विभीषणश्च धर्मात्मा सर्वे ते बाष्पविक्ल
वाः २७

कंठान्मुच्य राघवः कंठे बबंधेत्यर्थः तरलो हारमध्यमणिः २५ हेमशैलेंद्रो मेरुः चंद्रेणाक्रांतमस्तकः त्वादृशः पर्वतो यथा भ्राजमानस्तथा शिखरं त
न्न किरणावृतो भवति तथा हनूमान् न किरणावृतोऽनेनातरत्यर्थः २६ श्रुत्वेति हनूमदुद्देश्यकमेककस्येत्यादिवाक्यं २७ निरंतरमुरोग

[illegible] ५८

196 बाष्पकलाः कंठस्थबाष्परुद्धत्वेनाव्यक्तभाषिण्यः ततएव दुःखातिशयेन सास्त्रनेत्राः विचेतसः अतः संमूढा इव मूर्छिता इव बभूवुरिति शेषः १९
देहं त्यजत वैदेहाः रामवियोगखिन्ना अवस्थानमिति शेषः शरीरात्माभिमानिनो देहत्यागेन रामविश्लेषणाखेदोभूदित्यर्थः २० इति रामायणे उ

सर्वैव ते बाष्पकलाः साश्रुनेत्रा विचेतसः संमूढा इव दुःखेन त्यजंतो राघवं तदा १९ कृतप्रसादास्तेनैव
वैदेहेन महात्मना जग्मुः स्वं स्वं गृहं सर्वे देही देहमिव त्यजन् २० ततस्ते राक्षसऋक्षवानराः प्र
णम्य रामं रघुवंशवर्धनं वियोगजाश्रुपरिप्लुतलोचनाः प्रतिप्रयातास्तु यथानिवासिनः २१ इत्यार्षे
उत्तरकांडे चत्वारिंशः सर्गः ४० विसृज्य स महाबाहुर् ऋक्षवानरराक्षसान् भ्रातृभिः सहितो रामः प्रमुमो
दमानः सुखी १ अथापराह्णसमये भ्रातृभिः सह राघवः शुश्राव मधुरां वाणीमंतरिक्षान्महाप्रभुः २
सौम्य राम निरीक्षस्व सौम्येन वदनेन मां कुबेरभवनात्प्राप्तं विद्धि मां पुष्पकं प्रभो ३ तव शासनमाज्ञा
य गतोस्मि भवनं प्रति उपस्थातुं नरश्रेष्ठ स च मां प्रत्यभाषत ४ निर्जितस्त्वं नरेंद्रेण राघवेण महात्म
ना निहत्य युद्धे दुर्धर्षं रावणं राक्षसेश्वरं ५

उत्तरकांडे चत्वारिंशः सर्गः ४० अथ धनदप्रेषितपुष्पकस्य संप्रश्नपुनरा
गमनोपस्थानं तया विसर्जनं विसृज्येति १ अंतरिक्षात् अंतरिक्षचराद्भिः सूक्तामित्यर्थः २ पुष्पकं विद्धि पुष्पकाख्यं प्राप्तं देवयानात्स्वयंवादः ३ ४
निर्जितः अतस्त्वमेव वहेति शेषः ५

197 किंवमहद्दनादपिसर्वलोकप्रियराममपरममप्रियमित्याहपरम इति लोकस्याभ्युदयशेषाभिवर्त्तेलोकपायणास्यसंयातंसमीचीनया
नभ्युतस्वरावद्वंदनंवहेरितियत् एषमेपरमःकामोतस्त्वंगच्छेतिसंवंधः ८ हृतदोषः सर्ववदारादिकामदोषः ९ सोरेः स्वरामिःहि

उ॰ रा॰ टी॰ ५९

समापिपरमाप्रीतिर्हितेतस्मिन्दुरात्मनि रावणेसगणेचैवसपुत्रेसहबांधवे ६ सत्वंरामेनलं
कायांनिर्जितः परमात्मनः वहसौम्यतमेवत्वमहमाज्ञापयामिते ७ परमोह्येषमेकामोयत्वं
राघवनंदनं वहेर्लोकस्यसंयानंगच्छस्वविगतज्वरः ८ सोहंप्रासनमात्रायधनदस्यमहात्मनः
त्वत्सकाशमनोप्राप्तोनिर्विशंकः प्रतीच्छमां ९ अधृष्यः सर्वभूतानांसर्वेषांधनदाज्ञया चराम्य
हंप्रभावेनतवाज्ञापरिपालिन एवमुक्तस्तदारामःपुष्पकेनमहात्मना उवाचपुष्पकंदृष्ट्वावि
मानंपुनरागतं इहेदंस्वागतंतेस्तुविमानवरपुष्पक आनुकूल्याद्धनेशस्यवृत्तदोषोनमोभवे
त् १२ गम्यतामितिचोवाचआगच्छत्वंस्मरेयदा सिद्धानांचगतौसौम्यमाविषादेनयोजय १३
प्रतिघातश्चतेमाभूद्यथेष्टंगच्छतोदिशः एवमस्त्वितिरामेणपूजयित्वाविसर्जितं १४ अभिप्रेतां
दिशंतस्मात्प्रायात्तत्पुष्पकंतदा एवमंतर्हितेतस्मिन्पुष्पके

सौम्यसिद्धानांगतौव्योममार्गेः विषादेनास्मि
द्वियोगतः खेनमायोजनयआत्मानमितिशेषः सर्वमास्वेतित्यात्पर्यः १४ पुष्पकंपुष्पमिवलघ्वितिलपुष्पकंसंज्ञार्यांकन् १५ ५९

198 विश्रुतात्मनि वेदमत्तौ १७ कानि दृश्यंते तत्राह अमानुषाणीति सत्त्वानि पुष्पकादीनि व्याहृतानि मनुष्यवाजा तं व्याहारवंति साग्रो मासः इति जा
तावेकवचनं मासाधिकसमयः १८ तावन्मात्रेणैव मर्त्यानामनामया दिरुरणा प्रादुर्भावः स्यादि जीर्णानामिति पुष्पतः हृष्टपुष्टवपुष्का १९ इत्या

भवतः सौजन्यवाक्यमेवाव रघुनंदन विश्रुतात्मनि हृष्टं ते त्वयि वीरप्रशासति १७ अमानुषाणि स
त्त्वानि व्याहृतानि मुहुर्मुहुः अनामयश्च मर्त्यानां साग्रो मासो गतो ह्ययं १८ जीर्णानामपि सत्त्वानां मृ
त्युर्नायाति राघव अरोगप्रसवा नार्यो वपुष्मंतो हि मानवाः १९ हर्षश्चाभ्यधिको राजन्जनस्य पुर
वासिनः काले वर्षति पर्जन्यः पातयन्नमृतं पयः २० वाताश्चापि प्रवांत्येते स्पर्शयुक्ताः सुखाः शिवाः
ईदृशो नश्चिरं राजा भवेदिति नरेश्वर २१ कथयंति पुरे राजन्पौरजानपदास्तथा एता वाचः सुमधुरा
भरतेन समीरिताः श्रुत्वा रामो मुदा युक्तो बभूव नृपसत्तमः २२ इत्यार्षे उत्तरकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ४१
स विसृज्य ततो रामः पुष्पकं हेममूषितं प्रविवेश महाबाहुरशोकवनिकां तदा १ चंदनागुरुचूत
श्च तुंगकालेयकैरपि देवदारुवनैश्चापि समंतादुपशोभितां २ चंपकागुरुपुंनागमधूकपनसासनैः
शोभितां पारिजातैश्च विधूमज्वलनप्रभैः ३

इत्युत्तरकांडे एकचत्वारिंशः सर्गः ४१ स इति अशोकवनिका
नाम महाप्रमदवनं ताम् अंतःपुरैः सह विहारयोग्यमुपवनं तुंगः पुंनागविशेषः कालेयकं रक्तचंदनं २ असनः सर्जः ३

199

नीयः कदंबः अर्जुनः ककुभः नागो नागकेसरः ४ कदंबो धूलीकदंबः ५ सर्वदा कुसुमैः नित्यं कुसुमयुतैः दिव्यगंधरसोपेतः दिव्यं रूपं यस्य स्फाटि
कफलशुभैः ६ दिव्यैः शिल्पिभिः हृद्यानिपुणाः शिल्पवद्भिः ७ चूतहृद्य पुष्परजोवितानसम्भूतं येषां तैः पक्षिभिः ८ माल्यानि पुष्पगुच्छाः स्फाटि

लोपनीयार्जुनैर्नागैः सप्तपर्णातिमुक्तकैः मंदारकदलीगुल्मलताजालसमावृता ४ प्रियंगुभिः
कदंबैश्च तथा चैव बकुलैरपि जंबूभिर्दाडिमैश्चैव कोविदारैश्च शोभिता ५ सर्वदा कुसुमैर्भिः फ
लवद्भिर्मनोरमैः दिव्यगंधरसोपेतास्तरुणांकुरपल्लवैः ६ तथैव तरुभिर्दिव्यैः शिल्पिभिः परिक
ल्पितैः चारुपल्लवपुष्पाद्यैर्मत्तभ्रमरसंकुलैः ७ कोकिलैर्भृंगराजैश्च नानावर्णैश्च पक्षिभिः शो
भिता शतशाखिश्रांचूतहृद्यावतंसकैः ८ शातकुंभनिभैः केचित्केचिदग्निशिखोपमाः नीलांजन
निभाश्चान्ये भांति तत्र स्म पादपाः सुरभीणि च पुष्पाणि माल्यानि विविधानि च दीर्घिका विविधा
कारा पूर्णाः परमवारिणा ः १० माणिक्यकृतसोपानाः स्फाटिकांतरकुट्टिमाः फालपद्मोत्पलवि
नाश्च कुवाकोपशोभिताः ११ दात्यूहशुककसंघुष्टा हंससारसनादिताः तरुभिः पुष्पशबलैस्तीर
नैरुपशोभिताः प्राकारैर्विविधाकारैः शोभिताश्च शिलातलैः तत्रैव च वक्ष्यामि देशे वै पूर्वमाणिम

केचित्स्फटिकरत्नैष्ठान्तरे मध्ये कुट्टिमा बद्धान्तरे मध्ये कुट्टिमा बद्धभूमिर्धान्यताः ११ परमोपेतो शुचिसंततं हंसकुलं संघुष्टं तस्य पद्मजानानां जातम्

200 प्रस्तराः पाषाणाः पुष्पैर्नानावर्णैर्वृक्षेभ्यः पतितैः शबलाः शबलवर्णाः प्रस्तरा भस्तारागणैर्नभ इव वेन्दुः ब्राह्म्यं ब्रह्मनिर्मितं चैत्ररथं कुबेरस्य १५
सन्निवेशनं समीचीनं संस्थानोपेतं बह्वासनगृहोपेतं बहूनामवस्थाने वितरगृहयुतं लतासनसमावृतं लतानामासनैः परिवेष्टितं

प्रस्तारः पुष्पशबलान भस्तारागणैरिव नंदनं हि यथेंद्रस्य ब्राह्म्यं चैत्ररथं यथा १५ तथाभूतं हि रा
मस्य काननं सन्निवेशनं बह्वासनगृहोपेतं लतासनसमावृता १६ अशोकवनितां स्फीतां प्रवि
श्य रघुनंदनः आसने च शुभाकारे पुष्पप्रकरभूषिते १७ कुशास्तरणसंस्तीर्णे रामः सन्निषसाद ह
सीतामादाय हस्तेन मधुमैरेयकं शुचि १८ पाययामास काकुत्स्थः शचीमिव पुरंदरः मां
सानि च सुमृष्टानि फलानि विविधानि च १९ रामस्याभ्यवहारार्थं किंकरास्तूर्णमाहरन् उपान्
त्यंश्च राजानं नृत्यगीतविशारदाः २० अप्सरोरगसंघाश्च किंनरीपरिवारिताः दक्षिणा रूपवत्यश्च
स्त्रियः पानवशंगताः २१ उपानृत्यंश्च काकुत्स्थं नृत्यगीतविशारदाः मनोभिरामा रामास्ता रामो र
मयतां वरः २२ रमयामास धर्मात्मा नित्यं परमभूषिताः स तया सीतया सार्धमासीनो विरराज ह २३
अरुंधत्या इवासीनो वसिष्ठ इव तेजसा एवं रामो मुदा युक्तः सीतां सुरसुतोपमां २४

लतागृहैः समावृताऽपेताः १६ कुशास्तरणैर्मैरेयकं मधुमैरेयसंज्ञकं मद्यं मैरेयमासायवोधात्रीधातकीगुडवारिभिरिति वैजयंती १८ राजा
नमुपानृत्यन् राजसमीपे नृत्यन् २० दक्षिणाः कुशलाः पानवशंगताः पानजमदवशंगताः २१२२ २३ २४

रमयामासतोषयामास २५ सेतारायवयोश्चिरमित्यन्तरं अत्यक्रामच्छुभःकालःशैशिरोभोगदः सर्वेदेवलोकः वानराणांगमनोत्तरंपुन
श्चसंवत्सरोत्तरंशतिकन्यकाख्यानात् दशवर्षसहस्राणिगतानिसुमहात्मनोरितिप्रतिज्ञमितिगम्यतेमासपक्षादपतिष्ठामनवमगमः प्राप्त
तांसमाश्रितिवाल्मीकिशापाश्रमेहमानदंनेदशवर्षसहस्राणिवाजिमेधान्यथाकरोदितिवाल्मीकिकृतेमध्यदशवर्षशतोदिनपरः विवाहो

रमयामासवैदेहीमहन्यहनिदेववत् तथातयोर्विहरतोःसीताराघवयोश्चिरं २५ अत्यक्रामच्छुभःका
लःशैशिरोभोगदःसदाः दशवर्षसहस्राणिगतानिसुमहात्मनोः २६ प्राप्तयोर्विविधान्भोगानती
तःशिशिरागमः २७ पूर्वाह्णेधर्मकार्याणिकृत्वाधर्मेणधर्मवित् शेषंदिवसभागार्धमन्तःपुरगतोभ
वत् २८ सीतापिदेवकार्याणिकृत्वापौर्वाह्णिकानिवै श्वश्रूणामकरोत्पूजांसर्वासामविशेषतः
अभ्यगच्छत्ततोरामंविचित्राभरणांबरा त्रिविष्टपेसहस्राक्षमुपविष्टंयथाशची २९ दृष्ट्वातुराघवः
पत्नींकल्याणेनसमन्वितां प्रहर्षमतुलंलेभेसाधुसाध्वीतिचाब्रवीत् ३० अब्रवीच्चवरारोहांसीतां
सुरसुतोपमां अपत्यलाभोवैदेहित्वय्ययंसमुपस्थितः ३१

तरंतावत्तिगतानिचागतानित्रिसदर्शयोर्ध्यायाचनदशवेनेनेकंपुनस्योध्यायामिनेवंकिंचिदधिकसमर्थंप्रतिगतानीतिवाच्यं २६
पूर्वाह्णेद्विधाविभागेनेदंतदाद्यशेषंदिवसभागार्धमिति अवसिष्टमर्धमित्यर्थः २७ २८ २९ ३० ममापत्यलाभस्त्वयिसमुपस्थितः।
गर्भसंभवानवसृष्टंवर्ततइत्यर्थः ३१

202 किंकामाः किंविषयो मनोरथः स्मितं कृत्वा स्वावतारकृत्यं स्मर्तुमिति वा हृष्टगुणापरस्य स्वस्य वनगमनकरणोचितं च हासेन सूचितं ११ अप्येकरात्रि
मित्यनेन चिरकालवासमनोरथो ध्वनितः १५ विस्रब्धा भव महाराजो महर्षीणां कथमाश्रमं प्रति प्रेषयिताश्चेतीति शंकां मा कुर्विति १९

किमिच्छसि वरारोहे कामः किं क्रियतां तव स्मितं कृत्वा तु वैदेही रामं वाक्यमथाब्रवीत् तपोवनानि पु
ण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव गंगातीरोपविष्टानामृषीणामुग्रतेजसां ११ फलमूलाशिनां देव पादमू
लेषु वर्तितुं एष मे परमः कामो यन्मूलफलभोजिनां १४ अप्येकरात्रिं काकुत्स्थ निवसेयं तपोवने
तथेति च प्रतिज्ञातं रामेणाक्लिष्टकर्मणा १५ विस्रब्धा भव वैदेहि श्वो गमिष्यसि संशयं एवमुक्त्वा तु
काकुत्स्थो मैथिलीं जनकात्मजां मध्यकक्षान्तरं रामो निर्जगाम सुहृद्वृतः १९ इत्यार्षे रामायणे
द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ ततोपविष्टं राजानमुपासन्ते विचक्षणाः कथानां बहुरूपाणां हास्यकाराः स
मन्ततः १ विजयो मधुमत्तश्च काश्यपः पिंगलः कुलः सुराजिः कालियो भद्रो दन्तवक्त्रः सुमागधः २
एते कथा बहुविधाः परिहाससमन्विताः कथयन्ति स्म संहृष्टा राघवस्य महात्मनः ३ ततः कथायां
कस्यांचिद्राघवः समभाषत काः कथा नगरे भद्र वर्तन्ते विषयेषु च ४ मामाश्रितानि कान्याहुः पौरा

इत्यार्षे उत्तरकांडे द्विचत्वारिंशः ४२ अथ प्रसंगात्सीताप्रसंगेन स्वदोषश्रवणं रामस्य वक्तुं बहुरूपाणां कथानां प्रकथनद्वारेण हास्यकाउपासते १ क
थाः वार्ताः ३ विषयेषु देशेषु इति सामान्यतः प्रश्नः ४ विशिष्य पृच्छति मामाश्रितानि कानि वाक्यान्याहुः ५

203 हतम्मरेव तस्स्वदेशहृतां नाज्ञानेराजानः सर्वजनविंदाक्षारानरकंप्राप्यवंतीत्याशयेनाहवक्ष्यंतीचेति वनेतापसाश्रमे राज्येवधर्मादिविचारही
नाराज्ञानोक्तंयत्तासर्वजनन्कृतदुर्भावएवविषयंतीवसंजंति ६ सर्ववत्तोपराजनरवस्पशेपवदयकापाणायसमंविकीपुर्वासीनांवियोगमिछनेव
देशाङ्गांनीतेच्छत्रेतिगृहीतमनुष्यरूपतयाप्रवहारानुसारेणलोकेनिंदामदपिकमितिवोयनायेतिवोध्यं पुरवासिनांसर्वथैतयस्थिताः

ॐ रा· उ· टी· १०२

किंनुशत्रुघ्नमुद्दिश्यकैकेयीं किंनुमातरं वक्ष्यंतीचापिराजानोवनेराज्ये व्रजंतिच ६ एवमुक्तेतुरामेण
भद्रः प्रांजलिरब्रवीत् स्थिताः शुभाः कथाराजनवर्तंतेपुरवासिनां ७ अयंतुविजयः सौम्यदशग्रीववधा
र्जिताः भूयिष्ठंस्वपुरेपौरैः कथ्यतेपुरुषर्षभ ८ एवमुक्तस्तुभद्रेणराघवोवाक्यमब्रवीत् कथयस्व
यथातत्वंसर्वंनिरवशेषितः ९ शुभाशुभानिवाक्यानियान्याहुः पुरवासिनः श्रुत्वेदानींशुभंकु
र्यांनकुर्यामशुभानिच १० कथयस्वचविस्रब्धोनिर्भयंविगतज्वरः कथयस्वचविस्रब्धोनिर्भयंवि
गतज्वरः ॥ कथयंतियथापौराः पापाजनपदेषुच ॥ राघवेणैवमुक्तस्तुभद्रः सुरुचिरंवचः प्र
त्युवाचमहाबाहुंप्रांजलिः सुसमाहितः १२

शुभावर्तंतइतिसंबंधः ७ विजयमिति उद्दिश्येतिशेषः कथ्यंतेवार्ताइतिशेषः ८ निरवशेषतः शुभाशुभादिविषयंसर्वंकथयेत्यर्थः ९ नच
श्रुत्वेत्किंप्रयोजनंतत्राहशुभेत्यादि १० ननुराजसमक्षमशुभवाक्यकथनमशक्यमित्यर्थः तत्राह कथयस्वेतिनिर्भयविस्रब्धः सम १०२
किंरामोवदिष्यतीतिभयशून्यविस्रब्धः विगतः एवमशुभकथवाक्यमितिमतः सोत्तापपूर्त्वःपापाःयान्यानि ॥११२

204 दृवर्वकैरादिभिर्देवैरपिकृतमितिस्कृतमस्कृतसर्वं १४ सीतामाहृत्यततोजातंसीताविषयंरावणास्पर्शजममर्षकोपंश्वष्टतःकृत्वावि
स्तरेवेत्यर्थः १५ कीदृशंसखंकृत्स्नितमेवेत्यर्थः तत्रहेतुरंकमित्यादि १० नकृत्स्पतिनज्ञगुप्सतेत्यर्थः ११ सहनीयंभविष्यति एववि

स्त्रणाराजन्यथापौराःकथयंतिष्णुमाशुभं वनेत्रापणारथ्यास्ववनेषूपवनेषुव १२ दुष्करंकृतवा
न्रामःसमदेसेनवंधनं श्रुष्कृतेसर्वकैकेश्चिदेवैरपिसदानवैः १३ रावणश्चदुराधर्षोहतःसव
लवाहनः वानराश्चवर्णानीतास्स्वदाश्चसहराक्षसैः १४ हत्वाचरावणंसंख्येसीतामाहृत्यराघ
वः अमर्षंपृष्ठतःकृत्वास्ववेश्मपुनरानयन् १५ कीदृशंहृदयेतस्यसीतासंभोगजंसुखं अंक
मारोप्यतुपुरारावणेनबलाद्धृता १६ लंकामपितथानीतामशोकवनिकांगता रक्षसांवशं
मापन्नांकथंरामोनकुत्स्यति अस्माकमपिदारेषुसहनीयंभविष्यति यथाहिकुरुतेराजाप्र
जास्तमनुकुर्वते १७ एवंबहुविधावाचोवदंतिपुरवासिनः नगरेषुचसर्वेषुराजन्जनपदेषु
च २० तस्यैवंभाषितंश्रुत्वाराघवःपरमार्तवत् उवाचसुहृदःसर्वान्कथमेतद्वदंतिमां २१ सर्वे
तुशिरसाभूमावभिवाद्यप्रणम्यच प्रत्युवाचराघवंदीनमेवमेतन्नसंशयः २२ श्रुत्वातुवाक्यंका

पिवंकपयमलुमितिभावः तत्रहेतुर्यथाहीतिप्रजास्तमनुवर्तते १९ मार्तवत्परमदुःखीवाकारंहत्वावस्तुतोभवनिहर्षदुःखयोरभावादेव
मुक्तिः सर्वान्सुहृदोभद्रव्यातिरिक्तानपिकथमेतत् भद्रोक्तमेतदयशोवाक्यंतत्त्वमतत्त्वंवतिभवंतोपिवदंतिसंवाच २१ भद्रोक्तमेव

तदावनस्थाअन्नंदुःखितमिति तद्यः ११

उक्ता एतं सर्वे ए दीनं किमेकियाभासः

तरकांडेव २२

205 इत्यार्षे उत्तरकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४२ बुद्ध्यस्वविकिर्षितकथनामन्त्रानपथ्यं विसृज्य तिवानिश्चित्य कर्तव्यमिति शेषः १२ वर्धयित्वा

इत्यार्षे उत्तरकांडे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४२ विसृज्य तु सुहृद्वर्गं बुद्ध्या निश्चित्य राघवः समीपे द्वाःस्थ
मासीनमिदं वचनमब्रवीत् शीघ्रमानय सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणं भरतं च महाभागं शत्रु
घ्नमपराजितं २ रामस्य वचनं श्रुत्वा द्वाःस्थो मूर्ध्नि कृतांजलिः लक्ष्मणस्य गृहं गत्वा गम्यतां तत्र मावि
शं दृष्टुमिच्छति राजा त्वां प्रविवेशानिवारितः उवाच स महात्मानं वर्धयित्वा कृतांजलिं वाढमि
त्येव सौमित्रिः श्रुत्वा राघवशासनं प्राद्रवद्रथमारुह्य राघवस्य निवेशनं प्रयान्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा द्वाःस्थो
भरतमतिकां उवाच भरतं तत्र वर्धयित्वा कृतांजलिः विनयावनतो भूत्वा राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति
भरतस्तु वचः श्रुत्वा द्वाःस्थाद्रामसमीरितं ७ उत्पपातासनात्तूर्णं पद्भ्यामेव महाबलः दृष्ट्वा प्रया
न्तं भरतं त्वरमाणः कृतांजलिः ८ शत्रुघ्नभवनं गत्वा ततो वाक्यमुवाच ह एह्यागच्छ रघुश्रेष्ठ राजा त्वां
द्रष्टुमिच्छति ९ गतो हि लक्ष्मणः पूर्वं भरतश्च महायशाः श्रुत्वा तु वचनं तस्य शत्रुघ्नः परमास
नात् १० शिरसा वंद्य धरणीं तत्र ययौ यत्र राघवः द्वाःस्था त्वागम्य रामाय सर्वानेव कृतांजलिः ११ मा
सतयाभ्रातृनेवान्समुपसमस्थितान् कुमारानागतान् श्रुत्वा

जयाशिषोतिशेषः मारविंरत्वेवान कार्यकृतार्थः ५
भरतं मतिकां न भरतसमीपं प्राप्य तस्थौ कृतांजलिर्भरतायेति शेषः ९ शिरसा वंद्य धरणीं शिरसा धरणीं प्राप्य रामाय वंदित्वेत्यर्थः ११२ १२

206 मत्वंममजीवितमेतेभ्यस्थितमितिशेषः ४४ मत्प्रहंसोपचारं ५५ भवद्भिःकृतंसंपादितं ४४ कृतशास्त्रार्थाप्रनुष्टितशास्त्रार्थानुष्टानाःमद
र्थावहमाणाः अवेष्टव्यानुसरणीयः २० इतिउत्तरकांडेव्याख्यानांशेषः ४५ अथहेतुकथनपूर्वलक्ष्मणसमीतानांविसर्जनेवियोगःतेषांमिति १

श्रुत्वालक्ष्मणेदीनमनाह्वाःस्वयंवचनमब्रवीत् अवेशायकुमारास्तमत्समीपंनराधिपः ६ यतेषुजीवि
तंमह्यमेतेप्राणाःप्रियामम आज्ञप्तास्तुनरेंद्रेणकुमाराःशुक्लवाससः प्रह्वाःप्रांजलयोभूत्वा
विविशुःस्तेसमाहिताः तेतुदृष्ट्वामुखंतस्यसग्रहंशशिनंयथा ५५ संध्यागतमिवादित्यंप्रभया
परिवर्जितं वाष्पपूर्णेचनयनेदृष्ट्वारामस्यधीमतः ९९ हृतशोभंयथापद्ममुखंवीक्ष्यचतस्यते
ततोभिवाद्यत्वरिताःपादौरामस्यमूर्द्धभिः तस्थुःसमाहिताःसर्वेरामस्त्वश्रूण्यवर्तयत् १० तान्परि
ष्वज्यवाहुभ्यामुत्थाप्यचमहावलः आसनेष्वासनेत्युक्त्वाततोवाक्यंजगादह ११ भवंतोममस
र्वस्वंभवंतोजीवितंमम भवद्भिश्चकृतंराज्यंपालयामिनरेश्वराः १२ भवंतःकृतशास्त्रार्थाबुद्ध्या
चापरिनिष्ठिताः संभूयचमदर्थोयमन्वेष्टव्योनरेश्वराः १३ तथावदतिकाकुत्स्थेअवधानपराय
णाः उद्विग्नमनसःसर्वेकिंनुराजाभिधास्यति १४ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेउत्तरकांडेसर्गः ४४ तेषांसमुपवि
ष्टानांसर्वेषांदीनचेतसां उवाचवाक्यंकाकुत्स्थोमुखेनपरिशुष्यता १ सर्वंशृणुतभद्रंवोमाकुरुध्वं
मनोन्यथा माकुरुध्वंमदभिप्रायानुकूलस्वभावंमाकुरुध्वमित्यर्थः तमेवाभिप्रायमाह पौराणांयादृशीकथावर्ततेतामतःपरंशृणुतेतिसंबंधः २

207 श्री॰ रा॰ टी॰ १४

तोकथामाह पौरापवादइतिपौरजानामपिमद्विषयेबीभत्सावर्ततेसाम्येममर्माणिकृंततीति ३ कथमानयेयंकमपि ८ सीतायाआपापत्वंप्रख्याप
यतिभ्रातृभिः प्रत्ययार्थमितिदेवानांसन्निधाविनिशेषः ७ ऋषीणांचेतिसन्निधाविशेषः ९ लंकाद्वीयेमहेंद्रेणेतिलंकाद्वीपेतद्दग्निनेति

पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च वर्तते मयि बीभत्सा सा मे मर्माणि कृन्तति ३ अहं किल कुले जा
तः इक्ष्वाकूणां महात्मनां सीतापि सत्कुले जाता जनकानां महात्मनां ४ जानासि त्वं यथा सौम्य दण्ड
के विजने वने रावणेन हृता सीता स च विध्वंसितो मया तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना जनकस्य सुतां प्रति अत्रो
षिता मिमां सीतामानयेयं कथं पुरीं ८ प्रत्ययार्थं ततः सीता विवेश ज्वलनं तदा प्रत्यक्षं तव सौमित्रे
देवानां हव्यवाहनः ७ अपापां मैथिलीमाह वायुश्चाकाशगोचरः चन्द्रादित्यौ च शंसेते सुराणां स
न्निधौ तदा ८ ऋषीणां चैव सर्वेषां अपापां जनकात्मजां एवं शुद्धसमाचारा देवगन्धर्वसन्निधौ ९
लंकाद्वीपे महेन्द्रेण मम हस्ते निवेदिता अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीतां शुद्धां यशस्विनीं ततो गृहीत्वा वै
देहीमयोध्यामहमागतः अयं तु मे महान्वादः शोकश्च हृदि वर्तते ११ पौरापवादः सुमहांस्तथा ज
नपदस्य च अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् १२ पतत्येवाधमाँल्लोकान्यावच्छब्दः प्र

पाठांतरं १० अपं तनिशाकपतिपादारीत्यातत्वार्थमस्मिन्स्थितेयी तिशेषः कीर्त्यते अकीर्तिर्निन्द्यते देवैः कीर्तिर्लो
महानापवादोवर्ततेतिदोवर्तते नच्छ्रवणोच्छायश्चहृदिवर्ततेकोसौवादस्तत्राहपौरेतिसीताविषयेयारतिदाभूतस्यप्राणिनः १२ शब्दः अकीर्ति १४

208 शोकसागरे प्रकीर्तिते १५ भूतमत्यर्थं अतएव कीर्तिर्जाता प्रातःश्वःप्रभाते त्वं रथमारुह्य विषयान्ते स्वदेशान्तरतः सीतामुत्सृज्य १९ कावि
षयान्ते इत्यत आह गंगाया इति परे पारे गंगोल्लंघनलभ्ये पारे २० तमसासंज्ञं नदीद्वयमयोध्यामेधेर्गंगार्वाक् तत्परे पारे च दिव्यसंकाशः दिव्यदे

कीर्त्यर्थं तु समारंभः सर्वेषां सुमहात्मनां अप्यहं जीवितं जह्यां युष्मान्वा पुरुषर्षभाः १४ अपवादभ
याद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजां तस्माद्भवंतः पश्यंतु पतितं शोकसागरे नहि पश्याम्यहं भूतं किं
चिद्दुःखमतोधिकं श्वस्त्वं प्रभाते सौमित्रे सुमंत्राधिष्ठितं रथं १६ आरुह्य सीतामारोप्य विषयांते
समुत्सृज गंगायास्तु परे पारे वाल्मीकेस्तु महात्मनः १७ आश्रमो दिव्यसंकाशस्तमसातीरमा
श्रितः तत्रैनां विजने देशे विसृज्य रघुनंदन १८ शीघ्रमागच्छ सौमित्रे कुरुष्व वचनं मम नचा
स्मि प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथंचन तस्मात्त्वं गच्छ सौमित्रे नात्र कार्या विचारणा अप्रीतिर्हि परा म
ह्यं त्वयैतत्प्रतिवारिते २० शापिता हि मया यूयं पादाभ्यां जीवितेन च ये मां वाक्यांतरे ब्रूयुरनुनेतुं
कथंचन २१ अहिता नाम ते नित्यं मदभीष्टविघातनात् मानयंतु भवंतो मां यदि मच्छासने स्थि

शासदृशाः १८ सीतां प्रति सीतापरित्यागमुद्दिश्य १९ मह्यं मम प्रतनस्त्वत्तिवारिते प्रतस्य प्रतिवारणे इत्यर्थः २० भुजाभ्यामिति पाठेपि पादाभ्या
मित्येवार्थः ये वाक्यांतरे प्रसंगद्वाक्यमध्ये मामनुनेतुं ये ब्रूयुस्ते मदभीष्टविघातनान्नित्यं ममाहिता इति प्रसिद्धं २१ किं तर्हि कर्तव्यं तत्राह

ओं. रा. उ. टी. १०५

२०१ नत्वसीतेविसृज्यनायवनेचलेतिकथंवर्क्तशक्यमितत्राह पूर्वमिति २२ संवर्तनामनुष्ठीयन्तो भ्रातृभिःपरिवारितः प्रविवेशतानिसृज्याहं
वेश्मेतिशेषः २४ शुष्यायः २५ मुखलक्ष्मणेनसीतानयनेतनरेति १ सीतायास्तुभमासनेराजभवनादानीयस्वस्तीर्णरथेऊरु २ किम
एवमुक्तोहमनयागंगातीरेहमाश्रम पश्येयमितितस्याम्बकामः सेवसीतामथ २२ एवमुक्त्वात
काकुत्स्थोबाष्पेणापिहिताननः संविवेशसधर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः २३ शोकसंविग्नहृद
येयातिशश्वासयथाद्विपः २४ इत्यार्षेउत्तरकाण्डेसर्गः ४५ ततोरजन्यांव्युष्टायांलक्ष्मणोदीनचेतसः
सुमंत्रमब्रवीद्वाक्यमुखेनपरिशुष्यता १ सारथेतुरगान्शीघ्रान्योजयस्वरथोत्तमे स्वास्तीर्णराज
वचनात्सीतायाश्चासनंशुभं २ सीताहिराजवचनादाश्रमंपुण्यकर्मणां मयानेयामहर्षीणांशी
घ्रमानीयतांरथः ३ सुमंत्रस्तुतथेत्युक्त्वायुक्तंपरमवाजिभिः रथंसुरुचिरप्रख्यंस्वास्तीर्णंसुखश
य्यया आनीयोवाचसौमित्रिंमित्राणांमानवर्धनः रथोयंसमनुप्राप्तोयत्कार्यंक्रियतांप्रभो ५
एवमुक्तःसुमंत्रेणराजवेश्मनिलक्ष्मणः प्रविश्यसीतामासाद्यव्याजहारनरर्षभ ६ त्वयाकिलैष
नृपतिर्वरंवैयाचितःप्रभुः नृपेणचप्रतिज्ञातमाज्ञप्तश्चाश्रमंप्रति ७ गंगातीरेमयादेवीऋषीणां २ टि
माश्रमान्शुभान् शीघ्रंगत्वातुवैदेहिशासनात्पार्थिवस्यवः ८ अरण्येमुनिभिर्जुष्टेवनेयाभवि
र्थेसीतायाश्चासनेतत्राह सीताहीति ३ सुरुचिप्रख्यंसंदर्शनेशोभनं ४ एवरूप ष्यसि एवमुक्तातुवैदेहीलक्ष्मणेनमहा
निरामःप्रतिज्ञातमर्थंकृतप्रतिक्षणमितिशेषः आज्ञप्तः अश्रमेतेतमितिशेषः ७ शीघ्रंगत्वागंगातीरमितिशेषः ८ मुनीनामाश्रमा

२ [illegible] १०५

ततो सुस्नातायपेऽष्टेप्रयवक्ष्वेतस्नाता १२ नयनंददतिएं १४ हृदयंमनः ऊँतत्वंयनगरविषयंसमविषयंवा १५ सूर्नांसावपस्नां १६ प्रंजलिकृता

प्रहृष्टमतस्वंस्लेभगमतेवाण्यरोचयत् वासांसिचमहाहाणिरत्नानिविविधानिच १० महीनानानि

वैदेहीगमनायोपचक्रमे इमानिमेनिपत्नीनोदास्याम्याभरणान्यहं ११ वस्त्राणिचमहाहाणिथना

निविविधानिच सौमित्रिस्ततथेत्युक्त्वारथमारोप्यमैथिली १२ प्रययौशीघ्रतरगैरामस्याज्ञामनु

स्मरन् प्रब्रवीत्तदासीतालक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनं १३ अशुभानिबहूत्येवपश्यामिरघुनंदन न

यनेमेस्फुरत्यद्यगात्रोत्कंपश्चजायते १४ हृदयंचैवसौमित्रेअस्वस्थमिवलक्षये ऊँत्सुक्यंपरमं

चापिअधृतिश्चपरामम १५ शून्यामेवचपश्यामिपृथिवींपृथुलोचन अपिस्वस्तिभवेत्तस्य

भ्रातुस्तेभ्रातृवत्सल १६ श्वश्रूणांचैवमेवीरसर्वासामविशेषतः पुरेजनपदेचैवकुशलंप्राणि

नामपि १७ इत्यंजलिकृतासीतादेवताअभ्ययाचत लक्ष्मणोर्थंततःश्रुत्वाशिरसावंद्यमैथिली

शिवमित्यब्रवीद्हृष्टाहृदयेनविशुष्यता १८ ततोवासमुपागम्यगोमतीतीरआश्रमे प्रभातेपुन

रुत्थायसौमित्रिःसूतमब्रवीत् १० योजयस्वरथंशीघ्रमपिभागीरथीजलं शिरसाधारयिष्यामित्रि

तांयजलिःअर्थंडर्निमितवस्त्र १८ शिवमित्यब्रवीद्हृस्यःहृष्टश्च १९ पर्वतस्यंवकोयथेतिपाठेउपमाद्वयंस्नेवकश्चपर्वतोहिमवानि

गवान् प्राचेतस्यविदेहीसुप्रांजलिमब्रवीत् २२

तनयकोपनस्य २१ विप्राणिवारिशिवार्थेपुनमतो

वैचित्र्य २१ पुण्यवताः २२

उत्त॰ रा॰ टी॰ ४९

॥ जनाशयं जलप्रवाहं १७ मम चिराभिलषितं जाह्नवीतीरमासाद्य ते किं रुध्यते रमन्वयः १९ द्विरात्रेणेन विनाकृतः शोकमागतः क्वचित् २० २

सा त्वं सततमेव वचनाधारा कुरो हरश्चेतन्ममं सीता सौमित्रिणा सार्द्धं स्वमंत्रेण च धीमता २२ आसमादवि
घृणाला द्वी गंगापापविनाशिनी प्रथार्थमिव संगताभागीरथ्या जलाशयं २४ निरीक्ष्य लक्ष्मण
दीनः अकरोदमहास्वनः २५ सीता तं परमायं त्वाद्दृष्ट्वा लक्ष्मीणमातुरं उवाच वाक्यं धर्मज्ञा किमिदं
रुध्यते त्वया २६ जाह्नवीतीरमासाद्य चिराभिलषितं मम हर्षकाले किमर्थं मां विषादयसि लक्ष्म
ण नित्यं त्वं राममपार्श्वेषु वर्तते पुरुषर्षभ कच्चिद्विनाकृतस्तेन द्विरात्रेण शोकमागतः २७ ममापि
दयितो रामो जीवितादपि लक्ष्मण न त्वहमेवं शोचामि मैवं त्वं बालिशो भव तारयस्व च मां गंगा
दर्शय स्व च तापसान् ततो मुनिभ्यो वासांसि दास्याम्याभरणानि च ततः कृत्वा महर्षीणां यथार्हम
भिवादनं तत्र चैकां निशामुष्य यास्यामस्तां पुरीं पुनः २९ ममापि पद्मपत्राक्षी सिंहोरस्कं कृशोदरं त्व
रते हि मनो द्रष्टुं रामं रमयतां वरं ततस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रमृज्य नयने शुभे नाविकानाह्वयामास लक्ष्म
णः परवीरहा इयं च सज्जा नौश्चेति दाशाः प्रांजलयोऽब्रुवन् तितीर्षुर्लक्ष्मणो गंगां शुभां नावमुपारु
ह्य गंगां सन्तारयामास लक्ष्मणस्तां समाहितः ३१ इत्यार्षे

मार्षे श्रीमत्कोशे वट्टवर्तिंशः सर्गः ४९

१९

212 नैषादीं निषादोपनीतां गुहाख्यनिषादसंबंधिनीमिति वा समायुक्तां सज्जीकृतां १ स्थीयतामर्वाचीनगंगातीर एवेति शेषः २ वैदेहि अस्मिन्निमि
त्तेनीरं प्रत्युवाच सीतामिति शेषः ३ यस्माद्धीमतार्येण लोकनिंदाहेतुभूते कुत्सिताकार्ये अहं नियुक्तस्तल्लोकस्य वचनीकृतः यल्लोपः श्रा
र्षः वचनीयो निंद्यः कृतः अतो मे महच्छल्यं हृद्गतं हृदयं प्रविष्टं ४ एवं महच्छल्यं प्राप्नुवतो मे मरणं तत्त्यागवस्था मूर्छा मृत्युर्वा मर

अथ नावं सुविस्तीर्णां नैषादीं राघवानुजः आरुरोह समायुक्तां पूर्वमारोप्य मैथिलीं १ सुमंत्रं चैव स
रथं स्थीयतामिति लक्ष्मणः उवाच शोकसंतप्तः प्रयाहीत्येव नाविकान् २ ततस्तीरमुपागम्य भागी
रथ्याः स लक्ष्मणः उवाच मैथिलीं वाक्यं प्रांजलिर्बाष्पसंवृतः हृद्गतं मे महच्छल्यं यस्मादार्येण
धीमता अस्मिन्निमित्ते वैदेहि लोकस्य वचनीकृतः ४ श्रेयो हि मरणं मेद्य मृत्युर्वा यत्परं भवेत् न
चास्मिन्नीदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिंदिते ५ प्रसीद न च मे पापं कर्तुमर्हसि शोभने इत्यंजलि
कृतो भूमौ निपपात स लक्ष्मणः ६ रुदंतं प्रांजलिं दृष्ट्वा कांक्षंतं मृत्युमात्मनः मैथिली भृशसं
विग्ना लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ७ किमिदं नावगच्छामि ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण पश्यामि त्वां न च स्वस्थ

णं वा यत्परं भवेत् न च तथा ईदृशे लोकनिंद्ये अस्मिन्वक्ष्यमाणे कार्ये अहं नियोज्यो नियुक्तः अर्हो भवामि अयथापिता मपि देमं महीपतेः ८
ज्ञे नियोगस्य सर्वथा कर्तव्यत्वात् नियोगं करोमीति शेषः ५ यदेवं मनः प्रसीदेति पापं कर्तुं दोषं ज्ञात्वा मित्यर्थः अंजलिः कृतः कृतांजलिः ६
मृत्युसंकांक्षंतं परमदुःखत्वात् ७ नावगच्छामि रोदनादिहेतुमिति शेषः महीपते रामस्य त्वत्त मम पितुः स्वस्थमपि न भ्रपश्यामि ८

२१३ यस्मात्त्वमेवं विषादमागतस्तस्मात्त्वं न वैदेह्या प्रस्तुतत्वया शापपूर्वं कोरेककर्मणायाज्ञमस इति मन्येऽहमिति शेषः महत्तमः सम सन्निधौ आज्ञापयामि ते ताभि
स्वर्थः ९ त्वत्कृते पवादे निर्दोषस्वासंतप्तहृदयो गृहं गतः ११ कोसौ सन्निमित्तः पौरापवादस्तत्राह न तानीति यानि वक्ष्याणि राज्ञा अमर्षाद्धृदि न्य
स्तानि तानि वच हृदे विमया त्वदग्रतो न वचनीयानि न वक्तुं शक्यानि अतएव तेषां वादो मया पृष्ठतः कृतः १२ न त्वमदीयनिर्दोषत्वे राजा त्वं

रा.उ.
टी.
१०७

स्थापितो भिन्नवैदेह्या गायतं मे तपोपमागताः तद्रूपाः सन्निधावस्य महमाज्ञापयामि ते वैदेह्यावाघ मा
नस्तल्लक्ष्मणो दीनचेतनः ग्रनाम्नखोवाष्पगलो वाक्यमेतदुवाच ह १० श्रुत्वा परिषदो मध्ये ह्यप
वादं सुदारुणं पुरे जनपदे चैव त्वत्कृते जनकात्मजे ११ रामः सन्तप्तहृदयो मां निवेद्य गृहं गतः न
तानि वचनीयानि मया देवि त्वदग्रतः यानि राज्ञा हृदि न्यस्तान्यमर्षात्पृष्ठतः कृतः सा त्वं त्यक्ता न्
पतिना निर्दोषा मम सन्निधौ पौरापवादभीतेन ग्राह्यं देवि न तेऽन्यथा आश्रमान्तेषु च मया त्यक्तव्या
त्वं भविष्यसि १४ राज्ञः शासनमादाय तथैव किल दौहृदं तदेतज्जाह्नवीतीरे ब्रह्मर्षीणां तपोवने
पुण्ये च रमणीये च मा विषादं कृथाः शुभे राज्ञो दशरथस्यैव पितुर्मम मुनिपुंगवः १६

वने जानामि किन्तत्राह निर्दोषेति यद्यपि त्वं मम सन्निधौ अग्न्यादिभिर्निर्दोषा ख्यापिता तथापि पौरापवादभीतेन सा निर्दोषापि त्वं मुक्ता
सुमया घावा सत्वदोषतुष्यत्तेन तयान ग्राह्यं १३ यद्येवमत आश्रमान्तेषु आश्रमसमीपेषु १४ दौहृदं चाज्ञाय गमिष्यामि भिलाषि
तेष्वरण्यं कार्यमिति ज्ञातेत्यर्थः १५ पुण्यं रमणीयं तपोवनं प्राप्य मा विषादं कृथाः १६ १०७

214 परमकरुणमनुकंपायां कृत्वा सुखपादच्छायां याद मूलं उपागम्य तत्सारं तं प्राप्य अपेत्यर्थः ७ इत्यार्षे उत्तरकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ सुखविस्
सृष्टा सीता स्वदेशभ्रष्टा बाललक्ष्मणस्येति वा बाष्पपर्याकुलेक्षणा संज्ञा प्राप्येति शेषः २ दुःखमूर्तिः शोकमूर्तिः सकलदुःखमदः ३ सतीयतो

सत्वा परमकोशाय वाल्मीकिः सुमहायशाः पादच्छायामुपागम्य सुखमस्य महात्मनः उपवास
परैकाग्रा वसतं जनकात्मजा ७ पतिव्रतात्वमास्थाय रामं कृत्वा सदा हृदि श्रेयस्ते परमं देवि त
था कृत्वा भविष्यति इत्यार्षे उत्तरकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं जनका
त्मजा परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह १ सा मुहूर्तमिवासंज्ञा बाष्पपर्याकुलेक्षणा लक्ष्मणं
दीनया वाचा उवाच जनकात्मजा २ मामिकेयं तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय लक्ष्मण धात्रा यस्यास्तथा
मे ऽद्य दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ३ किं नु पापं कृतं पूर्वं को वा दारैर्वियोजितः योऽहं शुद्धसमाचारा त्यक्ता न
पतिना सती ४ पुराहमाश्रमे वासं रामपादानुवर्तिनी अनुरुध्यापि सौमित्रे दुःखेन परिव
र्तिनी साकथं ह्याश्रमे सौम्य वत्स्यामि विजनीकृता आख्यास्यामि च कस्याहं दुःखं दुःखपरायणा ६

व्रता ४ हे सौमित्रे पूर्वं कोलो रामपादानुवर्तिनी भूत्वा दुःखेन परिवर्तिनी वर्तमाना अपि अनुरुध्य तत्सेवाहं आश्रमे वासं समचेतवयमिति शेषः
साहमिदानीं विसर्जनीकृता १ हे जनरहिता कृता कथमाश्रमे वत्स्यामि कस्य च स्वीयं दुःखमहमाख्यास्यामि विजनवनस्येति शेषः ६

उ. 215 किंन्विति महात्मना राघवेण केन त्वत्कार्यं किं वा त्याग कारणं मत्कर्म त्वया कृतमिति प्रष्टुं शक्नोमि त्यागकारणापापस्य कस्याप्यकरणाद्दृष्ट
रा. वंशस्तु नरं न किमपि पश्यामीत्याशयः ७ अपि च जीवितत्यागोपि मुशकस्त्याह नखल्विति तदत्यागहेतुमाह राजवंशेति राजसंततः परिहा
टी. स्यते विच्छिद्येतेत्यर्थः मयि गर्भस्य मानत्वादिति भावः ८ त्वं च राजशासनेऽर्थाषेति अाह यथाज्ञामिति इदं वचः मत्संदेशरूपं ९ प्रग्रहेण
१०८

किं नु वक्ष्यामि भद्रं ते किं मया दुष्कृतं कृतं प्रभो कस्मिन्वा कारणे त्वस्मात् राघवेण महात्मना न खल्वद्यैव
सौमित्रे जीवितं जाह्नवीजले त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते यथाज्ञं कुरु सौमित्रे त्यज मां दुः
खभागिनीं निदेशे स्थीयतां राज्ञः शृणु चेदं वचो मम ९ श्वश्रूणामविशेषेण प्राञ्जलिः प्रग्रहेण च
शिरसा वन्द्य चरणौ कुशलं ब्रूहि पार्थिवं १० शिरसाभिनतो ब्रूयाः सर्वासामेव लक्ष्मण वक्तव्यश्चापि
नृपतिर्धर्मेषु सुसमाहितः ११ जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव भक्त्या च परया युक्ता हिता च
तव नित्यशः १२ अहं त्यक्ता च ते वीर अयशोभीरुणा जने यच्च ते वचनीयं स्यादपवादः समुत्थितः १३
मया हि परिहर्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः वक्तव्यश्चैव नृपतिर्धर्मेण सुसमाहितः १४

ण प्रकृताञ्जलिः ग्रहणं समेतेन शिरसी प्रन्वयः चरणौ वन्द्यमप्रतिनियतयेति भावः पार्थिवं च वन्दयित्वा कुशलं ब्रूहि ११ जनेऽयशोभीरुणा
जननिमित्तायशोभीरुणेव त्वया त्यक्तानाम्येति जानामीति शेषः वचनीयं निंद्यं अपवादो मिशापः १३ अथ प्रजाविषये संदेशमाह
वक्तव्यश्चेति १४ १०८

216 एष धर्मस्त्वया त्याज्यो न यत्त्वं इति धर्मे कृतस्नेहेनापि न यत्स्वामिन्या त्वया तदेव परमो धर्मः १९ यथा पौराणामयं वादं परिहृत्य स्थितिं तथैव रक्षतु देवतं तेऽतिशेषः ९ मम संग्रहं मया रामस्य प्रति वक्तव्यं संदेशमसंग्रहस्त्वर्थः १८ अतः कालातिवर्तिनी भर्ग लक्ष्मणं वेत्ती मायां निरीक्ष्य गच्छ प्रेरणा

यथा भ्रातृषु वर्तेथास्तथा पौरेषु नित्यदा
परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात्कीर्तिरनुत्तमा १५ यत्तु पौरजने राजन्
धर्मेण समवाप्नुयात् अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ १६ यथापवादं पौराणां तथैव रक्षतु नंदन
पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गुरुः १७ प्राणैरपि प्रियं तस्माद्भर्तुः कार्यं विशेषतः इति मद्वच
नाद्रामो वक्तव्यो मम संग्रहः १८ निरीक्ष्य मां च गच्छ त्वमृतुकालातिवर्तिनीं एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां ल
क्ष्मणो दीनचेतनः १९ शिरसा वंद्य धरणीं व्याहर्तुं न शशाक ह प्रदक्षिणं च तां कृत्वा रुदन्नेव महा
स्वनः २० ध्यात्वा मुहूर्तं तामाह किं मां वक्ष्यसि शोभने दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवानघे २१ कथ
मत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने इत्युक्त्वा तां नमस्कृत्य पुनर्नावं समारुहत् आरुरोह पुनर्नावं
नाविकं चाभिचोदयेत् स गत्वा चोत्तरं तीरं शोकभारसमन्वितः संमूढ इव दुःखेन रथमध्यारुहद्रुतं
मुहुर्मुहुः परावृत्य दृष्ट्वा सीतामनाथवत् चेष्टन्तीं परमानस्यां लक्ष्मणः प्रययावथ दूरस्थं रथमा

रामादिकृतापवादप्रसक्तिनिवृत्तये इत्यर्थः १९ किं मां वक्ष्यसि निरीक्ष्य मां गच्छेति किं
लोकं लक्ष्मणं च मुहुर्मुहुः निरीक्ष्यमा
वदसीत्यर्थः शोकवशात्कालातिक्रमे योगो न दोषाय यतस्त्वां निरीक्षमाणायोग्य नापदकं दृष्टः पूर्वमिति २१ अनाथवत् अनाथेव नत्तु वसनातो अनाथा

217 दुःखभारावनता सैव यशोधरा पातिव्रतयशोवती २९ इत्यार्षे उत्तरकांडे अष्टचत्वारिंशः ४८ अथ वाल्मीकिना स्वाश्रमे सीतानयनं सीताविदि

ॐ मुनिदारकाः मुनिपुत्राः उग्रधीः उग्रतपसोद्बुद्धिर्यस्य १ निवेदयामासुरित्यस्य विवरणेऽदृष्टेति ३ अनर्हा दुःखस्येति शेषः दुःखशोकाभ्यां दीना

रा॰उ॰

टी॰

१०५

सादुःखभारावनतायशस्विनीयशोधरानाथमपश्यतीसती रुरोदसावर्हिणनादितेवनेमहास्वनंदुः
खपरायणासती २९ इत्यार्षेउत्तरकांडेअष्टचत्वारिंशः ४८ सीतांतुरुदतींदृष्ट्वातेतत्रमुनिदारकाः प्राद्र
वन्यत्रभगवानास्तेवाल्मीकिरुग्रधीः १ अभ्यवाद्यमुनेःपादौमुनिपुत्रामहर्षयः सर्वंनिवेदयामासु
स्तस्यास्तुरुदितस्वनं २ अदृष्टपूर्वाभगवान्कस्याप्येषामहात्मनः पत्नीश्रीरिवसंमोहाद्विरौतिविकृता
नना ३ भगवान्साधुपश्यत्वंदेवतामिवखाच्च्युतां नद्यास्तुतीरेभगवन्वरस्त्रीकापिदुःखिता ४ दृष्टा
स्माभिःप्ररुदितादृढंशोकपरायणा अनर्हादुःखशोकाभ्यामेकादीनाअनाथवत् ५ नह्येनांमानु
षींविद्मःसत्क्रियास्याःप्रयुज्यतां आश्रमस्याविदूरेचत्वामियंशरणंगताः ६ त्रातारमिच्छतेसाध्वीभ
गवांस्त्रातुमर्हसि तेषांतुवचनंश्रुत्वाबुद्ध्यानिश्चित्यधर्मवित् ७ तपसालब्धचक्षुष्मान्प्राद्रवद्यत्रमै
थिली तंप्रयातमभि— शिष्याह्येनंमहामतिं ८ तंतुदेशमभिप्रेत्यकिंविज्ञायमहामतिः अर्घ्यमादाय

अनाथवद्वर्तते तामिमां साधु पश्य दृष्ट्वानुगृहाणेव ५ पतद्रुदतीं सीतामिति श्लोकः मध्ये श्लोकचतुष्टयमदो दिर्कं शल्लिमिति क १०५

218

तास्यंमुनीपुत्रैर्दृष्टात्ताश्रमे तेनोक्तांशोककर्शितांतांसीतां तत्समीपंगत्वादृष्टांवाल्मीकिरुवाचेतिसोपस्कारःसंबंधः ९ धर्मसमर्थिनायोराजय
र्मलब्धा नचपरिपाकेनकारणांहदेवेनोयपलदितंध्यानेतिभावः ८ तवचैवेतितत्वनःतवेनयुद्धेसुहृन्नपममयाविदितंतदेवाहसर्वमस्ये

ददर्शराघवस्येष्टांसीतांपत्नीमनाथवत् तांसीतांशोकभारार्तांवाल्मीकिर्मुनिपुंगवः उवाचमधुरांवा
णींह्लादयन्निवतेजसा ९ स्नुषादशरथस्यत्वंरामस्यमहिषीप्रिया जनकस्यसुताराज्ञःस्वागतंतेपति
व्रते ७ आयांतीचासिविज्ञातामयाधर्मसमाधिना कारणंचैवसर्वंमेहृदयेनोपलक्षितं ८ आयांती
चासिविज्ञातामयाधर्मसमाधिना कारणंचैवसर्वंमेहृदयेनो तवचैवमहाभागेविदितंममतत्वतः
सर्वंचमविदितंमह्यंत्रैलोक्येयद्धिवर्तते ९ अपापांवेद्मिसीतेत्वांतपोलब्धेनचक्षुषा विस्रब्धाभववैदेहि
सांप्रतंमयिवर्तसे १० आश्रमस्याविदूरेमेतापस्यःतपसिस्थिताः तास्त्वांवत्सेयथावत्सपालयिष्यंति
नित्यशः इदमर्घ्यंप्रतीच्छत्वंविस्रब्धाविगतज्वरा यथास्वगृहमभ्येत्यविषादंचैवमाकृथा श्रुत्वातुभा
षितंसीतामुनेःपरममद्भुतं शिरसावंद्यचरणौतथेत्याहकृतांजलिः ११ तंप्रयांतंमुनिंसीताप्रांजलिःपृ
ष्ठतोन्वगात् तंदृष्ट्वामुनिमायांतंवैदेह्यामुनिपत्नयः उपाजग्मुर्मुदायुक्तावचनंचेदमब्रुवन् स्वागतं

मम ९ तदेवपुनराहायाधिमितिसीतेतांतंमयिवर्तसेममत्समेयेनिवेसेथामर्थः १० आश्रमस्याविदूरेसमीपेएकांतेनयस्मरणार्थेतापस्युपिस्थताःसंनिता
ज्ञातनिवासोस्तीतीर्थः यथावत्सपुत्रमिव ११ यथास्वगृहमध्येत्यतिष्ठसितथैवतिष्ठेतिशेषः १२ वैदेह्यासहसेहेतिपोष्टःमुनियत्न्यःतायस्याम

श्री
रा० उ०
टी०
१०८

219 मदेतिपूर्वं पृष्टैर्वा वनारेषु येव मे व परिपालिने इत्यर्थः १७ परिदाय तापसीनां हस्ते दत्वा १९ इत्यार्षे रामायणे एकोनपंचाशः ४९ अथ लक्ष्मणस्य सुमंत्रे
ण स्य साम्सनं दृष्ट्वा विति इदङ्कुले स्थिता लक्ष्मी किकर्तकस मीता प्रवेसी दर्शने १ मंत्रसारथिं मंत्रे महायभूत सारथिं सीतासंतापजं सीता वियो

ता सा तद्वचनं श्रुत्वा वाल्मीकिरिदमब्रवीत् सीते यथं समनुप्राप्य पत्नी रामस्य धीमतः १८ स्नुषा दशरथ
स्यैषा जनकस्य सुता सती अपापा पतिना त्यक्ता परिपाल्या मया सदा १७ इमा भवत्यः पश्यन्तु स्नेहेन पर
मेण हि गौरवान्मम वाक्याच्च पूज्या वोस्तु विशेषतः मुहुर्मुहुश्च वैदेहीं परिदाय महायशाः स्वमाश्र
मं शिष्यवृतः पुनरायान्महातपाः १९ इत्यार्षे उत्तरकांडे एकोनपंचाशः सर्गः ४९ दृष्ट्वा तु मैथिलीं सी
तामाश्रमे संप्रवेशितां संतापमगमद्घोरं लक्ष्मणो दीनचेतनः १ अब्रवीच्च महातेजाः सुमंत्रं मंत्रसा
रथिं सीतासंतापजं दुःखं पश्य रामस्य सारथे २ ततो दुःखतरं किंनु राघवस्य भविष्यति पत्नीं शु
द्धसमाचारां विसृज्य जनकात्मजां ३ व्यक्तं दैवादहं मन्ये राघवस्य विनाभवं वैदेह्या सारथे नित्यं
दैवं हि दुरतिक्रमं ४ यो हि देवान्सगंधर्वानसुरान्—सह राक्षसैः निहन्याद्राघवः क्रुद्धः स दैवं पर्युपास
ते ५ पुरा रामः पितुर्वाक्याद्दण्डके विजने वने उषितान्नव वर्षाणि पंच चैव महावने ६

सीतासंतापजं २ पत्नीं सृज्य यत् स्थितः ततः विसृज्य स्थितेः ३ वैदेह्या विनाभवं वैदेही वियोगेनावस्थानं दैवात्प्राचीनदुरदृष्टवशादहं मन्ये यतो
दैवं दुरतिक्रमं ४ दैवं पर्युपासते दैवमनुवर्तते न तु तन्निरसितुं शक्नोतीत्यर्थः ५ यत्पुरा दंडके उषितो दुःखमनुभूतं ततः पित्र्वाक्यगौरवानु १०८

220 इदं त्वद्यप्रविवासस्य वचसो पौराणां वचनं श्रुत्वा अपरिमितकालत्वात् दुःखतरं सीताविप्रवासनं यत्कृतवान् तन्नृशंसं क्रूरकर्मेति ७ को न्विति हीनार्थ वादिभिः न्याय हीनार्थवादिभिः पौरैर्हेतुभिर्मैथिलीप्रतीयशोहरे सो पीवने विसृष्टवानित्यन्वयः अस्मिन्कर्मणि सीतापरित्यागकर्मण्यनुष्टि तेसति कोनुधर्मनिष्ठो धर्मपरिग्रहो संभाव्यते धर्माणां सतीसीमूलत्वात्तत्त्यागसर्वोपि धर्मोनाशितप्राय इत्यर्थः ८ दृष्टमिति पुरा पूर्वस्मिन्काले तव पितुरग्रतः एतत्सीताविप्रवासनादि विप्रैः ब्राह्मणैर्विप्रैर्दृष्टमित्यर्थः १० तदेवाह भविष्यतीति दृढं ध्रुवं दुःखप्रायो दुःखबहुलः

तेनाद्य त्वत्परे भूयः सीताया विप्रवासनं पौराणां वचनं श्रुत्वा नृशंसं प्रतिभाति मे को नु धर्माश्रयः सू-
तकर्मणाऽस्मिन्यशोहरे मैथिली समनुप्राप्तः पौरैर्हीनार्थवादिभिः ८ एता वाचो बहुविधाः श्रुत्वा
लक्ष्मणभाषिताः सुमन्त्रः श्रद्धया प्राज्ञो वाक्यमेतदुवाच ह ९ न सन्तापस्त्वया कार्यः सौमित्रे मैथिलीं प्र-
ति दृष्टमेतत्पुरा विप्रैः पितुस्ते लक्ष्मणाग्रजः १० भविष्यति दृढं रामो दुःखप्रायो विसौख्यभाक् प्राप्स्य-
ते च महाबाहुर्विप्रयोगं प्रियैर्द्रुतं ११ त्वां चैव मैथिलीं चैव शत्रुघ्नभरतौ तथा संत्यजिष्यति धर्मात्मा
कालेन महता महान् १२ इदं त्वयि न वक्तव्यं सौमित्रे भरतेऽपि वा राज्ञो वा व्याहृतं वाक्यं दुर्वासा यदुवा-
च ह १३ महाजनसमीपे च मम चैव नरर्षभ ऋषिणा व्याहृतं वाक्यं वसिष्ठस्य च सन्निधौ १४

प्राप्तो विसौख्यभाक् सौख्यवियोगभाक् च भविष्यतीति इति दृष्टमित्यनुयोग्य देवतनः शप्स्यते वेत्यादि ११ प्रियैर्वियोग मित्येतदेव विवृणोति त्वां वे दुर्वासाः प्रमुखाणां निमित्तकनिर्याणकाले लक्ष्मणत्यागः शत्रुघ्नभरतयोस्तु मथुराराज्यगंधर्वराज्ययोः करणाय प्रतिप्रायणमेव त्यागः १२ राज्ञो द शरथेन वायुभ्यां व्याहृतं सूचा कथमग्रा भावी सेव पृष्टवाक्यं श्रुत्वा यद्दुर्वासा उवाच तदिदं नयितया सौमित्रे शत्रुघ्नभरतेन च वाक्यं १३ दुर्वा

ॐ
वाउ
टी
१११

221 समीपस्थितं मामनुप्राप्येवं वसिष्ठसन्निधौ च ऋषिणोक्तं एवं त्वया एण मय्येवं तवद्रमितित्र्यपतस्मरित्वाऽसमकं १४ अथेदुर्वासास पुरुषर्षभोदश
रथ्यः एवं तेश्रुतिश्रुत्वं हसितं यानकतमिदं कर्तव्यमितिमर्थः १५ तस्य लोकपालस्य वाक्यं नान्यत्कार्यमिति समाहितः सावधान चिन्तो भवि
ष्यामीति मे दर्शने संकल्पः १६ एवमतः सर्वयोगितया ग्रेतो नवकर्तव्यं रहस्यश्रवणे संकटग्रहादारहितसेत्यर्थः श्रुद्धायातवदस्यामीत्या
हयदि नेश्रुतिलक्षणस्यपरमात्मत्वाद्राजपुत्रत्वावाजनसन्नियावेवनरेंद्रेणमातिषेधाद्वुडः खिन्नः खवारणपरहस्यमकटनेतिदोममेत्रा

अथेतत्त्ववचनं श्रुत्वा मामाह पुरुषर्षभ स्तृतनकाविदेवं तेव कर्तव्यं जनसन्निधौ १५ तस्मादहं लोकपा
लस्य वाक्यं तत्त्व समाहितः नैवजानत्वमस्ते कुर्यामिति मे सौम्य दर्शने १६ सर्वथैव न वक्तव्यं मया
सौम्य न वागतः यदि ते श्रवणे ग्रहाप्यतो रघुनन्दन १७ यद्यप्यहं नरेंद्रेण रहस्यं श्रावितः पया त
थाप्युदाहरिष्यामि दैवं हि दुरतिक्रमम १८ येनेदमीदृशं प्राप्तं दुःखं शोकसमन्वितं त्वया भरतस्या
ग्रे भ्रातुस्त्वस्यापि सन्निधौ १९

श्रयः पुनरस्तदेव्याह यद्यपीति यद्यपि नरेन्द्रेण रहस्यमप्रकाश्यमित्युक्तं तथापि कथनयोग्यकाले एकस्तनिकटे उदाहरिष्यामि एवं ज्ञा
त्वाऽहं दुःखिन कार्यमित्याह दैवं हीति येन दैवेनेदृशं दुःखं प्राप्तमेतद्दैवं दुरतिक्रममयमितिज्ञात्वा शोकं त्यजेत्यर्थः दैवे हि समहाद्भुतं येनेदृ
शं प्राप्तमिति पाठे राजाप्रकाश्यत्वाभावो हेतुर्दैवे होम्यादिस्थित तद्दैवेन प्राचीन कर्मणा शोकसमन्वितमीदृशं दुःखं त्वया प्राप्यते ईयतद्दैवं हि यस्मा
त्समहाद्भुतं केनापि दुःशाकत्वानमतो राज्ञः प्रकाश्यमुक्तं यदि तु पूर्वं मद्वदादीनामग्रे उक्तं स्यात् तदा वप्यभावो नत्वज्ञानात्तदेहूश्यं दुःखेन
स्यादिति कटकादयः भ्रातानत्वया भरतादि सन्निधौ वाच्यमिति शेषः १८ १९ १११

222 गंभीरार्थपदं शाश्वतं सत्यं तथ्यं भाषितं श्रुत्वा सौमित्रिः शोकनिग्रहमयेयद्धृ हि विस्तरेणानुगृहीत्यब्रवीत् २० इत्यार्षे उत्तरकांडे पंचाशः सर्गः वार्षिकं
वर्षासु भवं वा तं मासं नियमसमुदिश्यो वा सयतीनो वर्षाकाले भ्रमणनिषेधात् वार्षिकमासचतुष्टयमेकत्रैव स्थितवानित्यर्थः २ महा

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य गंभीरार्थपदं महत् तथ्यं हि हीति सौमित्रः सूतं तं वाक्यमब्रवीत् २० इत्यार्षे उत्त
रकांडे पंचाशः सर्गः ५० तथा संचोदितः सूतो लक्ष्मणेन महात्मना तद्वाक्यमृषिणा प्रोक्तं व्याहर्तु
मुपचक्रमे १ पुरा नाम्ना हि दुर्वासा अत्रेः पुत्रो महामुनिः वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये वार्षिक्यं समुवास ह २
तमाश्रमं महातेजाः पिता ते सुमहायशाः पुरोहितं महात्मानं दिदृक्षुरगमत् स्वयं ३ स दृष्ट्वा सूर्य
संकाशं ज्वलन्तमिव तेजसा उपविष्टं वसिष्ठस्य सव्यपार्श्वे महामुनिः ४ तौ मुनी तापसश्रेष्ठौ वि
नीतावभ्यवादयत् स ताभ्यां पूजितो राजा स्वागतेनासनेन च पाद्येन फलमूलैश्च उवास मुनिभि
सह ५ तेषां तत्रोपविष्टानां तास्ता सुमधुराः कथाः बभूवुः परमर्षीणां मध्यादित्यगतेऽहनि ६
ततः कथायां कस्यांचित् प्रांजलिः प्रग्रहो नृप उवाच तं महात्मानमत्रेः पुत्रं तपोधनं ७ भगवन् किं
प्रमाणेन मम वंशो भविष्यति किमायुश्च हि मे रामः पुत्राश्चान्ये किमायुषः ८

मुनिं दुर्वाससं दृष्ट्वा ४ मध्यादित्यगते मध्यगतादित्ये प्रग्रहः ऊर्ध्वबाहुः ७ किंप्रमाणेन मत्पुत्रपर्यंतं ततोऽप्यधिकं वा ८

उ॰
रा॰उ॰
११२

223 एवं रामस्य शापवशात् क्रोधेन विष्णुरेवं वक्ष्यमाणं पीडकान्याह भृगोरग्रजन्मनि तपः पूर्वस्मिन्काले भृगुपत्नी स्वपुरोहितमातरं १३ एवं यास्मीत्वादवि यत्नीत्वाद्यथानदी १५ शापाभिहतः चेतः धर्मपत्नाश्रये देवानुग्रहाय प्रहृतः ईश्वरः क्रोधात् सौमनस्य अभिमानेन शापः ईश्वरत्वाद्यदि न निरस्य

रामस्य च सुता ये स्युस्तेषामायुः कियद्भवेत् कास्य याभगवन्ब्रूहि वंशस्यास्य गतिं मम १० तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं राज्ञो दशरथस्य तु दुर्वासास्तु महातेजा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ शृणु राजन्पुरा वृत्तं तदा देवासुरे युद्धे दैत्याः सुरैर्भर्त्स्यमानाः भृगुपत्नीं समाश्रिताः १२ तया दत्ताभयास्तत्र न्यवसन्नभयास्तदा तया परिगृहीतांस्तान्दृष्ट्वा क्रुद्धः सुरेश्वरः १३ चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरोऽहरत् ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगुकुलोद्वह शशाप सहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुकुलार्दनं १४ यस्मादवध्यां मे पत्नीमवधीः क्रोधमूर्छितः तस्मात्त्वं मानुषे लोके जनिष्यसि जनार्दन १५ तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहुवार्षिकं शापाभिहतचेतास्तु स्वात्मना भावितोऽभवत् १६ अर्चयामास तं देवं भृगुं शापेन पीडितः तपसाराधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः १७ लोकानां संप्रियार्थं तु तं शापं ग्राह्यमुक्तवान् इति शप्तो महातेजा भृगुणा पूर्वजन्मनि १८

ततः दाम्भिर्यात्वचनतेन नरकप्राप्तिः स्यादिति पश्चात्तापशयमपरीतचित्तः स्वात्मनांतनयोमिणा भावितः स शापस्वीकारार्थमीश्वरं प्रति नम्र गुणार्थप्रार्थितः समर्थः १६ शापेन शापस्य मोगत्वभयेन पीडितो भृगुस्तद्देवमर्चयामास १७ १८ ११२

224 किमब्रवीत्तत्राह लोकानामिति लोकानां भूतादीनां संप्रयार्थं सम्यक् रावणवधादिरूपप्रियसंपादनार्थं तं शर्यं मनुष्यत्वादिप्रापकं ग्राहं ११८

स्वीकार्यमेव स्वस्यात्मत्वाग्नि इति शापः उक्तप्रकारेण शापः पूर्वजन्मनि कश्यपपुत्रत्वरूपोपेंद्रावतारे तत्पूर्वजन्मनि कश्यपभृगुणा शापः

त्यात्मत्वहरण एव विशापो भावो ब्रह्मापि शरीरे भगवतः सूचितः स च पाद्ये दर्शितः आह यल्लक्ष्मणं प्राह रामो राजीवलोचनः रक्षणमे वच ते

गुह्यं सीतासंत्यागकारणं वाल्मीकेरपि प्राचेतसत्वात् भृगुवंशे तनन्मस्तु बमस्तीति वदंति पत्नच्च निरूपितं बालकांडे विस्तरेणास्मा

इहागतो हि पुत्रत्वं तव पार्थिवसत्तम रामइति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु मानद १९ तत्फलं प्राप्स्यते

चापि भृगुशापकृतं महत् अयोध्यायाः पती रामो दीर्घकालं भविष्यति २० सुखिनश्च समृद्धाश्च भ

विष्यंत्यस्य ये नुगाः दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च २१ रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं ग

मिष्यति स समृद्धैश्चाश्वमेधैः इष्ट्वा परमदुर्जयः २२ राजवंशांश्च बहुशो बहून्संस्थापयिष्यति द्वौ

पुत्रौ तु भविष्येते सीतायां राघवस्य तु २३ स सर्वमखिलं राज्ञो वंशस्याह गतागतं आख्याय स

महातेजास्तूष्णीमासीन्महामतिः तूष्णींभूते तदा तस्मिन् राजा दशरथो मुनिं अभिवाद्य महात्मा

भिर्येषां पक्रमेमानिषादेति श्लोके १८ तच्छापवशादेव सत्वं यत्नपुत्रत्वमागतः १९ तत्फलं पत्नीवियोगेन चिरवास लक्ष्मणं प्राप्स्यते २०

ब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भस्य लोकं वैकुंठं वा सोपि हिरण्यगर्भलोकैकदेशत्वमिति भावः २२ बहूनराजवंशान् लक्ष्मणादिपुत्रद्वारेति भावः २३

सर्वेसः २४२५

उत्तरकांडटीका

225 नामयथा भविष्यतिसत्यमे भविष्यतीत्यर्थः २९ इतिरामायणेएकपंचाशः ५१ अथ्यागतेनलक्ष्मणेनरामाश्वासनंतत्रेतिकेशिमीकावित्र
पतन्हुवोमयातत्रमुनिनाश्रुतंश्रुवा श्रुत्वाहृदिनिवनिहितमनामथ्यातद्भविष्यति २९ सीतायाश्च
ततः पुत्रावभिषेक्ष्यतिराघव अग्रतत्रमयोध्यायाम्मुनेस्तवचनेयथा २० एवंगतेनसेनापंकर्तेम:
हेतिराघव सीतार्थेराघवार्थेवाहृष्टोभवनरोत्तम २८ श्रुत्वातव्यासृतंवाक्यंस्तस्यपरमाद्भुते
प्रहर्षमतुलंलेभेसाधुसाधितिचाब्रवीत् ततः संवदतोरेवंसतलक्ष्मणयोः पथि अस्तमर्केगते
वासकेशिन्यांतावयोषतः ३० इत्यार्षेउत्तरकांडेएकपंचाशः ५१ तत्रतांरजनीमुष्यकेशिन्यांरघु
नंदन प्रभातेपुनरुत्थायलक्ष्मणः प्रययौतदा १ ततोर्धदिवसेप्राप्तेप्रविवेशमहारथः अयोध्यां
रत्नसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनाहृताः २ सौमित्रिस्तुपरांदैन्यंजगामसुमहामतिः रामपादौसमासा
घवक्ष्यामिकिमहंगतः ३ तस्यैवंचिंतयामासभवनेशशिसन्निभे रामस्यपरमोदारंपुरस्तात्समद
प्रयत ४ राजस्तुभवनद्वारेसोवतीर्यनरोत्तमः अवाङ्मुखोदीनमनाःप्रविवेशानिवारितः
सदृष्ट्वाराघवंदीनमासीनंपरमासने नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांददर्शाग्रजमग्रतः ८ जग्राहचरणौ
दीनिकनकः दिवसस्यार्धमर्धदिवसं २ अस्रपूर्णाभ्यांनेत्राभ्यामुपलक्षितं ९-८ तस्यलक्ष्मणोदीनचेतसः उवाचदी

226 उपासितुं तवेति शेषः ॥९॥ माशुचः सीतावियोगेनेति शेषः ॥१०॥ यथायुष्मान्मनस्विनो नशोचंति तथा बुद्धिमाह सर्वे इति निचयाः रावणादेरिव महान्तो रै
श्वर्याणि श्रवसंचता या न्येव नाशान्ता मेवसमुच्छ्रयाः इंद्रजिदादेरिव शौर्यवीर्यादिजनितोन्नमा नियतं ता तामेव संयोगवायोरिव विप्रयो
गान्ताः सर्वस्य जनिमतो जीवितं मरणान्तमेव ॥११॥ यत एवं तस्माद्देषु स्रुतिप्रसंगो मासक्तिः ॥१२॥ निजस्वरूपपर्यालोचनया पि शोको न कार्य
इत्याह शक्त इति विनेतुं शिक्षितुं निग्रहीतुं सांसारिकदुःखाद्धारयितुमित्यर्थः आत्मनेपत्वेतः करणोपाधिनी वो भोक्तात्मानमंतःक

तत्र तं वक्ष्यमाणाचारामाश्रिमां ते यशस्विनी पुनरप्यागतो वीर पादमूलमुपासितुं ॥९॥ माशुचः पुरुष
व्याघ्र कालस्य गतिरीदृशी त्वद्विधा न हि शोचंति बुद्धिमंतो मनस्विनः ॥१०॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ता
ताः समुच्छ्रयाः संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितं ॥११॥ तस्मात्पुत्रेषु दारेषु मित्रेषु च धनेषु च
नातिप्रसंगः कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवं ॥१२॥ शक्तस्त्वमात्मनात्मानं विनेतुं मनसा मनः लोकान्सर्वा
न्सकाकुत्स्थ किं पुनः शोकमात्मनः ॥१३॥ नेदृशेषु विमृशंति त्वद्विधाः पुरुषर्षभ अपवादः स किल ते
नरेष्यति राघव ॥१४॥

रणं मनसांतःकरणेन मनस्तद्वृत्तिविशेषरूपं शुद्धमतः शोकोद्भोभोगोपकरणेंद्रियोपलक्षणं देका
कुत्स्थ सर्वलोकांश्च विनेतुं मंतव्यो मित्रूपेणापि शिक्षितुं समर्थस्त्वमात्मनः शोकं निवारयितुं समर्थः इति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥१३॥ तदेवाह
नेदृशेष्विति किं चैवं शोके क्रियमाणे त्वं प्रजानाति विपनो तर्थ्ये भयतः पापाद्रक्षरिवद्दर्शाकइत्याहाप्यवादइति ॥१४॥

227

२१८

हे नृप अपवाद भयाज्जीतेनन वयाय दर्शमपवाद निहृतये सीतात्यक्तासोपवादः हे राजन्नपरगृहोषितां स्वियं सुक्ता सर्वदाता मेवावशोव
नीति प्रकारं तेरेण संभविष्यति नात्र संशयः एतत्कनके नाग्न्यादिनाशुद्ध त्वेनोक्ता स्वयंदृष्टशुद्धिं गभिंणीमपि मसिरामः प्राकृत वहिस्रष्ट
वानिति पुरेअपवादो भविष्यतीति व्याख्यानेन श्लोकात्मागानुपवाद कर्तायोपेतितेषु यदेवमतरमो बुद्धिं पोकबुद्धिंत्यज १९ प्रजापा
लनाय मामेवेवोधयतीतिलक्ष्मणाशयं ज्ञात्वा तदेशी कृत्योत्तरमाह एवमेतदिति श्लोकद्वयेन हे लक्ष्मण वीर सोप्यलक्ष्मणमादे

यदर्थं मैथिली त्यक्ता अपवाद भयान्मया एष सोपवादः पुरे राजन्भविष्यति न संशयः १५ सर्वं पुरुष पार्दू
लधैर्येणानुसमाहितः त्यजेमां दुर्वलां बुद्धिं संतापं वा कुरुष्व ह १६ एवमुक्तः सकाकुत्स्थालक्ष्म
णेन महात्मना उवाच परया प्रीत्यासोमित्रिं मित्रवत्सल १७ एवमेतन्नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण
परितोषश्च मे वीरमम कार्यानुशासने १८ निवृत्तश्चागतश्चाहं संतापश्च निराकृतः भवद्वाक्यैः
सुरुचिरैरनुनीतोस्मि लक्ष्मण १९ इत्यार्षे उत्तरकांडे द्विपंचाशः सर्गः ५२ लक्ष्मणस्य तद्वाक्यैरनि

णावद् शास्त्रं संवोधनं राज्यपरिपालनं मक्काय वंशोके पवाद इत्युक्तं त्वया एतदेवमसत्यमेवात स्वद्वाक्यैरनुनीते।स्मि अतो मम दुःनिवृत्ति
रागतानाता संतापश्च मया निराकृतः अत एव मम कार्यानुशासने प्रजारक्षणकार्यस्यानुष्ठाने मे मया परितोषः प्राप्त इति शेषः १८
इति श्रीरामायणे द्विपंचाशः ५२ अथ रामेण लक्ष्मणस्याकोविदत्प्रदर्शनाय रक्षणस्यावश्यकर्तव्यत्वं प्रजाकार्यावेक्षणाफल
कप्रजाकार्यावेक्षणाफलं च लक्ष्मणस्यातिपरमाद्भुतं सर्वेतयोनारम्यादिवाक्यम् १

२१८

228 वत्सारोदिवसा गता इति शेषः तत्तत्मजानन्तपरासनं ४ स्त्रियोवाकार्यार्थिमइति शेषः ५ संवृत्तेवापुष्पस्पर्शहीने पतीतः भवेदिति शेषः ६
ब्राह्मणाः वेश्मगणमकः ७ पुष्करेषु पुष्करतीर्थेषु ८ संगात राजदर्शनार्थनीयमोनवक्रगो संगातस्पर्शमाब्राह्मणायदनावक्रदोहिनीतिया

दुर्लभस्त्रीहृषा वंध्यरस्मिन्कालेविशेषतः याहृशास्त्रमहाबुद्धिर्मम सोम्यमनोनुगः २ यच्चमेहृदयेकिं
चिद्वर्ततेतच्छुभलक्षण तच्छ्रियामयचश्रुत्वाऊरुच्चवचनमम ३ वत्सारोदिवसोस्यास्यकार्यपोरजन
स्यज प्रऊर्याणस्यसौमित्रेतन्मेममाणिहंततिं ४ आहूयतोप्रकृतयःपुरोधामंत्रिणस्तथा का
यार्थिनश्चपुरुषाः स्त्रियोवापुरुषर्षभ ५ पौरकार्याणि योराजानकरोतिदिनेदिने संवृत्तेनरके
घोरेपतितेनात्रसंशयः ६ श्रूयतेहिपुराराजान्टगोनाममहायशाः वभूवपृथिवीयालोब्रह्म
ण्यःसत्यवाकशुचि ७ सकदाचिद्गवांकोटिःसवत्साःस्वर्णभूषिताः नृदेवोभूमिदेवेभ्यःपुष्करे
पुददौन्टप ८ ततःसंगात्ततादेवःसवत्सास्पर्शितानघ वाह्मणायस्याहिताग्रेस्तदरिद्रस्योंछवर्तिनः ९
सनष्टांगांतथातांवैश्रुत्विषंसत्रतत्रह नापश्यंत्सर्वराष्ट्रेषुसंवत्सरगणान्वहून १० ततःकनखलं
गत्वाजीर्णवत्सांतिरामयां ददृशेगांस्वकांथेनंब्राह्मणस्यनिवेशने ॥ अथतानाममयेयेनस्वकेनोवा

यादंतनंशाहिनीनाग्रेदेरिद्रस्यत्पनेनाग्निहेत्रह वचब्राह्मणाः अगात्तशावलेतिवत्सातेशायाप्रावगौःस्वरे १२
विश्येमपिधेततराभावराकः अच्छे देउयतितानस्वकरेणाशाप्रादानां ४ सनष्टगुः १० जीर्णवत्सासंवत्सराणवन्वहूतिश्रुकः ॥ स्वकंननव

श्री
रा.उ.
टी.
११५

229 योपि त्वं गावत्सवद्दानात्तमृषिं गवानुगम्यमानमृषिं कतकर्तार्यैर्न ततमृषिं यस्य गेहे स्थितान्तांतुरसः कृतगवासे यान्द्विजोन्दं गतास्यार्थी
तावत्से त्यादनेमावेष्टस्यानुकर्षंतिद्याचवलतः ममतभातिगवानुगमनादेतत्कष्टव्रासंपणीयतेसिद्धं त्वपगतममयालक्षेतिपरेणासौमयुक्त
ग्वनुगादिमत्रकर्तारिवगतेस्त्र कर्तृत्वप्रतीतेरत्तरस्यारसमसिद्धमचेति ११ नपयास्तनेराजसंविपप्रयोगं १२ हूकलाभूताहूकलासी

तस्यातेस्वरमानायवत्तथातेस्यद्विजस्यवै ग्वत्वगास्तस्ततः सागेगंगच्छेत्तंपावकोपमं १३ योपिपाल
यन्नविमः सोपिगामन्वगाद्गुते गवाचतमृषिंवष्टेममगोरितिसत्वरं १४ सपितत्ताराज्ञसिंहेनम
मदत्रास्त्वगेणाह तयोर्वीक्ष्यणयोर्वादोमहानासीतिपश्चितोः १५ विवदंतौततोन्योन्यंदातारम
भिजग्मतुः तौराजभवनद्वारिनशामोत्त्वपयासनं १६ ग्रहोरात्राण्यनेकानिवसतोक्रोधमीय
तः ऊचुतस्तमहात्मानौताबुभौद्विजसत्तमौ १७ ऊर्द्धापरमसंतप्तावाक्यंचाराभिसंहितं १८
ग्वथिनाकार्यसिद्धार्थंयस्मात्त्वंनेषिदर्शनं ग्वदृष्टपः सर्वभूतानांहूकलासोभविष्यति १९ बहू
वर्षसहस्राणिवहूवर्षशतानिच स्वभ्रेत्वंहूकलीदीर्घकालंभूत्वोनिवत्स्यति २० ग्रमत्स्यतेहि
लोकेस्मिन्महतोकीर्तिवर्धन वासुदेवइतिख्यातोविस्रुःपुरुषविग्रहः २१ सतेमोक्षयितातस्मा

भूता २२ पवंशप्त्वाममन्वतमचितोस्वयमेवशापावसानंवक्तुंतामाहोत्यस्य इमतिवासुदेवः सुदेवापमयोन्तासर्वभूतेषुवासा
त्ववासुपवासोदेवापुरुषविग्रहः पुनरघसहस्रशरीरः २ सततेनापायामोक्षयितेत्याहेराजेतस्माच्चत्वंभविष्यसिहूकलासइतिशेषः

लेकालमाह भोः इति कि नाय किंचित्तत्र युगस्य कलावित्यर्थः २१ ब्राह्मणाय ब्रह्मस्वेश्वरः तिर्यग्भावः २२ नृगावृतपूर्वी प्रजानां दोषाविचारो राज्ये
दोषस्त्वाह कार्यार्थिनामिति विमर्दः कमलहः गर्ता प्रजानां नामाघाय स्वार्थविचारमकुर्वतो २४ सुभिर्वर्ततेत्यत्र निवर्तयंत महं ममकार्थिनः
प्रजा सुभिक्षा राज्ञां न तु नन्या गमसा ध्येमेव स्त्यपि वेत् अलं सुकृतकर्मणां निशंकावर्तनं लक्षणं लक्षयितुमाह सुकृतस्येति कार्यस्य कर्तव्यस्य

भागवतरणार्थं हि तस्य नारायणावुभौ उभयस्ते महावीर्यौ कलौ युग उपस्थिते २२ एवं तौ शापमुत्सृज्य
ब्राह्मणौ विगतज्वरौ तौ तां हि उवलो हृष्टौ ददतुर्ब्राह्मणाय वै: २३ एवं स राजा तं शापमुपभुंक्ते सुदा
रुणं कार्यार्थिनां विमर्दो हि राज्ञां दोषाय कल्पते २४ तच्छीघ्रं दर्शनमस्त्वमपि वर्ततं पार्थिवाः स
कृतस्य हि कार्यस्य फलेनावैति पार्थिव २५ तस्माद्गच्छ प्रतीहारं सौमित्रे कार्यवान् जनः २५ इत्यार्षे
उत्तरकांडे त्रिपंचाशः सर्गः ५३ रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परमार्थवित् उवाच प्रांजलिर्वा
क्यं राघवं दीप्ततेजसं १ अल्पापराधे काकुत्स्थ द्विजाभ्यां शाप ईदृशः महान् नृगस्य राजर्षेर्यमदंड इवा
परः २ श्रुत्वा तु पापसंयुक्तमात्मानं पुरुषर्षभ किमुवाच नृगो राजा द्विजौ क्रोधसमन्वितौ ३ ल
क्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राघवः पुनरब्रवीत् शृणु सौम्य यथा

सुकृते प्रजापालनधर्मस्य फलं पार्थिवो नावैतीत्यर्थः २५
कार्यवान् जनः कार्यार्थी यावित्ति तत्र तिष्ठति तस्य द्वारि स्थित इत्यर्थः २६ अध्यायः ५३ अल्पलक्षणेन विशेषणं न्यग्गहतं तत्प्रश्नोत्तरं रामसे
तिः । ईदृशः शापो दत्त इत्यर्थः २ पापसंयुक्तं शापरूपपापसंयुक्तं ३ शापविष्टतः सर्पविष्टतः स्यविष्टतः स राजा यथा पूर्वमुवाच तं तदा

गौ॰ रा॰ टी॰ ११९

231 द्विजैश्चतिकिन्त्ववाचेतिशंकायांतयोरदर्शनमेवाभूदित्याहायेति अथनिर्जग्मतुरितिगतौतौविज्ञायध्यानेनात्मकावितिज्ञातेत्यर्थः तेन
माःयोरौः ५ श्रूयतामेवजननमितिशेषः ९ नारदपर्वतावनियदृच्छयाप्तामासत्तद्विजेंद्रप्रयुक्तस्यप्रायस्यनिवेदनेममनदयभयंमक्ता

अथाथनिर्गतौविप्रौविज्ञातनरपस्तदा आहूयमंत्रिणः सर्वान्नैगमान्सपुरोधसः ५ तानुवाचनर
गोराजासर्वास्तुप्रकृतीस्तथा दुःखेनमहताविष्टःश्रूयतांमेसमाहिताः ६ नारदःपर्वतश्चैवसमद
त्वामहत्नयं गतौत्रिभुवनंभद्रौवायुभूतावितिदितौ ७ कुमारोयंवत्सनाम्नसचैवहायाभिषिच्यतां
सभूवयत्नस्त्वस्यपौराः क्रियतांशिल्पिभिर्मम ८ यत्राहंसहवत्स्यामिपापयब्राह्मणान्निःसृतं वर्ष
हमेकंस्तंभंतत्रहिमन्त्रसपरंतथा ९ ग्रीष्मत्वेनसर्वसस्यौमेकजंवत्नशिल्पिनः फलवंतश्चयेवृक्षाः
पुष्पवत्यश्चपालताः १० विरोप्यंतांवहुविधाश्छायावंतश्चशल्मिनः क्रियतांरमणीयंचसभ्राणा
सर्वतोदिशः ११ सुखंमन्नवसिष्यामियावत्कालस्यपर्ययः पुष्पाणिवसत्रमंथीनितेषुकुर्वंतिनित्य
शः १२ परिचार्यययामेस्युरस्यायेयोजनेतथा एवंकृत्वाविधानेसमन्निवेशयवसंतदा १३ धर्मेति

उक्ताविभिवनंदत्तीर्यभुवंनवस्त्राणकंगतावायुव सः प्रजापुत्रान्तत्रधर्मेणपालय प्रसन्नोनेयथापापो द्विजा
दतिवतोगौथ्यहातोब्राह्मणावेतौतत्त्वोसेनप्रक्षश्यज्ञानंवरात्तेनेतिवोध्य ७ स्त्रस्त्रंगतौ ८ शल्मितः हृदहृताः ११ अध्यर्ये योतु
नपरिवार्यययाचपुष्पाणिस्त्रक्तयाक्रियमाणिमन्वयः १२ हेपुत्रधर्मेनिस्ताभूयः मातः त्वत्रधर्मेणपालयेत्यादेरेवमुक्त्वेत्याग्रिमेणासं

गौ॰ रा॰ टी॰ ११९

232 तादृशेपिद्युस्लेपि १५ कृतांतोप्राचीनकर्मकुशलः स्वदुःखप्रापणप्रसक्तोव्यसनीव्यसनवान् प्राप्तव्यानिप्राप्तोस्त्येवेत्यपियोजनाशाम
व्यानिपकत्रस्यलेपर्वतिस्तेतायंतोविनाप्राप्तानिगंतव्यानिस्वयमत्रगत्वाप्राप्यानि १६ लब्धव्यानिस्थलपर्वतिस्तोपत्रलभ्यानिपूर्वजा
त्यंतरेसंपादितंकर्मणांतानीतिशेषः स्वत्वानिप्राप्सयादीनिप्रातार्थः युक्तेनदुःखाद्यस्वनुभवनास्मेमलकिंत्वमस्वतेकोमेत्सर्थः२ सं

वरप्रेष्ठंमन्येपाप्मानमपरार्धेपितोहत्ये माकृथाःसंतसंतापंमत्कृतेहिनरर्षभ १५ कृतांतःकुशलः
पुत्रःयेनास्मिव्यसनीकृतः प्राप्तव्यान्येवप्राप्नोतिगंतव्यानेवगच्छति लब्धव्यान्येवलभतेदुःखा
न्यानिवसुखानिच पूर्वजात्यंतरेवत्समाविषादंकुरुष्वह १७ एवमुक्त्वानृपस्तत्रसुतंराजामहाय
शाः श्वभ्रंजगामसुकृतंवासायपुरुषर्षभ १८ एवंप्रविश्यनृपतिस्तदानीश्वभ्रंमहद्रत्नविभूषितं
तंतत् संपादयामासतदामहात्माशापंद्विजाभ्यांहिरुषाविमुक्तं १९ इत्यार्षेउत्तरकांडेचतुःपंचाशः
एषतेनृगशापस्यविस्तरोभिहितोमया यद्यपिश्रवणेश्रद्धाशृणुष्वेहापरांकथां १ एवमुक्तस्तुरा
मेणसौमित्रिःपुनरब्रवीत् तृप्तिराश्चर्यभूतानांकथानांनास्तिमेनृप लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तुरामइ
क्ष्वाकुनंदनः कथांपरमधर्मिष्ठांव्याहर्तुमुपचक्रमे २

पादयामासचकारत्नभ्रूनभवेत्तिसमर्थः १८३ इत्यार्षेरामायणेचतुःपंचाशः ५४ सुप्रथरामेणा पुनर्गोह्यशापाणांपरात्यनपाश
मिकथंभावस्तांपषतेइतिहराजामपरार्धविषये १ कथानांनाश्रवइतिशेषः २३

उ॰ रा॰ टी॰ ११०

२३३ इक्ष्वाकूणां इक्ष्वाकुपुत्राणां द्वादशमः द्वादशसंख्यापूरणः संख्यादेरपि मडार्षः ४ गौतमस्याभ्याशेभ्यासे समीपे ५ सहकृते
सदृक्कृतं निर्विशेषं वा संयत्र वक्रोतस्य पुरस्येत्यन्वयः पितरित्याकोटीदीर्घसत्रे बहुकालसाध्येन बहुयजमानकः सत्राख्यः क्रतुः ७ पूर्वं वसि

आसीद्राजा निमिर्नाम इक्ष्वाकूणां महात्मनां पुत्रो द्वादशमो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठितः ४ स राजा
वीर्यसंपन्नः पुरं देवपुरोपमं निवेशयामास तदा अभ्याशे गौतमस्य तु ५ पुरस्य सुकृतं नाम वैजयंतम
यंत्र मितिस्कृतं निवेशं यत्र राजर्षिनिमिश्चक्रे महायशाः ६ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य सुमहापु
रं यजेयं दीर्घसत्रेण पितुः प्रह्लादयन्मनः ७ ततः पितरमामंत्र्य इक्ष्वाकुं हि मनोः सुतं वसिष्ठं वरया
मास स यम पूर्वं ब्रह्मर्षिसत्तमं ८ अनंतरं स राजर्षिनिमिरिक्ष्वाकुनंदनः अत्रिमंगिरसं चैव भृगुं चै
व तपोनिधिं तमुवाच वसिष्ठस्तु निमिं राजर्षिसत्तमं वृतोऽहं पूर्वमिंद्रेण अंतरं प्रतिपालय ९
अनंतरं महाविप्रो गौतमः प्रत्यपूरयत् वसिष्ठोऽपि महातेजा इंद्रयज्ञमथाकरोत् ११ निमिस्तु रा
जा विप्रांस्तान् समानीय नराधिप अयजद्धिमवत्पार्श्वे स्वपुरस्य समीपतः १२ पंचवर्षसहस्रा
णि राजा दीक्षामथाकरोत् इंद्रयज्ञावसाने तु वसिष्ठो भगवानृषिः १३

ष्ठवरणं ततो नात्यादिवरणं ८ अंतरं प्रतिपालय इंद्रयागसमाप्तिपर्यंतावकाशं प्रतीक्षस्व इंद्रं याजयित्वा त्वां याजयिष्यामि इ
ति शेषः देवानामविषयात्ताधिकारः पारिग्रुपितः ९ अनंतरं वसिष्ठगमनानंतरं गौतमः प्रत्यपूरयत् वसिष्ठकर्तव्यया होत्रादिनं यागा ११०

234 तदंतरं वसिष्ठेन यतीत्वाणीयमित्युक्तमवकाशे गौतमेन पूरितपमपणकं तेषु मानेज्वेगौतमेन क्रियमाणमपपपदित्यर्थः १५ निद्रयापहृ
तः प्रसमात्तरक्ते इतिभावः १५ मामवमत्यपेतस्य स्वपिषिचेतिशेषः चेतनेन विनाभूतः स्तब्धः पश्चानिभविष्यति १९ चेतनेन विनाकृ

स काश्यमागतो राजा होत्रकर्तमनिंदितः तदंतरमथापश्यद्गौतमेनाभिपूरितं १४ कोपेन महता
विष्टो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः स राज्ञे दर्शनाकांक्षी मुहूर्तं समुपाविशत् १५ तस्मिन्नहनि राजर्षिर्निद्र
यापहृतो भृशं ततो मन्युर्वसिष्ठस्य प्रादुरासीन्महात्मनः १६ अदर्शनेन राजर्षेर्व्याहर्तुमुपचक्रमे
यस्मात्त्वमन्यं वृतवान्मामवज्ञाय पार्थिव चेतनेन विनाभूतो देहस्ते पार्थिव भविष्यति ततः प्रबुद्धो
राजा तु श्रुत्वा शापमुदाहृतं ब्रह्मयोनिमथोवाच स राजा क्रोधमूर्छितः अजानतः शयानस्य
क्रोधेन कलुषीकृतः देहास्तु विशापोऽयं भविष्यति न संशयः २० इति रोषवशादुभौ तदान्यो
न्योन्यं शपितौ नृपद्विजेंद्रौ सहसैव बभूवतुर्विदेहौ तत्तुल्याधिगतप्रभाववंतौ २१ इत्यार्षे उत्तरकां
डे पंचपंचाशः ५५ रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा उवाच प्रांजलिर्भूत्वा राघवं दीप्ततेजसं
निक्षिप्य देहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसंमतौ २

नेस्तः स्वविरागाद्यभावाद्यस्मः २० तदिति ब्रह्मनाम ब्रह्मणस्तत्तयाप्रथिमाद्यशामोयप्रभावात्तद्धेतोर्ब्रह्मतत्वप्रभावादितियावत् २१
इत्यार्षे उत्तरकांडे पंचाशत्सर्गः ५५ अथ त्यक्तदेहयोः पुनर्देह प्राप्तिप्रकारं प्रश्नोत्तरामवयति देवसंमतौ देवपूजितौ २

235 अन्यस्यशरीरस्यकृतेअन्यस्यस्थूलशरीरस्यप्राप्तिनिमित्तं ५ अभिवाद्यअभिवादनादिशरीरस्यापितयः प्रभावात्लिंगेनदेहेनउपपन्नं ६ ७
पागमंप्रापम ः ७ महद्दुःखंस्यभविष्यतोवसर्वकार्यविलीयः सर्वकार्याणिपहिकामुष्मिकसर्वप्रयोजनानि ८ सद्भावेप्राप्तौ ९ मित्राव

उ॰ रा॰ टी॰ ११८

लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तुरामइक्ष्वाकुनंदनः प्रत्युवाचमहातेजालक्ष्मणंपुरुषर्षभम ः १ तौपरस्पर
शापेनदेहमुत्सृज्यधार्मिकौ अभूतांनृपविप्रर्षीवायुभूतौतपोधनौ ४ अशरीरःशरीरस्यकृते
ऽन्यस्यमहामुनिः वसिष्ठस्तुमहातेजाजगामपितरंतिकं ५ सोभिवाद्यततःपादौदेवस्यधर्मवि
त् पितामहमथोवाचवायुभूतइदंवचः ६ भगवन्निमिशापेनविदेहत्वमुपागमं देवदेवम
हादेववायुभूतोहमंडजं ७ सर्वेषांदेहहीनानांमहद्दुःखंभविष्यति लुप्यंतेसर्वकार्याणिहीनदे
हस्यवैप्रभो ८ देहस्यान्यस्यसद्भावेप्रसादंकर्तुमर्हसि तमुवाचततोब्रह्मास्वयंभूरमितप्रभः
मित्रावरुणजंतेजआविशत्वमहायशः अयोनिजस्त्वंभविताततत्रापिद्विजसत्तम ९ धर्मेणमहता
युक्तःपुनरेष्यसिमेवशं एवमुक्तस्तुदेवेनअभिवाद्यप्रदक्षिणं कृत्वापितामहंतूर्णंप्रययौव
रुणालयम ॥ रुणालयेनाः प्रवेशोपिमेवशंमम्प्रत्वंमत्वात्त्वतेनपूर्ववत्प्रजायतित्वंमयिप्राप्स्यसीतिभावः १०
वरुणालयसंमदम ॥

236 तमेवकालंतस्मिन्नेवकालेवसिष्ठागमनकालेमित्रःशुभायंमादित्यस्वर्गमंडलमूर्त्तिभेदास्तैरप्सरैःभ्रज्यमानःसन्क्षीरोदात्मकेनवरुणे
नोयेतःसनवरुणंसंवरुणेनादात्मनकारयत्भावयतियद्वामित्रोपिवरुणाधिकारमकरोदित्यर्थः एवंचमित्रतादात्म्यायत्येनवरु
णेनविसृष्टनात्ववरुणरेतोभवित्सिभिस्तापिर्पमित्रहृतोर्वशीनिमित्तमाहावरुणरेतापिमित्रावरुणजनेजग्राविवेषोमनेनविरो

तमेवकालंमित्रोपिवरुणात्मकारयत क्षीरोदेनसहोपेनभ्रज्यमानासुरेम्भरैः १२ एतस्मिन्नेव
कालेतउर्वशीपरमाप्सरा यदृच्छयातमुद्देशमागतासविभिर्हृता १३ तांदृष्ट्वारूपसंपन्नांक्रीडंती
वरुणालये तदाविशशतमेरोर्हर्षावरुणोह्युर्वशीकृते १४ सतांयथपलायान्तीमुर्वशींचदेनिभाति
नांवरुणोक्ष्ययामासमेस्मुनायामरोबरी प्रत्युवाचततामातुवरुणंप्राञ्जलिःस्थितः मित्रेणा
हंवृतामादातत्पूर्वमेवसुरेश्वर वरुणस्तद्ब्रवीद्वाक्यंकंदर्पशरपीडितः इदंतेजसमुत्सृष्टस्पेकुंभे
स्मिन्देवनिर्मिते १५ एवमुत्सृज्यसुश्रोणित्वय्यहंवरवर्णिते कृतकामोभविष्यामियदिनेच्छसिसं
गमे १६ तस्यतल्लोकनाथस्यवरुणस्यसभाषितं उर्वशीपरमप्रीतिरुक्तावाक्यमवाचह का

यः १२ एतस्मिन्नेवकालेवरुणात्मनामित्रावस्था १३ वरुणालयेक्षीरोदे १४ इदंतेजः तदर्पात्तभितवीर्यमूर्त्तंदेवनिर्मितेकुंभेउद्रोसमम
र्थतयावस्त्रसृष्ट १५ त्वयिवनिमित्तमित्यर्थकृतकाममोगः १६ काममधिकमेरुदयीवितेत्वयिस्थितेत्वम्यंतवचभावोधिकामयि
स्थितातवपतदर्वभवत्वाभवीर्यात्मर्गाभवत्तहेममौदेहस्तममप्रर्वहृतस्पत्रस्यान्तभावेनभोग—यास्हममदेहनभोगोमित्रेणाति

ॐ· रा॰उ· टी· ११५

237 उर्वसर्जिताविसृष्टवतीसामित्रीविशेषः २३ अनेनदुःकृतेनपत्कं पतिमेमनीकृत्यतन्मयेद्वितीयवरुणांशाधारणस्त्रीणामपिमहदुच्छृतमि

उर्वश्याप्यवमुक्तस्तरेतस्तन्महदद्भुतं ज्वलदग्निसमप्रख्यं तस्मिन्कुंभेन्यवासृजत् २१ उर्वशीत्वगम
त्तत्रामित्रोवेयत्रदेवता तांतमित्रः सुसंक्रुद्धः उर्वशीमिदमब्रवीत् २२ मयाभिमंत्रिता पूर्वं कस्मा
त्वमवसर्जिता पतिमन्यंवृतवती किमर्थं दुष्टचारिणी २३ अनेनदुःकृतेनत्वंमत्क्रोधकलुषी
कृता मनुष्यलोकमास्थाय कंचित्कालंनिवत्स्यसि २४ बुधस्यपुत्रोराजर्षिः काशिराजः पुरूरवाः
तमद्यागच्छदुर्बुद्धे सतेभर्ताभविष्यति ततः साशापदोषेण पुरूरवसमभ्यगात् प्रतिष्ठानेपु
रूरवंबुधस्यात्मजमौरसं २६ तस्यजज्ञे ततः श्रीमानायुः पुत्रोमहाबलः नहुषोयस्यपुत्रस्तुब
भूवेंद्रसमद्युतिः वज्रमुत्सृज्यवृत्रायश्रांतेथत्रिदिवेश्वरे शतंवर्षसहस्राणियेनेंद्रत्वंप्रशासितं २७
सातेनशापेनजगामभूमिं तदोर्वशीचारुदतीसुनेत्रा बहूनिवर्षाण्यवसच्चसुभ्रूः शापक्षयादिं
द्रसदाययौच २८ इत्यार्षे उत्तरकांडे षट्पंचाशः ५६ तांश्रुत्वादिव्यसंकाशांकथामद्भुतदर्शनां
लक्ष्मणः परमप्रीतोराघवंवाक्यमब्रवीत् १

तेनेनवोषितं मनुष्यलोकमास्य यत्र नेनदेवरूपेणोवेतिशेषः २४
अध्यायः ५६ श्रुत्वेतिदिव्यसंकाशात्देहोत्पत्तिप्रकाशनेनातिमितिदिव्यसंकाशांदिव्यरूपां १ ११५

238 निर्विमदेहोविसृष्टदेहोपुनर्देहसंयोगंकथंजग्मतः ॐमेवरुणोनवैनोविसर्गीउक्तः तावतादेहसिद्धिप्रश्नोत्तरंनलब्धमितिपुनःप्रश्नः
तोकथांवसिष्ठस्यदेहोदेत्यतिविषयामवसिष्ठाकथांमहात्मनोमित्रावरुणयोस्तेजः पूर्णःअत्रैवमाख्यायिकाप्रथमसर्गोवमित्राहृ
ष्टातांमामन्त्रितवान् तयाचतांत्रिमममागच्छामीतिउक्तस्तदवरुणास्तोकथ्यएवसित्रस्तदर्शनात् हठस्खलितंतिजतेजः ॐभेउक्त
ज्वस्त्वनिवासंजगामपश्चाद्वरुणोणापितादृष्टामवलिनतेॐभेवयस्ततत् वतोमित्रेनवासंगतोमित्रेणाप्राप्ताचेति ४ नाहंस्तत्क्त

निर्विमदेहोकाकुत्स्थकथंतौद्विजपार्थिवौ पुनर्देहेनसंयोगंजग्मतुर्देवसंमतौ २ तस्यतत्
भाषितंश्रुत्वारामःसत्यपराक्रमः तांकथांकथयामासवसिष्ठस्यमहात्मनः ३ यःसकुंभोर
घुश्रेष्ठातेजःपूर्णोमहात्मनः तस्मिंस्तेजोमयौविप्रौसंभूताववृषिसंमतौ ४ पूर्वंसमभवत्तत्र
ह्यगस्त्योभगवानृषिः नाहंसुतस्तवेत्युक्त्वामित्रंतस्मादपाक्रमत् ५ तद्धितेजस्तुमित्रस्यउर्वश्याः
पूर्वमाहितं तस्मिन्समभवत्कुंभेतत्तेजोयत्रवारुणं ६

वेतिपद्यपिमामित्रेणापिकुंभेहेनउत्सृष्टंतथापितवैकस्यपुत्रोनभवामीत्युक्त्वायाक्रामत् ५ एवमुक्तोविजमाहृतस्मिंस्तेतरति अग
स्त्यात्पितिम्हतेहेतंमित्रत्रस्यैत्यउर्वश्याःपूर्वमर्वशीनिमित्तवरुणावीर्यविसर्गात्पूर्वमाहितंतस्मिंकुंभेतस्मिन्नेवकुंभेवारुणंतेजःसमभ
वत् एवंकुंभेतत्तेजःमित्रस्यतेजआसीत् अतस्मैतांनरस्यसंगतानउत्पत्तेनैकस्यतवसुतःरतुक्त्वामगास्त्येनप्राप्तएवमैत्रावरु
णिरित्यगस्त्यनाम तदनंतरंकस्यचित्कालस्यमित्रावरुणसंभवःभवः अत्रोपपत्तिरुक्तावसिष्ठोजतेजसायुक्तःमित्रावरुणयो

श्री॰ ग॰ टी॰ १२॰

239 अपूर्वदेहस्यनूतनदेहवतोवसिष्ठस्यनिर्गमः उत्पत्तिप्रकारःकथितः यथाभवत्तद्यथांतरइतिशेषः ९ इदिंतिसमैनैलकदाहेइतिशेषः ॥भृगु
स्तत्रयज्ञसमाप्तिकालेइत्यर्थः इंद्रियवत्प्रमाणाहेपार्थिवः पार्थिवदेहाभिमानिप्रत्यगात्मनन्तवतुष्टोस्मिअतस्तेचेतनाजीवंदेहेआनयिष्या
मीतिब्रवीत् १२ तथासुप्रीताःसर्वेसुरास्तुनिमेश्चेतनआनयिष्यामिइतिब्रुवत् देराजन्वरंवरयतेवःक्वागतिरूपिणोऽस्यापिताभितिचाब्रुव

कस्यचित्त्वथकालस्यमित्रावरुणसंभवः वसिष्ठतेजसायुक्तोजज्ञेयत्राजदैवतं ७ तमिक्ष्वाकु
सुतोहेनाज्ञातमात्रमनिंदिव वव्रेपौरोधसंसौम्यवंशस्यास्यहितायतः ८ एवंतत्पूर्वदेहस्यवसि
ष्ठस्यमहात्मनः कथितोनिर्गमःसौम्यनिमेश्शापाद्यथाभवत् ९ दृष्ट्वाविदेहंराजानमृषयःसर्वएव
ते तंवैतेयाजयामासुर्यज्ञदीक्षामणीषिणः १० तंचदेहंनरेंद्रस्यरक्षंतिस्मद्विजोत्तमाः गंधैर्माल्यै
श्चवैसर्वैःपौरजनसमन्विताः ११ ततोयज्ञेसमाप्तेतुभृगुस्तत्रेदमब्रवीत् आनायिष्यामितेचेतस्तु
ष्टोस्मितवपार्थिव सुप्रीतास्तुसुराःसर्वेनिमेश्चेतस्तदाब्रुवन् वरंवरयराजर्षेक्वतस्तेचेतिरूपिता
यवमेकःसचैवनिमेश्चेतनस्तदाब्रवीत् नेत्रेषुसर्वभूतानांवसेयंसुरसत्तमाः वाढमित्येववसिष्ठानि
मयेश्चेतनस्तदाब्रुवं नेत्रेषुसर्वभूतानांवायुभूतश्चरिष्यसि १५

न् निमिश्चेतनःचेताभिमानीप्रत्यगात्माअब्रवीत योगवशात्लिंगदेहद्वारावेशिभावः किंमब्रवीतत्राह सर्वभूतानांनेत्रेषुदेहवर्तिसर्व
स्थानेभ्यःसर्वोत्तमकेनयनप्रदेशेतदावायुगायहृत्स्थं १४ वायुभूतःवायुसदृशलघुभूतलिंगदेहात्मेत्यर्थः १५ १२॰

240 मिमिर्ष्यंतिनिमेषधर्मेणु प्राप्स्यंतिवर्त्मपिसर्वभूतानामितिशेषः वायुभूतेनचरतात्वयाकरणेनविश्रमार्थंवंतत्संबंधेनजायमानस्यदे
हस्यायतोदार्थमित्यर्थः १९ ततऋषयस्तमेवोत्तरणिंनिर्मथ्यनिमेर्देहमरणिंकृत्वामंत्रहोमैः १८ विदेहात् विगतचेतोदेहात्प्रयंजे

वत्स्यते च निमिषं तिवत्त्वंपिह पृथिवीपते वायुभूतेन चरता विश्रमार्थं मम प्रभो १९ एवमुक्त्वा तु
विबुधाः सर्वे जग्मुर्यथागतं ऋषयोपि महात्मानो निमेर्देहं समाहरन् १८ अरणिं तत्र निक्षि
प्य मथनं चक्रुरोजसा मंत्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेस्तदा १८ अरण्यां मथ्यमानायां प्रादु
र्भूतो महातपाः मथनान्मिथिरित्याहुर्जननाज्जनकोऽभवत् १९ यस्माद्विदेहात्संभूतो विदेहस्तु
ततः स्मृतः एवं विदेहराजस्तु जनकः पूर्वकोऽभवत् २० इति सर्वमशेषेण मया कथितं भवता
शापतः सौम्य नृपपुंगवशापजं द्विजस्य द्विजशापाच्च यदद्भुतं नृपस्य २१ इत्यार्षे उत्तरकांडे सप्तप
चाशः सर्गः ५७ एवं ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणः परवीरहा प्रत्युवाच महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा १
महदद्भुतमाश्चर्यं विदेहस्य पुरातनं निवृत्तं राजशार्दूल वसिष्ठस्य निमेः सह २ निमिस्तु क्षत्रियः
पूर्वो विशेषेण च दीक्षितः न क्षमं कृतवान् राजा वसि

नवंशः २० इत्यार्षे उत्तरकांडे सर्गः ५७ अथ लक्ष्मणस्य वाक्यं
प्रतिज्ञायायुक्तवंशकार्यैतादृशन्समापीलाप्रपिसतीत्याह प्रसंगाद्रामः एवं ब्रुवतीति १ महदितिवसिष्ठनिमेः सह प्रसंग इति शेषः

उ॰ २४। सत्वानुगं सत्वगुणानुगतं मार्गमिति शेषः पुरस्कृत्यावलंब्य तं प्रकारं निवोधः ६ पौरान्वर्धयतीति पौरवर्धनः पुरस्कृता सज्जिता दैतेयी दिते

रा॰ टी॰ १३१

एवमुक्तस्तु तेनायं रामः क्षत्रियपुंगवः उवाच लक्ष्मणं वाक्यं सर्वशास्त्रविशारदं ४ रामो रमयः
तो श्रेष्ठो भ्रातरं दीप्ततेजसं न सर्वं वृत्तमावीर पुरुषेषु प्रदृश्यते ५ सौमित्रेऽडः सहो रोषाय थाशोनाय
याति ना सत्वानुगं पुरस्कृत्य तं निवोध समाहितः ६ नहुषस्य सुतो राजा ययातिः पौरवर्धनः तस्य भा
र्याद्वयं सौम्य रूपेणाप्रतिमं भुवि ७ एका तु तस्य राजर्षेर्नाहुषस्य पुरस्कृता शर्मिष्ठा नाम दैतेयी
दुहिता वृषपर्वणः ८ अन्या तूशनसः पत्नी ययातेः पुरुषर्षभ न तु सा दयिता राज्ञो देवयानी सुम
ध्यमा ९ तयोः पुत्रौ तु संभूतौ रूपवंतौ समाहितौ शर्मिष्ठाजनयत्पूरुं देवयानी यदुं तदा १० पू
रुस्तु दयितो राज्ञो गुणैर्मातृकृतेन च ततो दुःखसमाविष्टो यदुर्मातरमब्रवीत ११ भार्गवस्य कु
ले जाता देवस्याक्लिष्टकर्मणः सहसे हृद्गतं दुःखमवमानं च दुःसहं १२ अवां च सहितौ देवि प्रवि
शाव हुताशनं राजा तु रमतां सार्धं दैत्यपुत्र्या बहुक्षपा १३ यदि वा सहनीयं ते मामनुज्ञातुमर्हसि
क्षमत्व न क्षमिष्येऽहं मरिष्यामि न संशयः १४ पुत्रस्य भाषितं श्रुत्वा परमार्तस्य राघव देवयानी तु सं
क्रुद्धा सस्मार पितरं तदा १५

यीरिते पौत्री ८ अन्या तूशनसः सुता ययातेः पत्नी देवयानी सा तु न द
यिता नेष्टा ९ मातृकृतेन राजप्रियमातृत्वेनेति शेषः ११ मामनुज्ञातुमर्हसि अग्निप्रवेशार्थमिति शेषः १५

२४२ इतिजमितिपाठेसत्येदोषभावमित्यर्थः इतितस्मिन्निपातांतरं ॥ अपकृतस्यामवस्थांप्रपन्नदृष्ट्वांहर्षहीनीमचेतनांतामितिचान्वां ॥ दुःखि
तामपमानितांमांत्वंनावजानीषेनजानीषि आवसंप्रयोगेधातोर्घञ्मात्रेआर्षः इदंचमदवमाननंराजन्स्तदेवगाणानमूलमेवमनाय

इति तेन तदा विज्ञाय दुहितुर्भार्गवस्तदा आगतस्त्वरितं तत्र देवयानी स्म यत्र सा ॥ दृष्ट्वा वा शुक्रस्तां।
स्यांततो भृशं दृष्ट्वामचेतनां पिता दुहितरं वाक्यं किं कार्यमेतदिति चाब्रवीत् ॥ एवमुक्तं समस्कृत वै भार्गवे
दीप्ततेजसे देवयानी ततः क्रुद्धा पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ अहमग्निं विषं तीक्ष्णमपो वा स्तनिसंदम
महायिष्ये प्रवेक्ष्यामि न हि शिक्ष्यामि जीविते ॥ न मां त्वमवजानीषे दुःखितामपमानितां हृत्तसावन्न
यावस्त्वल्पं छिद्यते हृद्य जीविते ॥ एवं त्वयाच राजर्षेः परिभूय च भार्गव मच्च वन्ता प्रयुक्तेहि न च मां व
हुमन्यते ॥ तस्मात्त्वं वंनष्कृता कोपेनापि परायनः व्याहतं मपरीचक्राम मभावेनानङ्घात्सजे
यस्मान्मामवजानीये नादुःषितं दुरात्मवा वयमाजन्याजीर्णः शैथिल्यमपयास्यसि ॥ एवमु
क्त्वा दुहितरं समाश्वास्य स भार्गवः पुनर्जगाम ब्रह्मर्षिर्भवनं स्वं महायशाः मयवस्त्रत्वा द्विज २
पुंगवाग्रः मतां समाश्वास्य च देवयानी वानी पुनर्नयोः सर्यसमाननेनाजादत्वाद्य शापं नद्वात्मजा ९

देशेनाह दृष्ट्वेत्यादि वयाश्रोदनालिदत्तयाहृतनीवितः हृताश्रितपत्रायुषादयस्त्रियंतेनाप्स्यंते ॥ अकृनेकिंतत्राहहो भार्गवरा
जर्षिस्त्वयिवसंततयाहेतभूतयामांपरिभूयमप्यवज्ञोमयुक्तं ॥ २२।२३

ऊँ
रा॰
टी
१२२

243 इति रामायणे सर्गः ५८ अथ शापास्सहनमानः श्रुत्वेति जैरोपतिगतो उभानः प्रसादादन्यत्रसंक्रमयोगं प्राप्य यदुदेवयानीपुत्रं ५ सन्निकर्षावस
मीपावस्थानोपलालटानिकृत्पाद्ववहिस्सत्कृतः ५ जरां संक्रामयत् योगबलात् दितिशेषः ८ तस्मात्त्वेरामयाज्ञातेप्रतिदेहे जरां समेत्तिपा

इत्यार्षे रामायणे सर्गः ५८ श्रुत्वा तूशनसं क्रुद्धं तदा तेनाहुषात्मजः जरां परमिकां प्राप्य यदुं वच
नमब्रवीत् यदो त्वमसि धर्मज्ञो मदर्थं प्रतिगृह्यतां जरा परमिका पुत्र भोगै रंस्ये महायशः २ न ताव
त्कृतकृत्योस्मि विषयेषु नरर्षभ अनुभूय तदा कामं ततः प्राप्स्याम्यहं जरां ३ यदुस्तद्वचनं श्रुत्वा
प्रत्युवाच नरर्षभं पुत्रस्ते दयितः पूरुः प्रतिगृह्णातु वै जरां ४ वहिष्कृतोहमर्थेषु सन्निकर्षाच्च पार्थि
व प्रतिगृह्णातु वै राजन् यैः सहाश्नामि भोजनं तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा पूरुमथाब्रवीत् इयं
जरां महाबाहो मदर्थं प्रतिगृह्यतां ६ नाहुषेणैवमुक्तस्तु पूरुः प्रांजलिरब्रवीत् धन्योस्म्यनु
गृहीतोस्मि शासनेस्मि तव स्थितः ७ पूरोर्वचनमाज्ञाय नाहुषः परया मुदा प्रहर्षमतुलं लेभे जरां
संक्रमसेस्दिनी अथ दीर्घस्य कालस्य राजा पूरुमथाब्रवीत् आनयस्व जरां पुत्र न्यासं निर्यातयस्व
ने १० पंचतो ८ ततः स राजा नहुषः प्राप्य यज्ञान् सहस्रशः बहुवर्षसहस्राणि पालयामास मेदिनीं ९
स्यासमभूतामयापुत्र त्वयि संक्रामिता जरा तस्मात्प्रतिगृहीष्यामि तां जरां मा व्यथा कृथाः ११
टेयस्मान्मयायाम्नासंभृतां जरां त्वयि संक्रामिता तस्मान्मयायाता जातरत्यर्थः ११ १२२

२५५ प्रजार्थे प्रजानामपत्यानां फलत्वात् प्रयोजने विफलो भव राज्याद्रियत्नवर्हितो भवेत्यर्थः १४ दुर्मते ते सर्वसंतानः इति शेषः योग्याराक्षसत्व
संतानः सोपि दुर्विनीतमात्रेमेव नतु सोमवंशराज्यपदाभिषिक्तः भवतः तु सद्दुर्विनीतनवानात् इति भावः १८ आश्रममेवानुप्रस्थाश्रमं १९ य
रुषिणासपंनिमित्तं वृत्तमेव दातवान् नाहूशउशनसा मत्रक्तः पापोत्सर्गो महापाशाय ययातिनः धारितः २१ एतेन सर्वप्रजाकार्यान
प्रीतस्त्वास्मि महाबाहो शासनस्य प्रतिग्रहात् त्वां चाहमभिषेक्ष्यामि प्रीतियुक्तो नराधिपं १४
एवमुक्त्वा सतत्प्रक ययातिर्नहुषात्मजः देवयानीसुतं क्रुद्धो राजा वाक्यमुवाच ह १५ राक्षसस्त्वं मया
२२ जातः क्षत्ररूपो दुरासदः प्रतिहंसि ममाज्ञां त्वं प्रजार्थे विफलो भवन् १६ पितरं गुरुभूतं मां यस्मात्त्वम
वमन्यसे तस्माद्राक्षसान्यातुधानांस्त्वं जनयिष्यसि दारुणान् १७ न तु सोमकुलोत्पन्ने वंशे स्थास्यति दुर्म
ते वंशोपि भवतस्तस्माद्दुर्विनीतो भविष्यति १८ तमेवमुक्त्वा राजर्षिः पूरुं राज्यविवर्धनं अभिषेकेन
संपूज्य आश्रमं प्रविवेश ह १९ ततः कालेन महता दिष्टान्तमुपजग्मिवान् त्रिदिवं स गतो राजा ययाति
तिर्नहुषात्मजः २० पूरुश्चकार तद्राज्यं धर्मेण महता वृतः प्रतिष्ठाने पुरवरे काश्यराज्ये महायशाः २१
यदुस्तु जनयामास यातुधानान्सहस्रशः पुरे क्रौंचवने दुर्गे राजवंशाद्बहिष्कृतः २० एष तूशनसा मुक्त
कः शापोत्सर्गो ययातिना धारितः क्षत्रधर्मेण यं निमिः क्षत्रमेव च एतत्ते सर्वमाख्यानं दर्शनं सर्वका
वलोकने शापः केवि न तदेतमाकैषो वित्तेमेत्यादि कसर्वमाख्यातं अतः कारुकसंनबेषां मस्मितेषां कार्या येति एणां सर्वेषां दर्शन नत्नुवर्ती

दिणं त्रुत्वेता महेमोमदोषोन स्याद
महेंगीकृर्वयुपयागोदोषा मम नस्यात्रभवेदित्येन दृष्टिमित्यर्थः २२

उ॰
रा॰
टी॰
१२३

245 इत्यार्षेउत्तरकांडेनवषष्टितमः ५९ एतदुत्तरेस्वमातरात्व्यांतंग्रंथोल्लकाव्यातंवक्त विदूषपतेनेर्थिकनकाधस्पष्टत्वेनप्रतिममितियाख्यातं १२९

इतिकथयतिरामेचंद्रतुल्याननेवप्रविरलतरतारंव्योमजज्ञेतदानीं कुमुदकिरणवृक्षादिग्वभौचैव
पूर्वाऽसममरसविमक्तंवसुमांपुढिनेव २१ इत्यार्षेउत्तरकांडेसर्गः ५९ एतदग्रेप्रदक्षिः सर्गः ततः
प्रभातेविमलेकृत्वापौर्वाह्निकींक्रियां धर्मासनगतोराजारामोराजीवलोचनः १ राजधर्मानवेक्ष
न्वैब्राह्मणैर्नैगमैःसह पुरोधसावसिष्ठेनऋषिणाकश्यपेनच २ मंत्रिभिर्व्यवहारज्ञैःस्तथान्यै
धर्मपाठकैः नीतिज्ञैरथसभ्यैश्चराजभिःसासमावृता ३ सभायथामहेंद्रस्ययमस्यवरुणस्यच शु
शुभेराजसिंहस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः ४ अथरामोब्रवीत्तत्रलक्ष्मणंशुभलक्षणं निर्गछत्वंमहाबा
होसुमित्रानंदवर्धन ५ कार्यार्थिनश्चसौमित्रेव्याहर्तुंत्वमुपाक्रमः रामस्यभाषितंश्रुत्वालक्ष्मणः
शुभलक्षणः ६ द्वारदेशमुपागम्यकार्यिणश्चाह्वयत्स्वयं नकश्चिदब्रवीत्तत्रममकार्यमिहाद्य
वै ७ नाधयोव्याधयश्चैवरामेराज्यंप्रशासति पक्वसस्यावसुमतीसर्वौषधिसमन्विता ८ नबा
लोम्रियतेतत्रनयुवामध्यमः धर्मेणशासितंसर्वंनचवादोविधीयते ९ दृष्टपतेनचकार्यार्थी
रामेराज्यंप्रशासति लक्ष्मणःप्रांजलिर्भूत्वारामायैवंन्यवेदयत १०

१२३

246 श्रुत्वा रामः प्रसन्नात्मा सौमित्रिमिदमब्रवीत् भूय एव तु गच्छ त्वं कार्यं गाम्भविचारय ॥ सम्यक्प्रणीतया नीत्या
नाथमाविद्यातेक्कचित् तस्माद्राजभयात्सर्वे रक्षंतीह परस्परं १२ बाणाइव मया मुक्ताइह रक्षंति मे प्रजाः
तथापि त्वं महाबाहो प्रजा रक्ष समाहितः १३ एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्निर्जगाम नृपालयात् अपश्यद्द्वारदे
शे वै श्वानं तावदवस्थितं १४ तमेवं वीक्षमाणं वै विक्रोशंतं मुहुर्मुहुः दृष्ट्वाथ लक्ष्मणस्तं वै सपर्श्चाथवी
र्यवान् १५ किं ते कार्यं महाभाग ब्रूहि विस्रब्धमानसः लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोभ्यभाषत १६
सर्वभूतशरण्याय रामायाक्लिष्टकर्मणे भयेष्वभयदायैव तस्यैव वक्तुमुत्सहे १७ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं
सारमेयस्य लक्ष्मणः राघवाय तदाख्यातुं प्रविवेशालयं शुभं १८ निवेद्य रामस्य पुनर्निर्जगाम नृपा
लयात् वक्तव्यं यदि ते किंचित्तत्त्वं ब्रूहि नृपाय वै १९ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोभ्यभाषत देवागारे
नृपागारे द्विजवेश्मसु वै यथा २० वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वायुश्च तिष्ठते नाहं योग्यस्तु सौमित्रे यो
नीनामधमावासयं २१ प्रवेष्टुं नात्र शक्यामि धर्मो विग्रहवान्नृप सत्यवादी रणपटुः सर्वसत्त्वहिते रतः २२
षाड्गुण्यस्य पदं वेत्ति नीतिकर्त्ता स राघवः सर्वज्ञः सर्वदर्शी च रामो रमयतां वरः २३ ससोमः सर्वमृत्युश्च
स यमो धनदस्तथा ॥

२५७ बहिःश्वानकृतंश्चैवरुद्रोवैवरुणास्तथा तस्मात्वंब्रूहिसौमित्रेप्रजापालःसनातनः प्रजानांमस्त्वसौमित्रेप्रवेष्टुंत
उ॰ च्छयाम्यहं २५ प्रशंसांसमहाभागःप्रविवेशमहाद्युति नृपालयंप्रविश्याथलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् २६
रा॰ श्रूयतांममविज्ञाप्यंकौसल्यानंदवर्धनः यन्मयोक्तंमहाबाहोयत्तवाप्यसमंविभो २७ श्वावैतेतिष्ठतेद्वा
टी॰ रिकार्यार्थीसमुपागतः लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वारामोवचनमब्रवीत् २८ संप्रवेशयवैक्षिप्रंकार्यार्थीयोत्र
१२४ तिष्ठति २९ इत्यार्षेरामायणेउत्तरकांडेप्रक्षिप्तिमः श्रुत्वारामस्यवचनंलक्ष्मणस्त्वरितस्तदा श्वानमाहूय
मतिमान्राघवायन्यवेदयत् १ दृष्ट्वासमागतंश्वानंरामोवचनमब्रवीत् विवक्षितार्थंमेब्रूहिसारमेयनते
भयं २ श्रुत्वापश्यन्ततत्रस्थंरामंश्वाभिन्नमस्तकः राजस्त्वमेवजागर्तिराजापालयतिप्रजाः नीत्यासुनीत
याराजाधर्मंरक्षतिरक्षिता यदानपालयेद्राजाक्षिप्रंनश्यंतिवैप्रजा राजाकर्ताचगोप्ताचसर्वस्यजगतःपि
ता राजाकालोयुगंचैवराजासर्वमिदंजगत् ३ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेणविधृताःप्रजाः यस्माद्धारय
तेसर्वंत्रैलोक्यंसचराचरं ४ धारणाद्विद्विषांचैवधर्मेणारंजयन्प्रजाः तस्माद्धारणमित्युक्तंसधर्मइतिनि
श्चयः ५ एषराजन्परोधर्मःफलवान्प्रेत्यराघव नहिधर्माद्भवेत्किंचिद्दुःप्रापमितिमेमतिः ६ दानं
दयासतांपूजाव्यवहारेषुचार्जवं एषरामपरोधर्मोरक्षणात्प्रेत्यचेहच ७
१२४

248 त्वंप्रमाणंप्रमाणानामसिराघवसुव्रत विदितस्तेचतेधर्मः सद्भिराचरितस्सदैः ११ धर्माणांत्वंपरंधामगुणा
नांसागरोपमः प्रजानान्त्वमयाराजनस्रक्षेवामसत्तम १२ प्रसादयामिशिरसानंतंक्रोद्धुमिहार्हसि श्रुत्वः
सवचनंश्रुत्वाराघवोवाक्यमब्रवीत् १३ किंतेकार्यंकरोम्यद्यब्रूहिविस्रब्धमाचिरं रामस्यवचनंश्रुत्वासार
मेयोब्रवीदिदं १४ धर्मेणराष्ट्रंविंदेतधर्मेणैवानुपालयेत् धर्माच्छरणंनायांतिराजासर्वभयापहा
इतिविज्ञापयेश्रुत्वंस्पश्रूयतांममराघव भिक्षुःसर्वार्थसिद्धस्तुब्राह्मणावमेथवसन् १५ तेनदत्तप्रवाहा
रोनिष्कारणमनागसः एतच्छ्रुत्वातवामेणाह्वास्थः संप्रेषितस्तदा १६ आनीतस्सद्विजस्तेनसर्वसिद्धा
र्थकोविदः प्रवाद्विजवरस्तत्ररामंदृष्ट्वामहाद्युतिः १७ किंतेकार्यमयाराममनब्रूहितेस्समानघ एवमु
क्तस्तुविप्रेणरामोवचनमब्रवीत् १८ त्वयादत्तःमहारोयंसारमेयस्यवैद्विज किंतवापकृतंविप्रदेहेनाभिह
तोयतः १९ क्रोधःप्राणहरःशत्रुःक्रोधोमित्रमुखोरिपुः क्रोधाघ्रसिर्महातीक्ष्णः सर्वंक्रोधोपकर्ष
ति यज्ञतेयजनेवैवयच्चदानंप्रयच्छति क्रोधेनसर्वंहरतितस्मात्क्रोधंविसर्जयेत् इंद्रियाणांप्रदुष्टानां
हयानामिवधावतां कुर्वीतधृत्यासारथ्यंसंहृत्येंद्रियगोचरं मनसाकर्मणावाचाचक्षुषाचसमाचरेत्
श्रेयोलोकस्यचरतोनद्वेष्टिनचलिप्यते २१

249

नतत्कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्पोवाव्याहतःपदा अरिर्वानित्यसंक्रुद्धोयथात्मादुरनुष्ठितः २५ विनीतविनय
स्यापिप्रकृतिर्नविधीयते प्रकृतिंगूहमानस्यनिश्चयेप्रकृतिर्ध्रुवं एवमुक्तःसविप्रौवैरामेणाक्लिष्टक
र्मणा द्विजःसर्वार्थसिद्धस्तुअब्रवीद्रामसन्निधौ २७ मयादत्तःप्रहारोयंक्रोधेनाविष्टचेतसा भिक्षार्थम
टमानेनकालेविगतेभैक्षके २८ रथ्यास्थितस्त्वयंश्वावैगच्छगच्छेतिभाषितः अथस्वैरेणगच्छंस्तुरथ्या
न्तेविषमस्थितः २९ क्रोधेनक्षुधयाविष्टस्ततोदत्तोस्यराघवः प्रहारोराजराजेंद्रशाधिमामपराधिनं ३० त्वया
शास्तस्यराजेंद्रनास्तिमेनरकाद्भयं अथरामेणसंपृष्टाः सर्वएवसभासदः ३१ किंकार्यमस्यवैब्रूतदंडो
वैकास्यपात्यतां सम्यक्प्रणिहितेदंडेप्रजाभवतिरक्षिता ३२ भृग्वंगिरसकुत्साद्यवसिष्ठश्चकाश्यपः
धर्मपाठकमुख्याश्चसचिवानैगमास्तथा ३३ एतेचान्येचबहवःपंडितास्तत्रसंगताः अवध्योब्राह्म
णोदंडैरितिशास्त्रविदोविदुः ब्रुवतेराघवंसर्वेराजधर्मेषुनिष्ठिताः अथतेमुनयःसर्वेराममेवाब्रुवंस्त
दा ३५ राजाशास्ताहिसर्वस्यत्वंविशेषेणराघव त्रैलोक्यस्यभगवान्शास्तादेवोविष्णुःसनातनः एव
मुक्तेतुतैःसर्वैःश्वावैवचनमब्रवीत् यदितुष्टोसिमेरामयदिदेयोवरोमम प्रतिज्ञातंत्वयावीरकिंकरो
मीतिविश्रुतं प्रयच्छब्राह्मणस्यास्यकौलपत्यंनराधिप ३८ कालंजरेमहाराजकौलपत्यंप्रदीयतां

250 एताञ्छ्रुत्वा तु रामेण कौलपत्येभिषेचितः ४० प्रययौ ब्राह्मणो हृष्टो गजस्कंधे तदा ततः अथ ते रामसवि
वास्स्मयमाना वचोब्रुवन् ४१ वरोयं दत्त एतस्य नायं शापो महाद्युते एवमुक्तस्तु सविवै रामो वचनमब्रवीत्
न यूयं गतितत्त्वज्ञाः श्वा वै जानाति कारणं अथ पृष्टस्तु रामेण सारमेयोब्रवीदिदं अहं कुलपतिस्तत्र आसं
शिष्टान्नभोजनः देवद्विजातिपूजायां दासीदासेषु राघव संविभागी शुभरतिर्देवद्रव्यस्य रक्षिता वि
नीतः शीलसंपन्नः सर्वसत्त्वहिते रतः सोहं प्राप्त इमां घोरामवस्थामधमां गतिः एवं क्रोधान्वितो विप्रस्त्य
क्तधर्मा हिते रतः क्रुद्धो नृशंसः पुरुषस्त्वविद्वांश्चाप्यधार्मिकः कुलानि पातयत्येव सप्त सप्त च राघव त
स्मात्सर्वास्ववस्थासु कौलपत्यं न कारयेत् यमिच्छेन्नरकं नेतुं सपुत्रपशुबांधवं देवेष्वधिष्ठितं कु
र्याद्गोषु च ब्राह्मणेषु च ब्रह्मस्वं देवताद्रव्यं स्त्रीणां बालधनं च यत् ४८ दत्तं हरति यो भूयः इष्टैः सह वि
नश्यति ब्राह्मणद्रव्यमादत्ते देवानां चैव राघव ४९ सद्यः पतति घोरे वै नरके वीचिसंज्ञके मनसापि हि
देवस्वं ब्रह्मस्वं च हरेत यः ५० निरयान्निरयं चैव पतत्येव नराधमः तच्छ्रुत्वा वचनं रामो विस्मयोत्फुल्ल
लोचनः ५१ श्वापि गच्छन्महातेजा यत एवागतस्ततः मनस्वी पूर्वजात्यास्मान्नातिमात्रोपदूषितः वारा
णस्यां महाभागः प्रायं चोपविवेश ह ५२ इत्यार्षे रामायणे उत्तरकांडे [illegible] सर्गः

उ॰ 251 अथ तस्मिन्वनोद्देशे रम्ये पादपशोभिते नदीकीर्णे गिरिविवरे कोकिलानेककूजिते १ सिंहव्याघ्रसमाकीर्णे
रा॰ नानाद्विजगणावृते गृध्रोलूकौ प्रवसतो बहुवर्षगणानपि २ अथोलूकस्य भवनं गृध्रः पापविनिश्चयः
टी॰ ममेदमिति कृत्वासौ कलहं तेन चाकरोत् ३ राजा सर्वस्य लोकस्य रामो राजीवलोचनः तं प्रपद्यावहे शीघ्रं
१२९ बुध्यसे तद्भवेत् ४ इति कृत्वा मतिं तौ तु निश्चयार्थौ सुनिश्चितौ गृध्रोलूकौ प्रपद्येतां कोपाविष्टौ
ह्यमर्षितौ ५ रामं प्रपद्य तौ शीघ्रं कलिव्याकुलचेतसौ तौ परस्परविद्वेषात्स्पृशतश्चरणौ तदा ६ अथ ह
ष्ट्वा नरेन्द्रं तं गृध्रो वचनमब्रवीत् सुराणामसुराणां च प्रधानस्त्वं मतो मम ७ बृहस्पतेश्च शुक्राच्च विशिष्टो
ऽसि महाद्युते परावरज्ञो भूतानां कान्त्या चन्द्र इवापरः ८ दुर्निरीक्ष्यो यथा सूर्यो हिमवांश्चैव गौरवे सागरश्चै
व गाम्भीर्ये लोकपालो यमो ह्यसि ९ क्षान्त्या धरण्या तुल्योऽसि शीघ्रत्वे ह्यनिलोपमः गुरुस्त्वं सर्वसंपन्नः
कीर्तियुक्तश्च राघव १० अमर्षी दुर्जयो जेता सर्वास्त्रविधिपारगः शृणु त्वं मम वै राम विज्ञाप्यं नरपुंगव ॥
ममालयं पूर्वकृतं बाहुवीर्येण राघव उलूको हरते राजंस्तत्र त्वं त्रातुमर्हसि १२ एवमुक्ते तु गृध्रेण
उलूको वाक्यमब्रवीत् सोमाच्छक्रात्तथा सूर्याद्धनदाद्धा यमात्तथा १३ जायते वै नृपो राम किंचिद्भ
वति मानुषः त्वं तु सर्वमयो देवो नारायण इवापरः १४ १२९

252 यावत्तेसौम्यतारार्जेसम्यक्त्राणीहिताविभो समंचरसिचाल्विषंतेनसौमांपाकोभव १५ कोयेदंडेप्रजानाथ
दानेपापभयापहः दत्ताहर्तासिगोमासितेनेंद्रस्वनोभवत १६ ग्रुष्णुःसर्वभूतेषुतेजसाचानलोपमः ग्र
भीदांतपसेलोकोतेनभास्करसोनभः सात्याहितेषातलोकाश्च्यवायनदाधिकाः वित्तेषासेवपमा
प्रीनिर्सतेराजसत्तम १८ धनदस्यतकायेनधनदस्तेनतोभवान् समःसर्वेषुभूतेषुस्थावरेषुचरेषुच १९
मात्रौमित्रेचतेदृष्टिःसमतायातिराघव धर्मेणापस्नानेनित्यव्यवहारेविधिक्रमात् २० यस्यरूपमसिवै
रामतस्यस्मरत्युर्विधास्यति गीयमेतेनवैरामयमस्त्वतिविक्रम २१ यस्त्रैषमानुषोभावोभवतोन्दपसत्तम
प्रान्दशस्यपरोराजासतेषुत्तमयान्वितः २२ दुर्बलस्यत्वनाथस्यराजाभवतिवैबलं अचक्षुषोत्वमेवचक्षु
रगतेःसगतिर्भवान् २३ ग्रस्माकमपिनाथस्त्वंश्रूयतांममधार्मिकः ममालयंप्रविष्टस्त्वंगद्योमावायते
त्वय २४ त्वंहिदेवमनुष्येषुप्राणास्त्वंवैनरर्षभ गावः पतत्क्षितानवैरामःसचिवानाङ्वत्सयं २५ धृष्टिर्जयं
तोविजयःसिद्धार्थोराष्ट्रवर्धनः अशोकोधर्मपालश्चसुमंत्रश्चमहाबलः २६ पतेरामस्यसचिवाराः
ज्ञोदशरथस्यच नीतियुक्तामहात्मानःसर्वशास्त्रविशारदाः ह्रीमंतश्चकुलीनाश्चनयमंत्रेचकोविदाः
नानाहृयसधर्मात्माप्रब्धकादवतीर्यव २७

ॐ· 253 गृध्रोलोकविवादं ते इच्छंति स्म रघूत्तमः कति वर्षाणि वै स्वैरं ध्रुवेदं निलयं कृतं ९ एतन्मे कारणं ब्रूहि य
दि जानासि तत्त्वतः एतच्छ्रुत्वा तु वै गृध्रो भाषते राघवं स तं १ इयं वसुमती राम मनुष्यैः परिता यदा उच्छ्रिते·
रा·उ· राहृते सर्वैः तदा प्रभृति मे गृहं ११ उलूकश्चाब्रवीद्रामं पादपैरुपशोभिता यदेयं पृथिवी राज्यं स्तदा प्र
टी· भृति मे गृहं १२ एतच्छ्रुत्वा तु रामो वै सभासदमुवाच ह न सा सभा यत्र न संति वृद्धा वृद्धा न ते ये न वदंति धर्मं
१२० नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति तन्न सत्यं यच्छलेनानुविद्धं १३ ये तु सभ्याः सदा ज्ञात्वा तूष्णीं ध्यायंत आसते य
थाप्राप्तं न ब्रुवंते ते सर्वे नृतवादिनः १४ ज्ञानमेवाब्रवीत् ब्रवीम्यात्क्रोधाद्भयात्तथा सहस्रं वारुणान्पा
शानात्मनि प्रतिमुंचति १५ तेषां संवत्सरे पूर्णे पाशएकः प्रमुच्यते तस्मात्सत्येव वक्तव्यं जानता सत्य
संज्ञसा १६ एतच्छ्रुत्वा तु सचिवा राममेवाब्रुवंस्तदा उलूकः शोभवे राजन्मत्तु गृध्रो महामते १७ त्वं प्रमा
णं महाराज राजा हि परमा गतिः राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजधर्मः सनातनः १८ शास्तारः पुरुषा येषां·
ते न गच्छंति दुर्गतिं वैवस्वते न मुक्तास्ते भवंति पुरुषोत्तमाः १९ सचिवानां वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवी
त् श्रूयतामभिधास्यामि पुराणे यदुदाहृतं ५· द्यौः सचंद्रार्कनक्षत्रा सपर्वतमहावला सलिलार्णवसं
पूर्णा त्रैलोक्यं सचराचरं ५१ एक एव तदा ह्यासीद्युक्तो मेरुरिवापरः ॥ १२०

254 पुराभः सहसा तस्मात्तत्र विस्नोर्जठरमाविशत् ४२ तानि दृष्ट्वा महातेजाः प्रविश्य सलिलार्णवं सुष्वाप देशे भू
तान्सर्वान्हृष्टवर्षगणान्विपि ४३ विस्नोःसमेत्य तदा ब्रह्मा विवेश पादरं ततः सहसोत्तस्थतं ज्ञात्वा ब्रह्मयोगी समावि
शत् ४४ तावुभौ विस्नोः समवाप्य नेत्रे हेमविभूषिते सत्व निर्गम्य वै ब्रह्म योगी योगी भूत्वा महाप्रभुः ४५
विसृष्टः पृथिवीं वायुं पर्वतांश्च महीरुहान् तदंतरे प्रजाः सर्वाः समनुष्यसरीसृपा जरायुजांडजाः
सर्वाः समसर्ज महातपाः तत्र श्रोत्रमलात्तत्रः कैटभो मधुनामकः ४७ दानवौ तौ महावीर्यौ घोररूपौ दुरा
सदौ दृष्ट्वा प्रजापतिं तत्र क्रोधाविष्टौ बभूवतुः ४८ वेगेन महता तात त्वत्स्वयंभुवं महाबलौ दृष्ट्वा स्वयंभु
वा नेत्रात्तौ वै विष्णुतिस्तदा तेन शाङ्र्गेन संग्रामे दानवौ हरिणा सह अथ चक्रप्रहारेण सूदितौ मधुकैटभौ ५०
मेदसा प्लाविता सर्वा पृथिवी च समंततः भूयो विशोधिता तेन हरिणा लोकधारिणी ५१ शुद्धा वै मेदिनी नाम
तद्देहैर्या सर्वा मध्यरयात् औषध्यः सर्वसस्यानि निष्पंतः पृथग्विधाः ५२ मेदोगंधात्तु धरणी मेदिनी त्वभिसं
ज्ञिता तस्मान्नगदभक्ष्यस्य हम्मलकस्यातिमेमतिः ५३ तस्माद्भूधत्स्वदंया वै पापो हतो परालये पीडां
करोति पापान्माउर्विनीता महानयं ५४ अथा शरीरिणी वाणी ग्रंतरित्ता स्वबोधिनी मा वधीरामसूद
धतं त्वं वेदमन्थं तपोबलात् ५५

५८ ५० ५८५९ ८० ८१८२ ८३ ८४ ८५ इत्यार्षेउत्तरकांडेप्रतिमतमःसर्गः ८ ॥

कालगोतमदग्धोयंप्रज्ञानाथोनवोम्बर ब्रह्मदेव्रतिनामेषपूरःसत्यव्रतःसुचिः ५६ इहहंवे
स्यागतोविप्रभोजनंअत्यमार्गीत साग्रंवर्षषतंचैवभोक्तव्यंन्टपसत्तम ५७ ब्रह्मदत्तंसुवेनस्यपा
यमर्घ्यंस्वयंन्टप ह्नार्दंचैवाकरोत्तस्यभोजनार्थंमहायुतः ५८ मांसममस्याभवत्तत्रआहारेतमदा
त्मनः अथक्रुद्धेनमुनिनाशापोदत्तास्सुदारुणाः ५९ इत्थसत्वंभववैराजन्मामेतेदृश्यमोब्रवी
त् प्रसादंकुरुधर्मज्ञाप्रज्ञानान्मेमहाव्रतः ६० शापस्यांतमहाभागक्रियतांवैवमानद तदा
सेनकृतंमत्वाराजानंमुनिरब्रवीत ६१ उत्पत्स्यतिकुलेराज्ञोरामोनाममहायशाः इक्ष्वाकु
णांमहाभागोराजाराजीवलोचनः ६२ तेनतस्टष्टोविपापेस्त्वंभवितानरपुंगव स्पृष्टोरामे
णतद्भूतानरेंद्रःपृथिवीपतिः ६३ गंधमंतत्सक्तवान्नानादिव्यगंधानुलेपनः प्रहृष्टोदिव्यरूपो
भूत्वाचेदवचांवव ६४ साधुराघवधर्मज्ञतवसमादोहंविभो विमुक्तोनरकाद्घोरात्काय
स्यांतःकृतस्त्वया ६५ इत्यार्षेरामायणेउत्तरकांडेऽप्रीतितमसर्गः ८१

256 अथलवणासुरपीडितऋषीणांरामसमीपागमनं तयोरितिपूर्वंसंवदतोः प्रतिदिवसंयथैसंवादंकुर्वतोस्तथैवप्रजारक्षणंकुर्वतोरिति
यावत्वासंतिकीवसंतकालभवानिशाप्राप्ताकालोत्तरेश्तिशेषः इदंकाल्ववचनेऋषियोकार्याचितत्वप्रदर्शनार्थदर्शनमभिचक्रामश

तयोःसंवदतोरेवंरामलक्ष्मणयोस्तदा वासंतिकीनिशाप्राप्तानशीतानचघर्मदा: १ ततःप्रभातेवि
मलेकृतपौर्वाह्णिकक्रियः अभिचक्रामकाकुत्स्थोदर्शनेपौरकार्यवित् २ ततःसुमंत्रस्त्वागम्य
राघवंवाक्यमब्रवीत् एतेप्रतिहताराजन्द्वारितिष्ठंतितापसाः ३ भार्गवंच्यवनंचैवपुरस्कृत्यमहर्षयः
दर्शनंतेमहाराजचोदयंतिकृतत्वराः ४ प्रीयमाणानरव्याघ्रयमुनातीरवासिनः तस्यतद्वचनंश्रु
त्वारामःप्रोवाचधर्मवित् ५ प्रवेश्यंतांमहाभागाभार्गवप्रमुखाद्विजाः राज्ञस्त्वाज्ञांपुरस्कृत्यद्वाः
स्थोमूर्ध्नीकृतांजलिः ६ प्रवेशयामासतदातापसान्सुदुरासदान् शतंसमधिकंतत्रदीप्यमानंस्वते
जसा ७ प्रविष्टंराजभवनंतापसानांमहात्मनां तेद्विजाःपूर्णकलशैःसर्वतीर्थाम्बुसत्कृतैः ८
गृहीत्वाफलमूलंचरामस्याभ्याहरन्बहु प्रतिगृह्यतुतत्सर्वंरामःप्रीतिपुरस्कृतः ९

जाद्दर्शनेदर्शनेनतस्यानंदर्शनमतिवक्रामजगाम २ प्रतिहताःद्वारितिरुद्धाइत्यर्थः ३ भृगुगोत्रायतेच्यवनंपुरस्कृत्यहेमहाराजतवदर्शनंश
सुस्मान्चोदयंतिप्रेरयंति ४५ भार्गवप्रमुखाच्यवनप्रमुखाः ६ शतंसमधिकंकिंचिदधिकंशतं ७ पूर्णकलशैरुपलक्षिताः ८ फल
मूलंगृहीत्वारामस्याभ्याहरन् ९

उ॰ रा॰ टी॰ १२५

257 उपविश्यतांपरमभवद्भिरितिशेषः स्वविशाग्याग्रस्य विशेषोभास २२ किंकुर्यामसर्वकामकरःसर्वाभीष्टसाधकः २३ हृदिस्थितंहृत्पुंडरीकमध्यदेशस्थि
तमित्यर्थः २४ साधुकारःसाध्विति शब्दप्रयोगः २५ नदेवाययत्नेनयमेवेदृशंवचोयुक्तंनान्यतःनान्यस्य २६ कार्यस्यगौरवंमत्वातनश्रवण

तीर्थोदकानिसर्वाणिफलानिविविधानिच उवाचचमहाबाहुःसर्वानेवमहामुनीन् २० इमा
न्यासनमुख्यानियथार्हमुपविश्यतां रामस्यभाषितंश्रुत्वासर्वएवमहर्षयः २१ बृषीषुरुचिराग्येषु
निषेदुःकांचनीषुते उपविष्टानृषींस्तत्रदृष्ट्वापरपुरंजयः २२ प्रयतःप्रांजलिर्भूत्वाराघवोवाक्यम
ब्रवीत् किमागमनकार्यंवःकिंकरोमिसमाहितः २३ आज्ञाप्योहंमहर्षीणांसर्वकामकरःस
दा इदंराज्यंचसकलंजीवितंचहृदिस्थितं सर्वमेवद्विजार्थंमेसत्यमेतद्ब्रवीमिवः तस्यतद्व
चनंश्रुत्वासाधुकारोमहानभूत् ऋषीणामुग्रतपसांयमुनातीरवासिनां ऊचुश्चैवमहा
त्मानोहर्षेणमहतान्विताः उपपन्नंनरश्रेष्ठतवैवभुविनान्यतः २६ बहवःपार्थिवाराजन्न
तिक्रांतामहाबलाः कार्यस्यगौरवंमत्वाप्रतिज्ञांनाभ्यरोचयन् २७ त्वयापुनर्ब्राह्मणगौरवादि
यंकृताप्रतिज्ञाह्यनवेक्ष्यकारणं ततश्चकर्ताह्यसिनात्रसंशयोमहाभयात्त्रातुमृषींस्त्वमर्हसि २८

उत्तरमपिकरिष्यामीतिप्रतिज्ञांनाभ्यरोचयन ऊर्ध्वंतिष्ठाकयत्नेनेतिभावः भवांस्त्वर्थमसक्तप्रत्वेवप्रतिज्ञानवानित्याश्चर्यंतदाहत्वयेति। २८

१८

258 इत्यार्षे उत्तरकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ६७ अथ ऋषिभिः स्वकार्यनिवेदनं एवं ब्रुवद्भिः भयत्राणमिति तैः ऋषिभिः प्रेरितः इति शेषः किंकार्यं कि
इत्यार्षे रामायणे षष्टितमः ६० ब्रुवद्भिरेवमृषिभिः काकुत्स्थो वाक्यमब्रवीत् किं कार्यं ब्रूत मुनयो भयं तावद
पैतु वः १ तथा ब्रुवति काकुत्स्थे भार्गवो वाक्यमब्रवीत् भयानां शृणु यन्मूलं देशस्य च नरेश्वर २ पूर्वं कृ
तयुगे राजन् दैतेयः सुमहामतः लोलापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः ३ ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या
च परिनिष्ठितः सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्यातुलाभवत् ४ स मधुर्वीर्यसंपन्नो धर्मे च सुसमाहितः बहु
मानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभं ददौ महात्मा सुप्रीतो वा
क्यं चैतदुवाच ह ६ यावत्त्वं सुरविप्रैश्च न विरुद्धेर्महासुर तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति ७
यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः तं शूलं भस्मसात्कृत्वा पुनरेष्यति ते करं ८ एवं रुद्राद्वरं ल
ब्ध्वा भूय एव महासुरः प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ९ भगवन्मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमं
भवेत्तु सततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि १० तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः प्रत्युवाच महादेवो
नैतदेवं भविष्यति ११ मा भूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादात्कृता शुभा भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्भविष्य
त्यसंभव्य प्राणं कार्यमिति अर्थः १ देशस्य दस्माकं भयानां यन्मूलं तच्छृणु लोलायाः पुत्रो लोलापुत्रः ३ विनिष्कृष्य तच्छक्तिमाकृष्य ६ य
तस्त्वया मत्प्रसादकरो धर्मः कृतो न स्यात् पदं तस्मि ७ यावन्न विरुद्धैर्विरोधनेच्छया अन्यथा नाशमदर्शनं ८ मत्प्रसादकृता मत्प्रसादसंतो

ॐ॰ वा॰उ॰ टी॰ ६१॰

२५१ कुंभीनसीमाथ लवणजाया अनलायाः सुता रावणस्वसा पूर्वं मधुना हृते तस्मात्तद्देवाहानलायामिति कुंभीनसीपितरमाह विश्वावसोरिति १६

यावत्करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति १४ एवं मधुर्वरं
लब्ध्वा देवात्सुमहदद्भुतं भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभं १५ तस्य पत्नी महाभागा प्रिया
कुंभीनसीति या विश्वावसोरपत्यं साप्यनलायां महाप्रभो १६ तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम
दारुणः बाल्यात्प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् १७ तं पुत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः
मधुः स शोकमापेदे नचैनं किंचिदब्रवीत् १८ स विहाय इमं लोकं प्रविष्टो वरुणालयं शूलं निवे
श्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् १९ स प्रभावेन शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा संतापयति लोकां
स्त्रीन्विशेषेण च तापसान् २० एवं प्रभावो लवणः शूलं चैव तथाविधं श्रुत्वा प्रमाणं काकुत्स्थ त्वं हि
नः परमा गतिः २१ बहवः पार्थिवा राम भयार्तैरृषिभिः पुरा अभयं याचिता वीर त्रातारं न च विद्महे
ते वयं रावणं श्रुत्वा हतं सबलवाहनं त्रातारं विद्महे तात नान्यं भुवि नराधिप तत्परित्रातुमिच्छामो
लवणाद्भयपीडिताः इति राम निवेदितं तु ते भयजं कारणमुत्थितं च यत् विनिवारयितुं भवान्क्षम
कुरु तं काममहीनविक्रम २४ इत्यार्षे उत्तरकांडे एकषष्टितमः सर्गः ६१

वरं पावकं शूलं तेन वह्नस्ते तावदवस्य
ण्यं तनवेत्येवरूपं वरं श्रुतं तं न्यवेदयत् १९ तं प्रमाणं यथाविनकरणेऽतिशेषः २१ भयजं भयजनकं २४ इत्यार्षे रामायणे एकषष्टितमः सर्गः ६१ ६१

260 त्रघ्रशत्रुघ्नस्यतदाथार्थंप्रेषणंतयोकेरति परिज्ञाणमिच्छामः स्त्रोके १ यथानहृयेयादृशहारादिनावर्धतेत्रविवेदयामास २ ततोन
राणिश्चयामपीत्यर्थः ६ कस्यापरः निरष्टास्वयमेवनिश्चितोतिभरतस्येति लक्ष्मणेनमयारावणवधनात् लक्ष्मणयोभरतशत्रुघ्नाभ्यां

तथोक्तेनात्रवीद्रामः प्रत्युवाचकृतांजलिः किमाहारः किमाचारोलवणः क्वचवर्तते १ राघवस्य
वचः श्रुत्वाऋषयः सर्वएवते ततोनिवेदयामासुर्लवणोवहृधेयथा २ आहारः सर्वसत्वानिविशे
षेणवनापसाः आचारोरौद्रतानित्यंवासोमधुवनेतथा ३ हत्वावहुसहस्त्राणिसिंहव्याघ्रमृगाड
जान् मानुषांश्चैवकुरुतेनित्यमाहारमाह्निकं ४ ततोनराणिसत्वानिखादतेसमहाबलः संहारे
समनुप्राप्तेव्यादितास्यइवांतकः ५ तच्छ्रुत्वाराघवोवाक्यमुवाचसमहामुनीन् घातयिष्यामितद्र
क्षोव्यपगच्छतुवोभयं ६ प्रतिज्ञायतदातेषांमुनीनामुग्रतेजसां सभ्रातॄन्सहितान्सर्वानुवाचरघुनं
दनः ७ कोहंतालवणंवीराकस्यांशः सविधीयतां भरतस्यमहाबाहोःशत्रुघ्नस्यचधीमतः ८ राघवे
णैवमुक्तस्तुभरतोवाक्यमब्रवीत् अहमेनवधिष्यामिममांशः सविधीयतां ९ भरतस्यवचः श्रु
त्वाधैर्यशौर्यसमन्वितं लक्ष्मणावरजस्तस्थौहित्वासौवर्णमासनं १० शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्यंप्रणिपत्य
नराधिपं कृतकर्मामहाबाहुर्मध्यमोरघुनंदन ॥ आर्येणहिपुरामृम्यानवयोध्यापरिपालिता संता
कार्याइतिभावः ८ आसनंहित्वाग्रासनादुत्थायेत्यर्थः १० पूर्वंतद्वियोगदुःखितस्यभरतस्यपुनरपिक्लेशामप्रेषणमयुक्तमित्याशयेने

26। प्रेष्यो विशिष्य भरतस्य नियोज्ये १५ प्रयसेत्त्वेते अहं क्लेशनीयते नेतिशेषः तदा तं भरतं निवेशय योऽवस्थापय इत्यर्थः निवेशनेन तद्वन्नगरनिवेशनेनं समर्थः १
उ॰ रा॰ टी॰ १३१ मधोर्नगरे त्वामभिषेक्ष्यामीति यदुक्तं तत्र हेतुमाह यो हीति निवेशने नगरे १८ त्वयं तं तदुत्सादितं निवेशनं परं मे १९ उत्तरं त्वं वक्तव्यं लवणं हत्वा त्वं तत्र मे

दुःखानि च बहूनीह अनुभूतानि पार्थिव शयानो दुःखशय्यासु नंदिग्रामे महायशाः १३ फलमूला
शनो भूत्वा जटी चीरधरस्तथा अनुभूयेह शोकं दुःखमेष राघवनंदनः १४ प्रेष्ये मयि स्थिते राजन् भूय
यः क्लेशमाप्नुयात् तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत् १५ एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम
शासनं राज्ये त्वामभिषेक्ष्यामि मधोस्तु नगरे शुभे १६ निवेशय महाबाहो भरतं यदि वेत्सि
शूर त्वं कृतविद्यश्च समर्थश्च निवेशने १७ नगरं यमुनाजुष्टं तथा जनपदान् शुभान् यो हि वं
शं समुत्पाद्य पार्थिवस्य निवेशनं १८ न विधत्ते नृपं तत्र नरकं स हि गच्छति स त्वं हत्वा मधुसुतं ल
वणं पापनिश्चयं १९ राज्यं प्रशाधि धर्मेण वाक्यं मे यदि वेत्सि मे उत्तरं च न वक्तव्यं शूर वाक्यान्तरे मम २०
बालेन पूर्वजस्याज्ञा कर्तव्या नात्र संशयः अभिषेकं च काकुत्स्थ प्रतीच्छस्व मयोद्यतं २१ वसिष्ठ
प्रमुखैर्विप्रैर्विधिमंत्रपुरस्कृतं २२ इत्यार्षे रामायणे द्विषष्टितमः सर्गः ६२ एवमुक्तस्तु रामेण परां
व्रीडामुपागमत् शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो मंदं मंदमुवाच ह १

यप्रवमयास्येयमित्यादिना वाच्यमित्यर्थः २० विधिमंत्रपुरस्कृतं विधिना मंत्रोक्तपुरस्कृतं २१ इत्यार्षे उत्तरकांडे द्विषष्टितमः सर्गः ६२ १३१

262 अयथा रामेणास्वसतिभावे वमथुरा ज्येष्ठभ्रातृमभिषिच्यस्तव एव धीपायोपदेश एवं केन तद्धाधार्थं दिवास्वप्रदानं एवमिति एवं कौशलम्न चितरा
ज्याभिषेकाक्ति अवणाज्जातं ज्ञामित एवमं दर्भं दमवाचत देवाह अधर्म्यमिति विघ्नवेष्मि अस्मिन्निमित्ते हि शादयत्न धर्मे हेतुमाह कथमिति
कनीयानभिषिच्यते न कथमपीत्यर्थः २ तव पार्श्वे वा वसंपकरणीयं यत तत्त्व शासने वेदर्णा सन वर्तते इतिक्रमं अतिक्रिमित्तमणकाय
वचो भयतः पापार स्त्वदियं मे ज्ञाने त्यर्थः ३ ज्येष्ठविधमाने कनिष्ठाभिषेकाधर्मस्तथा ज्येष्ठ वाक्याकरणं वा धर्म इति तथा कथम
वगतेत त्राह तत इति कुशास्त्रतः कृतिभिश्चममैव श्रवणमिति भावः एवमधर्मसंकटे प्रमरापि मे स्वदोषमूलं तत्साह नोत्तरेही

अधर्मं विघ्नकाकुत्स्थ अस्मिन्नर्थेन रोचये कथं तिष्ठति त्वज्जेष्ठे कनीयानभिषिच्यते ४ अवश्यं करणीयं
च शासनं पुरुषर्षभ तव चैव महाभाग शासनेदुरतिक्रमे त्वमामयाकृतं वीरं कृतिभ्यस्त्वमयाकृते
नोत्तरं हि मया वाच्यं मध्यमे प्रतिजानति व्याहृतं दुर्वचो घोरं हंतासि मल वर्णमध्ये तसैवं मे कृतमय
दुर्गीतिः पुरुषर्षभ ५ उत्तरं न हि वक्तव्यं ज्येष्ठेनाभिहिते पुनः अधर्मसहितं चैव परलोक विवर्जितम् ८

-- तिमध्यमे भ्रातरि भरते घोरं लवणोहं तासीति जानन्ति हि यस्मान्मया ज्येष्ठ वचनं उल्लंघ्योत्तरं न वाच्यं न वक्तव्यं योग्यं तद्धि तस्ति रस्कार
रूपत्वात् ५ तथापि दृष्टं येयुदे घोरं लवणं हंतासीति तदुर्वचो व्याहृतं तस्यास्य दुष्कृतस्य फलं भर्ता रथं दुर्गतिः ज्येष्ठातिक्रम हेतु
नानिरयप्रापकाभिषेक प्राप्तिस्तत्प्रापकत्वाद्वाक्यातिक्रम प्राप्ति वीजाते तिशेषः ५ अतिपीडावशादुक्तमेव पुनर्वदति उत्तरं हीति
ति ज्येष्ठेनभरतेन तथावाभिहिते उत्तरं न वक्तव्यं वक्तुमनर्हमेव किं तन्मूलं तथा धर्मसहितमत एव परलोक विवर्जितमभिषे
कशासनं कृतं तद्दुरतिक्रममिति शेषः ९

ॐ॰ रा॰ टी॰ १२२

263 यदेवमतः सोहंभरतोक्तेः प्रथमंकृतोनरवचः हेकाकुत्स्थनवमेष्टस्योक्तेरभिषेकंप्रतीक्षेत्यस्याः द्वितीयमन्तरमितिहेतोर्नवसामिकृतस्त
आह माद्वितीयेनेतियथाभरतेनेगमिष्यत्यहंगमिष्यामीत्युत्तरेणप्रथमेनराज्याभिषेकापत्तिरूपोदण्डः पतितस्तथेदानींत्वयाभिषेकप्र
तीक्षेत्युक्तेतदंगीकारोत्तरेणद्वितीयेनममदंडोमानिपतेदिति ॰ यदेवमतोहेराजनन्दं अस्यनवकामकारोभीष्टानियोगकर्तास्मिय

सोहंद्वितीयंकाकुत्स्थनवद्यामीतिचोत्तरं माद्वितीयेनदंडोवैनिपतेन्मयिमानद ॰ कामकारोह्य
हंराजंस्तवास्यपुरुषर्षभ अथमेंतद्धिकाकुत्स्थमत्कृतेरघुनंदन ८ एवमुक्तेतमृरेणशत्रुघ्नेनमहा
त्मना उवाचरामः संहृष्टोभरतंलक्ष्मणंतथा ९ संभारानभिषेकस्यआनयध्वंसमाहिताः अद्यैवपु
रुषव्याघ्रमभिषेक्ष्यामिराघवं पुरोधसंचकाकुत्स्थनैगमान्रत्विजस्तथा मंत्रिणश्चैवतान्सर्वानानयध्वं
समागतया राज्ञःशासनमाज्ञायतथाकुर्वन्महारथाः अभिषेकसमारंभपुरस्कृत्यपुरोधसं प्रविष्टाराजभ
वनेराजानोब्राह्मणास्तथा ततोभिषेकोववृधेशत्रुघ्नस्यमहात्मनः ११ संप्रहर्षकरःश्रीकान्राघ
वस्यपुरस्यच अभिषिक्तस्तुकाकुत्स्थोबभौचादित्यसन्निभः १४ अभिषिक्तःपुरास्कंदः सेंद्रैरिवदिवौकसैः
अभिषिक्तेतुशत्रुघ्नेरामेणाक्लिष्टकर्मणा पौराःप्रमुदिताश्चासन्ब्राह्मणाश्चबहुश्रुताः कौसल्याचस
तोहेरघुनंदनमत्कृतेमदनुष्ठितेराज्याभिषेकेकारेयमेंजाहिममाधर्मसंबंधोयथानभवे मित्रावमंगलंकपत्न्यथा १६
तयाकुरुइहाभ्युत्रसर्वलोकसमक्षत्वायकारितबुद्धिपरिहार ८ एवमुक्तेस्वानंगविहायाभिषेकांगीकारवाक्यउक्त ९ आनयध्वमितिव
द्रुवचनेसमंत्राद्यभिप्रायेण १० अभिषेकसमारंभअभिषेकोपकरणंवतपुरोधसंपुरस्कृत्य १२ राजानःक्षत्रियाब्राह्मणाश्चरामभवनंप्रविष्टाः १२२

264 प्राशेसः प्राशशेषः निश्चितवंतः तेजःपातुं संहारो वितवलवीर्य १८ अयं शिरोदीयते इति शेषः १९ शरस्यामोघत्वे हेतुमाह स्वष्टेर
ति स्वयंभूर्जन्मरहितः प्रतितो विसृष्टयदा प्रलयकाले महार्णवे शेते पंतदासुरासुरा अनापश्यन्केनतिकन्यायेन सर्वभूतानाम
हृणः महार्णवशयनेच वायुरूपेणाभ्रजापजापतिर्वायुभूतावरेदिनिष्कृते रितिकतकः तेनविसृजना सान्नादयेपरोरानमः स्वष्टः १० त
दा किमर्थं नतस्तृष्टिमत्राह स्वष्टुइति त्रैलोक्यान्स्रष्टुकामेन भगवता हिरण्यगर्भेणाजस्माः स्वष्टेर्मधुकैटभयोः सर्वांतसोवसका
वकं स्तावाजनभवने यामात्या राजेयाषितः स्वष्टयश्च महात्मानो यमनानीरवासिनः १ हतेलवणमाश
सः शत्रुघ्नस्याभिषेचनात् ततोभिषिक्तं शत्रुघ्नं अंकमारोप्य राघवः उवाच मधुरां वाणीं तेजस्तस्याभिर
यत अयं शरस्त्वमोघस्ते दिव्यः परपुरंजयः अनेन लवणं सौम्य हंतासि रघुनंदन स्वष्टः शरीयका
उत्पायदा शेते महार्णवे स्वयंभूरजितो दिव्यो यं नापश्यन्सुरासुराः अदृश्यः सर्वभूतानां तेनायं
हि शरोत्तमः सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विनाशार्थं दुरात्मनो २ मधुकैटभयोर्वीर विघाते सर्वरक्षसां
स्रष्टुं लोकांस्तेन लोकांस्त्रीन् सृष्ट्वा तेन हतौ युधि तौ हत्वा जनभोगार्थं कैटभं तु मधुं तथा अनेन शर
शाहित्वा ते विष्णुना मेनपाई दुरात्मना विनाशार्थं क्रोधाभि साख्येनेतते लोकाश्चकार सः नायं मया शरः पूर्वं रावणस्य वधा
भूतेनायं शरः स्वष्टः सप्तसंकल्पनात्वात्तेन ततो हतौ स्वष्टः क्रोधाभिभूतेन अपमोसर्वदुरात्मनो रितिपाठे अभिषिक्तत्वात् कुत्रघ्नसंबोधनं अभो इति २१३
पं संहरतिती हत्वेति जनबोगार्थं जनानां भोगोपभोगस्थानादि संपादनद्वारा भोगसिद्ध्यर्थं लोकोश्चकारनिष्प्रत्यूहं ससर्जेत्यर्थः अनेनस्वस्य विसृ
वेदप्रीकृते २२ नायं मया तत्रहेतुर्लोकानां त्रासो भवेदिति अस्य लघु महासुरयोगे हन्मा त्रहत नेन शाम्यति किंतु भूतानि संहरति अतो भू

ओं रा॰ टी॰ १६२

265 रजित्वा तोभूत् तद्यायात् तत्तिमस्तिभावः अनेन रावणादपि लवणस्य महाबलत्वेन दिग्विजयपर्यासविषयत्वमुक्तं २४ अथ निकुंभिलायांसमा
मयागस्येंद्रजितस्य गृहीतम्बूलस्य दुर्जयत्वात् निकुंभिलानिरोधमिव पुरप्रवेशनिरोधमुपदिशति यच्चतस्येत्यादि मेयात् दत्तमित्यन्वयः २५
आयुधविनाकृते आयुधरहिते युधस्येति शेषः तत्प्रकारमाह अप्रविष्टमिति पुरमप्रविष्टं प्रतीत्य पूर्वमेव द्वारितिष्ठ २८ उक्तस्यैवार्थ

यच्च तस्य महच्छूलं त्र्यंबकेन महात्मना दत्तं शत्रुविनाशाय मयो भाग्यमनुत्तमं २५ तत्त्वं निक्षिप्य भवने
पूज्यमानं पुनःपुनः दिशः सर्वाः समासाद्य सोम्याहारमनुत्तमं २६ यदा तद्युद्धमाकांक्षन् कदिकश्चित्समा
ह्वयेत् तदा शूलं महीवात भस्मसात्करोति हि २७ स त्वं पुरुषशार्दूल तमायुधविनाकृते अप्रविष्टे
पुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः अप्रविष्टं च भवने युद्धाय भरतर्षभ आह्वयेथा महाबाहो ततो हन्तासि त्वं
तं त्वं अन्यथाक्रियमाने तु अवध्यः संभविष्यति यदि त्वेवं कृतं त्वं वीर विनाशमुपयास्यति ३० एतत्ते सर्व
माख्यातं शूलस्य च विपर्ययः श्रीमतः शितिकंठस्य कृतं ह्यतिक्रमं ३१ इत्यार्षे रामायणे त्रिषष्टितमः ६३

दार्ढ्यायस्पष्टमाह अप्रविष्टं त्वेत्यादि २९ यदि त्वेवमकरिष्याकृतमनुष्ठितं भवति तदावश्यं विनाशमुपयास्यति ३० विपर्ययः
परिहारः ननु किमनेन निर्बंधेन बाणेन शूलं छित्वा तमपि हनिष्यामि तत्राह श्रीमत इति कृतं शूलमाहात्म्यं दुरतिक्रमं अतिक्र
मितमशक्यं शक्तावपनुविनं चेत्यर्थः ईश्वरकृतमर्यादापालनार्थमेवास्मदवनादादिति भावः ३१ इत्यार्षे त्रिषष्टितमः सर्गः ६३ १६२

266 पृथ्वशात्रुघ्नस्यानेपवमिति प्रशस्यस्नता ११ श्रुतं तस्य नगरमध्यवर्तिन्यो या आपणवीथ्यो वीथिस्थावाणिजः नानाविधैः पण्यैः क्रयविक्रयार्हद्रव्यै
रुपशोभिताः युक्ता अनुगच्छंतिनानावर्णोपशोभिता इति पाठे नानावर्णैः ब्राह्मणादिभिः उपशोभिता इत्यर्थः २ निरुक्तकः पण्यपतिपाठेप
वर्युक्तः नटाः वाक्यार्थाभिनयकर्तारः नर्तकाः पदार्थाभिनयकर्तारः ३ सुवर्णस्य उत्कृष्टवर्णस्य निष्पन्नं लक्षमित्येके दशलक्षमित्यन्ये प
र्याप्तमयनवाहनः जीवनपर्याप्तधनः युद्धपर्याप्तवाहन इत्यर्थः वृलेसम्मतेदृष्टंश्रुतपवनमयानुहृतेयथाभवतितथाकुरुवेतनादिप्रदा

एवमुक्त्वा च काकुत्स्थं प्रासादस्थं पुनः पुनः पुनरेवापरं वाक्यमुवाच रघुनंदन १ इमां तु सह हस्ता
ग्रीवत्वारिपुरुषर्षभ रथानां हि सहस्रेव गजानां शतमुत्तमे २ श्रुतं रायणवीथ्यश्च नानापण्योप
शोभिता अनुगच्छंतु काकुत्स्थं तथैव नटनर्तकाः ३ हिरण्यस्य सुवर्णस्य निष्पन्नं पुरुषर्षभ आदाय
गच्छ त्वं तु त्वं पर्याप्तधनवाहनः ४ वलं च सम्मतं वीरस्य दृष्टपुष्टमनुव्रजते संभाषासंप्रदानेन रंजयस्व तं
नेतेम न तस्य र्थास्तत्र तिष्ठंति न दाराः न च बांधवाः सुप्रीतो भस्तव गत्वयत्र तिष्ठति राघव ६ अतोऽस्य
इज्यन्तां कोणि प्रस्थाप्य महतीं चमूं एकः एव मनुः पाणिगृच्छतं मधुनो वने ७
नेनेत्यर्थः किं च संभाषायाः सम्यग्वचनस्य संप्रदानेन न त्याग रंजयस्व ५ किमेवं वलादरेण तत्राह न तस्यार्था इति यतस्तिष्ठ संकटे भ्रतपाःति
ष्ठंति तत्र आर्थादयो न तिष्ठंतीत्यनेन सर्वथा आदरताव्याप्त इत्यर्थः नतु किं सेनया एक एव तीव्र हि लवणेन योत्स्यामि नेत्यत इति अतोऽयोध्याया इदा
नीमेव महतीं चमूं प्रस्थाप्य एक एव त्वं मधुनो वने मधोर्वनं गच्छ अयंभावः सुखेन जाह्नवीतरणाय ग्रीष्मकाले एव प्रस्थापय जाह्नवी
मुत्तीर्य किंचित्कालं तत्र स्थित्वा तत्रैव तहुत्तं स्थाप्य स्वयमेक एव मधुवनं प्राप्य वर्षाप्रादुर्भावेलवणं न हीति ८

श्री
रा॰उ॰
टी॰
१२५

267 तदेवाह यथेति अशंकितं त्वदागमनशंकारहितं तेन तथा गच्छेः ८ तस्य लवणस्यान्योऽपि शंकितत्वात् दुर्योधकत्वातिविक्रमस्तत्र नीत्वा सेतत्रूपपादयति
दर्शनमिति युद्धाकांक्षी समायातीति तत्कर्तृकज्ञानविषयो भवेदित्यर्थः ९ वसंतोपस्थितस्यापि युद्धकालीनायमित्याह स इति वर्षारात्रे वर्षाका
ले वर्षास्वकेऽपि युद्धार्थं न युक्तं तरतिनिर्भयोनिःसूल एवचरमतः स एवास्य वध्यकाल इतिभावः ९ तर्हि नेदानीं गंतव्यमित्याशंक्य स्वहेशे

यथा त्वां न प्रजानाति गच्छंतं युद्धकांक्षिणं लवणस्तु महाबाहो तथा गच्छेरशंकितः ८ न तस्य मृत्यु
रन्योस्ति कश्चिद्धि पुरुषर्षभ दर्शनं योऽभिगच्छेत स वध्यो लवणेन हि स ग्रीष्मे व्यपयाते तु वर्षारात्र उ
पागते हन्यास्त्वं लवणं सौम्य स हि कालोस्य दुर्मतेः १० महर्षींस्तु पुरस्कृत्य प्रयांतु तव सैनिकाः य
था ग्रीष्मावशेषेण तरेयुर्जाह्नवीजलं ततः स्थाप्य बलं सर्वं नदीतीरे समाहितः अग्रतो धनुषा सार्धं गच्छ त्वं
लघुविक्रमः एवमुक्तस्तु रामेण शत्रुघ्नस्तान्महाबलान् सेनामुख्यान्समानीय ततो वाक्यमुवाच ह एते
वो गणिता वासा यत्र यत्र निवत्स्यथ स्थातव्यं चाविरोधेन यथा बाधा न कस्यचित् तथा तांस्तु समाज्ञाप्य प्र
स्थाप्य च महद्बलं कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं चाभ्यवादयत् १५

कार्यांतरस्याप्यर्थमेव प्रथमतः शनैः सेनामात्रगमनं कार्यमित्याह महर्षीनिति ११ तत्र जाह्नवीपारतीरे अग्रतः अतः परं सृते मार्गे धनुषा
सार्धं नाम्नेन बलेनेत्यर्थः १२ एते प्रस्थितेवायुष्मा वासा गणिताः एवं सति यत्र वासे वत्स्यथ तत्र तत्राविरोधेन स्थातव्यं तदेवाह यथेति दुरखं
सैनिकाय इति वाक्यं १४ अनेन केवलसेनैव प्रस्थिता शत्रुघ्नस्तु पश्चादयोध्यात एव गमिष्यतीति ज्ञायते १५

१२५

268 इतिरामायणेउत्तरकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ६४ अथसेनाप्रस्थानोत्तरंमासमात्रमयोध्यायामुषित्वापश्चादेकाकिनोगच्छतः शत्रुघ्नस्यमार्गेव
रामंप्रदक्षिणीकृत्यशिरसाभिप्रणम्यच लक्ष्मणंभरतंचैवप्रणिपत्यकृतांजलिः पुरोहितंवसिष्ठं
चशत्रुघ्नःप्रयतात्मवान् रामेणचाभ्यनुज्ञातःशत्रुघ्नःशत्रुतापनः प्रदक्षिणमथोकृत्वानिर्जगाम
समहाबलः नियोज्यसेनामथसोऽग्रतस्तदागजेंद्रवाजिप्रवरौघसंकुला उवाससमानःसनृपै
र्नृपात्मजः प्रतिप्रयातोरघुवंशवर्धनः१९ इत्यार्षेउत्तरकांडेचतुःषष्टितमः६४ प्रस्थाप्यचबलंसर्वं
मासमात्रोषितःपथि पकएवाशुशत्रुघ्नोजगामत्वरितंतदा १ द्विरात्रमंतरेशूरउष्यराघवनंदनः
वाल्मीकेराश्रमंपुण्यमगच्छद्वासमुत्तमं सोऽभिवाद्यमहात्मानंवाल्मीकिंमुनिसत्तमं कृ
तांजलिरथोभूत्वावाक्यमेतदुवाचह २ भगवन्वस्तुमिच्छामिगुरोःकृत्यादिहागतः श्वःप्रभाते
गमिष्यामिप्रतीचींदिशंदारुणां शत्रुघ्नस्यवचःश्रुत्वाप्रहस्यमुनिपुंगवः प्रत्युवाचमहात्मा
नंस्वागतंतेमहायशाः स्वमाश्रममिदंसौम्यराघवाणांकुलस्यवै आसनंपाद्यमर्घ्यंचनिर्विशं
कःप्रतीच्छमे प्रतिगृह्यतदापूजांफलमूलंचभोजनं भक्षयामासकाकुत्स्थस्तृप्तिंचपरमांगतः
वाल्मीक्याश्रमप्राप्तिःप्रस्थाप्येतिसमासमात्रोषि समुक्त्वाफलमूलंचमहर्षिंतमुवाच पूर्वायज्ञविभूतीयंक
तःप्रयोध्यायामितिशेषः पएककएवासहाय एवजगाम २ दारुणांलवणेनाधिष्ठितत्वात् ४ इत्यमाश्रमंराघवाणांकुलस्यसमे

श्रीरामायणउत्तरकांडे ८

उत्तरकांड ६०८

ओ० 269 पूर्वोयज्ञविभूतीयमित्यार्षः संधिः आश्रमसमीपतः पूर्वापूर्वप्रदेशे दृश्यमानापुरातनी चेयं यज्ञविभूतिर्यूपादियज्ञोपकरणसमृद्धिः कस्य यज्ञपानस्येदमा
रा० उ० यतनं बभूवतल्लक्षण १० वंमृगयमाणौमहस्रशेद्रस्यांते ।। निर्मितं तत्कृतं वने वहद्दष्ट्वा अनुकर्षः १२ तस्य हतस्य सहायस्य सहायभूतमात्मानं निरीक्ष्यमाणं तं रा
टी० तत्रस्य भाषितं श्रुत्वा वाल्मीकिर्वाक्यमब्रवीत् शृणुष्व राम यस्येदं बभूवायतनं पुरा ९ युष्माकं पूर्व
१२५ को राजा सुदासस्य महीपतेः पुत्रो वीर्यसहो नाम वीर्यवानतिधार्मिकः स बाल एव सौदासो मृगया
मुपचक्रमे चंच्रूयमाणं ददृशे स शूरो राक्षसद्वयं ।। शार्दूलरूपिणौ घोरौ मृगान्बहुसहस्रशः भक्षमा
णावसंतुष्टौ पर्याप्तिं नैव जग्मतुः स तु तौ राक्षसौ दृष्ट्वा निर्मृगं च वनं कृतं क्रोधेन महता विष्टो जघानै
कं महेषुणा विनिपातितमेकं तु सौदासः पुरुषर्षभः विज्वरो विगतामर्षो हतं रक्षोह्यवेक्षत १४
निरीक्ष्यमाणं तं दृष्ट्वा सहायं तस्य राक्षसः संतापमकरोद्घोरं सौदासं चेदमब्रवीत् १५ यस्मादनपराधं
त्वं सहायं मम जघ्निवान् तस्मात्तवापि पापिष्ठ प्रदास्यामि प्रतिक्रियां एवमुक्त्वा तु तद्रक्षस्तत्रैवांत
र्धीयत कालपर्याययोगेन राजा मित्रसहोऽभवत् राजापि यजते यज्ञमस्याश्रमसमीपतः अश्वमे
धं महायज्ञं तं वसिष्ठोऽभ्यपालयत् तत्र यज्ञो महानासीद्बहुवर्षगणायुतः समृद्धः परया लक्ष्म्या दैव
यज्ञसमोऽभवत् १९

ज्ञानं दृष्ट्वा संतापमकरोत् १५ कालपर्याययोगेन बहुकालानंतरं प्राप्य राजा यज्ञं यजत प्रापककर्मवशेनमि
त्रसहो राजा भवत् वीर्यसहस्यैव मित्रसह इति नामांतरं १७ अस्याश्रमेति लमषधीकमलाश्रमस्य समीपे ता राजा यज्ञं यजते १८ गणायुतैः १२५

संभ्रान्तमानसः श्रुभदितिशेषः पावकान्तरयेतिशेषः सूदयेषमितितत्रमहानसेसूदांतरवेषंगदीत्वामुख्यसूदेनपाकसमयेमानुषंमां

प्रयावसानेयज्ञस्यपूर्ववैरमनुस्मरन् वसिष्ठरूपीराजानमितिहोवाचराक्षसः २० ग्रयपयज्ञावसाने
तेसामिषभोजनंमम दीयतांमितिशीघ्रंवैनात्रकार्याविचारणा तच्छ्रुत्वाथमाहूतेवाक्यरक्षसावष्टु
रूपिणा महानसंस्कारकुशलानुवाचसपृथिवीपतिः हविष्यंसामिषंस्वादुयथाभवतिभोजने तथा
कुरुतशीघ्रंवैपरितस्थेयथागुरुः शासनात्पार्थिवेंद्रस्यसूदःसंभ्रांतमानसः तच्चरक्षःप्रनस्तत्रसूद
वेषमथाकरोत् २४ समानषमथोमांसंपार्थिवायमवेदयत् इमंस्वादुहविष्यंचसामिषंचानमा
हृतं सभोजनेवसिष्ठायपत्न्यासार्धमुपाहरत् मदयंत्यानरश्रेष्ठसामिषंरक्षसाहृतं ज्ञात्वात
दामिषविप्रोमानुषंभोजनागतं क्रोधेनमहताविष्टोव्याहर्तुमुपचक्रमे २० यस्मात्वंभोजनंराज
न्ममैतद्दातुमिच्छसि तस्माद्भोजनमेतत्तेभविष्यतिनसंशयः २८ ततःक्रुद्धस्तुसौदासस्तोयंजग्राह
पाणिना वसिष्ठशापंत्वंशाक्तुंदेवतत्संप्ररोधसं मारमेमार्यावैननमवारयत् राजन्प्रभुर्यतोस्माकं
वसिष्ठोभगवान्दोषः प्रतिशापेनशाकस्त्वंदेवतत्संप्ररोधसं २९ तेनासराजसोपादौतदाकल्मषतां
गतौ तदाप्रभृतिराजासौसौदासःसुमहायशाः ततःक्रोधसमं

संभ्रांतिदितिशेषः प्रयोनंतरंस्पूदवेषोराक्षसःपार्थिवा
यमानुषंमांसंपक्वंमवेदयत् इदमन्नंसिद्धमितिनिवेदनप्रकारः २५ राज्ञापिसामिषंमानुष्यमयमानुषंतन्न विद्यासिम्यैवविज्ञाःयपत्न्यासार्धंवसिष्ठा

[illegible] ११

तोयंतेजोवलसमन्वितं ब्रह्मर्जयतनयमात्मानतःपा

योपहारन् २९ मानुषामिषंभोजनंज्ञात्वाभोजनात्सर्वपो
नेतिभावः २० रतद्भोजनंमानुषभोजनं २९

271 वसिष्ठं कुर्वंतं वसिष्ठरूपिणा वसिष्ठेन यदुक्तं सामिषभोजनप्रार्थनं ११ ततस्तस्माद्विकृतं कृतमिति शेषः एतद्राजवचनं श्रुत्वा पुनः वसिष्ठः प्रो
ॐ वाच १४ द्वादशवर्षाणि कालो व्यतीतस्तस्मादिति शेषः अतीतं स्वकं राजन् त्वं न शापभोगकाले स्मरिष्यसि १९ कल्माषपाद इति मित्रसहस्यैव नामान्त

रा॰उ॰ कल्माषपादः संवृत्तः ख्यातश्चैव तथा नृपः स राजा सह पत्न्या वै प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः पुनर्वसिष्ठं प्रोवा
टी॰ च यदुक्तं ब्रह्मरूपिणा तच्छ्रुत्वा पार्थिवेन्द्रस्य रक्षसा विकृतं वचनं १४ पुनः प्रोवाच राजानं वसिष्ठः पुरु
१२९ षर्षभम् मया रोषपरीतेन यदिदं व्याहृतं वचः नैतच्छक्यं वृथा कर्तुं प्रदास्यामि च ते वरं १५ कालो द्वाद
शवर्षाणि शापस्यान्तो भविष्यति मत्प्रसादाच्च राजेन्द्र अतीतं न स्मरिष्यसि एवं स राजा तं शापमुपभु
ज्यारिसूदन प्रतिलोमं पुनः राज्यं प्रजाश्चैवान्वपालयत् तस्य कल्माषपादस्य यज्ञस्यायतनं शुभं
आश्रमस्य समीपेऽस्मिन् यन्मां पृच्छसि राघव तस्य तां पार्थिवेन्द्रस्य कथां श्रुत्वा सुदारुणां विवेश पर्ण
शालायां महर्षिमभिवाद्य च १९ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे पञ्चषष्टितमः ६५ यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशाला
समाविशत् तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयं १

रं १८ विवेश पर्णशालामिति शेषः १९ इत्यार्षे रामायणे उत्तरकाण्डे पञ्चषष्टितमः ६५ अथ शत्रुघ्नस्य तद्दिने एव सीताप्रसवज्ञानपूर्वकं ऋषि
भिः सह मधुवनप्रस्थानं यामेवेत्यस्यां रात्र्यां प्रसूतवती १ ॥

272 मुनिदारकाः मुनिपुत्राः २ भूतविनाशिनीं रक्षां बालग्रहविनाशिनीं ३ देवपुत्रौ महौजसौ इत्यत्र ददर्शेति शेषः ४ भूतघ्नीं रक्षोविनाशिनीं च रक्षामकरोदित्य
न्वयः तत्प्रकारमाह कुशमुष्टिमिति कुशमुष्टिं लवं चोपादाय रक्षां प्रददौ लूनकुशानामग्रभागः कुशमुष्टिरित्युच्यते तेषामधोभागो लव इति तत्र कतिपय
साग्रकुशान्गृहीत्वा मध्ये छित्वा छिन्नानदग्राधोभागाभ्यां क्रमाज्ज्येष्ठकनिष्ठयोः प्रमार्जनफलकं तदुपरि तादानेत्रीणां हस्ते इति बोध्यं ६ निर्मा

ततोर्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभं २ भगवन्राम
पत्नी सा प्रसूता दारकाद्वयं ततो रक्षां महातेजाः कुरु भूतविनाशिनीं ३ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः
समुपागमत् बालचंद्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ ४ जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ भू
तघ्नीं चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनी ५ कुशमुष्टिमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः वाल्मीकिः प्रददौ ता
भ्यां रक्षां भूतविनाशिनी ६ यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मंत्रसत्कृतैः निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य
नाम तत् ७ यश्चावरो भवेत्ताभ्यां लवेन सुसमाहितः निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लवेति च स नामतः एवं कुश
लवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ मत्कृताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः ९ ते रक्षां जगृहुस्तां
च मुनिहस्तात्समाहिताः अकुर्वंश्च ततो रक्षां तां विगतकल्मषाः १०

निर्मार्जनीयो निर्मार्जनार्हो यतो जातस्ततोऽस्य कुश इति नाम भविष्यतीत्यर्थः ७ ताभ्यां तयोर्मध्ये इत्यर्थः लवलेन कुशाधोभागमुष्टिना वृद्धाभि
निर्मार्जनीयः सूतीगृहे स्त्रीणां प्रवेशाभावाद्वृद्धाभिरिति लव इति नामतो भविष्यतेति शेषः जातकर्मण एकादशदिवसे कर्तव्यत्वेन तन्नाम
करणस्यापीति भविष्यतीति शेषश्शरणं ८ यमजातकौ यमलौ ९ समाहिता वृद्धास्तां मुनिहस्तात् मुनिना दीयमानां रक्षां जगृहुः १०

ऊँ॰ रा॰ वाटी॰ १३०

273 गोत्रनाम च गोत्रं नाम च वनेचरनाम्नः कथ्यमानं तेन श्रवणं रामसंकीर्तिनं भगवत्रामपत्नी सा समसूतेति मुनिदारकवचनश्रवणात्ततस्तत्र
वरमानंतरं पर्णशालां सीतायाः प्रसवपर्णशालां गत्वा मातर्दिष्ट्या देवयोगेन तेऽपत्ये जन्मेति शेषः इत्यब्रवीत् इत्यर्थः शत्रुघ्नः पर्णशालांग
तो वाल्मीकिर्दिष्ट्यादिष्ट्येति वाब्रवीत् इति पाठे स्वपर्णशालास्थः सर्वमिदं कृत्वा स्वानन्दमेव भाग्यं भाग्यमित्यब्रवीदित्यर्थः प्रायपाठेऽपि वाल्मी
किः तत्र पर्णशालां पूर्णामेव गत्वा स्थितस्ततः श्रवणानंतरं मातर्भार्गवनंदन तव पुत्रजन्मेति स्वानन्दमेवाब्रवीदित्यथवा कथाकः रामानुमावि

तथा तो क्रियमाणं च वृद्धाभिर्गोत्रनाम च संकीर्तनं च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ ॥ अर्धरात्रे तु शत्रु
घ्नः शुश्राव सुमहत्प्रियं पर्णशालां ततो गत्वा मातर्दिष्ट्येति चाब्रवीत् तदा तस्य प्रहृष्टस्य शत्रुघ्नस्य
महात्मनः व्यतीता वार्षिकी रात्रिः श्रावणी लघुविक्रमा प्रभाते सुमहावीर्यः कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रि
यां मुनिं प्राञ्जलिरामन्त्र्य ययौ पश्चान्मुखः पुनः स गत्वा यमुनातीरं सप्तरात्रोषितः पथि ऋषीणां
पुण्यकीर्तीनामाश्रमे वासमभ्यगात् स तत्र मुनिभिः सार्धं भार्गवप्रमुखैर्नृपः कथाभिरभिरूपाभि
र्वासं चक्रे महायशाः १७ स काञ्चनाद्यैर्मुनिभिः समेतै रघुप्रवीरो रजनीं तदानीं कथाप्रकारैर्बहुभिर्म
हात्मा विरामयामास नरेन्द्रसूनुः १८ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ६६

रामतपःकसमाधानस्यानेनोचितानादितीर्थः १२ वार्षिकी वर्षाकालिकी तत्रापि श्रावणी श्रवणमासीया दीर्घतरापि लघुविक्रमाशीघ्रगमना
व्यतीता १३ मुनिं वाल्मीकिं १४ स तत्र यमुनातीरे इति कतकस्तत्सर्वापरसंदर्भविरुद्धं १७ स काञ्चनाद्यैरिति काञ्चनैर्ज्वलनवननामो
तरभार्गवाद्यैरिति पाठान्तरं १८ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ६६

274 अथरात्र्यामिति प्रवृत्तायां जातायां लवणस्य शूलस्य बलं तत्पूर्वं शूलेन विनाशिता अस्य के इति प्रश्ने त्रिभिः संबंधः १ अस्य शूलस्य लवणस्य चासंख्येयानि कर्मा
णि यानि संति तेनेषु इक्ष्वाकुवंशप्रभवे मांधातरि यत् महत् कर्म अस्य वृत्तं तच्छृणुष्व ४ शक्रस्यार्धासनेनार्धराज्येन च युक्तः पार्थिवो राजा भूत्वा सुरग

अथरात्र्यांप्रवृत्तायांशत्रुघ्नोभृगुनंदनं पप्रच्छच्यवनंविप्रंलवणस्ययथाबलं १ शूलस्यवचनेव
ह्मनकेचपूर्वंविनाशिता अनेनशूलमुख्येनद्वंद्वयुद्धमुपागताः २ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाशत्रुघ्नस्यम
हात्मनः प्रत्युवाचमहातेजाश्च्यवनोरघुनंदनं ३ असंख्येयानिकर्माणियान्यस्यरघुनंदन इक्ष्वाकु
वंशप्रभवेयद्वृत्तंतच्छृणुष्वमे ४ अयोध्यायांपुराराजायुवनाश्वसुतोबली मांधाताइतिविख्यात
स्त्रिषुलोकेषुवीर्यवान् ५ सकृत्वापृथिवींकृत्स्नांशासनेपृथिवीपतिः सुरलोकमितोजेतुमुद्योग
मकरोन्नृपः इंद्रस्यचभयंतीव्रंसुराणांचमहात्मनां मांधातरिकृतोद्योगेदेवलोकजिगीषया अ
र्धासनेनशक्रस्यराज्यार्धेनचपार्थिवः वंद्यमानःसुरगणैःप्रतिज्ञामध्यरोहत तस्यपापमभिप्रायं
विदित्वापाकशासनः सांत्वपूर्वमिदंवाक्यमुवाचयुवनाश्वजं राजात्वंमानुषेलोकेनतावत्पुरुष
र्षभ अकृत्वापृथिवींवश्यांदेवराज्यमिहेच्छसि १० यदिवीरसमग्राभेमेदिनीनिखिलावशे देवरा
ज्यंकुरुष्वेहसभृत्यबलवाहनः ॥

देवराज्यंकुरुष ॥

गणैर्वंद्यमानः स्यामस्येतिप्रतिज्ञामाकृत्वादिवमध्यारोहत् तराजेत्यर्थः ९ तावत्प्रथमं
मनुष्य एवलोकेसर्वात्मनाराजासि सत्वंपृथिवीमेववश्यामकृत्वाकथमिहदेवराज्यमिच्छसि १० यदिसमग्रामेदिनीतेतववशेभविष्यति तदा

275 नैनेसंज्ञातं तेग्राज्ञामित्यर्थः १९ वितायमानोणे विपत्तं वंजवाणे १९ अथाक्रतत् लवणं प्रति स्वविजयसंदेह निहन्तये आहस्म: प्रभाते इति: इतिसमम: ८०

इदमेवं ब्रुवाणं तं तथा तां वाक्यमब्रवीत् क्रमेणाऽप्रतिहतशासने पृथिवीतले १२ तमब्रवाचसहस्राते
लवणो नाम राक्षस: मधुपुत्रो मधुवने नतेजो ऽकुरुते नद्य ततश्च ताविप्रियं चोरं सदसातेणभा
षितं श्रीरितो वा न्न खोराजा नाव्याहतेनपाणाक्रद ग्रामं अतसहस्रातं स्थाया किंचिदवान्त्र खश्र
देवावगच्छीमानिमं लोके महेश्वरः १७ सकृत्वा रूद्ध्येमर्षमम्भस्य वल वाहनः ग्राजगाम मथोः ९
वे वणेकतमस्दिम संकातमाणाल लवणापुहाय पुरुषर्षभः हतं मेषेषयामास सकाणं लवणस्य स
मागतात्रिपियापणाहवहनि मधुनःस्रुते वदंतमेवं तेहन्ते भक्षयामास राक्षसस्यः १८ विलयमानो
नेतरा ज्ञाको यममन्वितः ग्रहीयामासतनहस्तः पारहस्यासमं ततः ततः प्रहस्यतं हस्तः शूलेन ग्राहपा
णिना वधाय मानवं धस्य सम्मोचा युधमनतम तच्छूलं दीप्यमानं तं सभ्स्य वल वाहनं भस्मीकृत्वा
नरर्षभं भोलवणस्यागमत्करं एवं सराजा सुमहान् सबलवाहनः शूलस्य तवलेसोमस्य
प्रमेयम नतम: .. स्य: प्रभाते तं लवणं वधिष्यसि न संशय: प्रगृहीतायुधश्चैव ध्रुवो हि विजय
स्तव लोकानां स्वस्ति चैव स्यात् कृते कर्मणि वे त्वया एतत्ते सर्वमाख्यातं लवणस्य दुरात्मनः शूल
स्य च बल वारंसमप्रमेयं नरर्षभ विनाशश्चैव माधीता व्यत्नेना सबपार्थिवा २५ लव्ध: प्रभाते लवणो १२८

276 अथ प्रातःकाले लवणे निर्गते मधुपुरद्वारं निरुध्य स्थितेन शत्रुघ्नेन मध्याह्ने प्रतिनिहतस्य पुरुषस्याह्वानं कथमिति तेषां वचः श्रुत्वा तस्या
शत्रुघ्नस्य रजनी व्यतीता १ भक्ष्याहारस्याहरणेन प्रचोदितः प्रेरितः २ किमनेन ग्राम्ययुद्धेनेत्यर्थः ५ स्वयमासाद्य आगमनमसह्यं कथमय

कथां कथयतां तेषां जयं चाकाङ्क्षतां शुभा व्यतीता रजनी शीघ्रं शत्रुघ्नस्य महात्मनः १ ततः प्रभाते वि
मले तस्मिन्काले स राक्षसः निर्गतस्तु पुराद्वीरो भक्ष्याहारप्रचोदितः २ एतस्मिन्नन्तरे वीरः शत्रुघ्नो यमु
नां नदीं तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्पाणिरतिष्ठत ३ ततोऽर्धदिवसे प्राप्ते क्रूरकर्मा स राक्षसः आगच्छद्
बहुसाहस्रं प्राणिनां भारमुद्वहन् ४ ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम् तमुवाच ततो रक्षः किम
नेन करिष्यसि ५ आहारश्चाप्यसंपूर्णो ममायं पुरुषाधम स्वयं प्रविष्टो यन्मुखं कथमासाद्य दुर्म
ते तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च मुहुर्मुहुः शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो रोषादश्रूण्यवासृजत् तस्य रोषाभि
भूतस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः तेजोमया मरीच्यस्तु सर्वगात्रैर्विनिष्पतन् उवाच च सुसंक्रुद्धः शत्रु
घ्नः स निशाचरं योद्धुमिच्छामि दुर्बुद्धे द्वन्द्वयुद्धं त्वया सह ८ पुत्रो दशरथस्याहं भ्राता रामस्य धीमतः शत्रु
घ्नो नाम शत्रुघ्नो वधाकाङ्क्षी तवागतः यस्य मे युद्धकामस्य द्वन्द्वयुद्धं प्रदीयताम् शत्रुस्त्वं सर्वभूतानां न मे
जीवन्गमिष्यसि तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु राक्षसः प्रहसन्निव प्रत्युवाच नरश्रेष्ठं दिष्ट्या प्राप्तोऽसि दुर्मते

प्रविष्टोऽसि ७ गात्रैर्विनिष्पतन् तद्विनिर्यन्तमरीच्यो मरीचयः ९ मे मजीनोवननगमिष्यसि १२ मम मातृष्वसृभ्रातुः रावणो नाम राक्षसः ततः शूर्प

उ॰
रा॰
टी॰
१३९

277 मयावज्ञातोपूर्वतः कृतास्त्वयं विशेषतः तांनत्समनुवर्षः १५ भूतास्त्रम विषाश्च पूर्वं वर्तमानाश्च पुरुषाधमाः सर्वेपिमेमयानिहताः एकादहनंव
र्तमानेषु अंपूर्विरत्तानां यथा तथा परिभूताश्च मामात्यपरिभवेन परिभूता इति पुष्पाश्च वत्तोकृत्वा इतः पूर्वं मं वर्तमानहता इति भावः १६

तच्चसर्वंमयाख्यातं रावणस्य कुलं त्वय पूर्ववत्तापुरतः कृतामया पूर्वविशेषताः निहताश्चदि
तेमेवं परिभूतास्तृणानतथा भूताश्चैव भविष्याश्च पूर्वं च पुरुषाधमाः १६ तस्यते युद्धकामस्य यु
द्धदास्यामि रमेत तिष्ठस्वच मुहूर्तं तु यावदायुधमानये ईप्सितं यादृशं तन्मे सज्जये यावदायुधं
तमुवाचाशुशत्रुघ्नः कमेजीवन्नाभिमिष्यसि स्वयमेवागतः शत्रुर्नमोक्तव्यः कृतात्मना योहिवि
कृवयाबुद्ध्याप्रसवंशत्रुवेदियेत १९ सहतोमंदबुद्धिः स्याद्यथाकापुरुषस्तथा तस्मात्सदृष्टं कुरुजी
वलोकेपुनः पितैस्त्वांविविधैर्नयामि यमस्यगेहाभिमुखं विहिपापंरिपुं त्रिलोकस्य चराचरस्य २० इत्या
र्षेरामायणेउत्तरकांडेअष्टषष्टितमः सर्गः ६८ तच्छ्रुत्वाभाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः क्रोधमा
हारयत्तीव्रंतिष्ठतिष्ठतिचाब्रवीत् पाणौपाणिंसनिष्पिष्य दंतान्कटकटाय्यच लवणोरघुश्रे
ष्ठमाह्वयामासचासकृत् २ तंब्रुवाणंतथावाक्यंलवणंघोरदर्शनं शत्रुघ्नोदेवशत्रुघ्न इदं वचनम

तस्मैतादृशंयादृशमायुधं ममेप्सितं तादृशंयावत्सज्जयेसज्जीकरोमितावत्तिष्ठेति शेषः १८ प्रसरमवकाशः १९ २० इत्यार्षेरामायणेउत्त
रकांडेअष्टषष्टितमः सर्गः ६८ अथलवणः नदीति १ कटकटायकटकटाशब्दवनः कृत्वा २२ १३९

278 वज्रनिभाननाः वज्रायुधसमाग्रभागाः दंष्ट्राः किरणाः ७ स्वसंगेभालिनोगः ५ लक्षांतरंस्थूलमहद्गणायगत्हप्रवेशेशति लक्षावकाशमपि १६
शत्रुघ्नोनतदाजातोयदान्येनिर्जितास्त्वया तदद्यबाणाभिहतोव्रजत्वंयमसादनं ५ ऋषयोप्यद्यपापा
त्मन्मयानिहतंरणे पश्यंतुविप्रविद्वांसस्त्रिदशाश्चरावण ५ त्वयिमद्बाणनिर्दग्धेपतितेद्यनि
शाचरे पुरेजनपदेचापिक्षेममेवभविष्यति ९ अद्यमद्बाहुनिष्क्रांतःशरोवज्रनिभाननः प्रवेक्ष्यतेते
हृदयंपद्ममंशुरिवार्कजः एवमुक्तोमहावृक्षंलवणःक्रोधमूर्छितः शत्रुघ्नोरसिविक्षेपसशाते
शतधाछिन्नत् ८ तद्दृष्ट्वाविफलंकर्मराक्षसःपुनरेवतु पादपान्सुबहून्गृह्यशत्रुघ्नायासृजद्बली
शत्रुघ्नश्चापितेजस्वीदृष्ट्वानापततोबहून् त्रिभिश्चतुर्भिरेकैकंचिच्छेदनतपर्वभिः ९ ततोबाण
मयंवर्षंव्यसृजद्राक्षसोपरि शत्रुघ्नोवीर्यसंपन्नोविव्यथेनसराक्षसः ९ ततःप्रहस्यलवणोवृक्षम
द्यम्यवीर्यवान् शिरस्यभ्यहनच्छूरंस्रस्तांगःसमुमोहवै तस्मिन्निपतितेवीरेहाहाकारोमहानभूत्
ऋषीनांदेवसंघानांगंधर्वाप्सरसांतथा तमवज्ञायतंहत्वाशत्रुघ्नंभुविपातितं रक्षोलब्धांतरमपिन
विवेशस्वमालयं नापिशूलंप्रजग्राहतंदृष्ट्वाभुविपातितं रक्षोलब्धांतरमपितान्भक्षान्समुदावहन्
सहृतोलब्धसंज्ञस्तुपुनस्तस्थौधृतायुधः शत्रुघ्नोवैपुरद्वारिऋषिभिःसंप्रपूजितः ९
प्रस्यंतदिशोदश: स्वतेजसेतिशेषः ९ श्रीरामजीसहायेनमः ९

ॐ· रा॰उ· टी· १४·

279 मेरुवेगाममेरुमंदिरसंनिभं १८ ग्रसंतं रूपे स्वंदनेतिमांगं पवित्रिणां दानवेंद्रमूर्णणामबलेंद्राणां १९ मुनिभिः सहितमिति शेषः पितामहं च तत्र सं
रवव्रह्माणं नेदृष्टाहृष्टपूर्वं नष्कृतवान् लोकानां संक्षयं प्रति लोकक्षयो भवेत् किमिति भयं संमोहः २२ पाशुपतधारितः तेन धृतः समर्थः २४ प

ततो दिव्यमसौघं तेजग्राहशस्मनुमं ज्वलनेनैतेजसाघोरं सर्वयंते दिशोदश १७ वज्राननं वज्रवेगं मे
रुमंदिरसंनिभं ततः पर्वसमं वेषसं युगेष्वपराजितं १८ ग्रसंतं दनोर्दिव्यांगं चारुपुत्रं तपवित्रिणां
दानवेंद्रावलेंद्राणां ग्रसंतां च दारुणं तेदीसमिव कालाग्निं युगांते समुपस्थितं दृष्ट्वा सर्वा
णिभूतानि परित्रासमुपागमन् सदेवासुरगंधर्वं मुनिभिः साप्सरोगणा जगद्धि सर्वमस्वस्थं पि
तामहमुपस्थितं २० उवाच देवदेवेशं वरदं प्रपितामहं देवानां भयसंमोहो लोकानां संक्षयं
प्रति तेषां नहू वर्नेक्षत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः भयकारणमावेदे देवानामभयंकरं २१ उवाच
मधुरां वाणीमिंद्राद्यांश्च सर्वदेवताः वधाय लवणस्यातो वाणः पाशुपतो धारितः तेजसा तस्य संमूढाः
सर्वे स्म सत्तमाः एषो पूर्वस्य देवस्य लोककर्तुः सनातनः पारस्ते नामयावत्वायेन वै भयमागतं
एष वै कैटभस्यार्थे मधुनश्च महाशनः २३ सृष्टो महात्मना तेन वधार्थे दैत्ययोस्तयोः एष एव प्रजा
नामति विसृ तेजोमयं शरम् २४ सोऽपूर्वस्येति पूर्वलोककर्तुर्देवस्य एषः शरः आर्षः संधिः २५ तेन भगवतेत्यर्थः तमेवंते
जोमयं शरं एषो विसृजेव व प्रजानां तिन दर्पस्मृतिनात २०

१४·

२८० तेदेवायथापेवेतिग्रुसंथिरार्षः महात्मनस्तस्यविस्मोरोषात्परमयीतन्देवपूर्वाप्राचीनामूर्तिः वध्यमाणंलवणमित्यन्वयः २८ भयंत्यक्ताज

यथापवतन्पूर्वोविस्मोत्तस्यमहात्मनः इतोगछतपश्यध्वंवध्यमानंमहात्मना २८ रामानुजेनवीरेण

लवणंभात्तमोत्तमं तस्यतेदेवदेवस्यनिशम्यवचनंसुराः आजग्मुर्यत्रयुध्येतेशत्रुघ्नलवणावुभौ ते

षिरेदिव्यंमकाणशत्रुकरधारितं ३० दृष्ट्वा सर्वभूतानियुगांतग्निमिवोस्थितं आकाशमाहृतंदृ

ष्ट्वादेवैर्हिरघुनंदन सिंहनादंभृशंकृत्वाददर्शलवणंपुनः आहूतश्चपुनस्तेनशत्रुघ्नेनमहात्मना

लवणःक्रोधसंयुक्तोयुद्धायसमुपस्थितः आकर्णात्सविकृष्याथतद्धनुर्धन्विनांवरः ३३ समुमोच

महाबाणंलवणस्यमहोरसि उरस्तस्यविदार्याशुप्रविवेशरसातलं गत्वारसातलंदिव्यःसमुमो

चमहाबाणं पुनरेवागमत्तूर्णमिक्ष्वाकुकुलनंदन ३५ शत्रुघ्नशरनिर्भिन्नोलवणःसनिशाच

रः पपातसहसाभूमौवज्राहतइवाचलः ३६ तच्चशूलंमहद्दिव्यंहतेलवणराक्षसे पश्यतांस

र्वदेवानांरुद्रस्यवशमन्वगात ३७ एकेषुपातेनभयंनिपात्यलोकत्रयस्यास्यरघुप्रवीरः विनिर्बभावु

द्यतचापबाणस्तमःप्रणुद्येवसहस्ररश्मिः ३८ ततोहिदेवाऋषिपन्नगाश्चप्रपूजिरेत्वप्सरसश्चसर्वाः

दिष्ट्याजयोदाशरथेरवाप्तस्त्यक्त्वाभयंसर्पइवप्रशांतः

दोवामःपर्यटवसर्पसदृशोलवणाश्चप्रशांतः ३९ इत्यार्षेरामायणे ... ४०

[illegible]

उ॰ रा॰ टी॰ १५१

२८१ पृथग्देवप्रसादतो महती प्रतिष्ठा शत्रुघ्नस्य हते रतिः तस्येतव १ मधुरा मनोहरा त्रिवेशं सा पौरजानेषु महाबलसेनानिनिवेशाभूतं महाराज
धानी तं प्राप्नुयात् ५ शूरसेना शूरसेनायस्य सः ६ तां सेनां गंगातीरस्थापितां ७ श्रावणेन श्रावणमासावलेवकेनेन निवेशनं स्थापनं से

हते तु लवणे देवाः सेंद्राः साग्निपुरोगमाः ऊचुः सुमधुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापनं १ दिष्ट्या ते विज
यो वत्स दिष्ट्या लवणराक्षसः हतः पुरुषशार्दूल वरं वरय सुव्रत २ वरदास्तु महाबाहो सर्व एव
समागताः विजयाकांक्षिणस्तुभ्यममोघं दर्शनं हि नः ३ वरदास्तु महाबाहो सर्व एव समागताः
विजयाकांक्षिणस्तुभ्यममोघं दर्शनं हि नः ३ देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्ध्नि कृतांजलिः प्रत्यु
वाच महाबाहुः शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ४ इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता निवेशं प्राप्नुयाच्छी
घ्रमेषमेऽस्तु वरः परः तं देवाः प्रीतमनसो बाढमित्येव राघवं भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः ६
ते तथोक्त्वा महात्मानो दिवमारुरुहुस्तदा शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तां सेनां समुपानयत् ७ सा सेना
शीघ्रमागच्छच्छ्रुत्वा शत्रुघ्नशासनं निवेशनं च शत्रुघ्नः श्रावणेन समारभत् ८ सा पुरी दिव्यसंका
शा वर्षे द्वादशमे शुभाः निविष्टः शूरसेनानां विषयश्चाकुतोभयः ९ क्षेत्राणि सस्ययुक्तानि काले
वर्षति वासवः अरोगा वीरपुरुषाः शत्रु

नायाः पौरजानपदानां संसारंभः आरंभने स्म ८ द्वादशमे द्वादशे पुरा
हर्वंशाधार्मिके द्वादशे वर्षे निविष्टः शूरसेनानां विषयो देशाः सा पुरीति पाठे सा पुरी निविष्टा विषयो देशश्च निविष्ट इत्यर्थः ९ १० १५१

282 अर्द्दं वंद्प्रतीकाशांतिपुरीसंस्थानकथनं वीथिकस्यास्तीनमार्थं ११ तेनलवणेनयतमस्ंपुरापूर्वंकृतंतदेवसुभ्रंयवलंकृतानानावर्णैश्चि
त्रैरूपशोभितंयथाभवतितथारोभयतिस्मेत्यर्थः १२ १५१ इत्यार्षेरामायणेसमतितमः ७० अथशत्रुघ्नस्यागमनमक्षयेवाल्मीकयाश्रमेरा

अर्थवंद्प्रतीकाशायमुनातीरशोभिता शोभितागृहमुख्यैश्चवृतरापणवीथिकैः वातर्वणपसमा
युक्ताः नानावाणिजशोभिता यच्चतेनपुराशुभ्रंलवणेनकृतंमहत् तच्छोभयत्निशत्रुघ्नोनानाव
र्णोपशोभितं १२ आरामैश्चविहारैश्चशोभमानासमंततः शोभितंशोभनीयैश्चतथान्यैर्दैवमानुषैः १३
तांपुरींदिव्यसंकाशांनानापण्योपशोभितां तांसमृद्धांसमृद्धार्थःशत्रुघ्नोभरतानुजः १४ नानादे
शागतैश्चापिवणिग्भिरुपशोभितां निरीक्ष्यपरमप्रीतःपरंहर्षमुपागमत् १५ तस्यबुद्धिःसमुत्प
न्नानिवेशमधुरांपुरीं रामपादौनिरीक्षेहंवर्षेद्वादशआगते १६ ततःसताममरपुरोपमांपुरीं निवेश्यवैवि
विधजनाभिसंवृतां नराधिपोरघुपतिपाददर्शनेदधेमतिंरघुकुलवंशवर्धनः १७ इत्यार्षेरामायणेसप्ततितमः सर्गः ७० ततोद्वादशमेवर्षेशत्रुघ्नोरामपालितां अयोध्यांचकमेगंतुमल्पभृत्यबलानुगः १ ततोमंत्रिपुरोगांश्चबलमुख्यान्निवर्त्यच जगामहयमुख्येनरथानांचशतेनसः २

सचरितस्यबलं ततोद्वादशमहति अल्पाभृत्याबलानिचानुगाश्चयायिनोयस्यसः १ बलमाख्यानबलस्थानात् २

ओं· रा·उ· टी· १४२

283 गणीत्वासान पूर्वमेवैनावद्विर्वासैः वाल्मीकाश्रमं यास्यामीति संख्यातान वाल्मीकेरयं वाल्मीकः स चासावाश्रमस्तं ३ लवणस्य व
याश्रितं कथालापमिति शेषः न हृतं तव पूर्वकैरिति पाठे न वः पूर्वकैर्मांधात्रादिभिर्यद्रहृतं तेन मयाहृतमित्यर्थः ९ तत्र तत्रेति तेन ८ म

स गत्वा गणितान्वासान्सप्ताष्टौ रघुनंदनः वाल्मीकाश्रममागत्य वासं चक्रे महायशाः ३ सोभिवा
द्य ततः पादौ वाल्मीकेः पुरुषर्षभः पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं जग्राह मुनिहस्ततः ४ बह्वीरूपाः समधु
राः कथास्तत्र सहस्रशः कथयामास स मुनिः शत्रुघ्नाय महात्मने ५ उवाच च मुनिर्वाक्यं लवण
स्य वधाश्रितं सुदुष्करं कृतं कर्म लवणं निघ्नता त्वया ६ बहवः पार्थिवाः सौम्य हताः सबलवाह
नाः लवणेन महाबाहो युध्यमाना महाबलाः ७ स त्वया निहतः पापो लीलया पुरुषर्षभ ज
गतश्च भयं तत्र प्रशान्तं तव तेजसा ८ रावणस्य वधो घोरो यत्नेन महात्मनः इदं च सुमहत्कर्म
त्वया कृतमयत्नतः ९ प्रीतिश्चापि परा जाता देवानां लवणे हते भूतानां चैव सर्वेषां जगतश्च
प्रियं कृतं १० तच्च युद्धं मया दृष्टं यथावत्पुरुषर्षभ सभायां वासवस्याथ उपविष्टेन राघव ११
ममापि परमा प्रीतिर्हृदि शत्रुघ्न वर्तते उपाघ्रास्यामि ते मूर्ध्नि स्नेहस्यैषा परा गतिः १२

महत्कर्म रावणवधात्पिडुष्करमिदं कर्म लवणवधरूपं न घायत्नतो लीलयैव कृतं ९ वासवस्य सभायामुपविष्टेनापि मया तद्युक्तं

यथावद्दृष्टं चदेवेति शेषः इष्टमित्यस्यकृत
मित्यर्थो मूर्ध्निवाग्रतो पर्गतेः १२

284 गीतस्य माधुर्यं यत्र ताद्दृशं रामचरितं तस्मिन्काले पूर्वकाले यथा रामेण कृतं ताद्दृशमेव काव्यनिबद्धं शुश्राव क्वचिदाश्रमप्रदेशे गायतोः कुशलव
योर्मुखादिति शेषः ४७ तन्त्रीलयसमायुक्तं तन्त्री वीणा तन्त्र्याः स्वनेन लयस्य तालपरिच्छेदस्य समनुरूपं त्रीणि स्थानानि उरःकण्ठशिरांसि तेषु
करणानां मन्द्रमध्यताराभेदेनोच्चारणं तेनान्वितं संस्कृतवाक्यबद्धं लक्षणोपेतं व्याकरणलक्षणैर्वृत्तलक्षणैः काव्यलक्षणैः संगीतशास्त्रल

इत्युक्त्वा महर्षिणा तु ह्यनुपाठ्य महामतिः ग्रथ्यमकरोत्तस्य चेतस्य पदात्मगाः ४६ स भुक्त्वा नृप
श्रेष्ठो गीतमाधुर्यमनुत्तमं शुश्राव रामचरितं तस्मिन्काले यथाकृतं ४७ तन्त्रीलयसमायुक्तं त्रि
स्थानकरणान्वितं संस्कृतं लक्षणोपेतं समतालसमन्वितं ४८ शुश्राव रामचरितं तस्मिन्काले
पुराकृतं तान्यक्षराणि सत्यानि —————— पूर्ववृत्तशः ४९ श्रुत्वा पुरुषशार्दूलो विसंज्ञो बाष्पलोच
नः संमुहूर्तमिवासंज्ञो विनिःश्वसन्मुहुर्मुहुः ५०

लक्षणैश्चोपेतं समतालेन तालवृन्तेन समन्वितं ४८ रामचरितं रामचरितगीतं तस्मिन्काले पुरा पूर्वं रामेण यथानुभूतं च तथैव शुश्राव
तदेव पुनराहृतानीति अक्षराणि अक्षरघटितवाक्यानि पूर्वशः पूर्वकाले यथाकृतानि यथाकृतार्थकानि घट्टा यथाकृतानि वृत्तलक्षणमन
तिक्रम्य निबद्धानि पूर्वशः आनुपूर्व्येण ४९ श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः शत्रुघ्नो विसंज्ञः हर्षाद्विवेकशून्योऽभूदिति शेषः संमुहूर्तमसंज्ञ इव स्थितिः
यस्मात् बाष्पविवर्णो विस्मयातिरेकान्मुहुर्मुहुर्निश्वसन् ५०

285 तस्मिन्गीते यथावृत्तं अतीतमपि वर्तमानमिवाशृणोत् स्ववधात् अतीतास्तु पूर्वार्धाः प्रत्यक्षवद्भांतीति भावः येषां तु राज्ञः मधुराराज्य
उ॰ स्य शत्रुघ्नस्य पदानुगास्तेपि गीतसंपदं प्रकृताः १८ एवं रामचरितगायकोस्माभिर्न दृष्टपूर्व इति वेदादवक्तुमशक्यत्वादिति शिष्टाः संतश्चा
गा३ श्चर्यमित्यब्रुवन् यद्वा येत्र गीतिरूपालास्ते स्वयं तावद्दृष्टगीतिनेश्रवणाभावादवाग्ज्ञत्वाश्चर्यः ये वै सैनिकास्ते परस्परं संबभाषिरे १९ नदेवा
टी॰ तस्मिन्गीते यथावृत्तं वर्तमानमिवाशृणोत् यदानुगास्त्वथेरात्तस्वात्रकृत्वा गीतिसंपदं १८ अवाङ्मु
१५३ खाश्चदीनाश्चर्याश्चर्यमिति वाब्रुवन् परश्चेयतत्र सैनिकाः संबभाषिरे १९ किमिदं क्ववर्तो
मः किमेतत्स्वप्नदर्शने अर्थायोनः प्रत्यहृष्टस्तमासाद्यमपदेशनः २० श्रुणुमः किमिदं स्वप्ने गीतं वै
यमत्र तम विस्मयं ते परं गत्वा वाचमिदमब्रुवन् २१ साधुपृच्छ नरश्रेष्ठ वाल्मीकिं मुनिपुंगव
शत्रुघ्नस्त्वब्रवीत्सर्वान्कौतूहलसमन्वितान् २२ सैनिकान्नतमोस्माकं परिदृष्टमिहेदृशः आ
श्चर्याणि बहूनीह भवंत्यस्याश्रमे पुने २३ नततेकौतूहलाग्रक्रमन्वेष्टेनं महामतिं एवं तेह्याक
म्यकात्तसैनिकान्रघुनंदनः अभिवाद्य महर्षिं तं स्वनिवेशं ययौ तदा २४

हकिमितिक्वर्तामः श्रावयेमे अस्यत्रवायौर्थानोस्माकं अस्माभिः प्रत्यहृष्टस्तमर्थमासाद्यमपदेश्णुमः किमिदमाश्रमवर्तिभिरत्र
भूवे नाशक्यानिर्वचनत्वादिति भावः यदेमतः स्वप्ने स्वदीये एवगीतवंयमश्रुणुमो वयं तत्र कुतूहलं दृष्टस्यापि स्वप्नत्वादिति संबभाषिरे
इति संबभाषिरे इति संबंधः १९ साधुपृच्छेति किं कर्तृकं गानमितीति शेषः २२ ईदृशार्थः परिदृष्टेन तेन भवः २३ अन्वेष्टुमवगंतुं श्रोत्रं १५३ २५

२८६ इत्यार्षे उत्तरकांडे एकसप्ततितमः ७१ अथ शत्रुघ्नस्य रामं दृष्ट्वा पुनः प्रतिनिवृत्तिः नमितिः १ तस्य रामगीतस्य २ पूर्वाह्णिकं कर्म शोधावस्थाना

इत्यार्षे उत्तरकांडे एकसप्ततितमः ७१ तेन यानेन नरव्याघ्रो निद्रां नाभ्यागमत्तदा चिंतयानमनेकार्थं रा
मगीतमनुत्तमं १ तस्य शब्दसुमधुरं तंत्रीलयसमन्वितं श्रुत्वा सुविजिग्राम शत्रुघ्नस्य महात्मनः
तस्यां रजन्यां व्युष्टायां कृत्वा पौर्वाह्णिकक्रमं उवाच प्रांजलिर्वाक्यं शत्रुघ्नो मुनिपुंगवं ३ भगवन् द्र
ष्टुमिच्छामि राघवं रघुनंदनं त्वयानुज्ञातमिच्छामि महर्षिभिः शंसितव्रतैः ४ इत्येवंवादिनं तं तु शत्रु
घ्नं शत्रुसूदनं वाल्मीकिः संपरिष्वज्य विससर्ज स राघवं ५ सोभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं रथमारुह्य सुप्रभं
अयोध्यां स गमत्तूर्णं राघवोत्सुकदर्शनः ६ स प्रविष्टः पुरीं रम्यां श्रीमानिक्ष्वाकुनंदनः प्रविवेश म
हाबाहुर्यत्र रामो महाद्युतिः ७ स रामं मंत्रिमध्यस्थं पूर्णचंद्रनिभाननं पश्यन्नमरमध्यस्थं सहस्र
नयनं यथा ८ सोभिवाद्य महात्मानं ज्वलंतमिव तेजसा उवाच प्रांजलिर्भूत्वा रामं सत्यपराक्रमं
यदाज्ञप्तं महाराज सर्वं तत्कृतवानहं हतः स लवणः पापः पुरी चास्य निवेशिता १०

र्यसंध्यावंदनब्रह्मयज्ञानंतर्यपूर्वाह्णसंबंध्यावारकर्मं ३ राघवं रघुगोत्रापत्यं रघुनंदनं रघुकुलस्यानंदजनकं त्वयायानुज्ञातेन त्वया न
ज्ञातुमिच्छामि ४ ५ ६ पुरीमयोध्यां ७ ८ ९ अस्य पुरी निवेशिता सर्वप्रजानिवेशनेन प्रतिष्ठापिता १०

उ॰ 287 क्षत्रियचेष्टितं क्षत्रियाचारः १३ हि यस्मात् क्षत्रियाणां प्रजाः सर्वथा परिपाल्या इति हि प्रसिद्धं १४ मासचलोकितुमयोध्यामागच्छ
रा॰ तव श्वेरं गंतासि गच्छेत्यर्थः १५ १६ १७ १८ यथाज्ञया यथावत्कृतयाज्ञया १९ २० २१ २१ ॥
टी॰
१५५

द्वादशैतानि वर्षाणि त्वां विना रघुनंदन नोत्सहेयमहं वस्तुं त्वया विरहितो नृप ११ स मे प्रसादं
काकुत्स्थ कुरुष्वामितविक्रम मातृहीनो यथा वत्सो न चिरं प्रवसाम्यहं १२ मातृहीनो यथाव
त्सो न चिरं प्रवसाम्यहं एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थं परिष्वज्येदमब्रवीत् मा विषादं कृथाः शूर नैतत्क्षत्रिय
चेष्टितं १३ नावसीदंति राजानो विप्रवासेषु राघव प्रजा हि परिपाल्या हि क्षत्रधर्मेण राघव १४
काले काले च मां वीर अयोध्यामवलोचितुं आगच्छ त्वं नरश्रेष्ठ गंतासि च पुरं तव १५ ममापि त्वं सुद
यितः प्राणैरपि न संशयः अवश्यं करणीयं च राज्यस्य परिपालनं १६ तस्मात्त्वं वस काकुत्स्थ पंचरात्रं
मया सह ऊर्ध्वं गंतासि मधुरां सभृत्यबलवाहनः १७ रामस्यैतद्वचः श्रुत्वा धर्मयुक्तं मनोनुगं शत्रु
घ्नो दीनया वाचा बाढमित्येव चाब्रवीत् १८ स पंचरात्रं काकुत्स्थो राघवस्य यथाज्ञया उष्य तत्र महे
ष्वासो गमनायोपचक्रमे १९ आमंत्र्य तु महात्मानं रामं सत्यपराक्रमं भरतं लक्ष्मणं चैव महारथमु
पारुहत् २० दूरं पद्भ्यामनुगतो लक्ष्मणेन महात्मना भरतेन च शत्रुघ्नो जगामाशु पुरीं तदा २१

288 इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ७२ अथ मृतबालकब्राह्मणराजद्वारिविलापः अशोऽप्येति भ्रातृभ्यां लक्ष्मणाभ
रताभ्यां कतिपयाहः सुगते क्षितिशोऽथः २ स्नेहेन पुत्रस्निग्धेन तन्मारणाद्दुःखेन च समन्वितः ३ यद्यस्मात्प्रियतनं गतं त्वा पश्यामि अत्र तेऽमे मया
किं दुष्कृतं कृतं ४ किं च देव पुत्रकाप्राप्तयौवनं मम दुःखाय अकाले कालमायं त्वं पश्यामी मत्तु षगः पंचवर्षसहस्रके वर्षप्राह्नोत्रदिन

इत्यार्षे रामायणे उत्तरकांडे द्विसप्ततितमः सर्गः ७२ अथ स्थाप्य तु स शत्रुघ्नं भ्रातृभ्यां सह राघवः अमु
मोदत सुखी राज्यं धर्मेण परिपालयत् १ ततः कतिपयाहः सु वृद्धो जानपदो द्विजः मृतं बालमुपा
दाय राजद्वारमुपागमत् २ किं नु मे दुष्कृतं कर्म पुरा देहांतरे कृतं रुदन्बहुविधा वाचा स्नेहदुःखस
मन्वितः असकृत्पुत्र पुत्रेति वाक्यमेतदुवाच ह ३ किं नु मे दुष्कृतं कर्म पुरा देहांतरे कृतं यदहं पु
त्रमेकं तं पश्यामि निधनं गतम् ४ अप्राप्तयौवनं बालं पंचवर्षसमन्वितम् अकाले कालमापन्नं
मम दुःखाय पुत्रक ५ अल्पैरहोभिर्निधनं गमिष्यामि न संशयः अहं च जननी चैव तव शोकेन
पुत्रक ६

पदः सहस्रसंवत्सरं सत्रमुपासीतेतिवत् तेन षोडशवर्षमित्येके ५ तव शोकेनाहं तव जननी च निधनं गमिष्या
मि अस्य मरणे तत्कृतं किंचिन्न कारणमित्याह नेति सर्वेषां प्राणिनां तद्विषयमन्यत्र हिंसादिकमपि पापं मनोवाक्कायैरतिष्ठावरणंस्व
कृतं न स्मरामि ६

श्रुतं नवादेव सर्वेषां प्राणिनां प्राणं न कदाचन विद्यते इति पाठे सर्वेषां प्राणिनां प्राणान्हि स्वप्नयापि कृतां हिंसां न स्मरामि अतो मम कदाच
न जन्मांतरेपि पापं न विद्यते जन्मांतरेपि पापं न विते जन्मांतरे तत्करणे संस्कारेण तज्जन्मन्यपि तत्प्रवृत्तिः स्यादिति भावः ७ पितृका

न स्मराम्यनृतं ह्युक्तं न च हिंसां स्मराम्यहं सर्वेषां प्राणिनां पापं न स्मरामि कदाचन ७ केनाद्य दुष्कृते
नायं वाल एव समात्मजः श्रुत्वा पितृकार्याणि गतो वैवस्वतक्षयं ८ नेदृशं दृष्टपूर्वं मे श्रुतं
वा घोरदर्शनं मृत्युरप्राप्तकालानां रामस्य विषये ह्ययं ९ रामस्य दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संश
यः तथा हि विषयस्थानां बालानां मृत्युरागतः १० नह्यन्यविषयस्थानां बालानां मृत्युतो भयम्
स राजन् जीवयस्वैनं बालं मृत्युवशं गतम् ११ राजद्वारि मरिष्यामि पत्न्या सार्धमनाथवत् ब्रह्मह
त्यां ततो राम समवाप्य सुखी भव १२ भ्रातृभिः सहितो राजन् दीर्घमायुरवाप्स्यसि उषिताः स्म
सुखं राज्ये तवास्मिन्सुमहाबल १३ इदं तु पतितेऽस्माकं तव राम वशे स्थितान् कालस्य वश
मापन्नाः स्वल्पं हि न हि नः सुखम् १४

कार्याणि श्राद्धादीनि ८ रामस्य विषये देशे ९ तस्माद्राजदोषादेव बालमरण
मित्याह रामस्येति १० स राजन्निति साभिप्रायेन वादः ११ सुखी भव इति व्यंग्योक्तिः १२ उषिताः स्म एतावत्कालमिति शेषः १३ इदं बा
लकमरणदुःखं विद्यत इदानीं वयं कालस्य वशमापन्नाः हि तस्मात्तव राज्ये नोस्माकं स्वल्पमपि सुखं नहि १४

290 इदानीमिक्ष्वाकूणामयं विषयो देशो रामं बलानामन्तकरोति ताहृशेनाथमासाद्य प्राप्यानाथो जातो रक्षकस्य राजरहितो जातः ॥५ कथमे
वं वादस्तत्राह राजदोषैर्विरिति असद्वृत्ते धर्मेण प्रजापालनहीने ॥९ अयुक्तानि अनुचितकृत्यानि न च रक्षास्ति अनुचितकारिवारणं च
यदा नास्ति तदैवकालकृतं अकालमरणकृतं नाम भयं तत्र भयः ॥७ तस्मान्मत्पुत्रमरणे राजदोषहेतुकमेव स्यादित्याह सुव्यक्तमिति पुरे ज
नपदे वा अनुचितकृत्यस्य तदंडाभावरूपो राजदोषो जातो भविष्यति न यातस्मादेवायं बालवधः तथा कालवयोह्ययमिति पाठांतरं ॥८

संपन्नानां च्यवो विषय इक्ष्वाकूणां महात्मनां । रामं नाथमिहासाद्य बालान्तकरणं ध्रुवं ॥५ राजदोषै।
र्विपद्यंते प्रजा ह्यविधिपालिताः । असद्वृत्ते हि नृपतावकाले म्रियते जनः ॥९ यद्वा पुरेष्वयुक्तानि
जना जनपदेषु च । कुर्वते न च रक्षास्ति तदाकालकृतं भयं ॥७ सुव्यक्तं राजदोषो हि भविष्यति न सं
शयः । पुरे जनपदे चापि तथा बालवधो ह्ययं ॥८ एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपरुध्य मुहुर्मुहुः । राजानं
दुःखसंतप्तः सुतं तमुपगूहति ॥९ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥७३
तथा तु करुणं तस्य द्विजस्य परिदेवनं । शुश्राव राघवः सर्वं दुःखशोकसमन्वितं ॥१

राजानमुपरुध्य हैरयत्वयः ॥९ इत्यार्षे उत्तरकांडे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥७३ अथ महर्षीनाहूय तान्प्रति बालमरणनिमित्तप्रश्नेनेभ्यस्तन्नि
मित्तज्ञानलाभः तथा तु इति सर्वं परिदेवनं दुःखमात्मनो वार्धकादिनिमित्तं शोकः पुत्रवियोगजस्ताभ्यां समन्वितं शुश्राव ॥१
॥ । ॥

ॐ· 291 नैगमाःपौराणास्तत्सहितान् २ अञ्जलिताःकृतशिष्टाचाराः अयंद्विजउपरोधतिउपरुणद्धिराजद्वारमितिशेषःसर्वंराजदोषमूलमेववा
रा॰उ· लमरणंवदतीमादिकंचसर्वमाचष्टे ८ हेराजन्नयंबालस्यसंक्षयोयथायेनप्रकारेणअकारणेअकालेसंप्राप्तस्तच्छृणुघततस्त
टी· स्यप्रतिक्रियाकर्तव्यतामनुष्ठेयांशंकृत्वाकुरुष्व ८ नदेवंत्रेतायांपीडिकामाहपुरेतितपस्विनः अनशनाद्यप्रमेनेकैकायक्लेशा
१५८

सतुःखेवचसंतेषांमंत्रिणस्तानुपाह्वयत वसिष्ठंवामदेवंचभ्रातॄंश्चसहनैगमान् २ ततोद्विजाव
सिष्ठेनसार्धमष्टौप्रवेशिताः राजानंदेवसंकाशंवर्धस्वेतिततोब्रुवन् मार्कण्डेयोथमौद्गल्योवा
मदेवश्चकाश्यपः कात्यायनोथजाबालिर्गौतमोनारदस्तथा ४ एतेद्विजर्षभाःसर्वेआसनेषूप
वेशिताः महर्षीन्समनुप्राप्तानभिवाद्यकृताञ्जलिः ५ मंत्रिणोनैगमांश्चैवयथार्हमनुकूलिनः
तेषांसमुपविष्टानांसर्वेषांदीप्ततेजसां ६ राघवःसर्वमाचष्टेद्विजोयमुपरोधति तस्यतद्वचनंश्रु
त्वाराज्ञोदीनस्यनारदः ७ शृणुराजन्यथाकालेप्राप्तोबालस्यसंक्षयः श्रुत्वाप्रतिक्रियांराजन्
कुरुष्वरघुनंदन ८ पुराकृतयुगेराजन्ब्राह्मणावैतपस्विनः ९ अब्राह्मणस्तदाराजन्नतप
स्वीकथंचन तस्मिन्युगेप्रज्वलितेब्रह्मभूतेत्वनावृते १०

शलक्षणतपोयुक्ताब्राह्मणाएवकृतेभवन् ९ अ
ब्राह्मणस्तद्व्यतिरिक्तःकथमपितपस्वीन;कृतेइतिशेषः किंतुनित्यनैमित्तिककर्ममात्रपरएवतस्मिन्युगेप्रज्वलितेतपसादी
प्तेब्रह्मभूतेब्राह्मणवर्णप्रधानेनावृतेनावृतेअज्ञानावरणरहितजनेषुगेकृतयुगे १० १५८

292 सर्वे एव तदा मानवा जज्ञिरे महाराज ऋ विहितधर्मलेशस्याप्यभावात् अनाहतज्ञानत्वाच्च दीर्घदर्शिनः अतीतानागतादिसकलज्ञानवंतः
ततः कृतयुगसमाप्त्यनंतरं वपुष्मतोपि शिथिलब्रह्मात्मबुद्धितया किंचिद्देहात्मबुद्धिमंतो मानवा नो त्रेतायुगे नाम भवति ॥ यत्र त्रेतायुगे ऋ
र्वेणाश्वेवं युगसवर्णा ब्राह्मणानुष्ठितेन तपसान्विताः क्षत्रिया जायंते नादृशे त्रेतायुगं नामाभूदिति संबंधः कृतयुगे ब्राह्मणमात्रति
ष्ठेत्तपस्त्रेतायां क्षत्रियसाधारणमतायां क्षत्रियसाधारणमभूदिति भावः त्रयीविहितत्रेताग्निसाध्यकर्मसप्रवृत्त्या युगस्य त्रेतासंज्ञेति पुराण
विदः किंच तत्र त्रेतायुगे युगे त्रेतायुगाख्ये युगे महात्मानः स्वल्पपौरुकाये मानवा ब्राह्मणात्क्षत्रिया वा संति तदपेक्षया पूर्वस्मिन् जन्मनि ए

पुरुस्तु वस्तदा सर्वे जज्ञिरे दीर्घदर्शिनः ततस्त्रेतायुगं नाम मानवानो वपुष्मतां ॥ क्षत्रियायत्र जायंते ए
र्वेणतपसान्विताः वीर्येण तपसा चैव तेधिकाः पूर्वजन्मनि मानवा ये महात्मानस्तत्र त्रेतायुगे युगे
ब्रह्मक्षत्रं च तत्सर्वं यत्पूर्वमवरं च यत् युगयोरुभयोरासीत्समवीर्यसमन्वितं ॥१२॥

र्वं जाते कृतयुगे तपोभाजो ये मानवास्ते वीर्येण प्रभावेण तपसा तपोतिशयेनाधिका उत्कृष्टाः ॥१२॥ अथ त्रेतायुगकालिकक्षत्रिया
णां कृतकालिकब्राह्मणेभ्यो न्यूनत्वात् त्रेताकालिकब्राह्मणैः समत्वमाह ब्रह्मक्षत्रमिति उभयोर्युगयोर्मध्ये कृतयुगे ब्रह्म पूर्वं तपो
वीर्याभ्यामुत्कृष्टं क्षत्रं चावरं च ताभ्यां न्यूनमासीत् तत्सर्वं ब्रह्मक्षत्ररूपमुभयं त्रेतायां समवीर्यसमन्वितमासीत् कृते क्षत्रियाणां त
पस्यनधिकारात् युगयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यस्ते सेषां न्यूनता त्रेतायां तूभयोरपि तपोधिकार उभावपि तयोर्वीर्याभ्यां समाविति भावः अथो
त्कृतयुगब्राह्मणेभ्यस्त्रेतायुगब्राह्मणानामपि न्यूनत्वमकम ॥१३॥

उ॰ २९३ अतेस्त्रेतायुगे ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तयोर्विशेषेण तपोमध्ये ब्राह्मणस्य ततः क्षत्राद्धिकं विशेषमपश्यंस्ते मनस्विनः सर्वेऽतोऽकालिकाः
यमप्रवर्तनाधिकृताः चातुर्वर्ण्यस्थापने ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां संमतमनादितः सर्वलोकसंमतं स्थापनं वर्णानां मार्जनेन च भेदक
रा॰ स्थापनं चास्मिंस्त्रेतायुगे चक्रिरे कृते तु विनैव स्थापनं स्वयमेव सर्वे वर्णाः स्वस्वधर्मरता इति भावः १४ तस्मिंस्त्रेतायुगे धर्मभूते व
टी॰ र्णाश्रमप्रवृत्त्या यागादिधर्मबाहुल्येनावृते धर्माचरणप्रतिबंधकपापरहिते प्रज्वलिते नैव धर्मेण प्रदीप्ते सति यत्र धर्मो हिंसानृता
७४ स्तेयादिविग्रहरूपचतुष्पात् पृथिवीतले पादं चतुर्थांशं पातयत् प्रवर्तयामास स्पष्टः एवं त्रेतायुगप्रकर्षा इव निर्मलज्ञानराहित्या
ब्रह्मात्मानाधिकास्वरूपा अग्निहोत्राधिदैवेणैव प्रवृत्ताः ज्ञानाभावादेव चाधर्मोऽपि पादेन प्रवृत्त इति भावः १५ अतएव तेऽकृ

अपश्यंत स्त्वते सर्वे विशेषमधिकं ततः स्थापनं चक्रिरे तत्र चातुर्वर्ण्यस्य संमतं १४ तस्मिन्युगे प्रज्व
लिते धर्मभूते ह्यनावृते अधर्मः पादमेकं तु पातयत्पृथिवीतले १५ अधर्मेण हि संयुक्तस्तेजो मंदं भ
विष्यति १६ आमिषं यच्च पूर्वेषां राजसं च मलं भृशं अनृतं नाम तद्भूतं क्षिप्तेन पृथिवीतले १७

तद्युगप्रकर्षेभ्यः क्षीणत्वादधर्मेणेति यतस्तेन संयुक्तो लोको वर्णाश्रमाधिकृतो भवति तत्र स्वस्वतेजो मंदं भविष्यति १६ ए
एवं च तेषां कृष्यादिकमेव जीवनोपायः इत्याहामिषमिति पूर्वेषां कृतयुगस्थानां स्वधर्मस्पष्टं मलं मलवर्ज्यं यद्राजसं रजोगुणमूलमामि
षं जीवनोपायरूपं कृष्याद्यासीत् तदनृतं नामसेवाप्रवृत्तिरनृतं कृषिरिति कोशात् तद्रूपेण पादेन पृथिवीतले भूते आमसमर्थमेणां निशे
षः कृतवान् रूपव्याहारा इति भावः इति तीर्थः कतकस्तु आमिषं पूर्वेषां स्वस्ववंशानीयत्वान्निषेधदेशादेदह स्राज्ञादित ब्रह्मस्य राजसं र
जोगुणमूलं हेयत्वं लक्षणं भवति त्रेतायामिति शेषः काम एव क्रोध एष रजोगुणसमुद्भव इति श्लोकैः कौना माधर्मस्य पादस्तत्राहानृतमिति
नियेन पृथिवीतले प्रेतपादेन ततः मापुरूपं मलं भूतं तदनृतं नाम देहात्मनाभीः रूपमिथ्याज्ञानात्मकः सर्वानर्थमूलो हका रम्यः प्र

२ ७४

२९५ तत्पादयोः किं भवतीत्याह ध्वस्तमिति उक्तरूपमेकमन्दं तं पातयित्वा निष्पाद्य धर्मतो धर्मतो धर्मेण पूर्वयुगे परिमितस्यायुषः परिनिष्ठितं परि
माणं प्रादुर्भूतं तेन त्रेतायुगे उरुषापेक्ष्या त्रेतायुगे पुरुषाणां प्रभावादिन्यूनता आयुर्न्यूनता चोक्ता १८ अथाहुः त्वयकारकारकाधर्मपादपरिहारहेतुव्या
पारोपदेशः पातितेति तिष्यधर्मेण तस्मिन्नष्टे तेनोक्तलक्षणं तत्पादे महीतले पातिते सति तत्प्रयुक्ताहुः त्वयपरिहाराच्छुभान्येव यज्ञदानतपांसि
शुभान्येकर्माण्येवाचरन्तलोको धर्मादिकारितः सत्यधर्मपरायणो भवति अनेन त्रेतायां यज्ञायज्ञानुष्ठानेन पुष्टहविर्भक्षैः देवतिदेहात्माभि
मानतिहृतिति सूक्तम् १९ उक्तमेव स्पष्टीकरोति त्रेतेति ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च येन यज्ञादिशुद्धवित्तास्तपोनिष्ठाः अपरे सर्वे विट्शूद्र

ध्वस्तं तं पातयित्वा तु पादमेकमधर्मतः । ततः प्रादुर्भूतं पूर्वमायुषः परिनिष्ठितं १८ पातिते तु हते तस्मिन्धर्मेण महीतले । शुभान्येवाचरन्लोकाः सत्यधर्मपरायणाः १९ त्रेतायुगे च वर्तन्ते ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च ये । तपो तप्यन्त ते सर्वे शुश्रूषामपरे जनाः २० स्वधर्मः परमस्तेषां वैश्यशूद्रास्तदागमन् । पूजां च सर्ववर्णानां शूद्राश्चक्रुर्विशेषतः २१ एतस्मिन्नन्तरे तेषामधर्मवान्वैवहू ततः पूर्वेषु

शूद्रसंकरविशेषाः ब्राह्मणक्षत्रियशुश्रूषां चक्रुरिति शेषः २० अथ एवं तेषां मध्ये वैश्यशू नष्टाः समगमन्स्वपरस्परम् २२
द्रमसा द्वारहेतुः शुश्रूषा तु पः परमः स्वधर्मः उत्कृष्टः स्वधर्मो भूतभागमतः प्राप्तो भूत् तेदेवाह पूजां चेति सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानां पवंच
वैश्यस्य कृष्यादिकरणे तद्धि वर्णे स्वधर्म इति शेषः तदुक्तमिति वार्थं २१ अथ द्वापरहेतिं दर्शयितुमाह एतस्मिन्नन्तरे त्रेतायुगाव
सानकाले तेषां वैश्यशूद्राणामन्तः तद्रूपे धर्मपादे सम्प्रक्रामे सती ति शेषः ततः पूर्वे ब्राह्मणाः क्षत्रियाः न्यासमगमन्स्वामाः प्रापुः स
मुपागमन्तिति पादेमेवकदोषस्य स्वामिप्राप्यत्वात् राष्ट्रयोषात् भीतावभूवुः २२

ओं. 295 ततस्तदनंतरमधर्मस्य द्वितीयं पादं समवतारयत् अधर्ममवतारयन् २१ ततो द्वितीयपादावतारेणादेव तृतीययुगस्य द्वापरसंज्ञा द्वापर इति
नाम पृषोदरादित्वात्साधुः तत्कालिकलोकस्थितिमाह तस्मिन्निति द्वापरसंज्ञे द्वापरसंज्ञयुगस्याधर्मपादद्वयसत्वे युगक्षये अधर्मः तेषु
रा.उ. गे वर्तमाने अनृतहृष्याश्चयं प्राप्याधर्मः विहितातिक्रमरूपः अनृतं चैव ववृधे संभावसमतयोगाधिक्यात् तीर्थस्तत्र अधर्मे द्वितिरमाल्पत्वं चास्त्र
टी. द्वितद्बुद्धिः प्रयासबाहुल्येन अल्पविसकलल्पमित्यर्थः २४ एतद्वधिफलमाह वैश्यं तपः समाविशत् पूर्वं त्रिभ्यो युगेभ्यः समस्त्यर्थं चतस्यो
१५८ ततः पादमधर्मस्य द्वितीयमवतारयत् ततो द्वापरसंज्ञासौ युगस्य समजायत २१ तस्मिन्द्वापरसं
ज्ञे तु वर्तमाने युगक्षये अधर्मश्चानृते चैव ववृधे पुरुषर्षभ २४ अस्मिन्द्वापरसंज्ञे तु तपो वै
श्यान्समाविशत् त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान्क्रमाद्वै तप आविशत् २५ त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णा
न्धर्मश्च परिनिष्ठितः न स्म ते लभते धर्मं युगस्तस्मिन्नरर्षभ २६ हीनवर्णो नृपश्रेष्ठ तप्यते सुम
हत्तपः भविष्यच्छूद्रयोन्यां हि तपश्चर्या कलौ युगे २७ अधर्मः परमो राजन्द्वापरे शूद्रजन्मनः
त्रियुगे २५ तथा त्रियुगेषु त्रीन्वर्णान्क्लैव धर्मस्तपोरूपः परिनि सवै विषयपर्यन्ते तव राजन्महातपाः २८
ष्ठितः प्रतिष्ठाभूत् धर्मं तपोलक्षणं शूद्रो युगत्रयेपि न लभते २६ किं तु हीनवर्णः शूद्रः कदाचित्सुमहत्तपस्तप्यते कदा
तत्राह भविष्यदिति भविष्यत्कालवर्तिन्यां शूद्रयोन्यां शूद्रजातौ कलौ युगे तपश्चर्या भविष्यति न तु तत्कालिके इति भावः यदेव
मतो द्वापरेपि शूद्रजन्मनस्तपो धरणं परमो धर्मः किं च तायत्रेतायां सम्मूढः वैति श्रयेन तव विषयपर्यन्ते देशसमीपे महातपा भू
त्वा दुर्बुद्धिस्तपस्तप्यति तेनैव हेतुनायं बालवधो जातः २८ १५८

296 उक्तमेव दार्ढ्याय पुनराह य इति यो हि दुर्मतिः पार्थिवस्य विषये देशे पुरे वा धर्मं विहितधर्मलोपमकार्यं निषिद्धकार्यं वा करोति तद्देशे
पुरे राज्ये वा श्रीमूलमलक्ष्मीमूलं भवति तदनिवारयन् स राजापि नरकं याति इहामुत्र च परमकश्मलं प्राप्नोति नात्र संशयः २९ नन्वन्य

अप्रवृत्तं ततः दुर्बुद्धि सेन बालवधो ह्ययं यो ह्यधर्ममकार्यं वा विषये पार्थिवस्य तु २९ करोति चाश्री
मूलं तत्पुरे वा दुर्मतिर्नरः क्षिप्रं च नरकं याति स च राजा न संशयः ३० अधीतस्य च तप्तस्य कर्मणः सुकृ
तस्य च षष्ठं भजति भागं तु प्रजा धर्मेण पालयन् ३१ षड्भागस्य च भोक्तासौ रक्षते न प्रजाः कथं स
त्वं पुरुषशार्दूल मार्गस्व विषयं स्वकं ३२ दुष्कृतं यत्र पश्येथास्तत्र यत्नं समाचर एवं चेद्धर्मवृद्धिश्च
नृणां चायुर्विवर्धनं ३३ भविष्यति नरश्रेष्ठ बालस्यास्य च जीवितं ३४ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे चतुःस
प्ततितमः सर्गः ७४ नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वामृतमयं तथा प्रहर्षमतुलं लेभे लक्ष्मणं चेदमब्र
वीत् १ गच्छ सौम्य द्विजश्रेष्ठं समाश्वासय सुव्रत बालस्य च शरीरं तत्तैलद्रोण्यां निधापय २
गन्धैश्च परमोदारैस्तैलैश्च सुसुगन्धिभिः यथा न क्षीयते बालस्तथा सौम्य विधीयतां ३

दीयाधर्मेण कथं राज्ञः कश्मलप्राप्तिरत आह षड्भागस्येति रक्षार्थं धनधान्यसुवर्णादिषड्भागवर्तनेन भोक्ता कथं न रक्षेत् तेन न्यायेन
रक्षायां धर्मादिषड्भागप्राप्तिवत् अरक्षणे अधर्मभागप्राप्तिरपीति भावः अतः सत्वमिति ३२ यत्नं निवारणाय यत्नं ३३ इत्या
र्षे रामायणे चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४ अथ शूद्रतपस्विनो निषिद्धदर्शनेन नारदस्येति १२३

ॐ. २९७ यथा न क्षीयेत तथा विधीयतामित्युक्तमेव विहग्गोतिपघेति श्लिष्टकर्मणः शुभाचारवालस्य शरीरः अर्थवादिगुणः सन् यथा न
रा.उ. क्षीयेत तथा विधीयतामिति पूर्वेणान्वयः विपत्तिः स्वरूपनाशः शरीरस्येति शेषः परिभेदः संधिबंधकेशादिविश्लेषो रूपभेद
टी यथा शरीरो बालस्य गुणैः सन् श्लिष्टकर्मणः विपत्तिः परिभेदो वा न भवेच्च तथा कुरु ४ एवं सं
१४९ दिश्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं शुभलक्षणं मनसा पुष्पकं दध्यावागच्छेति महायशाः ५ इंगितं स तु
विज्ञाय पुष्पको हेमभूषितः आजगाम मुहूर्तेन समीपं राघवस्य वै ६ सोऽब्रवीत्प्रणतो भूत्वा अयम
स्मि नराधिप वश्यस्तव महाबाहो किंकरः समुपस्थितः ७ भाषितं रुचिरं श्रुत्वा पुष्पकस्य नराधिप
अभिवाद्य महर्षींस्तु विमानं सोऽध्यरोहत ८ धनुर्गृहीत्वा तूणीं च खड्गं च रुचिरप्रभं निक्षिप्य
नगरे वीरौ सौमित्रिभरतावुभौ ९ प्रयात्प्रतीचीं हरितं विचिन्वंश्च ततस्ततः उत्तरामगमद्धीमा
न्दिशं हिमवतावृतां १० अपश्यमानस्तत्रापि स्वल्पमप्यथ दुष्कृतं पूर्वामपि दिशं सर्वामथाप
श्यन्नराधिप ११ प्रविशुद्धसमाचारामादर्शतलनिर्मलां पुष्पकस्थो महाबाहुस्तदापश्यन्नरा
धिपः १२ दक्षिणां दिशमाक्रामत्ततो राजर्षिनंदनः शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत्सरः १३
अनङ्गभयं यथा न भवति तथा कुरु ४ पुष्पकस्तदधिष्ठात्रदेवता ६ हरितं दिशं विचिन्वन्मृग्यन्नपनमिति शेषः १० अप
श्यमानः अपश्यन् ११ शैवलस्य शैवलाख्यस्य विंध्यसमीपदक्षिणभागवर्तिगिरेः १३ १५

298 कोर्थे इति तमभ्यंतव वराश्रयः प्रीतदेवतावरं लब्धो मनीषितोभीष्टोर्थः कः स्वर्गलाभः परोन्यो वा यदर्थं तपसि १३ समस्तवाक्भवसत्तम
तस्मिन्सरसि तप्यंतं तापसं सुमहत्तपः ददर्श राघवः श्रीमांल्लंबमानमधोमुखं १४ राघवस्तमुपाग
म्य तप्यंतं तप उत्तमं उवाच वचनं वाक्यं धन्यस्त्वमसि सुव्रत १५ कस्यां योन्यां तपोवृद्ध वर्तसे दृढवि
क्रम कौतूहलात्त्वां पृच्छामि रामो दाशरथिर्ह्यहं १६ कोर्थो मनीषितस्तभ्यं स्वर्गलाभो परोथवा
वराश्रयो यदर्थं त्वं तपस्यन्यैः सुदुश्चरं १७ यमाश्रित्य तपस्तप्तं श्रोतुमिच्छामि तापस ब्राह्मणो वासि
भद्रं ते क्षत्रियो वा सुदुर्जयः १८ वैश्यस्तृतीयो वर्णो वा शूद्रो वा सत्यवाग्भव १९ इत्येवमुक्तः स नरा
धिपेन अवाक्शिरा दाशरथाय तस्मै उवाच जातिं नृपपुंगवाय यत्कारणं चैव ततः प्रयत्नः २० इत्या
र्षे रामायणे उत्तरकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ७५ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः देव
तं प्रार्थये राम सशरीरो महायशाः १ न मिथ्याहं वदे राम देवलोकजिगीषया शूद्रं मां विद्धि
काकुत्स्थ शंबूकं वाम नामतः २ भाषतस्तस्य शूद्रस्य खड्गं सुरुचिरप्रभं निष्कृष्य कोशाद्विमले
शिरश्चिच्छेद राघवः ३ तस्मिंच्छूद्रे हते देवाः साग्निपुरोगमाः साधु साध्विति काकुत्स्थं ते शशंसुर्मुहुः
व १९ इत्यार्षे उत्तरकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ७५ प्रथमपादे शिरश्छेदेन वा लोज्जीवनं तस्येति १ मिथ्यावचनाभावे देवदेवलोकजिगी

ॐ
वाउ.
टी.
१५

299 अग्निपुरोगमो वायुर्देवस्मानन्तर्हिताः ५ पुष्पवृष्टेः प्रपंचनं दिव्यानामिति पपात वृष्टिरितिपोषः ९ किं नाम सुरकार्यं तत्राह स्व
र्गभागीति हियतः शूद्रस्तपसा स्वर्गं न ईहे सोसि त्वया हतस्तपो निहर्तं तेन स्वर्गभाग्जातः अतो देवकार्यं कृतमिति भावः ८ पर्वं वरं मे
दिशत यत्तद्वरदानमेव मम मे सितमितत्वया न ममेति शृणु तन्मे १० वैवस्वततनयं मम सदने ॥ तेन वसन्तं जीवयिष्यामीत्यपर्थीम

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्दिव्यानां ससुगंधिनां पुष्पाणां वायुमुक्तानां सर्वतः प्रपपात ह ९ सुप्रीतास्त्व
ब्रुवन्राम देवाः सत्यपराक्रम सुरकार्यमिदं देव सुकृतं ते महामते १० गृहाण च वरं सौम्य यं त्वमिच्छ
स्यरिंदम स्वर्गभाङ्न हि शूद्रोयं त्वत्कृते रघुनंदन ११ देवानां भाषितं श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः उ
वाच प्रांजलिर्वाक्यं सहस्राक्षं पुरंदरं १२ यदि देवाः प्रसन्ना मे द्विजपुत्रः स जीवतु दिशन्तु वरमेतं
मे ईप्सितं परमं मम १३ ममापचाराद्बालोसौ ब्राह्मणस्यैकपुत्रकः अप्राप्तकालः कालेन नीतो
वैवस्वतक्षयं ॥ तं जीवयथ भद्रं वो नानृतं कर्तुमर्हथ द्विजस्य संश्रुतोर्थो मे जीवयिष्यामि
ते सुतं १५ राघवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा विबुधसत्तमाः प्रत्यूचू राघवं प्रीता देवाः प्रीतिसमन्वितं १६
निर्वृतो भव काकुत्स्थ सोस्मिन्नहनि बालकः जीवितं प्राप्तवान्भूयः समेतश्चापि बंधुभिः १७ य
ममयाद्विजस्य संश्रुतः प्रतिज्ञातो नानृतं तं जीवयिष्यामामन्वत स्मिन्मुहूर्ते काकुत्स्थ शूद्रोयं विनिपातितः तस्मि
कर्तुं नार्हथ प्रीतिसमन्वितं युक्तं १२ अस्मिन्नहनि शूद्रशिरश्छेददिवसे विनापि वरं जीवितं प्राप्तवानित्यर्थः १४ उक्तमेवार्थं हृतः

मुहूर्ते बालोसौ जीमेन समयुज्यत १५

१५ प्राकृवित्तनार्थप्रदर्शनेन प्रकाशयंति यस्मि
न्मुहूर्ते इति १५

300 यामेतिलोहू १९ तथेतिप्रतिज्ञायदेवानांदेवान्प्रतितथास्त्विमङ्गाइत्यर्थः १७ अविशेषयः अपद्स्यान्ततइत्यर्थः २१ उत्तमैर्बहुभिर्गुणैरेव
उत्तमोबहुमतः अतिथित्वाद्यपूज्यःविशेषतस्त्वंतमेपूज्यइत्याह ममहृदिस्थितइतिअतएवासिसहृदयत्वादितिभावः अथएवसदासरणाद्वि
सलिलेप्राप्तहिमहं तेसाधयामनरर्षभ अगस्त्यस्याश्रमपदंद्रष्टुमिच्छामराघव १९ तस्मादीक्षाम
माहित्वावत्सरंसमहाद्युतेः द्वादशंहिगतंवर्षंजलशय्यासमासतः ९ काकुत्स्थतंद्रक्ष्यामोसवि
समीभिनंदितं त्वंचापिगच्छभद्रंतेद्रष्टुंतमृषिसत्तमं १८ सतथेतिप्रतिज्ञातिदेवानांरघुनंदनः आ
रुरोहविमानंतंपुष्पकंहेमभूषितं १९ ततोदेवाःप्रयातास्तेविमानैर्बहुविस्तरैः रामोप्यनुजगा
माशुकुंभयोनेस्तपोवनं २० दृष्ट्वातदेवान्संप्राप्तानगस्त्यस्तपसांनिधिः अर्चयामासधर्मात्मास
र्वास्तानविशेषतः २१ प्रतिगृह्यततोपूजांसंपूज्यचमहामुनिं जग्मुस्तेत्रिदशाहृष्टानाकपृष्ठंस
हानुगाः २२ गतेषुतेषुकाकुत्स्थःपुष्पकादवरुह्यच ततोभिवादयामासअगस्त्यमृषिस
त्तमं २३ सोभिवाद्यमहात्मानंज्वलंतमिवतेजसा आतिथ्यंपरमंप्राप्यनिषसादनराधिपः २४
तमुवाचमहातेजाःकुंभयोनिर्महातपाः स्वागतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव २५ त्वंमेबहुम
तोरामगुणैर्बहुभिरुत्तमैः अतिथिःपूजनीयश्चममराजन्हृदिस्थितः २६
षयतयाविहृदिस्थितिः अतोध्येयत्वात्त्वंतपूज्यः यद्वाहृदिस्थितः तेनस्वस्वरूपवमश्लोके २९

३०। ब्रह्मणस्सुतः शूद्रस्तु न तथैव तथा जीवामितः जीवनं मामितः युगार्थः २७ नारायणः नारस्य जीवस्य समूहस्य स्थानं तदेवाह
ऊ॰ त्वयि सर्वमिति २८ सनातनः पुरुषो ब्रह्म २९ दिव्येन वपुषा सन्निवेशेन दिव्यमनतपवस्तु तेजसा नित्याभरणावलयरूपं ३० ननु क्षत्रिय
रा॰ स्य ब्राह्मणात् दक्षिणाग्रहणमनुचितं तत्राह मत्प्रियं कुर्विति मत्प्रियार्थमनुचितमपि कार्यमित्याशयः किंच राजन्यादिकृतदत्त
टी॰ न वाच्यदर्शनस्य ममानुचितं तथाप्येतद्ग्रहणे मम प्रियं भवति तत्र च दोषो नास्ति भवता गीकारे च दोषाभावात्स्वेत्याशयः ननु
१५। स्वराद्धि कथ्यंति नामागतं स्मद्द्यातिने ब्राह्मणस्तु तथैव तथा जीवापितः पितः २७ इच्छंता
वेह राजनीं सकाशे मम राघव त्वं हि नारायणः श्रीमांस्त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं २८ त्वं प्रभुः सर्वभू
तानां पुरुषस्त्वं सनातनः प्रभाति पुष्पकेन त्वं गेतास्तु परमे वदि २९ इदं चाभरणं सौम्य निर्मि
तं विश्वकर्मणा दिव्यं दिव्येन वपुषा दीप्यमानं स्वतेजसा ३० प्रतिगृह्णीष्व काकुत्स्थ मत्प्रियं कु
रु राघव दत्तस्य हि पुनर्दाने सुमहत्फलमुच्यते ३१ भर्ता हि भावाः शक्तः फलानां महताम
पि त्वं हि शक्तस्तारयितुं सेंद्रानपि दिवौकसः ३२
ननु किंप्रियं तत्राह दत्तस्यैति येन केनापि दत्तस्यानुग्रहमुन्नः स्वेष्टदेवादिभ्यो दानमुच्यते लब्धाच्चाह ग्रहणमेवापि इति स्मरणात्तथ
वं च महाफलं दत्तं ह्यात्वमनवदानं मम प्रियमिति भावः ३१ नन्वस्य स्यापवर्ग हि देयं तत्राह भर्ता हीति भ्रारभरणस्य धारणे भवा
ने वशाको योग्यः किंच महतामपि फलानां ब्रह्मलोकानां दानं च तव शक्यं इति शेषः ननु मत्तोपि महद्भ्यो रुद्रादिभ्यो दीयतां तत्रा
ह तेदीतिने त्वत्तो न महान्स्तीति भावः ३२ ५१

302 किंविषयमवाचेत्यत्राह रामममितिप्रामिमार्गमित्यर्थः इदंदिव्यमस्मद्भुतमस्याश्चर्यमित्यर्थः श्रुत्वेतंभवतितथाचमनुषाःसंतिविशेषेणाश्रु

तस्मात्सदास्मिविधिवत्ततप्रतीक्ष्यनराधिप श्रुत्वावाचमहात्मानमिक्ष्वाकूणांमहारथः १३ रामोम
तिमतांश्रेष्ठः क्षत्रधर्ममनुस्मरन् प्रतिग्रहोयंभगवन्ब्राह्मणस्याविगर्हितः १४ क्षत्रियेणाकथंवि
प्रप्रतिग्राह्यंभवेन्नतः प्रतिग्रहोहिविप्रेंद्रक्षत्रियाणांसुगर्हितः १५ ब्राह्मणेनविशेषेणदत्तंतद्व
क्तुमर्हसि एवमुक्तस्तुरामेणप्रत्युवाचमहानृषिः १६ आसन्कृतयुगेरामब्रह्मभूतेपुरायुगे अपा
र्थिवाः प्रजाःसर्वाःसुराणांतुशतक्रतुः ताःप्रजादेवदेवेशंराजार्थंसमुपाद्रवन् सुराणांस्थापि
तोराजात्वयादेवशतक्रतुः प्रयच्छास्मासुलोकेशपार्थिवंनरपुंगव यसेपूजांप्रभुंजानाथत्यक्तपा
पाश्चरेमहि १७ नवसामोविनाराज्ञामेषतोनिश्चयःपरः ततोब्रह्मासुरश्रेष्ठोलोकपालान्समा
सवान् ४० समाहूयाब्रवीत्सर्वास्तेजोभागान्प्रयच्छत ततोददुर्लोकपालाःसर्वेभागान्स्वतेजसः ४१
अक्षुपश्चनतोब्रह्मायतोजातःक्षुपोन्रुपः तंब्रह्मालोकपालानांसमांशैःसमयोजयत् ४१ ततो
दैवान्रुपेतासांप्रजानामीश्वरंक्षुपं तत्रैंद्रेणचभागेनमहीमाज्ञापयन्नृपः ४२

नं १४ कथंकेनप्रकारेणकृताःकेनपुरुषेणाक्ष्यतंदत्तं १५ पुराणगतायुगेपर्वतननेतेनायुगाद्येयुगे १८ २० ४२

303 इत्यार्षे रामायणे उत्तरकांडे षट्सप्ततितमः ७६ अथ तस्येति कथनं शृणुनेति पूर्ववत्तत्र युगवर्तिते त्रेतायां गेव हु विस्तारयं तिवर्तितमरण्यमभू
उ॰ दिति शेषः १ तस्मिन्नरण्ये तदेवाह एकदेशे उत्तमं तपः ऊर्ध्वाणे हं तदारण्यमाक्रमितमपागमनं न्वास्मि २ तस्य रूपमिति स्वभावहे स्वरूप
रा॰
टी॰
१५२

वारुणेन तु भागेन वपुः पुष्यति पार्थिवः कौबेरेण तु भागेन वित्तमासादयेत्तदा ५४ यस्तु याभो-
भवद्भागस्तेन पासि निस्समप्रजाः तेत्रैंदेणानरश्रेष्ठभागेन रघुनंदन ५५ प्रतिगृह्णीष्व मंदेने नार
ण्यं अस्थमसम्प्रभो तद्रामः प्रतिगृह्णीष्व मे त्वस्य महात्मनः ५६ दिव्यमाभरणं चित्रं प्रदीप्तमिव भा
स्करे प्रतिगृह्य ततो रामस्तदाभरणमुत्तमं ५७ आगमं तस्य दीप्तस्य प्रष्टुमेवोपचक्रमे अत्यद्भु
तमिदं दिव्यं वपुषा युक्तमद्भुतं ५८ कथं वा भगवंतां प्राप्तं कुतो वा केन वा हृतं कौतूहलतया
ब्रह्मन् पृच्छामि त्वां महायशाः ५९ आश्चर्याणां बहूनां हि निधिः परमको भवान् एवं ब्रुवति
काकुत्स्थे मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् शृणु राम यथा वृत्तं पुरा त्रेतायुगे युगे ६० इत्यार्षे षट्सप्ततितमः ७६
पुरा त्रेतायुगे राम बभूव बहुविस्तरं समंताद्योजनशतं विमृगं पक्षिवर्जितं १ तस्मिन्निर्मानुषे
रण्ये कुर्वाणस्तप उत्तमं अहमाक्रमितुं सौम्य तदारण्यमुपागतं २ तस्य रूपमरण्यस्य निर्देष्टुं न
मित्यर्थः तथा शाकनशालवानस्त्रपरतेलिङ्गार्थः तदेवाह फलमूलैरिति ३

304 स्वावास्वादं स्वाणावहूप्राशनपीयवत् ५ नैदाघी निदाघसंबंधिनी ० कस्संप्रातःकर्तव्यं स्नानादिकर्माहि शेषास्यायतत्सरोगं
तपवक्रमे अपरोते निदिर्घः अरजः निर्मले ८ लत्स्याउपेतमितिशेषः तमध्येविनयानः किंमिदंस्यादितिचिंतयानःशवःसेन

तस्मात्सरसप्तमध्येतु शवो योजनमापतत् हंसकारंडवाकीर्णे चक्रवाकोपशोभिते ४ पद्मोत्प
लसंकीर्णे समतिक्रांतयौवने तदाश्चर्यमिवात्यर्थं स्वावास्वादमनंतरम ५ अरजस्कं तदा
दौ भ्याश्रीमत्सत्वगणायुते तस्मिन्सरः समीपे तु महदद्भुतमाश्रमं ८ पुराणं ऊणमत्यर्थं
तपस्विजनवर्जितं तत्राहमवसं रात्रिं नैदाघी पुरुषर्षभ ० प्रभाते कल्यमुत्थाय सरस्तदुपक्र
मे अथापश्यं शवं तत्र सुपुष्टमरजः क्वचित् ८ तिष्ठंतं परयालक्ष्मा तस्मिंस्तोयाशये नृप त
मर्थं विनयानीदं मंदंते तत्र राघव ५ विस्मितोस्मि सरस्तीरे किंत्विदं स्यादिति प्रभो अथापश्यंम
हत्तात दिव्यमद्भुतदर्शने ० विमानं परमोदारं हंसयुक्तं मनोजवं अत्यर्थः स्वर्गिणां तत्र विमा
ने स्तुवंदन ११ उपास्तेप्सरसां वीरसहस्रं दिव्यभूषणं गायंति काश्चिद्रम्याणि वादयंति तथा
पराः १२ मृदंगवीणापणवपत्रैस्तंति चतथापराः अपराश्चंद्ररश्म्याभैर्हेमदंडैर्महाधनैः १३
पितिर्मल्लोलत्वीयुतास्त्रेनिकिमितिसदृष्टार्थविषयकचिंताऊर्वाणःस्यर्थः ९१० मत्पर्यंश्रुतिरूपवंते १२ चंद्ररश्म्यामरैरि

विष्णु॰ ५५

उ॰ रा॰ टी॰ १५३

305 दोषपतितरियउक्तवगंतस्य १४ पश्यतोमेसममनमितिशेषः १५ संस्प्रष्टुंस्नातुमाचमनंकर्तुं १८ हेदेवसंमतदेववत्सर्वैःस्पृहणीयआहार ईदृशो
भावश्चकस्यस्यात् नकस्यापिस्यात्तोऽद्दृतोसयीदंद्वयंदृष्टाश्चर्यमेववर्ततेतस्मात्तत्त्वतःश्रोतुमिच्छामि २० इत्याभेउतस्काउसमन्वितः

दृष्ट्वातुवदनंतस्यपुंडरीकदलेक्षणः ततःसिंहासनंहित्वामेरुकूटमिवांशुमान् १४ पश्यतोमेसदा
रामविमानादवरुह्यवै तेनशवंभक्षयामाससस्वर्गीरघुनंदन १५ ततोभुक्त्वायथाकामंमांसंबहु
सुपीवरं अवतीर्यसरःस्वर्गीसंस्प्रष्टुमुपचक्रमे १६ उपस्पृश्ययथान्यायंसस्वर्गीरघुनंदन आ
रोढुमुपचक्रामविमानवरमुत्तमम् १७ तमहंदेवसंकाशमारोहंतमुदीक्ष्यवै अथाहमब्रुवन्
वाक्यंतमेवपुरुषर्षभ १८ कोभवान्देवसंकाशआहारश्चविगर्हितः त्वयेदंभुज्यतेसौम्यकिमर्थं
वक्तुमर्हसि १९ कस्यस्यादीदृशोभावआहारोदेवसंमतः आश्चर्यंवर्ततेसौम्यश्रोतुमिच्छामि
तत्त्वतः २० नाहमौपयिकंमन्येतवभक्ष्यमिमंशवं इत्येवमुक्तःसनरेंद्रनाकीकौतूहलात्मन्त
तयागिरैव २१ श्रुत्वाचवाक्यंममसर्वमेतत्सर्वंतथाचाकथयन्ममेति २२ इतिसप्तसप्ततितमःसर्गः ७७
श्रुत्वातुभाषितंवाक्यंममरामशुभाक्षरं प्रांजलिःप्रत्युवाचेदंसस्वर्गीरघुनंदन १
श्रुत्वेतिशुभाक्षरःत्वयोःदिव्यदेहशवभक्षणनिमित्तकयोः कारणमितिशेषः अनतिक्रमणीयमेवतत्कारणंयथादृष्टंसितथा
वत्स्यामिइत्यविमिंवपः १ १५३

306 धर्मं धर्मादनैपेतं यथा तथा हुतवान् ५ कस्मिंश्चिन्निमित्ते केन विलक्षणो कालधर्मे मत्संबंधुदिव्यसज्ञाना ७ स्वर्गं मृतस्य सर्गो ब्रह्म
ण्णो राजन्सुता हृतं मे मे तत्सा विडः खेयाः अनतिक्रमणीयं च यथा पृच्छसि मां द्विज २ पुरा वैदर्भ
को राजा पिता मम महायशाः सुदेव इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ३ तस्य पुत्रद्वयं ब्रह्म
न्द्वाभ्यां स्त्रीभ्यामजायत अहं श्वेत इति ख्यातो यवीयान्सुरथोभवत् ४ ततः पितरि स्वर्याते पौरा
ममभ्यषेचयन् अहं तत्राकृतवान् राज्यं धर्मं च सुसमाहितः ५ एवं वर्षसहस्राणि समतीतानि सु
व्रतः राज्यं कारयतो ब्रह्मन् प्रजा धर्मेन रक्षतः ६ सोहं वनमिदं दुर्गं मृगपक्षिविवर्जितं तपश्चर्तुं
प्रविष्टोस्मि समीपे सरसः शुभे ७ भ्रातरं सुरथं राज्ये अभिषिच्य महीपति इदं सरः समासाद्य तप
स्तप्तं मया चिरं ९ सोहं वर्षसहस्राणि —— महावने तप्त्वा सुदुष्करं प्राप्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमं १०
तस्य मे स्वर्गभूतस्य क्षुत्पिपासे द्विजोत्तम बाधेते परमोदार ततोहं व्यथितेन्द्रियः ११ गत्वा त्रिभुव
नश्रेष्ठं पितामहमुवाच ह भगवन्ब्रह्मलोकोयं क्षुत्पिपासाविवर्जितः १२ कस्यायं कर्मणः पाकः
क्षुत्पिपासानुगो ह्यहं आहारः कश्च मे देव तन्मे ब्रूहि पितामह १३ लोकं भूतस्य प्राप्तस्य ॥ त्रिभुवनश्रे
ष्ठं तृतीये भुवने भूतानां सप्तानां पक्षया तृतीयब्रह्मलोके श्रेष्ठं हिरण्यगर्भमित्यर्थः यद्वा त्रिष्वपि भुवनेषु श्रेष्ठमित्यर्थः १२ क्षुत्पिपा

ओ॰ रा॰ उ॰ टी॰ १५४

 स्वशरीरं त्वया पुष्टं केवलं १५ तेस्य त्वम्ः लिंगव्यत्ययः अल्पमिदत्तं दानं तेनास्ति देवपित्रातिथिभुक्तं किं त्वतएव तिष्ठवसे ग्रसे विष्टेतियाव
त् तपोमनसेंद्रियाणां वैकाग्र्यमन्नमात्रविषयकत्तृप्ततादृशफलं ब्रह्मलोकप्राप्तिर्जातानवस्वर्गगतः परस्वर्गगतः १६ भव

पितामहस्त्वमामाहतवाहारः सदेवज न स्वादूनि स्वानि मांसानि तानि भक्षय नित्यशः १४ स्वश
रीरं त्वमया पुष्टं कुर्वता तप उत्तमं अनुप्तं रोहते श्वेत न कदाचिन्महामते १५ दत्तं न तेस्ति सूक्ष्मो
पि तपः पुष्णासि वै वने तेन स्वर्गगतो वत्स बाध्यसे क्षुत्पिपासया १६ स त्वं सुपुष्टमाहारैः स्वशरी
रमनुत्तमं भक्षयित्वामृतरसं तेन तृप्तिर्भविष्यति १७ यदा तु तद्वनं श्वेत आगस्त्यः स महानृषिः
आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा कृच्छ्राद्विमोक्ष्यसे १८ स हि तारयितुं सौम्य शक्तः सुरगणानपि किं
पुनस्त्वां महाबाहो क्षुत्पिपासावशंगतः १९ सोहं भगवतः श्रुत्वा देवदेवस्य निश्चयं आहारं ग
र्हितं कुर्मि स्वशरीरं द्विजोत्तम २० बहून्वर्षगणान्ब्रह्मन्भुज्यमानमिदं मया क्षयं नाभ्येति ब
ह्मर्षे तृप्तिश्चापि ममोत्तमा २१

तर्हि तातेन मांसभक्षणेन नेष्टतिः तृषादिविनिवृत्तिर्भविष्यति १७ विमोक्ष्यसे विमोचयिष्यसे इत्यर्थः १८ १९ स्वशरीरमेव
भगवदाज्ञया नित्यायायितं माहारं कुर्विकरोमि २० तदेवाक्षयं नाभ्येतीति २१

१५४

308 कृच्छ्राभूतस्य कृच्छ्रप्राप्तस्य कृगोपदेशो मोक्षकृच्छ्राद्द्विजोत्तमेत्यर्थः ननु कथमहममनस्य प्रतिनयाच्यातस्मान्नाह्यहोषामिति अंभ
यानि द्विजन्हरते भयाद्येषामन्ननिर्मोत्तुभेगतिनास्तिप्रतस्यमगस्त्य इति निर्णीतमिति ११ नन्वेतद्दानस्यावदानत्वाभावात्कथं
पुनरेतद्दानं पितुः एवमोदनस्य वाहस्यमिति अस्य सर्वदत्वादेतद्दानं सर्वदानात्मकमिति भावः १५ तस्माद्यदिदं प्रयच्छामि तत्त्व

तस्य मे कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रादस्माद्द्विजोत्तम मुक्तेर्भोगगतिर्नास्ति त्वमृते भयतिमस्तोद्विज ११ इदमाभ
रणं सौम्य धारणार्थं द्विजोत्तम प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते प्रसादं कर्तुमर्हसि १२ इदं तावत्सुवर्णं
च धनं वस्त्राणि च द्विज भक्ष्यं भोज्यं च ब्रह्मर्षे ददाम्याभरणानि च १४ सर्वान्कामान्प्रयच्छामि भो
गांश्च मनुपुंगव तारणो भगवन्मह्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि १५ तस्याहं स्वर्गिणो वाक्यं श्रुत्वा दुःखस
मन्वितं तारणायोपजग्राह तदाभरणमुत्तमम् १६ मया प्रतिगृहीते तु तस्मिन्नाभरणे शुभे मा
नुषः पूर्वको देहो राजर्षेर्विननाश ह १७ प्रणष्टे तु शरीरे सौ राजर्षिः परया मुदा तृप्तः प्रमु
दितो राजा जगाम त्रिदिवं सुखम् १८ तेनेदं शक्रतुल्येन दिव्यमाभरणं मम तस्मिन्निमित्ते काकु
त्स्थ दत्तमद्भुतदर्शनम् १९ इत्यार्षे रा
वीन्कामान्सर्वभोगांश्च प्रयच्छामीति जातोद्विता रणोनारणानिमित्तं १५
मया प्रतिगृहीते तत्त्वकृतत्वमादिति शेषः नानाप्राह पूर्वमेत्तुणायनो पश्यामहादिमर्थः १७ प्रमुदितः तृप्तिपासा रहितात
यांतिसंतोषां पामत स्मोनिमितेस्य नारणद्रूपेणोमते १९ इत्यार्षे अष्टसप्ततितमः ७८

मायणे अष्टसप्ततितमः ७८

उ॰ 309
रा॰
टी॰
१५५

अपरामेणावनस्यनिर्जनत्वेदेतपश्चेतपश्चेतद्वणानंतदितिगोरवत्सर्वज्ञः सर्ववक्तापरमत्वहरितितंभावनयेत्यर्थः यत्रस्थतपस्तप्य
तितद्वंकथमस्मगाहिजे २ ताहृशेतद्वनंतपश्चर्यंचरित्वेप्रविष्टः ३ दंस्यरोराजाप्रभुः वर्णाश्रमविभागतद्दर्मप्रवर्तनाधिकृतः ५

तदद्भुततमंवाक्यंश्रुत्वागस्त्यस्यराघवः गौरवाद्विनयाच्चैवभूयःप्रष्टुंप्रचक्रमे १ भगवंस्तद्वनं
घोरंतपस्तप्यतियत्रसः श्वेतोवैदर्भकोराजाकथंतदमगाहिजे २ तद्वनंसकथंराजाशून्यंमनु
जवर्जितं तपश्चर्तुंप्रविष्टःसश्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ३ रामस्यवचनंश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितं
वाक्यंपरमतेजस्वीवक्तुमेवोपचक्रमे ४ पुराकृतयुगेराममनुर्दंडधरःप्रभुः तस्यपुत्रोमहा
नासीदिक्ष्वाकुःकुलनंदनः ५ तंपुत्रंपूर्वकंराज्येनिक्षिप्यभुविदुर्जयं पृथिव्यांराजवंशा
नांभवकर्तेत्युवाचतं ६ तथैवचप्रतिज्ञातंपितुःपुत्रेणराघव ततःपरमसंतुष्टोमनुःपुत्रमु
वाचह ७ प्रीतोस्मिपरमोदारकर्ताचासिनसंशयः दंडेनचप्रजारक्षमाचदंडमकारणे ८
अपराधिषुयोदंडःपात्यतेमानवेषुवै सदंडोविधिवन्मुक्तःस्वर्गंनयतिपार्थिवं ९ तस्माद्दंडेम
दंडेनक्षत्रियसहजधर्मभूतेनशिक्षणेनत्राकारणेव हाबाहोयत्नवान्भवपुत्रक धर्मोहिपरमोलोकेकुर्वं
दंडंमापातयितिशेषः ननुपरमोदारवहोदंडः कर्तकथंप्रजास्तत्राह अपराधिष्विति विधिवद्यथाशास्त्रंयथापराधंमुक्तःप्रवर्ति १५५

310 समाधिना प्रणवानुसंधानसहितचित्तैकाग्र्येण अत एव ब्रह्मलोकं जगाम ॥ बद्रुद्रोपेर्यत्तदननतपोलब्धेर्णेः ॥ पूर्वजानन्स्मृत्वा १४
दंडेति नामकरणापितः सर्वज्ञत्वादनन्तथावसायपूर्वकमित्याहावशगमिति १५ घोरदेशमपश्यमानः दंडराज्ययोग्यघोरदेशम

इति तं वदुक्तं दिशपमनुः पुत्रं समाधिना जगाम त्रिदिवं हृष्टो ब्रह्मलोकं सनातनं ॥ प्रयाते त्रिदिवं तस्मि
न्निक्ष्वाकुरमितप्रभुः जनयिष्ये कथं पुत्रानिति चिंतापरोऽभवत् १२ कर्मभिर्बहुरूपैश्च तैस्तैर्मनुसुतः
सुतदा जनयामास धर्मात्मा शतं देवसुतोपमान् १३ तेषामवरजस्तात सर्वेषां रघुनंदन मूढश्चाकृ
तविद्यश्च न शुश्रूषति पूर्वजान् १४ नाम तस्य च दंडेति पिता चक्रेऽल्पतेजसः अवश्यं दंडपतनं शरीरे
स्याभविष्यति १५ अपश्यमानस्तं देशं घोरं पुत्रस्य राघव विंध्यशैवलयोर्मध्ये राज्यं प्रादादरिंदम १६
स दंडस्तत्र राजाभूद्रम्ये पर्वतरोधसि पुरं चाप्रतिमं राम न्यवेशयदनुत्तमं १७ पुरस्य चाकरोन्नाम म
धुमंतमिति प्रभो पुरोहितं तूशनसं वरयामास सुव्रतं १८ एवं स राजा तद्राज्यमकरोत्सपुरोहितः प्र
हृष्टमनुजाकीर्णं देवराजो यथा दिवि १९ ततः स राजा मनुजेंद्रपुत्रः सार्धं च तेनोशनसा तदानीं
चकार राज्यं सुमहात्महृष्टो महेंद्रवद्दिवि शासनकर्ता समंततः २० इत्यार्षे एकोनाशीतितमः सर्गः ७९

पश्यमानः दंडराज्ययोग्यघोरदेशमपश्यन्नित्यर्थः १८ पर्वतरोधसि पर्वततटप्राये १९ इत्यार्षे एकोनाशीतितमः सर्गः ७९ एवमस्को
याख्यानाप्रकृते कथाप्रसक्त इति प्रसामेवापरवाक्यडपक्रानकथायामेव सहहननतहष्टोत्तस्मृतमित्यर्थः १

311 दंतात्मा जितेंद्रियः २ भार्गवः शुक्रस्तत्र संवेधिनमाश्रमं उपाक्रमात् अगमत् १९ सोदेनाम्नतस्य ऽवितान्नवितं विवेकरहितस्य फलं

उ॰ यदि वा मत्का स भोगान्न कुसलं न हि यमिदृष्टेन सत्पथास्मा गमा १० अयस्त्व अन्यथाप्रचरणे घोरा गर्भ संहितं महानर्थफलं ११

रा॰ ततः स दंडः काकुत्स्थ वर्षपूगान्युतं अकरोत् तत्र दान्तात्मा राज्यं निहतकंटकं २ अथ काले

टी॰ तु कस्मिंश्चिद्राजा भार्गवमाश्रमं । रमणीयमुपाक्रामच्चैत्रे मासि मनोरमे ३ तत्र भार्गवकन्यां

१५९ स रूपेणाप्रतिमां भुवि विचरंतीं वनोद्देशे दंडोपश्यदनुत्तमां ४ स दृष्ट्वा तां सुदुर्मेधा अनंगशरपी

डितः अभिगम्य सुसंविग्नः कन्यां वचनमब्रवीत् ५ कुतस्त्वमसि सुश्रोणि कस्य वासि सुता सुभे

पीडितोहमनंगेन पृच्छामि त्वां शुभानने ६ तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य मोहोन्मत्तस्य कामिनः भार्गवी

प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं विदं ७ भार्गवस्य सुतां विद्धि देवस्याक्लिष्टकर्मणः अरजां नाम राजें

द्र ज्येष्ठामाश्रमवासिनीं ८ मा मां स्पृश बलाद्राजन् कन्या पितृवशा ह्यहं गुरुः पिता मे राजेंद्र

त्वं च शिष्यो महात्मनः ९ व्यसनं सुमहत्क्रुद्धः स ते दद्यान्महातपाः यदि वा यत्त्वया कार्यं धर्मदृ

ष्टेन सत्पथा । वरयस्व नरश्रेष्ठ पितरं मे महाद्युतिं अन्यथा तु फलं तुभ्यं भवेद्घोराभिसंहितं ११

क्रोधेन हि पिता मेसौ त्रैलोक्यमपि निर्दहेत् दास्यते चानवद्यांग तव मां याचितः पिता १२

याचितः पिता मां मातव दास्यते नर्थः १२।३ देशं विलंबं कर्तुं नापाद्यादिव धादिर्भवेत् तदा भवतु नामेति शेषः १५ १५९

312 विस्फुरंतीविसंदंती १९ अरजापीति अकारांतेनामपिवंप्रतीत्तेनेस्म १९ इतिउत्तरकांडेअष्टमितिसर्गः ८० कथ्याशेषस्तसंसहस्तिउपस्क्र
त्यशिषमुखादरजाहृतांतमित्यर्थः १ प्रत्युक्षेमानः कालेनविराजंतीमपशोभतमानो २ विभुरीनस्यविभुरीज्ञानत्यानुवतः उद्धात्मवो
पंवंभुवाणाम्मरजोदंडः कामवंशगतः प्रत्युवाचमदोन्मत्तः शिरस्याधायचांजलिं १३ प्रसादं कुरु सुश्रोणि
नकालंक्षेप्तुमर्हसि तत्क्षतेहिममप्राणाविदीर्यंतेवरानने १४ त्वांप्राप्यतुयथावापियथापंचापिसर्वदा
कृणि भक्तंभजस्वमांभक्तंभजमानंसुविह्वले १५ एवमुक्त्वाततोकन्यांदोर्भ्यांप्राप्यवलाद्बली विस्फु
रंतीयथाकाममैथुनायोपचक्रमे १६ तमनर्थंमहाघोरंदंडः कृत्वासुदारुणं नगरंप्रययावाशुमधुमते
८ मनुत्तमे अरजापिरुदंतीसाआश्रमस्यविदूरतः प्रतीक्षंतेस्मसंभ्रांतापितरंदेवसन्निभे १८ इत्यार्षेश्रीरामायणेति
सर्गः ८० समुद्गतोउपस्क्रत्यदेवर्षिरमितप्रभः स्वमाश्रमंशिष्य
नः स्वथातः समुपवर्तत १ सोपश्यदरजांदीनांरजसासमभिप्लुतां ज्योत्स्नामिवग्रहग्रस्तांप्रत्युषेनवि
राजंती २ तस्यरोषः समभवत्तथातेस्यविशेषतः निर्दहन्निवलोकांस्त्रीन्शिष्यांश्चेनदवावदर ३ पश्यध्वं
विपरीतस्यदंडस्याविदितात्मनः विपत्तिंघोरसंकाशांक्रुद्धादग्निशिखामिव ४ क्षयोस्यदुर्मतेः प्राप्तः
सानुगस्यमहात्मनः यः प्रदीप्तांहुताशस्यशिखांवैस्प्रष्टुमर्हति ५ यस्मात्सकृतवान्पापमीदृशंघोर
जायमानाग्निशिखासहर्षिणीविपत्तिंविनाशायपश्य ५ अत्रसप्तरात्रः प्राप्तस्वत्रहेतुर्यरति ५ सामात्येनाकेविषयात्हयसाद्दितिर्दंडपाम

313 धक्ष्यते नाशयिष्यति ८ विलयं गमनं विलयं गमिष्यति ९ सर्वसमुच्छ्रयं चराचरप्राणिमात्रं उच्छ्रयं तदुपवनीसमुच्छ्रयः पांसुवर्षमि
ॐ· वालक्ष्यं प्रसिद्धप्रलयकालिकमहापांसुवर्षमिव अप्यसप्तरात्रं सप्तरात्रं समस्तात्रिपर्यंतमलक्ष्यं भविष्यति विनष्टरूपो रजातपदं भविष्यती
रा३· त्यर्थः १० तमाश्रमनिवासिनं स्वाश्रमनिवासितं जनं जनपदान्तेषु दंडजनपदसीमान्तदेशेषु ११ सोश्रमावसथः स्वाश्रमावसथः स्थितः आश्रमनिवा
टी·
१५०

सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ७ समंताद्योजनश
तं विषयं चास्य दुर्मतेः धक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः ८ सर्वसत्वानि यानीह स्थावराणि
चराणि च महता पांसुवर्षेण विलयं सर्वतोगमन् ९ दंडस्य विषयो यावत्तावत्सर्वसमुच्छ्रयं ।
पांसुवर्षमिवालक्ष्यं सप्तरात्रं भविष्यति १० इत्युक्त्वा क्रोधसंतप्तस्तमाश्रमनिवासिनं जनं जन
पदांतेषु स्थीयतामिति चाब्रवीत् ११ श्रुत्वा तूशनसो वाक्यं सोश्रमावसथो जनः निष्क्रांतो वि
षयात्तस्मात्स्थानं चक्रेथ बाह्यतः स तथोक्त्वा मुनिजनमरजामिदमब्रवीत् इहैव वस दुर्मेधे आ
श्रमे सुसमाहिता १२ इदं योजनपर्यंतं सरः सुरुचिरप्रभं अरजे विज्वरा भुंक्ष्व कालश्चात्र प्रतीक्ष्यतां
१४

सीत्यर्थः पतावता कथं तदस्या अद्धिजन्मिगणस्यानारम्भकं १२ अथ निर्जनं वनं कथं तपसे अविष्टः इसस्याः तरमाह सत
येति वा सप्रयोजनं समाधिमनोभूतेत्यर्थः समाधानवस्थानेन निमित्तमाह माह सुदुर्मेधे इति यस्मात्त्वं दुर्मेधाः सहितस्मिर्दुर्म
तिरसि अतस्त्वमापतितं तत्ययेस्तं समाधिरावश्यक इति भावः १३ पांसुवर्षकथं वास्तव्यो हंदमिति १४ १५०

314 येसत्त्वाः पशुपक्ष्यादयः वासमेष्यन्ति सम्प्रत्याश्रममध्येऽपीति शेषः एवं चोपशमनोऽनुग्रहेणासरः प्रदेशस्यावाशमनादवनपसेऽप्रविष्टइति भावः १५ तस्मा
सोऽयमयात्तष्टोसासाविमध्यैः विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये इति शेषः १८ सहिते पूर्णायमप्ययासोऽयमहिते कृते कृतयुगे तेन राज्ञा वैवस्वत मध्य

तत्समीपे च ये सत्त्वाः वासमेष्यन्ति तान् निशा ध्रुवध्याः पापवर्षणात्ते भविष्यन्ति तत्पदा १५ कृत्वानि
योगं ब्रह्मर्षिः सा राजा भार्गवी तदा तथेति पितरं प्राह भार्गवं भृगुनन्दनः विताः १६ इत्युक्त्वा भार्गवो वास
मत्र समकारयत् तत्तु राज्ञे निवेदयामास सम्यक् सवलवाहने १७ समाहात्सम्यमात्मतः यथोक्तं च ब्रह्म
वादिना तस्मात् सोऽदेश क्षिपया विन्ध्यशैवलयोर्न्तरे १८ सा सो ब्रह्मर्षिणा तेन वैवस्वत मध्ये सहिते कृते न
तः प्रभृति का कुत्स्यं देशकारणमम्बते १९ तपः स्विनः स्थिता त्वजन स्थानमतो भवत् एवं तस्म
वे माख्यात्वं तव कोऽप्यसितात्तव २० संध्यामुपासितं वीरसमयोऽस्य तिवर्तते एतेस ऋषयः सर्वे पू
र्णकुंभा ममातनः २१ कृतोदका नरव्याघ्र प्रादित्यं पर्युपासते स तैर्ब्राह्मणैरभ्यस्तं सहितैर्वेत्स
वितमैः रविरस्तंगतो राम गच्छोदकमुपस्पृशन् २२ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ८१
ऋषेर्वचनमाज्ञाय रामः संध्यामुपासितुं उपाक्रामत्सरः पुण्यमप्सरोगणसेवितं १

सैवैपरातेकृते सतियोब्रह्मर्षिणा शासितः सोमाविन्यन्वयः ११ कृतोदकाः कृतस्नानादिकर्माणः सरविव्रह्मवितमैः सहितेसी
र्यसमीपे संगतेः इत्यपसन्नब्रह्मणापादितोपति षष्ठोऽयितस्तानाभ्यासनतेल्लदनंएणपृज्ञाप्यतिशेषः रविरस्तंगतः २२ इतिपकाशीतित

315 कंदमूलं कंदरूपं मूलं औषधं जलपत्लिमत्रं दिव्यौषधं ३ प्रभाते उत्थाय काल्यं प्रातः कालिकमाह्निकं कृत्वा गमनाय अनुज्ञां गृहीतं ऋषिं तत्समीपं स
ॐ॰ मुपचक्राम जगाम ५ आगमिष्यामि अतः परमुदियदा कांताभविष्यतीति शेषः महात्मनः सकाशात् आत्मनः पावनार्थं ७ तथा वदति आत्मनः पा
रा॰ ३॰ वनार्थमागमिष्यामीति वदति वदति परमप्रीतः एवंविनयवचनादिति शेषः धर्मो यागयमौ नेत्रे सर्वज्ञानसाधने यस्य सः ८ अग्र्यागस्त्योरा
टी॰ तत्रोदकमुपस्पृश्य संध्यामन्वास्य पश्चिमां आश्रमं प्राविशद्रामः कुंभयोनेर्महात्मनः २ तस्यागस्त्यो
१५८ बहुगुणं कंदमूलं तथौषधं शाल्यादीनि पवित्राणि भोजनार्थमकल्पयत् ३ सभुक्त्वावात्रश्रेष्ठस्तद
त्रमस्ततोपमे प्रीतश्चुपवित्रुष्टश्चतां रात्रिं समुपाविशत् ४ प्रभाते काल्यमुत्थाय कृताह्निकमरिंद
मः ऋषिं समुपचक्राम गमनाय रघूत्तमः अभिवाद्याब्रवीद्रामो महर्षे कुंभसंभव आपृच्छे त्वा
श्रमे गंतुं मामनुज्ञातुमर्हसि ६ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि दर्शनेन महात्मनः द्रष्टुं चैवागमिष्यामि
पावनार्थं महात्मनः ७ तथा वदति काकुत्स्थे वाक्यमद्भुतदर्शने उवाच परमप्रीतो धर्मनेत्र
स्तपोधनः ८ अत्यद्भुतमिदं वाक्यं तव राम शुभाक्षरं पावनः सर्वभूतानां त्वमेव रघुनंदन ९ मुहू
गमस्यत्वमेवेत्युदितवानह पावनः सर्वभू र्तमपि राम त्वां ये नु पश्यंति केचन पाविताः स्वर्गभूताश्च पूज्यास्ते त्रिदि
तानीति सर्वजीवानां देवजन्मेस्वरत्वानां दिष्यहिः परमात्मनेति शास्त्रादित्याशयः त्वमेवेत्यनेन सर्वपावनस्य भगवद्रूपत्वमेवोक्तं ९ ये त्वां
पश्यंति चिंतयंति तत्त्वं तत्तया पश्यंतीत्यर्थः तल्लीलावतारमूर्तिं विस्मृत्य न च ब्रह्मावयवे पश्यंतीत्यर्थः तेषां चिताः तद्ध्यानदर्शनाभ्यामिति शे
षः अत एव देहांते स्वर्गभूताः परमपदं वा स्वर्गं प्राप्ताः अत एव ते सर्वदेवैः पूज्या एव नतु कुलदृष्टफलमुक्तं म १०

316 अथ प्रतिकूलपक्षे दूषणमाह येवेति प्राणिनः इति सामान्योक्त्या नपः प्रभावे सत्यपि नदते अस्मात् निरयगामितो कापर्यं त्वनेन सद्यस्तत्क्षणमेवति.
रयगामिनः स्युः का कालेन रेनाह यस्मात् स्थापित दृशन माहात्म्यानेसर्गमो सभाजनैरति सूचितं ॥ ईदृशाः सकलकल्याणगुणाः करमानं
दृष्टपः सर्वदेहिनां यावनो सिद्धत: कालांतरेवा कथयंतस्तत्स्तुवितं कीर्तयंतोपि सिद्धिं वसन्ततारूपां चिन्तहाराप्स्यंति प्राप्स्यंति किंच

ये च वां चोरवत्तर्भिः पश्यंति प्राणिनो भुवि हन्तास्तेयमदंडेन सद्यो निरयगामिनः ॥ ईदृशो स्वर्व
दुष्टे दृष्टपावनः सर्वदेहिनां भुवि वा कथयंतो हि सिद्धिमेष्यंति वाच्यवत् १२ वेगवत्कारिष्टमवग्रः पंथा
नमकृतोभयं प्रणाम्य राज्यधर्मेण गातिर्हि जगतो भवान् १३ एवमकस्त्वमुनिनाथो जलिप्रग्रहोऽर
नमकृतोभयं प्रणाम्य राज्यधर्मेण गातिर्हि जगतो भवान् पः अभ्यवादयत प्रांतस्त्वमृषिसत्तम
मीलिते १४ अभिवाद्य ऋषिश्रेष्ठं तान् सर्वान् तपोधनान् अथ प्रोवाह तद्वाक्यः पुष्पके हेमभूषि
ते १५ तेन यांतेन निर्गत्य प्रापीवादैः समंततः अथ रुद्धयन्तो हि दानं सहस्राब्दमिवामराः १६
स्वस्थः सहयोरामः पुष्पके हेमभूषिते शशीमेवसमीपस्थो यथा जलधरागमे १७ ततोऽर्धदिव
सं प्राप्ते दृश्यमानस्ततस्ततः अयोध्यां प्रापकाकुत्स्थो मध्यकक्ष्यामवातरत् १८
ईदृशास्त्वपावनं रतेर्पवलं ततः पावन स्वस्वभावः येन तौ रागद्वेषकामभयान्यमेरपि कथयंतः सिद्धमाप्तं गमिष्यंति १२ रिष्टं ङ्गः
विघ्ररिष्टस्त्वे गतिः स्वर्गादिगतिः साधने १३ प्रग्रहः उद्यतवाड्रः १४ मध्यकक्ष्यां प्राप्नोति शेषः १८

उ॰ 317 विसृज्य स्वरहितं कृत्वा विसर्जयित्वा उक्ते देवं वदेत्यनुज्ञाय १९ शाब्दाप्ययते दौवारिकेणाख्याययत्येत्यर्थः बहुवचनमार्षं आख्यानेकरयेत्यर्थः २॰ इत्यार्षे
रा॰ उत्तरकाण्डे द्व्यशीतितमः ८२ अथ रामस्य राजसूयकरणेच्छा भरतेन तत्क्षत्रियकुलनाशप्रसंगेनोक्षिवार्यते तच्छ्रुत्वेति १ द्विजकार्यं यथाप्रतिज्ञातं
टी॰ तथा कृतं वा लंकाजीवितं इत्यर्थः धर्मसेतुं राजा राजसूयेन यजेतेति विधिना राज्ञां साधारणभूतधर्ममर्यादारूपमित्यर्थः अत्ययः बहुका
१५५

ततो विसृज्य रुचिरं पुष्पकं कामगामिनं विसर्जयित्वा गच्छेति स्वस्ति तेस्त्विति वैभुः १९ कक्षान्तर
स्थिते दिव्ये द्वारे रामोऽब्रवीद्वचः लक्ष्मणं भरतश्चैव गत्वा तावलघुविक्रमौ ममागमनमाख्याय शब्दा
पयत मा चिरं २॰ इत्यार्षे रामायणे द्व्यशीतितमः ८२ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः
द्वास्थः कुमारावाहूय राघवाय न्यवेदयत् १ दृष्ट्वा तु राघवः प्राप्तावुभौ भरतलक्ष्मणौ परिष्वज्य त
तो रामो वाक्यमेतदुवाच ह २ कृतं मया यथातथ्यं द्विजकार्यमनुत्तमं धर्मसेतुमथो भूयः कर्तु
मिच्छामि राघवौ ३ अक्षयश्चाव्ययश्चैव धर्मसेतुर्मतो मम धर्मप्रवचनं चैव सर्वपापप्रणाशनं ४
युवाभ्यामात्मभूताभ्यां राजसूयमनुत्तमं सहितो यष्टुमिच्छामि तत्र धर्मस्तु शाश्वतः ५

त्वानुभवयोग्यफलत्वात् अव्ययः सर्वजातीयधर्मानुहेतुत्वात् राजसूयानुष्ठानमेवं भूतमिति किं वक्तव्यं यत्कीर्तनश्रवणमपि विशिष्टफल
मित्याह धर्मप्रवचनं चेति मर्यादाभूतराजसूयधर्मकीर्तनं चेत्यर्थः य एवं चैनमेवं वेदेति श्रुतेः ४ तत्र राजसूये शाश्वतो धर्मः क्षत्रियसा
साधारणाद्यकीर्तिहेतुधर्म इत्यर्थः ५

318 हितमिहलोकस्यत्वंप्राप्यतियुक्तंउत्तरकालेचहितमित्यर्थः ८ सर्वावसुंधराप्रतिष्ठितासार्वभौमत्वादित्याशयः ९ प्रजापतिममराइ
वपरमात्मत्वेननिरीक्षंतइत्यर्थः १० पुत्राःपितृवत्पश्यंतीत्यर्थः ११ सत्वंसर्वप्रियःएवंविधयज्ञंदर्शयतिपृथिव्यामिति १२

इष्टातुराजसूयेनमित्रःशत्रुनिवर्हणाः सहुतेनसुयज्ञेनवरुणत्वमुपागमत् ६ सोमश्चराजसूये
नइष्ट्वाधर्मेणधर्मवित् प्राप्तश्चसर्वलोकेषुकीर्तिस्थानंचशाश्वतं ७ अस्मिन्नहनियच्छ्रेयश्चिंत्य
तांतन्मयासह हितंचायतियुक्तंचप्रयतोवक्तुमर्हथ ८ श्रुत्वातुराघवस्यैतद्वाक्यंविश्ववविशार
दः भरतःप्रांजलिर्भूत्वावाक्यमेतदुवाचह ९ त्वयिधर्मःपरःसाधोत्वयिसर्वावसुंधरा प्रतिष्ठि
तामहावाहोयशश्चामितविक्रम १० महीपालाश्चसर्वेवांप्रजापतिमिवामराः निरीक्षंतेमहा
त्मानंलोकनाथंयथावयं ११ पुत्राश्चपितृवद्राजन्पश्यंतित्वांमहावलः पृथिव्यांगतिभूतोसिप्रा
णिनामपिराघव १२ सत्वमेवंविदंयज्ञमाहर्तासिकथंनृप पृथिव्यांराजवंश्यानांविनाशो
यत्रदृश्यते १३ पृथिव्यांयेचपुरुषाराजन्पौरुषमागताः सर्वेषांभवितातत्रसंक्षयःसर्वकोप

थिव्यामितिराजसूयस्यसर्वराजविजयपूर्वसाधनीयत्वात्तत्रद्यास्मासुप्रवृत्तेषुपृथिव्यांयेक्षत्रियाःपौरुषमागताःपौरुषंप्राप्तास्ते
षांतत्रराजसूयार्थविजयेसर्वप्रकोपजःसंक्षयोवश्यंभविताएवंविधंक्षत्रियनाशकंयज्ञंसर्वराजभिःपितृवदुपास्यमानःक

थमाहर्तुमर्हसिसर्वथैवानुचितंतवेत्यर्थः १४

319

ओ॰ रा॰ उ॰ टी॰ १९॰

सर्वेन पदवशेऽवर्तत इत्यन्वयः १५ वचनेवचनरूपेण निमित्तेन अनयेति संबुद्धिः १० यद्वदस्मदभिप्रायात् अस्मदभिप्रायमेष्यन् अस्मान्निकीर्षामपतरान र्थः निवर्तयामि अभिप्रायमिति शेषः तत्र देवतस्य वशव्याख्यातं १९ तदप्यर्थं वालानामपि यद्वाक्यं उक्तं तच्च वितं साधु अभाववदं वक्तव्यात्स्मेव

सर्वाअरुषशार्दूलगुणैरतुलविक्रम पृथिवीनार्हसे हन्तुं वशे हि तव वर्तते १५ भरतस्य तु तद्वाक्यं
श्रुत्वाऽमृतमयं यथा प्रहर्षमतुलं लेभे रामः सत्यपराक्रमः १६ उवाच च शुभं वाक्यं कैकेय्यानं
दवर्धनं प्रीतोऽस्मि परितुष्टोऽस्मि तवाद्य वचनेन च १७ इदं वचनमक्लीवं त्वया धर्मसमाहितं व्याहृ
तं पुरुषव्याघ्र पृथिव्याः परिपालने यद्यदस्मदभिप्रायाद्राजसूयात्क्रतूत्तमात् निवर्तयामि धर्म
मेतत्कर्तव्यं विवचक्षणैः वालानां तु शुभं वाक्यं ग्राह्यं लक्ष्मणपूर्वज १९ तस्माच्छृणोमि ते वा
क्यं साधु युक्तं महाबल २० इत्यार्षे उत्तरकाण्डे अशीतितमः सर्गः ८१ तथोक्तवति रामे तु भरते च महा
त्मनि लक्ष्मणोऽथ शुभं वाक्यमुवाच रघुनन्दनः १ अश्वमेधो महायज्ञः पावनः सर्वपाप्मनां पा
वनस्तव दुर्धर्षो रोचतां रघुनन्दन २ श्रूयते हि पुरा वृत्तं वासवे सुमहात्मनि ब्रह्महत्यावृतः शक्रो

हि यस्मात्तस्मान्नेवाकामीदृशं शृणोमि २० इति रामायणे सर्गः ८० अथ लक्ष्मण हयमेधेन पावितः ३ पुरा किल महाबाहो
त्मरोनाश्वमेधपवसर्वार्थमाथ कोनष्टैयरस्मानतड पोहलकह्नवथाश्चानं प्रसूयतेतयेति ८ सर्वपाप्मनां पावनो स्मियतस्त्वस्य

१९॰

320 अश्वमेधस्य सर्वपापशोधकत्वं सर्वपाप्मानं तरति ब्रह्महत्यामिति श्रुतिसिद्धं बोधयितुं पुराणवृत्तांतमाह श्रूयते हीति वासवे वास
व विषये १ देवासुरसमागमे देवासुरस्नेहकाले ५ ततस्त्रिगुणयोजनशतत्रयमितसर्थः त्रीँल्लोकान् त्रिलोकवर्तिप्राणिनो नरा

विस्तीर्णो योजनशतमुच्छ्रितस्त्रिगुणं ततः अनुरागेण लोकोस्मीत्येवम् हा स्वपतिसर्वतः ५ धर्मज्ञश्च
कृतज्ञश्च बुध्यावर्षनिष्ठितः शशास पृथिवीं स्फीतां धर्मेण सुसमाहितः ६ तस्मिन्प्रशासति तदा
सर्वकामदुघा मही रसवंति प्रभूतानि मूलानि च फलानि च अकृष्टपच्या पृथिवी संपन्ना महा
त्मनः सराज्यं महद्यो भुंक्ते स्फीतमद्भुतदर्शनं ७ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपः कर्तुमनुत्तमं तपो
हि परमं श्रेयः संमोहमितरत्सुखं ८ स निक्षिप्य सुतं ज्येष्ठं पौरेषु मनुजेश्वरं तप उग्रं समाविश्य ता
पयन्सर्वदेवताः ९ तपस्तप्यति शक्रे तु वासवः परमार्तवत् विष्णुं समुपसंक्रम्य वाक्यमेतदुवाच
ह ११ तपस्यता महाबाहो लोकाः सर्वे विनिर्जिताः बलवान्स हि धर्मात्मा नैनं शक्ष्यामि शासितुं १२

गेरास्तीयत्वाभिमानेन न ह त्वनास्वेदान्संतोषयुक्तश्च दत्रघाय प्रपतिस्म ५ उत्तरत्सुखं विषयसुखं संमोहकरं ९ मधुरेश्वरं मधुरश्चासौ त
नामकत्वादीपरस्तं ११ परमार्तवत् मार्तः सन् १२

ॐ॰ रा॰उ॰ टी॰ ८।

321 भूयः स्रुतः परमप्रियरिक्षंतिभूतजातमित्यशेषः तावदस्य वशानुगाः सर्वे वयं देवगणभविष्याम इतिशेषः १२ त्वयाणेनभेतनजीवेदितिर्थः १४ वत्संयोगेणेवातस्यामवमित्याहयदाहीतितदारभ्यैवेदंतस्मामाहात्म्यमितिशेषः १५ तत्कृतेनरतृणेनतिशेषः १९ वृत्रघातेनदेवानांतेषां

यद्यसौतपआस्थितिष्टेद्रूयपवसुरेश्वर यावल्लोकाधरिष्यंतितावदस्य वशानुगाः १२ त्वंचैवंपरमोदार मुपेक्षसिमहाबल त्वत्कृतेनभवेद्वृत्रः क्रुद्धेत्वयिसुरेश्वर १४ यदाहिप्रीतिसंयोगंत्वयाविष्णोस मागतः तदाप्रभृतिलोकानांनाथत्वमुपलब्धवान १५ सत्वंप्रसादंलोकानांकुरुष्वसुमहाहितः त्वत्कृतेनहिसर्वंस्यात्प्रशान्तमरुजंजगत १९ इमेहिसर्वेविष्णोत्वांनिरीक्षंतेदिवौकसः वृत्रघातेन महताएषांसाह्यंकुरुष्वह २० इतिउत्तरकांडेचतुरशीतितिःसर्गः ८४ लक्ष्मणस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वा शत्रुनिवर्हणः वृत्रघातमशेषेणकथयेत्याहसुव्रत १ राघवेणैवमुक्तस्तुसुमित्रानंदवर्धनः भूयएवकथांदिव्यांकथयामाससुव्रतः २ सहस्राक्षवचःश्रुत्वासर्वेषांचदिवौकसां विष्णुर्देवा मनवेदंसर्वानिंद्रप्रभृतीगमान ३ पूर्वंसौहृदबद्धोस्मिवृत्रस्यहमहात्मनः तेनयुष्मत्प्रियार्थेहितो

साह्यमुपकारंकुरुष्वःपादपूरकः १० यद्यपीदंप्रसाद्यकरणंमनेषामसुराणामसाह्यंतथापिकुरु यस्माद मतीनामस्माकंसुराणां भवानेवगतिःपरायणं २० इतिउत्तरकांडेसर्गः ८४ प्रथमप्रक्रांतोपयुक्तशेषकथाप्रस्तावंलक्ष्मणस्पेति १ दिव्यांकथांप्रक्रांतां २ पूर्वंयुष्मा १८।

त्रेधाभूतं त्रेधा विभज्यात्मानं स्वतेजोमूर्तिं ९ तृतीयो भूत्वा त्वपतद्व्रजे दिव्यपाराणार्थमित्यर्थः इंद्रस्य वृत्रहननं तु जन्यस्तु हस्तान्ति हर्त्तिं यथाव
त् भूलोकरक्षणार्थं चेत्यपि बोध्यं ७ तेजसा भागः कल्पितः अनेन तेजसा भूत्वा मे पिवन्निमित्यादि तत्पश्चादिकाप्रे ११ दीप्तेन दीप्यमानेन म

त्र्यवरूपं कराणीयं भवतां मत्त्वमत्तमे तस्मादुपायमास्थाय स्मि महत्सास्तावधिष्यति ५ त्रेधाभूतेकवि
ष्यामि ह्यात्मानं स्वरसत्तमाः तेनाहं त्रेसहस्रास्ता वधिष्यति नसंशयः ६ एकांशेनावासवं याति हितो
यो वज्रमेवतु तृतीयो भूतलं कायात्तदा हंत्वेव रह निष्यति ७ तथा ब्रुवति देवेशे देवा वाक्यमथाब्रुवन्
न् एवमेतत्त्वमे देहायथा वदसि दैत्यहन् ८ भद्रं ते स्तु गमिष्यामो वृत्रास्तव धेषिणोः भजस्व परमा
ह्यस्वास्मं वस्वेन तेजसा ९ ततः सर्वे महात्मानः सहस्राक्षपुरोगमाः तदारण्यमथा क्रामंत्यत्र वृ
त्रो महासुरः १० ते पश्यंते जसा भूतं तपंतमसुरोत्तमं पिबंतमिव लोकास्त्रीन्निर्दहंतमिवांबरं
दृष्ट्वैव चासुरश्रेष्ठं देवास्त्रासमुपागमन् कथमेव वधिष्यामः कथं न स्यात्पराजयः १२ तेषां चिंतयतां
तत्र सहस्राक्षपुरंदरः वज्रं प्रग्रह्यपाणिभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमूर्धनि १३ कालाग्निनेव घोरेण दीप्ते
नैव महार्चिषा पतता वृत्रशिरसा जगत्त्रासमुपागमत् १४ असंभाव्यं वधं तस्य वृत्रस्य विबुधाधिपः
हार्चिष्मद्रूपः पिंडादिस्ह रूपेन वज्रेणवज्रकृतके देनहेतनापतनाद्वृत्रशिरसा जगत्त्रासमुपागमत् १४ असंभाव्यन्नपराधितस्य
पतनस्त्वसौ स्थितस्य वधमनुचिंतं चिंतयन्नाविबुधाधिपो लोकसां तेलोकान्परं तमः प्रदेशं जयगाम वज्रहस्ताभियायत्तोपितो भूते

३२३ तस्मिंदं ब्रह्मघ्नमनन्तरस्थिमानिदेवतारूपेण इंद्रहतपुत्रेणात्वष्ट्रा मुनिना पुत्रेच्छयास्वाहेंद्रशत्रुर्वर्धस्वेति होमे कृते आहवनीयाज्जातो हेत्राबाल

उं॰ णाप्स्वति तमिंद्रं ब्रह्महत्याग्रहस्तमिंद्रं १९ पूर्वजो जगतः पितामहमस्मि प्रथमजत्वात्सर्वेति श्रुतेः एवं प्रकारेण मूर्तिर्हिरण्यगर्भ एव सर्वभूत

रा॰ रक्षोद्देशेन विष्णाकारत्वं पालनशक्तिप्राधान्येन प्राप्तः १९ यदर्थं विष्णुः पूर्वं बलं वृत्रं न तत्कार्यं तेन कृतं तेऽपि वधो नैव शिष्टपालनेनात इत्यादरहतश्चेति १५

टी॰ मां श्रीयासिनाग्निहोत्राय एवमेयां तां पोषय त्वयजनीयं विशिष्टा एवमेथ स्वसा त्वाहं वत्तमामेव शक्रो यजतां इंद्राय स्वाहेत्यादिमंत्रेष्वनंतदेवता

१६२ तमिंद्रं ब्रह्महत्या सा गच्छंतमनुगच्छति । अपतच्चास्य गात्रेषु तमिंद्रं दुःखमाविशत् ॥१९॥ हतारयः

प्रनष्टेंद्रा देवाः साग्निपुरोगमाः । विष्णुं त्रिभुवनेशानं मुहुर्मुहुरपूजयन् ॥२०॥ त्वं गतिः परमेशान पू

र्वजो जगतः पिता । रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥२१॥ हतश्चायं त्वया वृत्रो ब्रह्महत्या

च वासवं । बाधते सुरशार्दूल मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥२२॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ।

मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणं ॥२३॥ पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः । पुनरेष्यति

देवानामिंद्रत्वमकुतोभयः ॥२४॥ इत्यार्षे रामायणे पंचाशीतितमः ॥८५॥ तदा वृत्रवधं सर्वमखि

लेन स हि लक्ष्मणः । कथयित्वा नरश्रेष्ठः कथाशेषमुपक्रमे ॥१॥

तर्यांम्य हमेनां पोषय त्वयजनीयं विशिष्याश्वमेध स्व सा त्वाहं वत्तां मामेव पाकोयजतां इंद्राय स्वाहेत्यादिमंत्रेष्वनंतदेवतां तर्यांम्य हमेवतत्वरा

दर्वोप्यहतिमावः २४ इत्यार्षेउत्तरकांडे पंचाशीतितमः सर्गः ८५ अथाश्वमेधतो ब्रह्महत्यानिवृत्तिकथनेनाश्वमेधवैभवकथनेन चयसप्रा १६२

प्त्याहनेकथाशेषं प्रवक्तुमेवक्रमितिशेषः ॥१॥

३२५ नसंज्ञालेभेथहत्यस्तस्य रवतस्तपोभूदित्यर्थः २ किं विचालेमत्वमदित्यन्वयः ३ नष्टे दर्शनं प्राप्ते उद्विग्नं चराचरं जगदभवत् निःस्नेहा इंद्राभावम्
लानाहृष्टानादा ४ नदेवाहनिस्तोतमर्शत ५ समुपानयनप्रवेदयन् समंतवथतरतियावत् ६ तं देशं विस्तरंद्रेवा ७ हेउरसदेवस्तह

ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ब्रह्महत्याहृतः शक्रः संज्ञां लेभे न वृत्रहा २ क्षीयमाणे प्रिये लोका
नो नष्टसंज्ञो विचेतनः कालं तत्रावसंत्याचिद्दृष्टमानः स्वोरुग्णः ३ अथ नष्टे सहस्राक्षे उद्विग्नमभवज्ज
गत् भूमिश्च ध्वस्तसंकाशा निःस्नेहा शुष्ककानना ४ निःस्नाना सस्यं ते सर्वे स्यदाश्च सरितस्तथा से
दोभज्जनुवसत्वानामनावृष्टिकृतो भवत् ५ क्षीयमाणे ततो लोके तस्मिन् संभ्रान्तमनसः सुराः यद्वत्कं वि
स्तनाश्च वर्तियं तं समुपानयन् ६ ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः तं देशं समुपाजग्मुः पि
तेद्रो भयमोहितः ७ तेन दृष्टा सहस्राक्ष ——— माहत ब्रह्महत्यायाः पावनार्थं नरेश्वरे ८
ततो याते समाप्ते तत ब्रह्महत्या महात्मनः अभिगम्याब्रवीद्वाक्यं क्वास्यामे विधायसत्य ९ ततो
सुहृत्तस्तुता देवाश्च कृष्टाः प्रीतिसमन्विताः चतुर्धा विभजात्मानमात्मनेव पुरंदरे ११ देवानां भाषि
तं श्रुत्वा ब्रह्महत्या महात्मनो संदध्यौ स्थानमन्यत्र वरयामास सुव्रता १२

त्येवात्मानं चतुर्धा विभजेतिताम् ऊचुरित्यन्वयः ११ संदध्यौ चतुर्धा विभागं संपादितवती तथाकृतादेवेंद्राद अन्यस्थानं वरयामास सद्वीसा उ०

325 तानि स्थानान्याह एकेनेति चतुरो वार्षिकान्मासान् पर्णोदासु पर्णोदकास्तेनेव वस्त्रः नदीषु वासः सोपि प्रत्यक्पर्णोदकं कालोपवसथकालः सिं

ॐ. हककर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वला इति स्मरणात् दर्पघ्नीणापिनामिति शेषः तत्रैव वासे देवकामचारिणीति तिलेन गंगादिषु न वास इति बोध्यम् ॥१३

रा३. सूक्ष्मरूपेणावासः ॥१४ दर्पयातिनी पुरुषसंभोगकरणस्वाभाविवातिनो ॥१५ सुहृष्कान्ब्रह्मविद्याब्राह्मणब्रह्मलोकानामागतवादेवेनहृष

टी. न येनांशेन वत्स्यामि पर्णोदासु नदीषु च चतुरो वार्षिकान्मासान्दर्पघ्नी कामचारिणी ॥१३ भूस्यामहं

१६३ सर्वकालमेकेनांशेन सर्वदा वसिष्यामि न संदेहः सर्वेणैतद्ब्रवीमि वः ॥१४ योयमंगनास्त्रीयो मेस्त्री

यौवनशाशालिषु त्रिरात्रं दर्पघ्नात्स्वसिषु दर्पवर्तिनी ॥१५ हंतारो ब्रह्मणान्येतं मर्षापूर्वं मह

षकान् तास्मैतदर्थेन भागेन संश्रयिष्ये सदर्षभाः ॥१६ प्रत्युक्तास्ततो देवास्यथावदसिद्ध्वैसे तथाभ

वत्वतत्सर्वं साधयस्वपदीप्सितं ॥१७ ततः प्रीत्यान्विता देवाः सहस्राक्षं ववंदिरे विज्वरः पूतपाप्मा च

वासवः समपद्यत ॥१८ प्रशांतं च जगत्सर्वं सहस्राक्षे प्रतिष्ठिते यज्ञं चाद्भुतसंकाशं तदा शक्रोभिपूजय

ते ॥१९

णाकरणादर्हितान् इकपदार्थेषु हृष्टविश्वासान् मर्षापूर्वं मर्षावादं वयेराजस्यानांहोपादं कुर्वंति दिक्कादिकुर्वंति लो

हितादिस्नावं कुर्वंति केमतिकन्यायेनैवये प्राणवियोगं कुर्वंति तान् चतुर्थेन भागेन संश्रयिष्ये लोहितेकारयेयावतः प्रस्कन्नपास

सं यदस्मना वत्संवत्सरं पितृलोकं न प्राजानान्तस्माद्ब्राह्मणायनावगुरेत न निहन्यान्न लोहितं कुर्यादितिश्रुतेः ॥१६ ॥१७ ॥१८ ॥१९

326 इति उत्तरकाण्डे षडशीतितमः ८६ अथ रामोपि श्लोकाख्यानेनाश्वमेधस्य राज्ञामशेषानर्थनिहंतृत्वपूर्वकपरमेष्टसाधनत्वं दर्शयति निदिति अश्व
मेधमहात्म्यमनानानामन्तीवलक्ष्मणस्तद्देभरतककवालितिभावेनद्दामः १ इत्रवातेवातिमेधफलं चयन यथावदखिलदेवमेवेत्यन्वयः २

ईदृशोह्यश्वमेधस्य प्रसादात् रघुनंदनः जयस्व सुमहाभाग हयमेधेन पार्थिवः २ इति लक्ष्मणवाक्य
मुत्तमं नरपती राघवः मनोहरं महात्मा परितोषमवाप हृष्टचेताः सतिशर्मेदृशमान विक्रमोजसः
इत्यार्षे रामायणे षडशीतितमः सर्गः ८६ तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणेनोक्तं वाक्यं वाक्यविदांवरः प्रत्युवाच म
हातेजाः प्रहसन् राघवो वचः १ एवमेव नरश्रेष्ठ यथावदखिलं लक्ष्मण वृत्रघातमशेषेण वाजिमे
धफलं च यत् २ श्रूयते हि पुरा सौम्य कर्दमस्य प्रजापतेः पुत्रो वाह्लीश्वरः श्रीमानिलो नाम सुधा
र्मिकः ३ स राजा पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महायशाः राज्यं चैव नरव्याघ्र पुत्रवत् पर्यपालयत् ४
सुरैश्च परमोदारैः दैतेयैश्च महाधनैः नागराक्षसगंधर्वैर्यक्षैश्च सुमहात्मभिः ५ पूज्यते नित्यशः
सौम्य भयार्तै रघुनंदन बिभ्यंश्च त्रयो लोकाः सरोषस्य महात्मनः ६ स राजा तादृशोप्यासीद्ध
र्मे वीर्ये च निश्चितः बुद्ध्या च परमोदारो वाह्लीकेशो महायशाः ७ स चक्रे मृगयां बाहो रम्ये गयात नृ
अथ स्वस्य परिशिष्टाश्वमेधज्ञानं त्वत्याख्यायनाया हृष्टयनेः इति वाह्लीदेशविशेषः २ ४ ५ ६ ८

327 इलैव हेतापीत्यर्थः ९ अपुत्रमपुत्रसंख्याकं वध्यमानमभूदिति शेषः अथ यत्र महात्मने स्कंदो जातस्तं देशमुपचक्रमे जगाम १० गोपति
ध्वजो वृषभध्वजः आत्मानं स्त्रीरूपं कृतवान् तत्र पर्वतनिर्झरे इति शेषः किमर्थमेवं तत्राह देव्याः प्रियचिकीर्षुरिति पुरुषवादिनः पुरुषशब्दइति वादो व्यपदेशो येषां

प्रजज्ञे सन्तपो योगे स्रंगांकेन सहस्रशः इलैव स्त्रीत्वमभूच्च राज्ञस्तस्य महात्मनः ९ तथा स्त्रगाता
मपुत्रं वध्यमानेन महात्मना यत्र जातो महात्मानस्तं देशमुपचक्रमे १० तस्मिन्देशे देवेशः शैल
राजसुतो हरः रमयामास सर्वत्र सर्वैरनुचरैः सह ११ यत्र स्त्रीरूपमात्मानमनु मेने गोपतिध्वजः
देव्याः प्रियचिकीर्षुः सन् तस्मिन्पर्वतनिर्झरे १२ यत्र यत्र वनोद्देशे सत्त्वाः पुरुषवादिनः वृक्षाः पुरु
षनामानस्ते सर्वे स्त्रीजननाभवन् १३ यच्च किंचन तत्सर्वं नारीसंज्ञं बभूव ह एतस्मिन्नन्तरे राजा स
इलः कर्दमात्मजः १४ निघ्नन्मृगसहस्राणि तं देशमुपचक्रमे स दृष्ट्वा स्त्रीकृतं सर्वं सव्यालमृ
गपक्षिणं १५ आत्मानं स्त्रीकृतं चैव सानुगं रघुनन्दन तस्य दुःखं महत्त्वासीद्दृष्ट्वात्मानं तथागतं १६
उमापतेश्च तत्कर्म ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ततो देवं महात्मानं शितिकण्ठं कपर्दिनं १७

ते पुल्लिंगवत्तेन शब्देन वाच्या ये पदार्थाः सन्ति यच्चास किंचन नपुंसकवाच्यं सर्वं नारीसंज्ञं स्त्रीलिंगपदवाच्यतार्हं स्त्रीदेहं बभूव १३ सानुगमात्मा
नं स्त्रीकृतं स्त्रीरूपं कृतं दृष्ट्वा आत्मानं तथागतं तथावस्थामाप्यमानं दृष्ट्वा दुःखमतरावपि १६ तच्च आत्मनः स्वाहृपावस्थामाश्रित्य उमापतेः

328 पुरुषत्वमृते तद्विना प्रत्याख्यातः पुरुषमेकाकिनमिति शेषः २० नवनजग्राहस्त्रीभूतस्त्विति पाठे गुरुत्वैषम्यमार्षं प्रसंवरं पुंस्त्वातिरिक्तं वरं न जग्राह प्रसह्य काम
मिति पाठे पुंस्त्वातिरिक्तवरदानत्वात्कं न जग्राह प्रसह्य काममिति पाठे पुंस्त्वातिरिक्तवरदानत्वात्कं न जग्राह प्रसह्य काममिति पाठे पुंस्त्वातिरिक्तवर
दानत्वात्कं न जग्राहेत्यर्थः २१ सर्वेणैवान्तरात्मना पुष्पमिमानं लक्षणेन सर्वेणातः कारणेन प्रणिपत्य साष्टाङ्गं प्रणिपत्येत्यर्थः वराणामीशो प्रत

जगाम शरणं भार्या सम्मत्य बलवाहनः ततः प्रहस्य वरदः सह देव्या महेश्वरः १८ प्रजापतिस्तं तद्वाक्य
मुवाच वरदः स्वयं उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे कार्दमेय महाबल १९ पुरुषत्वमृते सौम्य वरं वरय सुव्रत त
तः स राजा शोकार्तः प्रत्याख्यातो महात्मना २० स्त्रीभूतासौ न जग्राह वरममरसत्तमात् ततः शो
केन महता शैलराजसुतां नृपः २१ प्रणिपत्य उमां देवीं सर्वेणैवान्तरात्मना ईशे वराणां वरदे लोका
नामसि भामिनि २२ अमोघदर्शने देवि भज सौम्येन चक्षुषा हृद्गतं तस्य राजर्षेर्विज्ञाय हरसन्निधौ २३
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं देवी रुद्रस्य सम्मता अर्धस्य देवो वरदो वरार्धस्य तव ह्यहं २४ तस्मादर्धं गृ
हाण त्वं स्त्रीपुंसोर्यावदिच्छसि तदद्भुततरं श्रुत्वा देव्या वरमनुत्तमं २५ संप्रहृष्टमना भूत्वा रा
जा वाक्यमथाब्रवीत् यदि देवि प्रसन्ना मे रूपेणाप्रतिमा भुवि २६

प्रवल्लोकानां वरदे त्वं भामिनी असि २२ अतोमोचनादिसौम्येन चक्षुषानुग्रहद्वचक्षुषा मां भज अनुगृहाण २३ स्त्रीपुंसोः समासे तां भावप्रा
धाः स्त्रीपुंसयोरावयोः सकाशाद्वरमिति शेषः तत्र वरदो देवोऽर्धस्य वरस्य दाता तव वरार्धस्याहं दात्री न समायावदिच्छसि तदर्द्धं मत्तो गृहाण २५।२६

329 उपासितामाप्य २० देवीस्वतेनानुपहांतेकेनैविराजमिति २८ कार्दमिकः कर्दमापन्नं २९ इत्यार्षेअध्यायः ८० अथकथावशेषअपेनतत्प्रतिपादनेता

ऊं॰ रा॰ टी॰ १९५

कथामिति १ तस्याराज्ञः उपसृतस्वभावस्य स्त्रीपुंस्वभावस्य २ स्त्रीतोनपवर्गतिःकथंवर्तयामासतत्कालामितिशेषः तथापुरुषःभूतोकाद्द

मासेस्त्रीत्वमुपासित्वामासंस्यापुरुषःस्वयं ईप्सितंतस्यविज्ञायदेवीस्वरूपविरानना २० प्रत्यवावस्व

मेवाक्यमेवमेवभविष्यति राजन्पुरुषभूतस्त्वंस्त्रीभावेनस्मरिष्यसि २८ स्त्रीभूतस्यपरंमासंमनस्य।

रिष्यसिपौरुषं एवंस्वराजापुरुषोमासंभूत्वाथकार्दमिः त्रैलोक्यसुंदरीनारीमासमेकमभूत्तथा

वत् ३० अध्यायः ८० तांकथामिलस्यैवह्यारामेणसमुदीरितां लक्ष्मणोभरतश्चैवश्रुत्वापरमविस्मि

तौ १ तौरामंप्रांजलीभूत्वातस्यराज्ञोमहात्मनः विस्तरंतस्यभावस्यतदापप्रच्छतुःपुनः २

कथंसराजास्त्रीभूतोवर्तयामासदुर्गतिः पुरुषःसयदाभूतःकांवृत्तिंवर्तयत्यसौ ३ तयोस्त

द्भाषितंश्रुत्वाकौतूहलसमन्वितं कथयामासकाकुत्स्थस्तस्यराज्ञोयथागमं ४ तमेवप्रथमंमा

संस्त्रीभूत्वालोकसुंदरी ताभिःपरिवृतास्त्रीभिर्येस्यपूर्वंपदानुगाः तत्काननंविगाह्याशुविज

ह्रेलोकसुंदरी द्रुमगुल्मलताकीर्णंपद्भ्यांपद्मदलेक्षणा ६ वाहनानिचसर्वाणिसंत्यक्त्वावैसमंत

तः पर्वताभोगविवरेतस्मिन्रेमेइलातदा ७ अथतस्मिन्वनोद्देशेपर्वतस्याविदूरतः सरःसुरुचि

निर्वर्तयति २ यथागमंयथापाठं ४ लोकसुंदरीलोकेभ्यःसर्वस्त्रीलोकेभ्यःसुंदरीएवंभूतापिमाहीपरिवृताकास्ताःस्त्रियस्तत्राहयेत्ते प॰ १९५

[illegible]

330 पर्वतानामामाभोगोविस्तारस्याविवेरेपर्वतमध्यप्रदेशपर्वस्याविदूरतः सरोवदर्शेत्यन्वयः यत्रेषव्याज्ञायासीत्तत्राभिस्त्नतः परस्मिन्नविदू
रेप्रदेशात्स्यर्थः अत्रएवशुपस्मरसितपश्यत्नस्त्रीनाशमितिरिति वोध्यं ७ जन्लाशयंक्षोभयामासक्रीडयेतिशेषः ॥ श्रात्मानेनोपले
ददर्शसाइलानस्मिन्तुर्थंसोमसतंततदा ज्वलंतमिवनवदुग्धाशुंसोमसिवोदितं ९ तपंतंचपतस्त्रीव
मेभामध्येदुरासदं यथास्कारंकामकरंकारुरुपधिवस्थितं १० सातंजलाशयंसर्वंक्षोभयामास
विस्मिता सहतैःपूर्वपुरुषैःस्त्रीभूतैरघुनंदन ॥ वपुस्ततासमीक्ष्यवकामवाणवशंगतः सो
पलेभेनदातस्यानेसचवालतदाभसि १२ इलानिरीक्षमाणास्यत्रैलोक्यस्याधिकंशुभा चिंतामसा
नित्वकामकामतिपदेवताधिका १३ शंकयामासधर्मात्मातनश्चाप्यभ्यवादयत श्रसौदृष्ट्वासि
निक्रम्यकस्यास्यालोकसुंदरी नदेवीषुनदैत्येषुतथाचन्सरसमत दृष्टपूर्वामयाकाचिद्रूपेणा
नेनशोभिता १४ सदृशीयंममभवेयदिनास्यपरिग्रहः इतिबुद्धिंसमास्थायजलात्कूलमुपागम
त १५ आश्रमेसममपागम्यततस्ताःप्रमदोत्तमाः शब्दापयतधर्मात्मातास्चैनंचववंदिरे १६ सताः
पप्रच्छधर्मात्मालोकस्यैषालोकसुंदरी किमर्थंमागतात्वैवसर्वमाख्यातमाचिरं १७
भेश्रात्मथानेनशामवात्कामममोह परवशावितोभूदित्यर्थः श्रमसिस्थितः सचवाल १० चिंतंसमभ्यतिक्रामतइलायामितिशेषः इला
विषचिंतात्ममम्हादित्यर्थः १३ यदिनास्यपरिग्रहः अन्यपरिग्रहनरहिता १५ शब्दापयनआह्वयत १६ ७

ओ. रा. टी. १९८ 331 मधुरं संस्थाद्भिः कृतो ध्वारस्फूतिकहूवरहितं मधुवातरं रवर्णादिरहितं १८ युवतिः पतिहीना १९ अखण्डपंप्रासमंताद्धक्ता नियत्र तत्र आवर्तने वि
षासां ग्रहिणीपर्यापन्नासिकामंवर्तविधानां आवर्तयति स्म तद्वैयक साधप्रकृतमयोजनार्थमिति शेषः २० राज्ञः सकलमर्थं हृतो तं विदिताख्या
नयोगमगत इति शेषः ता स्त्रियः इलावति विक्रिता इति शेषः २१ किंपुरुषीभूत्वा किंपुरुषाख्यदेवयोनिस्त्रियो भूत्वा मास्मिन शैले निसर्यासिवत्स्यथ अ

ष्टुभं तत्र तस्य सः तद्वाक्यं मधुरं मधुवाततं श्रुत्वा स्त्रियस्ता ताः सर्वास्तु चुर्मधुरया गिरा १८ अस्माक
मेषां स्त्रीणां भर्ता एव वर्तते सदा युवतिः कानने तेषु तद्वाक्याभिश्च वत्स्यसे १९ तद्वाक्यं साव्यक्त
पदं तासां स्त्रीणां निशम्य च विद्यामावर्तिनीं प्राप्य स्मार्तयति स्म द्विजः २० सोऽर्थं विदित्वा सकलं तस्य
राज्ञो यथा तथा सर्वा एव समस्ता अबभाषे मुनिपुंगवः २१ अत्र किंपुरुषीभूत्वा शैले रोधसि
वत्स्यथ आवासस्तु गिरावस्मिन शीघ्रमेव विधीयतां २२ मूलपत्रफलैः सर्वा वर्तयिष्यथ नित्य
दा स्त्रियः किंपुरुषान्नाम भर्तारं समुपलप्स्यथ २३

स्मिन गिरौ आवासः अटजादि जीवनमेव विधीयतां २२ स्त्रियः किंपुरुषस्त्रियो यूयं किंपुरुषान्नामभर्तॄन् इहात्मभर्तृत्वेन समुपलप्स्यथ प्राप्स्यथ इत्यर्थः
२२ २३ १९९

332 किंपुरुषा कृताः बुधेन योगबलात् किंपुरुषस्त्रीकृताः शैलमुपशैलं समीपे उपासांचक्रिरे २५ इत्यार्षे रामायणे ग्रख्यापनीति नाम सर्गः २८ श्रुत्वे
ति किंपुरुषोत्पत्तिं किंपुरुषजातिविनतानां स्त्रीणामुत्पत्तिं हर्षिता महता १ विद्रुता गता दृष्ट्वा चिह्नतारितया दानरशेष सत्रिवप्रहसन्नेव सर्वथास्त्वु

ताः श्रुत्वा सोमपुत्रस्य स्त्रियः किंपुरुषीकृताः उपासांचक्रिरे शैलं वधूस्ता बहुलास्तदा २५ इत्या
र्षे रामायणे ग्रख्यापनीति नाम सर्गः २८ श्रुत्वा किंपुरुषोत्पत्तिं लक्ष्मणो भरतस्तथा आश्चर्य
मिति च ब्रुवाताम्भौ रामं जनेश्वरं १ अथ रामः कथामेतां भूय एव महायशाः कथयामास धर्मा
त्मा प्रजापतिसुतस्य वै २ सर्वास्ता विद्रुता दृष्ट्वा किंनरीर्ऋषिसत्तमः उवाच रूपसंपन्नां तां स्त्रि
यं प्रहसन्निव ३ सोमस्याहं सुदयितः सुतः सुरुचिरानने भजस्व मां वरारोहे भक्त्या स्निग्धेन च
क्षुषा ४ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शून्ये स्वजनवर्जिते इला सुरुचिरं सौम्यं प्रत्युवाच महाग्रहं ५ अ
हं कामकरी सौम्य तवास्मि वशवर्तिनी प्रशाधि मां सोमसुत यथेच्छसि तथा कुरु ६ तस्याः
स्तदद्भुतप्रख्यं श्रुत्वा हर्षसमागतः स वै कामी सह तया रेमे चंद्रमसः सुतः ७

रूपानिराकरणात्सहासः ३ भक्त्यानुरागेण स्निग्धेन स्नेहयुक्तेन केवलं चक्षुषैव तथाभूते ४ ५ कामकरी स्वतंत्रा ६ ७

ॐ
वा०
टी०
१८०

 प्रजापतिसुत इति लः ९ विसृत तस्य कसीनादिवृत्तांतः पृच्छति भगवन्निति ॥ नष्टसंज्ञस्य देवी प्रमादवशादिति भावः १२ शुश्रावैषेणे

बुधस्समाधवोमासस्तामिलांरूपविराननां गतोरमयतोत्सर्पत्नाणवनस्पकामिनः ८ बुध
मासंतस्यसौद्भूस — — दृशाननः प्रजापतिसुतः श्रीमानक्षयनेप्रत्सबुध्यत ९ सोपश्य
त्सामजेनत्ततपंतेसलिलाशये ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबंतेराजाप्यतभाषत १० भगवन्सर्वतेस्समेप्र
विष्टास्मिसहानुगः नचपश्यामितान्सर्वान्क्वनुतेमामकागताः ॥ तच्छ्रुत्वातस्यराजर्षेर्नष्ट
संज्ञास्यभाषितं प्रत्युवाचस्वभंवाक्यंसांत्वयन्मधुरयागिरा १२ शुश्रावैषेणोमहाभ्न्यास्सेवि
निपातितः त्वंवाश्रमपदस्यास्मावातवर्षभयार्दितः १३

णोतियावचनमीस्वखवाक्यानुरोपेने तिकतकः १४ ॥ ॥ १२ ॥ १३
॥ १२ ॥१३

१८०

334 तेन वाक्येनेति इह यथा स्वयं वसेति वाक्येन १५ इहं भ्रात्रा विना हृतो पि स्वकं राज्यं न सजामीत्युक्तेन शक्नोमि इह वासमन इति शेषः अतो हे
स्तत्याम अपि निवर्तयिष्ये न जरेहावकर्षेः तस्मात् आगमनाय समनुज्ञातुमर्हसि १६ उक्तमेव राज्यात्कष्टप्रदर्शनाय अहस्तत इति प्रपत्स्ये
ते मम राज्यं प्रतिगमनाभाव इति शेषः १७ सर्वाननितान् देशस्थान् भरत दानहितो अहं न शक्ष्यामि इहं स्थातुमिति शेषः यद्येवमतो मा

समाश्वासिहि भद्रं तेन निर्भयो विगतःज्वरः फलमूलाशनो वीर निवसेह यथासुखं १४ सर्वाज्जाते
न वाक्येन प्रत्यापवर्त्तो महामतिः प्रत्युवाच शुभं वाक्यं दीनो भ्रमतजनं तदा यात् १५ सत्ताम्य हं स्वके
राज्यं नाहं भ्रात्रा विनाकृतः वर्तयेयं तथा एव त्वं समनुज्ञातुमर्हसि १६ स तेनाथ धर्मपरो ब्रह्मन्नन्ये
ष्टो मम महायशाः शाशिविंशतिरिति ख्यातः स मे राज्यं प्रपत्स्यते १७ नहि शक्ष्याम्यहं दिव्यान्भ्रमतदारा
न्त्वद्वाक्यनिवर्तान् प्रतिवक्तुं महातेजः किंचिदप्यशुभं वचः १८ तथा ब्रुवति राजेंद्रे वचः परममद्भुतं
मांतर्द्धे यथा वा च वासल इह रोचतां १९ न संतापस्त्वया कार्यः का दैवेयं महाबल संवत्सरोपि
तस्य प्रेष्य करिष्यामि ते हितं २० तस्य तद्वचनं कृत्वा वाक्यमथाक्लिष्टकर्मणः वासायावदधे बु
द्धिं यदुक्तं ब्रह्मवादिना २१ मासं समस्तीत्तदा भक्तारमयमनिशं सदा मासं प्रहृष्टभावेन धर्मं बुद्धिं
प्रति किंचिदपि शुभं इह वासनियोगलक्षणाति प्रतिवक्तुं नार्हसीति शेषः १८ अद्भुतमाश्चर्यमद्भुतकर्मसिद्धिजन चकार सः २२
के प्रश्नवचः मांतर्धेवं तवा किं विकालवासेन सुखं भविष्यतीत्येव वादपूर्वं ते इह वासो रोचतामित्युवाच १९ यदुक्तं ब्रह्मवादिना

तस्य तद्वचनं कृत्वेति संबंधः २१

डो॰
रामा॰
उ॰टी॰
१९८

335 नवमे मासीति नैवेवं मध्ये पुरुषत्वावस्थायां गर्भदर्शनेन वर्षावस्था स्मरणाभावरूपपार्वतीवरात्यथाभावायदि। तद्ब्वलादेहाविद्यमानता
स्यापि गर्भस्यानेनाज्ञानमितिकल्पनेनादोषात् एतदनुपपन्नमेव बुधसमागमसारभ्यनवमे मासि सद्यएव गर्भग्रहणप्रसवावितितीर्थः २३
जातमात्रं तत्क्षणएव पितृसमानाकारं पितृहस्ते उपनयनादिकृत्यार्थमदेशायत्स्यापितवती २४ संवत्सरान्तरं संवत्सरान्तरप्राप्यपत्तिनाव

ततः सा नवमे मासि इला सोमसुतात्सुतं जनयामास सुश्रोणी पुरूरवसमूर्जितं २३ जातमात्रं तु
सुश्रोणी पितुर्हस्ते न्यवेदयत् बुधस्य समवर्णं च इला पुत्रं महाबलं २४ बुधस्तु पुरुषीभूतं स वै
संवत्सरान्तरं ---------------------- कथाभी रमयाम्यात्मवान् २५ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे सर्गः ८९ त
थोक्तवति रामे तु तस्य जन्म तदद्भुतं उवाच लक्ष्मणो भूयो भरतश्च महायशाः १ इला सा सो
मपुत्रस्य संवत्सरमथोषिता अकरोत्किं नरश्रेष्ठ तत्त्वं शंसितुमर्हसि २ तयोस्तद्वाक्यमाधुर्यं
निशम्य परिपृच्छतोः रामः पुनरुवाचेदं प्रजापतिसुते कथां ३ पुरुषत्वं गते शूरे बुधः परम
बुद्धिमान् संवर्तं परमोदारमाजुहाव महायशाः ४ च्यवनं भृगुपुत्रं च मुनिं चारिष्टनेमिनं प्र
मोदनं मोदकं चैव ततो दुर्वाससं मुनिं ५ एतान्सर्वान्समानीय वाक्यज्ञस्तत्त्वदर्शिनः उवाच सर्वान्सुहृदो धै

सि इह मासमवर्धत २५ इत्यार्षे रामायणे नवतितमः सर्गः ९० तस्य जन्म पुरूरवसः १ सोमपुत्रस्य समीपस्थितिशेषः किमकरोत्संवत्सरा
नन्तरमिति शेषः पुरूरवसः शशबिन्दोश्च जन्मत्रतपापश्चाज्जातस्य पुरूरवसो राज्यमभूत्तवेति प्रश्नार्थः। २ प्रजापतिसुतेनोत द्विषया ३ सुहृदः स

रामा॰ उ॰ मूल ४
सि॰ भूतिलक ४
१९८

336 यथाभूतं तं स्वरावत्तयानुभावसिद्धस्त्रीपुंसतूपप्रकारद्वयं मामेमेनेजानीत ७ वृषध्वजपवस्त्वकृतप्रायविवर्तनसमर्थस्तत्पतीस्वाव
मेधेनसर्वदेवतामीतिकरोत्वीत्याह नान्यमिति नान्यमेषजं पपत्यामि नान्यप्रिस्येताहिहृपणांति अन्तराहृषभध्वजेनाश्वमेधान्यवोयज्ञः

अथराजामहाबाहुः कर्दमस्य इलस्सुतः जानीते नं यथाभूतं श्रेयो ह्यत्र विधीयतां ७ तेषां संवद
नामेव द्विजसहमहात्मभिः कर्दमस्तु महातेजास्तमाश्रममुपागमत् ८ पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव
वषट्कारस्तथैव च ॐकारश्च महातेजास्तमाश्रममुपागमत् ९ ते सर्वे हृष्टमनसः परस्प
रसमागमे हितैषिणो वाह्लिपतेः पृथग्वाक्यान्यथाब्रुवन् १० कर्दमस्त्वब्रवीद्वाक्यं सुतार्थं परमं
हितं द्विजाः शृणुत मद्वाक्यं यच्छ्रेयः पार्थिवस्य हि ११ नान्यं पश्यामि भैषज्यमन्तरा वृषभध्वजं
नाश्वमेधात्परो यज्ञः प्रियश्चैव महात्मनः १२ तस्माद्यजामहे सर्वे पार्थिवार्थे दुरासदं कर्दमे
नैवमुक्तास्तु सर्व एव द्विजर्षभाः १३ रोचयन्ति स्म तं यज्ञं रुद्रस्याराधनं प्रति संवर्तस्य तु राजर्षिः
शिष्यः परपुरंजयः १४ मरुत्त इति विख्यातस्तं यज्ञं समुपाहरत् ततो यज्ञो महानासीद्बुधाश्रमसमी
पतः १५ रुद्रश्च परमं तोषमाजगाम महायशाः अथ यज्ञसमाप्ते तु प्रीतः परमया मुदा १६ उमाप

ताक्तां वहल हत्यानसर्वपापनिवर्तकत्वादितिभावः नन्वश्वमेधेनकथं वृषध्वजस्तोषोतत्राह प्रियएवमहात्मनः अत्रापि प्रजाप
तिर्देवतानांप्रजापतिप्रीतिकरः स तथापि हिरण्यगर्भावस्थाविशेषस्यैव रुद्रत्वान्नदोषः १२ तं यज्ञं समुपाहरत्तदेहयज्ञापेत्तिस्मं भारसंपा

ओं
रा॰
दी॰
१९५

337 देवेशोप्रसादयंतिसत्पुरुषत्वंविनीमंवरंहरणीष्वितिएर्वेवयाध्यानवदेनत्याविशिष्यप्रत्रमन्त्रंकुर्मिसर्यः तदेवोक्तंयथाप्रसादिति १९ वा
ह्निरत्नरूप्यमेहपुत्रशाशाविङ्गथिष्टितमितिशेषः २१ वाह्नित्रस्पुसेतिशेषः २२ वलीश्वासेतिशेषः २३ पौरुषंपुरुषत्वं २४ अध्यायः ९३

तमसवादेपतेश्चैवकिंकरोमिप्रियंशुभं तथावदंतिदेवेशोद्विजास्तेसुसमाहिताः १८ प्रसादयंति
देवेशंयथास्मान्पुरुषाखिला ततःप्रीतोमहादेवःपुरुषत्वंददौपुनः १९ इत्यायेसमहातेजाद
त्वावोत्तरमेयत निवृत्तेहयमेधंवगतेचादर्शनेहरे २० यथागतंद्विजासर्वेनेगच्छन्दीर्घदर्शी
नः राजात्वाह्निसत्कृत्यमध्यदेशेत्वनुत्तमे २१ निवेशयामासपुरंप्रतिष्ठानेयतस्करे शशिविं
दुश्चराजर्षिर्वाह्निःपरपुरंजयः २२ प्रतिष्ठानेइलोराजाराजाप्रतिस्तनोवली सकालेप्राप्तवान्
लोकमिलोब्रह्ममनुत्तमं २३ ऐलःपुरूरवाराजाप्रतिष्ठानमवाप्तवान् ईदृशोह्यश्वमेधस्य
प्रभावःपुरुषर्षभ स्त्रीभूतोपौरुषंलेभेयच्चान्यदपिदुर्लभं २४ इत्यार्षेउत्तरकांडेनवतितमः
पततद्व्याख्यायकाकुत्स्थोभ्रातरम्प्रामितप्रभः लक्ष्मणंपुनरेवाहधर्मयुक्तमिदंवचः १ वसिष्ठं
वामदेवंचजावालमथकाश्यपं द्विजांश्चसर्वप्रवरानश्वमेधपुरस्कृतान् २ एतान्सर्वान्समा
ध्यमन्त्रश्वमेधयागायनैमिषमरतेप्रक्ष्यतांप्रतदितिभ्रातरम्प्रामितिव नीयमन्त्रयित्वावलक्ष्मणं हयंलक्ष्मणसपन्न
तर्षो १ अश्वमेधपुरस्कृतानश्वमेधप्रयोगसमाधान २ मन्त्रयित्वाविमर्शसमायिनासावधानचितयाहयंविमोक्ष्यामिइतिलक्ष्म

१९९

338 अश्वमेधं रुद्रं येनाश्रित्य पतादुस्ययज्ञनिर्विघ्नार्थेन नमस्कारः ७ तत्कर्मविज्ञाय तत्कर्मकरणांगीकारं विज्ञाय ९ महद्भिर्हरिभिर्हन्तमदा
दिभिः वज्रभिश्च वनौकसां अनुचररूपाणां वहुभिः समुदायैरित्यर्थः अनुभोक्तं द्रष्टुं यथायथा कालमागच्छ ९ तालग्रहीतावच

तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वातारितविक्रमः द्विजान्सर्वान्समादाय दर्शयामास राघवं ५ ते हृष्टा दे
वसंकाशं कृत्तपादाभिवंदितं राघवं सद्गणाधर्षमाशीर्भिः समपूजयत् ५ प्रांजलिः स तदा भूत्वा राघ
वो द्विजसत्तमान् उवाच धर्मसंयुक्तमश्वमेधाश्रितं वचः ६ तेपि रामस्य तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्य वृषध्व
जं अश्वमेधं द्विजाः सर्वे पूजयंति स्म सर्वशः ७ स तेषां द्विजमुख्यानां वाक्यमद्भुतदर्शनं अश्वमेधा
श्रितं श्रुत्वा भृशं प्रीतोभवत्तदा ८ विज्ञाय कर्म तत्तेषां रामो लक्ष्मणमब्रवीत् प्रेषयस्व महाबाहो
सुग्रीवाय महात्मने ९ यथा महद्भिर्हरिभिर्वहुभिश्च वनौकसां सार्द्धमागच्छ भद्रं ते अनुभोक्तुं
महोत्सवं १० विभीषणश्च रक्षोभिः कामगैर्बहुभिर्वृतः अश्वमेधं महायज्ञमायातु तुलवि
क्रमः ११ राजानश्च महाभागाः ये मे प्रियचिकीर्षवः सानुगाः क्षिप्रमायांतु यज्ञभूमिं निरीक्षकाः
देशांतरगता ये च द्विजा धर्मसमाहिताः आमंत्रयस्व तान्सर्वान् अश्वमेधाय लक्ष्मण १३ ऋषयश्च
महाबाहो आहूयंतां तपोधनाः देशांतरगताः सर्वे सदाराश्च द्विजातयः १४ तथैव तालावचराश्च
चाः रटाः नटा यथा रामो मत्यानयासीर इति शेषः १५ थैव नर्तकाः यज्ञवाटश्च सुमहान्गोमत्या नैमिषे वने १५

ॐ॰ 339 आज्ञाप्यन्तां ताकार्यं नोनहि नैमिषं वनं १५ शान्तशेनकेयर्मज्ञाः नैमिषे महान्तो नामभूतायस्तने क्रतुमस्य मनुभय यद्दृष्ट्वाक्रतार्थाभवंतितिशेषः १॰
रा॰ अनेः शीघ्रमामंत्रयतो जना मज्ञात्सामिमातितनःइजितः मंत्रपुः पुष्टस्य भन्नाशतियास्यति १८ वश्यमतानेडलानोग्रम ग्रस्व नृपाणामित्यर्थः
टी॰ शतेवाहावामनेकान्यसहस्राणि अनेकल तवेलीवदीदयइत्यर्थः अग्रुतग्रतोमहहूरूपेउक्ताग्रभोजनानांदूपसेहंद्द्वतेतेलपकाद्या
५०॰ आज्ञाप्यतांमहाबाहो नहि पुण्यमनुत्तमं शान्तयश्च महाबाहो प्रवर्तन्तां समन्ततः १९ शतशाश्च
पियमज्ञाः क्रतुम्रख्यामनुत्तमं अनुभूय महायज्ञं नैमिषे रघुनंदन १० तुष्टः पुष्टश्च सर्वासो
मानितश्च यथाविधि प्रतियास्यति धर्मज्ञ शीघ्रमामंत्र्यतां जनः १८ शतवाहसहस्राणि तंडुला
नांवपुष्मतां अयुतं तिलमुद्गस्य यात्वग्रे महाबलः १९ चणकानां कुलत्थानां माषाणां लवणस्य
च अतोनुरूपं स्नेहं च गंधं संक्षिप्तमेव च २० सुवर्णकोट्यो बहुला हिरण्यस्य शतोत्तराः अ
ग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे समाधिना २१ अंतरापणवीथ्यश्च सर्वे च नटनर्तकाः सूदा नार्य
श्च बहवो नित्यं यौवनशालिनः २२ भरतेन तु सार्धं तु यातु सैन्यानि चाग्रतः नैगमान्बलहृद्धंश्च
द्विजांश्च सुसमाहितान् २३ दिकमित्यर्थः संक्षिप्तगंधं अग्रहृष्टमेवं मर्थः २॰ हिरण्यस्य रजतस्य शतोत्तराः कोटयइत्यनुक
र्षः समाधिनासावधानतया २१ अंतरामार्गमध्येनङ्नत्रापेक्षितानाअपणवीथ्यास्तन्मध्यतिवर्तकालवणिजइत्यर्थः सत्वइतिहंडभोत्समा
द्वेनिवीणागाथिनोगायत इत्यादिकल्पसत्त्वोतप्रतीगापेक्षिताः यौवनशालिनइतिप्रमानस्त्रियेसेकशेषः २२ २३ १०॰

340 कर्मांतिकाः किंकराः अंतःपुराणि भरतादीनां २४ कांचनीं कांचनमयीं दीक्षार्हां निमित्तं कर्मणि इत्ता कर्मविषयज्ञानवतः ऋषीनज्ञोवि
द्वान् सोमजोपि वेत्ता मरः नवपरुफलोपि यजमानत्वाधत्र स्वामित्वाच स्वामिनो यजमानस्य प्रतिनिधि प्रतिषेधात् कथं पत्न्याः प्रतिनिधिः स्वामि
नो ग्रे देवतायाः वचश्चाहात् कर्मण्यस्य प्रतिनिधिर्निह्नवस्त्यापस्त्वविशेषात् स्वामिनो यजमानस्य पत्न्या वा इति वेमयस्य भार्यापदेशास्या
नेष्यति पतिना थवा अग्न्याक्ति प्रति कुलाबान्तस्याः प्रतिनिधिः इत्यतिएवं विधेविषये प्रतिनिधेयं स्तुतमात् अग्ने कुशमयी पत्नी कृत्वा
नुग्रहमेधिनः अग्निहोत्रमुपासतवयावयाजीवमनुव्रताः सौवर्णीं वा षोडशपादप्रलेभाषकैः षोडशेरतिमन्ते तेस्य मस्तायामपि भार्यां

कर्मांतिकान्वर्धकितः कोशाध्यक्षांश्च नैगमान् मममातॄस्तथा सर्वाः कुमारांतःपुराणि च २४
कांचनीं ममपत्नीं च दीक्षार्हां यज्ञकर्मणि अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महायशाः २५ उपका
र्यान्महार्हांश्च पार्थिवानां महौजसां सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महाबलः २६ अन्नपानानि वस्त्रा
णि अनुगानां महात्मनां भरतः स तदा यातः शत्रुघ्नसहितस्तदा २७ वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहि
तास्तदा विप्राणां प्रवराः सर्वे चक्रुश्च परिवेषणं २८ विभीषणश्च रक्षोभिः स्त्रीभिश्च बहुभिर्वृतः
ऋषीणामुग्रतपसां पूजां चक्रे महात्मनां २९ अध्यायः ९१

यो वैदकीन सृजेद्विजः उपाधिनापि नकर्मयावज्जीवं संतायये दिति विस्पष्टस्मृतेश्चैतस्य वस्त्रपषासो वर्णेन प्रतिनिमास्विव तव बुद्धिस्व
तन्माहात्म्यबुद्धिरीतप्रतिनिधित्वाभावात् किं न भगवतः ऋषीणां चावाहनादि सामर्थ्ये नघटनाको प्रालनवत तद्बुद्धेरे कोम्मादात् पत्नी
कर्मनिर्वाहकत्वं चतएवं कांचनीं ममपत्नीमिति संगच्छते एतेनकाम्येष्वस्वमेधादिषु कथं प्रतिनिधिरिति परास्तमिन्माङ्गः २५ ३५
कार्यावासस्थानानि २६ इत्यार्षे सर्गः ९१

उं॰ 341 अश्वमेधप्रवृत्तिः तत्सर्वमिति यागोपकरणं सर्वमित्यर्थः अखिलेन प्रशस्ततया जनेन वा कृष्णसारं कृष्णसारमृगसमानवर्णं सर्वयज्ञपशु
भ्यः सारभूतं चेत्यर्थः १ ऋत्विग्भिरिति नेचततः पानारक्षेनियन्तस्यायान्नायनघाघातेन राजपुत्रैः सहाश्वपृष्ठः उरस्तात्प्रमट्टुतिष्टन्सोन्नतीति क्रतेरिति भा

रावा
उटी
१७१

तत्सर्वमखिलेनाशु प्रस्थाप्य भरताग्रजः हयं लक्षणसंपन्नं कृष्णसारं मुमोच ह १ ऋत्विग्भिर्ल
क्ष्मणं सार्धमश्वे च विनियुज्य च ततो ऽभ्यगच्छत्काकुत्स्थः सह सैन्येन नैमिषं २ यज्ञवाटं महाबाहु
र्दृष्ट्वा परममद्भुतं प्रहर्षमतुलं लेभे श्रीमानिति च सो ऽब्रवीत् ३ नैमिषे वसतस्तस्य सर्व एव नराधिपाः
आनिन्युरुपहारांश्च तान्रामः प्रत्यपूजयत् ४ अन्नपानादि वस्त्राणि सर्वोपकरणानि च भरतः
सह शत्रुघ्नो नियुक्तो राजपूजने ५ वानराश्च महात्मानः सुग्रीवः सहितास्तदा परिवेषणे च वि
प्राणां प्रयताः संप्रचक्रिरे ६ विभीषणश्च रक्षोभिर्बहुभिः सुसमाहितः ऋषीणामुग्रतपसां
किंकरः समपद्यत ७ उपकार्या महार्हाश्च पार्थिवानां महात्मनां सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदे
श महाबलः ८ एवं सुविहितो यज्ञो ह्यश्वमेधो ऽभ्यवर्तत लक्ष्मणेन सुगुप्ता सा हयचर्या प्रवर्तते ९

वः २ ३ उपहारानुपदानानि ४ तथामेवस्वरूपकथनसमेत्यादि अथ राजसत्कृतिभरतशत्रुघ्ननियोगे सुग्रीवादीनां विप्रपरिवेषणे विभीषण
स्यर्षीणां सत्कारविनियोगः इत्याह भरत इत्यादि हयचर्या अश्वमेधयागानुष्ठानमित्यर्थः इति तीर्थकतको हयमार्गगमनमित्यर्थं मन्ये ९ १७१

342 यत्तश्चवस्मत्तममभवदितिशेषः यावक्रायावत्तष्ठंतितावद्देहिदेहीदेहीतिशह्वादस्यः शह्वोनाभवत् ८ सर्वाणिदत्तानीत्यस्यैवश्रपंचोवि
वियानीतियावदर्थिम्मुखाद्देहीतिवचनंनिः स्तंभविता ९ तावदत्तमेवाप्यहश्यते १३ नास्मरंस्ताहणंयज्ञंचाप्यासीत्कदाचनेतिपाठता

देहणंराजसिंहस्ययत्तश्चवस्मत्तमे नान्यःशह्वोभवत्तत्रहृथमेधेमहात्मनः ८ छेदत्तोदेहिविसृष्टोया
वत्तष्ठंतियाचकाः तावत्सर्वाणिदत्तानिक्रतेमख्येमहात्मनाः ११ विविधानिचमोज्ञानिखाद्ना
नितेथेवच ननिःस्तंभवत्योत्साहवनेयावदर्थिनां १२ तावद्धानरत्तोभिदंत्तमेवाभ्यहश्यत नक
श्चिन्त्वनिनोवापिदीनोवाप्यथवाकृशः १३ तस्मिन्यज्ञवरेराज्ञोहृष्टपुष्टजनाहते येचतत्रमहा
त्मानोमुनयश्चिरजीविनः १४ नास्मरंस्ताहणंयज्ञंदत्तैश्चसमलंकृतं यःकृत्स्नवान्सुवर्णेनसुव
र्णालभूतंसमः १५ वित्तार्थीलभतेचित्तं——रत्नमेवच हिरण्यानांसुवर्णानांरत्नानामथचन
वाससा १९ प्रतिशेदीयमानानांराशिःसमुपहश्यते नचाक्रमसनमोमस्यथमस्यच—— ८
देहस्योहष्टसर्वेनएवमुमुत्सुपोधनाः सर्वत्रवानरास्तस्युःसर्वेत्रैवचवानरास्तमाः वासायनात्रकामे
भ्यःपृणिहस्तादतुर्भेण देहणराजसिंहस्ययज्ञःसर्वगुणान्वितः संवत्सरमथोसाग्रवर्ततेनचहे
हस्रेयनेहतः एवंनासीदीत्याहुरितिशेषः १५ अकापवार्थमादरावप्ययस्यतेनशाक्रसेति ८ वर्ततेनचहीयतेसंवत्सरामपीतिशेषः
पुनःपुनःपुनरस्यमेथःप्रावर्ततेश्त्यर्थः १९ इत्यार्षेउत्तरकांडेहिनवतितमःसर्गः ९२

ॐ रा॰ टी॰ १८२

३४२ अथ यत्रार्थमागतेन वाल्मीकिना कुशलवयो रामायणगाने नियोगः वर्तमाने इति तथाभूतेऽद्भुतप्रकारे एकांते ऋषिवाटानामिति पाठे समी
पे इति शेषः ऋषिसंघात इति पाठे वाल्मीकिनामहागतो ऋषिसमूह इत्यर्थः उटजानि निवङ्कवचनेवङ्कशिष्यवान् २ रुचिते भूम्निरिति शेषः उ
निकनकव्याख्याउसारी पाठे स्पष्टः क्वचित् ३ शाकटैर्वृक्षैः पूर्णैः फलमूलैः शोभमानैः वाल्मीकिवाटस्फुरविरः पाठः स इत्यर्थः ३ शिष्याउ

[illegible]

वर्तमाने तथाभूते यज्ञे च परमाद्भुते स शिष्य आजगामाश्रु वाल्मीकिर्भगवानृषिः १ सहस्रा
दित्य संकाशं यत्तमद्भुतदर्शने एकांत ऋषिसंघो तथाकाशसटजानश्च भान् २ शाकटोस्त्र वह्न
म्राणां फलमूलैश्च शोभनान् वाल्मीकिवाटे रुचिरे स्थापयन्निवहरं ततः ३ स शिष्यावब्रवीद्
हृष्टौ युवां गत्वा समाहितौ कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायतां परया मुदा ४ ऋषिवाटेषु पुण्येषु
ब्राह्मणावसथेषु च रथ्यासु राजमार्गेषु पार्थिवानां गृहेषु च ५ रामस्य भवनद्वारि यत्र क
र्म च कुर्वते ऋत्विजामग्रतश्चैव तत्र वेयं विशेषतः ६ इमानि च फलान्यत्र स्वादूनि विविधा
नि च जातानि पर्वताग्रेषु ग्रेषु आस्वाद्य गायतां ७ न यास्यथः श्रमं वत्सौ भक्षयित्वा फलान्यथ

[illegible]

लशालेवौ ४ रथ्यासु पमार्गेषु ५ शोभयात्रिवसर्वतः इति पाठः स इत्यर्थः ६ यत्रास्मदाटसमीपपर्वताग्रे विद्यमानानि फलान्यास्वाद्य गा॰
यतां लोट् प्रथमपुरुषद्विवचनं यदा यदा श्रमस्तदा भवतामिति शेषः फलानि भुक्त्वा न श्रमं यथा स्यथो नापि रागात् कंठसाधुर्यात्परिहास्यथः
न गरा द्वाद्विरास्यथ इति पाठे वा त्रिकाले इति शेषः उटजं पित्यर्थः प्रवतिष्टतो अ्रासेरार्षपस्पर सैयदे ८ १८२

३५५ साह्वापयेत स्वाङ्केयेत ऋषीणामग्रेऽतिशोभः ९ दिवसेऽइति तत्र रामायणं बहुभिः प्रमाणैर्नाना संभ्रमश्लोकैर्यथा श्रुतामया सर्गाः उद्दिष्टा
स्तेषु सर्गेषु दिवसे विंशतिः सर्गा ज्ञेयाः ९ श्रावा वाल्मीकेः शिष्यो स्वरस्येवमस्तु तेनामवादाकाविति १२ इमास्तन्त्रीवीणा सिरा इत्यर्थः
मधुरा मधुरशब्दाः अस्य वेदस्य गानं अपूर्वाणां सिराणां दर्पानेयत्र तत्र हर्ष्यास्याने षड्जादिस्वरभेदसिद्धये वीणादण्डोपरि कल्पितशिराधारका

इति साह्वापयेद्रामः श्रवणाय महीपतिः ऋषीणामुपविष्टानां यथायोगप्रवर्तिनां ९ दिवसे विंशा
तिः सर्गाः मेयामधुरया गिरा प्रमाणैर्बहुभिस्तत्र यथोद्दिष्टा मया पुरा ९ लोभश्चापि न कर्तव्यः स्वल्पो
पि धनवाञ्छया किं धनेनाश्रमस्थानां फलमूलाशिनां सदा ११ यदि पृच्छेत्स काकुत्स्थो युवां कस्य
तदारको वाल्मीकेरथ शिष्यौ हि ब्रूतामेवं नराधिप इमास्तन्त्रीः सुमधुराः स्थानं वा पूर्वदर्शनं म
र्छयित्वा सुमधुरं गायतां विगतज्वरौ इमास्तन्त्रीः सुमधुरास्थानं चावत्स पार्थिव पितादिश्य सर्वमु
ताना राज्ञा भवति धर्मतः तद्युवां हृष्टमनसौ श्वः प्रभाते समाहितौ गायतां मधुरं तत्र तन्त्री
लयसमन्विते इति संदिश्य बहुशो मुनिः प्राचेतसस्तदा वाल्मीकिः परमोदारस्तूष्णीमासीन्महा
मुनिः संदिष्टौ मुनिना तेन तावुभौ मैथिलीसुतौ तथैव करवावेति निर्जग्मतुररिंदमौ तदद्भु
तां तां हृदये कुमारौ निवेश्य वाणीमृषिभाषितां तां समुत्सुकौ तौ सुखमूषतुर्निशां यथाश्विनौ

रूपं किंरूपं तत्तु मूर्च्छयित्वा तत्र यापित्वा द्वाभिहितास्तु समधुरं गायतां १६ आदिश्य सर्वमिति संक्षेपमारभ्येत्यर्थः पार्थिवं न वा वत्स यस्य लालन
इत्यवनत्वमपि लीलादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः तदहेत्वपि तदहीति १४ भार्गवानीतिसंहितामश्विनावेवतौ तौ वाणीं हृदये निवेश्य प्रागत

भार्गवनीतिसंहिता १८ अध्यायः

वशिष्ठं वर्णोक्तं समस्तैर्कोशिष्यापुस्तकं
पत्रं १८ अध्यायः ५६

345 अथ तान्त्वेणापरिषदा सह रामायणश्रवणं तावित्ति १ पूर्वाचार्यविनिर्मितां गायकानां गानसिद्धये पूर्वाचार्येण भरतेन निर्मितां पूर्वं चर्यां जनतस्त
उ॰ नइति पाठे तेन तस्तनइति पाठे न तस्त तो यो भ्यावनादौ कृतां स्वकीयं पूर्वं चरितमित्यर्थः अपूर्वां प्रागश्रुतां पाठ्यजात्या पाठ्यस्य गेयस्य जातिषड्जादि
रा॰उ॰ रूपां मितिकतकः पाठ्यजातमिति पाठे पाठ्यमलंकृतान् २ प्रमाणैर्ध्वनिपरिच्छेदसाधनैर्द्रुतमध्यविलम्बिताद्वृत्तिभिः प्राणुक्तःस्थानैर्वा उ
टी॰

९३ तौ रजन्यां प्रभातायां स्नातौ हुतहुताशनौ यथोक्तमृषिणा पूर्वं सर्वं तत्रोपगायतां १ तां स शुश्रा
वकाकुत्स्थः पूर्वाचार्यविनिर्मितां अपूर्वां पाठ्यजातिं च गेयेन समलंकृतां २ प्रमाणैर्बहुभिर्ब
द्धां तंत्रीलयसमन्वितां बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोभवत् ३ अथ कर्मान्तरे राजा समा
हूय महामुनीन् पार्थिवांश्च नरव्याघ्रः पंडितान्नैगमांस्तथा ४ पौराणिकान् शब्दविदो ये च वृ
द्धाश्च द्विजातयः स्वराणां लक्षणज्ञांश्च उत्सुकान्द्विजसत्तमान ५ लक्षणज्ञांश्च गांधर्वान्नैग
मांश्च विशेषतः पादाक्षरसमासज्ञांश्छंदःसु परिनिष्ठितान् ६

क्तानां गीतिं शुश्राव बालाभ्यां गीतां तां श्रुत्वा कौतूहलपरे विस्मयवानित्यर्थः ३ कर्मान्तरे अश्वमेधप्रयोगान्तो विरामकाले इत्यर्थः ४ स्वरा
णां षड्जादिस्वराणां उदात्तानां मायणश्रवणोत्सुकान् ५ लक्षणज्ञान् स्वरादिकलक्षणज्ञान् गान्धर्वान् संगीतशास्त्रज्ञान् नैगमान् पौराण
पादाक्षराणां गुरुलघुप्रयोगसमासंबंधः जानानितान् छंदः सर्वेषु गायत्र्यादिछंदः प्रतिपादकशास्त्रेषु च ६ ॥

९३

३५६ कल्लाः स्वरास्तेषां मात्रा एकद्वित्रिलक्षणास्तेषां विभागज्ञाने परंगतान् श्रेतज्ञानवतः क्रियते प्रतिपादकं कल्पसूत्रं च विदं नित्यानकार्यवि
शारदान् गुर्वादयो हुतादिकृतविशेषज्ञान् ॰ हेतुपचारकुशलान् केवलव्यवहारकालेषु युक्तिप्रयोगसमर्थान् हेतुकान् तार्किका
न् छन्दोगायत्र्यादि वैदिकान् वैदिकपदादिलक्षणज्ञान् ८ चित्रज्ञान् गोमूत्रमुरजादिचित्रश्लोकनिबंधनचतुरान् वृत्तज्ञानधर्मशा

कलामात्राविशेषज्ञान् ज्योतिषे च परं गतान्। क्रियाकल्पविदश्चैव तथा कार्यविशारदान्॥ हेतू-
पचारकुशलान् हैतुकान् बहुश्रुतान्। छन्दोविदः पुराणज्ञान् वैदिकान् द्विजसत्तमान्॥ चित्रज्ञान् वृत्त-
तत्त्वज्ञान् गीते नृत्ये च विशारदान्। एतान् सर्वान् समानेतुं गानार्थं समवेशयत्॥ तेषां संवदतां तत्र श्रोत्रा-
णां हर्षवर्धने। गेयं प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ॥ ततः प्रवृत्तं मधुरं गान्धर्वमतिमानुषं। न च
तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतारो गेयसंपदा॥ हृष्टा मुनिगणाः सर्वे पार्थिवा श्च महौजसः। पिबंत इव
चक्षुर्भिः पश्यन्ति स्म मुहुर्मुहुः॥ १२ ऊचुः परस्परं चेदं सर्वमेव समाहिताः। उभौ रामस्य सदृशौ वि-
बाद् बिम्बमिवोद्धृतौ॥ १३ जटिलौ यदि न स्यातां न वल्कलधरौ यदि। विशेषं नाधिगच्छामो गायतो
राघवस्य च॥ १४

सम्यग्विनसदाचारज्ञान् सत्त्वशालिपदावाक्यादिशास्त्राणि तत्त्वज्ञान् एतानि निपुणेनाशेषविद्यास्थानं रामायणमिति दर्शितं सम
वेशयत् सर्वपरिवारमध्ये गायतेति शेषः ९ बिंबादिव बिंबान्तरमिवोद्धृतौ १३ जटिलौ वल्कलधरौ यदि न स्यातां नः द्राघवस्य गाय

[illegible]

ॐ॰ रा॰ उ॰ टी॰ १०४

347 तत्रशेषेणानारददर्शितं पूर्वसर्गमादितः प्रवृत्तं कृत्वा ततः प्रभृति यावद्वशाति सर्गा तयायतं श्रुतेन प्रहृष्टं संक्षेपरामायणमादितः कृत्वा यावदा
मायणसर्गाणां गानमितितीर्थः १७ कुशीलवौ कुशलवौ विस्मितौ सहृतेव वृद्धानतो विस्मयवतौ किमेतेनेति सेपाणाय मेवमृष्टो ज्ञात
नः १९ वन्येनेतिरतौ निरत्वनाहाराविनियावन सुवर्णेन सुवर्णरूपेणाहिरण्येनरतैर्णमर्थः २० आगमं कुशलवयोस्तत्राभिः प्रथमादि

एवं प्रभाषमाणौ तु पौरजानपदेषु च प्रवृत्तमादितः पूर्वसर्गनारददर्शितं ततः प्रभृति सर्गाश्च यावद्विं
शत्यगायतां ततोपरागा समये राघवः समभाषत १९ कृत्वा विंशतिसर्गांस्तान्भ्रातृन्भ्रातृवत्सलः
अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनः २० प्रयच्छ शीघ्रं काकुत्स्थ यदन्यदपि कांक्षितं ददौ
सशीघ्रं काकुत्स्थो बालयोर्वै पृथक्पृथक् १८ दीयमानं सुवर्णं तु तदा गृह्णीतां कुशलवौ
ऊचतुश्च महात्मानौ किमनेनेति विस्मितौ १९ वन्येन फलेन निरतौ वनवासिनौ सुव
र्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने २० तथा तपोऽश्रुवतोः कौतूहलसमन्विताः श्रोतारश्चैव
ते रामश्च सर्व एव विस्मिताः २१ तस्य चैवागमं रामः काव्यस्य श्रोतुमुत्सुकः पप्रच्छ तौ महातेजा
वस कृत विंशतिसर्वमध्ये कृतसैव प्रमाणं स्तावुभौ मुनिदारकौ २२ किं प्रमाणमिदं काव्यं का प्रतिष्ठा म
ययधिस्मादरोत्स्रश्चेतु तस्याभ्यां प्रतिपादनं मुनिना च तदीयोरत्वेनप्रतिपादनं मुनिनावतदीयो तत्त्वरत्वेन तत्प्रतिपादनं मुनिना च तदीयो
तवरत्वप्रतिपादकं पृथनकिं प्रमाणमित्यादि महात्मनः कवेः का प्रतिष्ठा को विषयस्तत्त्वार्थः महात्मनो विति पाठे महात्मनोर्भवतः प्रतिष्ठा
प्राश्रयः कर्तृत्वर्थः कर्ता का वसेत्सत्रकत्रत्यन्वकर्षः कुत्रासौ प्राप्तेरीतिशेषः २३ १०४

348 येनकोठेनाशेषमिदंतत्भ्यंतवचरितंसंप्रदर्शितंतस्यकाव्यस्यकर्तावाल्मीकिःकास्तिइत्यस्योत्तरंप्राप्तोयत्रसंविधंग्रन्थस्यारुयार्थः
यत्तसदःसविधंदेशंसंप्राप्तस्तत्रतिष्टतीतिभावः २४ चतुर्विंशतिसहस्रकमितिकाव्यसंख्या उपाख्यानशतमिलोपाख्यानानांभा
गैवः कविकाव्यनिर्माणेनतत्स्येनेत्यर्थः यद्वाप्राचेतसत्तेनासापिभार्गवत्वंभृगावरुणपुत्रत्वात् भृगोभ्रातानाभार्गवस्तस्थः२
स्मृते २५ यानिसोत्तराणिषट्काण्डानीहकृतानितत्सर्गसंख्यापंचशतानीतिउपलभ्यमानसर्गसंख्यार्थिकं तत्केषांचित् १

एवंकेतेराघवंवाक्यमब्रवीत्मुनिदारकौ वाल्मीकिर्भगवान्कर्तासंप्राप्तोयज्ञसंविधं येनेदंचरितंतव
भ्यशेषेणसंप्रदर्शितं २४ सन्निबद्धंहिश्लोकानांचतुर्विंशत्सहस्रकं उपाख्यानशतंचैवभार्गवेण
तपस्विना २५ आदिप्रभृतिवैराजन्पंचसर्गशतानिच काण्डानिषट्कृतानीहसोत्तराणिमहात्म
ना २६ कृतानिगुरुणास्माकमृषिणाचरितंतव प्रतिष्ठाजीवितंयावत्तावत्सर्वस्यवर्तते २७
यदिबुद्धिःकृताराजन्श्रवणायमहारथ कर्मान्तरेक्षणीभूतस्तच्छृणुष्वमहानुजः २८

केकस्यहिसर्गत्वकरणेनलेखकप्रमादात्पंचसर्गशतानीतिपदकाण्डसंख्यासमुच्चयःइतिकश्चित् २६ तवचरितमुद्दिश्यास्मा
कंगुरुणाकृतानिशतिष्ठाप्रजीवितमितिच्छेदःकाव्यनायकस्यतवजीवितंयावत्युक्तभास्मृभंकर्मतस्यसर्वस्यात्रप्रतिष्ठानिश्च
नंवर्ततइत्यर्थः २७ हेराजनग्रन्थस्यसर्वस्यश्रवणायश्रवणंकर्तुंयदिबुद्धिःकृतातदाकर्मान्तरेयोगमयोगविरामसमयेक्षणीभूतः

उत्तरकांडटी. २८

३४९ इतिउत्तरकांडेचतुर्नवतितमः ९४ कथंसीतापरिग्रहप्रदेव्यायाहृनमुखेनकर्तव्योपायप्रतिपादनं रामइति १ तस्मिन्गीतेतस्मिन्नेवबंधेसीता
प्रसवत्त्वनांतप्रतिपादककाव्यश्रवणेनकुशलवौसीतापुत्रावितिज्ञात्वाननुततः पूर्वकस्यविज्ञत्वादित्यर्थः २ हेपुत्राश्रितागच्छयभगवतो

वाढमित्यब्रवीद्रामस्तावाचतावुराघवौ प्रहृष्टौजग्मतुःस्थानंयत्रास्तेमुनिपुंगवः २९ रामोपिमु
निभिःसार्धंपार्थिवैश्चमहात्मभिः श्रुत्वातद्गीतमाधुर्यंकर्मशालामुपागमत् ३० शुश्रावतत्ताल
लयोपपन्नंसर्गान्वितंसस्वरशब्दयुक्तं तंत्रीलयव्यंजनयोगयुक्तंकुशीलवाभ्यांपरिगीयमानं ३१
इत्यार्षेउत्तरकांडेसर्गः ९४ रामोबहून्यहान्येवंतद्गीतंपरमंशुभं शुश्रावमुनिभिःसार्धंपार्थि
वैसहवानरैः तस्मिन्गीतेतुविज्ञायसीतापुत्रौकुशीलवौ तस्याःपरिषदोमध्येरामोवचनमब्र
वीत् २ दूतान्शुद्धसमाचारानाहूयात्ममनीषया मद्वचोब्रूतगच्छध्वमितोभगवतोंतिकं ३
यदिशुद्धसमाचारायदिवावीतकल्मषा करोत्विहात्मनःशुद्धिमनुमान्यमहामुनिं ४ छं
दंमुनेश्चविज्ञायसीतायाश्चमनोगतं प्रत्ययंदातुकामायाःततःशंसतमेलघु ५

तिकेगत्वाचेतमन्मद्वचोब्रूतेत्यर्थः किंतदित्यत्राह यदीतिसीतेतिशेषः शुद्धसमाचाराश्चरितव्रतदोषायदिवेदिति तयोक्तेवाक्येनविनष्टदो
षावेत्यर्थः महामुनिमनुमान्यतदनुमतिंगृहीत्वेत्यर्थः छंदमभिप्रायंप्रत्ययंदातुकामायाः मनोगतप्रत्ययदानंयदितदातद्विज्ञायततः

१७५

३५० यद्यपि सीता शुद्धिर्लंकायां ज्ञाता पूर्वा तथापीदानीं ग्रामापवादमार्जनस्य सर्वलोकप्रत्ययं सम्मे वक्ष्ये सौंदर्यं त्वत् इति कलंक शोधनार्थे शुद्धाया

एवं प्रभाते शपथं मैथिली जनकात्मजा । करोतु परिषन्मध्ये शोधनार्थं ममैव च ६ श्रुत्वा तु राघ
वस्यैतद्वचः परममद्भुतं । दूताः संप्रययुर्वाढ्यं यत्रास्ते मुनिपुंगवः ७ ते प्रणम्य महात्मानं ज्वलंतममित
तप्रभं । ऊचुस्ते रामवाक्यानि मृदूनि मधुराणि च ८ तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा रामस्य च मनोगतं । विज्ञा
य सुमहातेजा मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ९ एवं भवतु भद्रं ते यथा भवति राघवः । तथा करिष्यते सी
ता दैवतं हि पतिः स्त्रियः १० तथोक्ता मुनिना सर्वे राजदूता महौजसः । प्रत्येत्य राघवं सर्वं मुनिवाक्यं बभा
षिरे ११ ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थः श्रुत्वा वाक्यं महात्मनः । ऋषींस्तत्र समेतांश्च राज्ञश्चैवाभ्यभाषत १२
भगवंतः सशिष्या वै सानुगाश्च नराधिपाः । पश्यंतु सीताशपथं यश्चैवान्योपकांक्षते १३ तस्य तद्वच
नं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः । सर्वेषामृषिमुख्यानां साधुवादो महानभूत् १४ राजानश्च महात्मानः
प्रशंसंति स्म राघवं । उपपन्नं नरश्रेष्ठ त्वय्येवं दमु विनान्यतः १५ एवं विनिश्चयं कृत्वा श्वोभूत इति राघवः
विसर्जयामास तदा सर्वांस्ताञ्छत्रुसूदनः १६ इति संप्रविचार्याथ राजसिंहः प्रभाते शपथस्य प्रतिश्रयं । विस
सर्ज मुनीन्नृपांश्च सर्वान्स महात्मा महतो महानुभावान् १७ इति उत्तरकांडे पंचनवतितमः ९५

पितया पुनः शपथकार्यमस्माह एवः प्रभात इति ६ मृदूनि श्रुतिपरुषाणि मधुराणि उराणि ८ तथोक्ताः सीतां तथैव करिष्यते इत्युक्ताः १० यश्चा

तालितसोंसोदेशोसकीर्मोतावसीकेण्यमबयनाको
उ.कां. सर्गः ९६ पत्रः ३५५

उ॰
रा॰
टी॰
९८

३५१ पुष्पसंविलितनवादेशोयपविष्टन्मथेमानयासहवाल्मीकिरागत्य तत्र भूतार्थप्रथमित्राप्यनंकरोतितित स्वामितिशवापयनिश्राह्वतिस्म १८
कथयध्यम्भूतमिवाचलेपर्वतवृत्तिश्चलंपर्वतवदविश्चलं कीलकवशीनार्थमितिकृत्स्नणामसनुगामिनेश्रुतिमिववाल्मीकेः पृष्टततस्तां
तस्यां रजन्यां व्युष्टायां यज्ञवाटं गतो नृपः ऋषीन्सर्वान्महातेजाः शब्दापयति राघवः १ वशिष्ठो वा
मदेवश्च जावालिरथ काश्यपः विश्वामित्रो दीर्घतमा दुर्वासाश्च महातपाः २ पुलस्त्योपि तथा
शक्तिर्भार्गवश्चैव मावनः मार्कंडेयश्च दीर्घायुर्मौद्गल्यश्च महायशाः ३ गर्गश्च च्यवनश्चैव शता
नंदश्च धर्मवित् भरद्वाजश्च तेजस्वी अग्निपुत्रश्च सुप्रभः ४ नारदः पर्वतश्चैव गौतमश्च महायशाः
एते चान्ये च बहवो मुनयः संशितव्रताः ५ कौतूहलसमाविष्टाः सर्व एव समागताः राक्षसाश्च म
हावीर्या वानराश्च महाबलाः ६ सर्व एव समाजग्मुर्महात्मानः कुतूहलात् क्षत्रिया ये च शूद्राश्च
वैश्याश्चैव सहस्रशः ७ नानादेशागताश्चैव ब्राह्मणाः संशितव्रताः सीताशपथवीक्षार्थं सर्वे
भूतमिवाचलं कृत्वा मुनिवरस्तूर्णं समीतः समुपागमत् तमृषिं पृष्ठतः सीताप्यन्वगच्छदवाङ्मु
खी कृतांजलिर्बाष्पकलाकृता राममनोगता ९ तां दृष्ट्वा श्रुतिमायांतीं ब्रह्माणमनुगामिनीं वा
ल्मीकेः पृष्ठतः सीतां साधुवादो महानभूत् ततो हलहलाशब्दः सर्वेषामेवमाबभौ दुःखजन्मावि
सीतामायांतीं दृष्ट्वा प्रनयोयमयासीतायाः श्रुतेश्चैकमलदोषवादिस्येनप्रमाणत्वं दर्शितं ॥ एवंवदमानप्रकारेणदुःखजन्मनादुःखो

पालेन शोकेनाकुलितात्मना १२

मयाविशालेन विस्तीर्णेन शोकेनाकुलात्मनोद्य भ्रांतः कारणात् १२

९८

३५२ उभौसीतांरामोसाधितिप्रचुक्रुशुः अपवाददैर्देहैस्तुभिर्ममाश्रमसमीपेमुक्तां इयंतवप्रत्ययंदास्यतेतेनदवज्ञातुमर्हसि १५ यमजातकौ एकमलजनयोत्प
तौ यथाहंप्रचेतसोदशमःश्रेष्ठः पुत्रोवाप्रचेतसोदशमःसंतानमस्यपरंपराप्रवर्तितस्समतो इनवृतवाक्यंमनसापिनस्मरामि कथनेतद्दूरेऽनृतइ
मौतवपुत्रकाविति ममहावाक्यंसत्यमेवजानीतिशेषः १९ अथसीताचरित्रंप्रतिमुनिस्मृतिनाशपथकरणं बहुवर्षेतियदिमैथिलीदुष्टातदातप

साधुरामेतिकेचित्तुचित्तसीतेतिचापरे उभावेवचतत्रान्येप्रेक्षकाःसंप्रचुक्रुशुः १६ ततोमध्येजनौ
घस्यप्रविश्यमुनिपुंगवः सीतासहायोवाल्मीकिरितिहोवाचराघवं १७ इयंदाशरथेसीतासुव्रताध
र्मचारिणी अपवादात्परित्यक्तामममाश्रमसमीपतः १८ लोकापवादभीतस्यतवरामममहाव्रत
प्रत्ययंदास्यतेसेतांतामनुज्ञातुमर्हसि १९ इमौतुजा———वुभौचयमजातकौ सुतौममैवदुर्ध
र्षौसत्यमेतद्ब्रवीमिते २० प्रचेतसोहंदशमःपुत्रोराघवनंदन नस्मराम्यनृतंवाक्यमिमौतुतवपुत्र
कौ २१ बहुवर्षसहस्राणितपश्चर्यामयाकृता नोपाश्नीयांफलंतस्यादुष्टेयंयदिमैथिली २२
मनसाकर्मणावाचाभूतपूर्वंनकिल्बिषं तस्याहंफलमश्नामिअपापामैथिलीयदि २३ अहंपंच
सुभूतेषुमनःषष्ठेषुराघव विचिंत्यसीतांशुद्धेतिजग्राहवननिर्झले २४

सःफलमहंनप्राश्नीयां २२ मनआदिनाममकिल्बिषंतम्भूतपूर्वंपर्यायाकिंचिदपिनकृतमित्यर्थः यद्यपापामैथिलीनदातस्याकिल्बिषानाम
चरणस्यफलमश्नामितिप्रशीयअनेनसंकल्पएवैनिषिद्धत्यागोपिधर्मायेतिसूचितं २ पंचसुभूतेषुश्रोत्रादिपंचेंद्रियेषुशुद्धजग्राहगृहीत

दिव्येन दृष्टिविषयेण दिव्यज्ञानेन तत्सुहृत् अविदिता अपि त्वया लोकापवादभीतेन त्यक्ते त्यन्वयः २३ इति उत्तरे षट्नवतितमः ९६ अथ सीतायाः
शपथपूर्वं भूमिप्रवेशः वाल्मीकिनैवमुक्तः त्वयि समयं दास्यतीत्युक्तः १ एवमेतत् यद्यपि लोकापवादान्मया त्यक्ता तथापि सा परसन्निधौ प्रत्ययोदानस्तु वा
के अशपथरूपे मम प्रजायां तत एतद्यापि हे महाभाग ब्रह्मन् तत्त्वं यथावदसि तदेवमेव प्रत्ययं करोमीत्यर्थः २३ किमर्थं तर्हि पुनः प्रत्ययकरणं

इयं शुद्धसमाचारा अपापा पतिदेवता लोकापवादभीतस्य प्रत्ययं तव दास्यति २२ तस्मादियं नरवरात्मज शुद्धभावा दिव्येन दृष्टिविषयेन मया प्रदिष्टा लोकापवादकलुषीकृतचेतसा या त्यक्ता त्वया प्रियतमा विदितापि शुद्धा २३ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे षट्नवतितमः ९६ वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत प्राञ्जलिर्जगतो मध्ये दृष्ट्वा तां वरवर्णिनीम् १ एवमेतन्महाभाग यथा वदसि धर्मवित् प्रत्ययस्तु मम ब्रह्मंस्तव वाक्यैरकल्मषैः २ प्रत्ययश्च पुरा वृत्तो वैदेह्याः सुरसन्निधौ शपथश्च कृतस्तत्र तेन वेश्म प्रवेशिता ३ लोकापवादो बलवान् येन त्यक्ता हि मैथिली सेयं लोकभयाद्ब्रह्मन्नपापेत्यभिजानता ४ परित्यक्ता मया सीता तद्भवान् क्षन्तुमर्हसि जानामि चेमौ पुत्रौ मे यमजातौ कुशीलवौ शुद्धायां जगतो मध्ये मैथिल्यां प्रीतिरस्तु मे ५

तत्राह लोक इति येन लोकापवादेन जानकी त्यक्ता स लोकापवादो बलवान् अतस्तन्निवृत्तये पुनः प्रत्ययकरणमिति भावः तथापि लोकवदं वा स्यां
एकाकिनि किं तत्र नेत्यारम्भेयमिति अपापेत्यभिजानतापि मया लोकभयात्त्यक्ता ४ इमौ कुमारौ मे पुत्रौ इति च जानामि अथापि जगतो मध्ये

३५४ श्रुद्धायामिति प्रत्ययतयापीत्यादिः सीतासपथे तद्दर्शनेन संभ्रांता आहृतास्तथा ॥ ९ ॥ शुभगन्धपवनोऽपि दिव्यगंधः संनिहितस
र्वदेवशरीरवर्ति दिव्यचंदनमाल्यगंधः सुखस्पर्शः सर्वजनपापसादी ॥ ९ ॥ तदद्भुतं दिव्यगंधवायवेदनं सर्वराष्ट्रेभ्य आगता मानवा निरैक्षन्त पूर्व
यथा कृतयुगे दिव्यगंधवायुस्पर्शनं तथा त्रेतायामप्यभूदित्यर्थः समसानिष्पादनासूर्यमपिसायारणाद्दृष्टास्त्रैयमिति इवाशब्दः ॥ ९ ॥ ततः सीता

पितामहं पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः साध्याश्च देवास
र्वे ते सर्वे च परमर्षयः नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च ते सर्वे हृष्टमानसाः ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा देवानृषींश्चैव राघवः पुनर
ब्रवीत् प्रत्ययो मे नरश्रेष्ठ ऋषिवाक्यैरकल्मषैः ॥ ९ ॥ शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्यां प्रीतिरस्तु मे सीता
शपथसंभ्रांताः सर्व एव समागताः ॥ १० ॥ ततो वायुः शुभः पुण्यो दिव्यगंधो मनोरमः तं जनौघं सुरश्रे
ष्ठो ह्लादयामास सर्वतः ॥ ११ ॥ तदद्भुतमिवाचिंत्यं निरैक्षन्त समाहिताः मानवाः सर्वराष्ट्रेभ्यः पूर्वं कृत
युगे यथा ॥ १२ ॥ सर्वान्समागतान्दृष्ट्वा सीता काषायवासिनी अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यमधो दृष्टिरवाङ्मुखी
यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिंतये तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १४ ॥

चतुर्दशभुवनसर्जनानेकजन्ममिलितान् दृष्ट्वा अपवादपरिहाराय शपथव्याजेन स्वपदं प्रवेष्टुकामाह सर्वानिति काषायवासिनी तपस्वि
तकात्मेत्याविर्भावितिव्रह्मनो चितायोहृष्टिः विवरयाचनाय मद्दीनिरीक्षणार्थं च अवाङ्मुखी ॥ १३ ॥ यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिंत
ये न चिंतयामीति निमित्तं तथा सत्येन चिरकालयोगेऽपि यातिव्रतपरिपालनलक्षण खिन्नाया मम नितरामद्रःखसमामयेति पुनः प्रविष्टुं वप्रवेष्टुं

श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकाण्डव्याख्यायां ५४

355 असर्वपरप्रवेशायोगः सीतायाम्स्तुप्रार्थवयोपेंद्रावतावेषलोकेंगीकृतवतीवियोगस्य प्रागुकारमद्दीत्यांगीकृततनर्थऊवाल्मीकिशा
उ॰ पस्यवरामस्याभिप्रज्ञानात्देववाल्मीकिश्रमगनवदिति नरासप्रतिकूलाचरणाप्रसक्तिःसीतायाइतिवोध्यंअनंतरंरामस्यभूमिताशाय
रा.उ. धितंकोपादयत्तमनुष्यावनावतंदताम्माउभिसदाय: १८ एवंसाएवंनिःशापंत्यातदनिवाच्यमङ्गुतंप्रादुरासीतत्किंतदद्भुतंतत्राहभूतला
टी॰ दुत्थितंनागैस्तक्षकादिभिःशिरोभिःध्रियमाणेसिंहासनेसिंहासनमहत्त्वप्रतीतिरोपः दिव्यनवपुषा श्रमानुषरचनाविशेषेण
१२८ पल्लवितंदिव्यरत्नविभूषितेनागैरितिशेषः पार्श्वतनानारत्नमयपीठएष्टश्रेकृतावरोरम्बरः रसातलादारभ्यहिस्यंजन्माणां

मनसाकर्मणावाचायथारामंसमर्चये तथामेमाधवीदेवीविवरंदा
तुमर्हति १५ यथैतत्सत्यमुक्तंमेवेद्मिरामात्परंनच तथामेमाधवीदे
विविवरंदातुमर्हति १६ तथाशपन्त्यांवैदेह्यांप्रादुरासीत्तदद्भुतं भूतला
दुत्थितंदिव्यंसिंहासनमनुत्तमं १७

तस्मिंस्तुधरणीदेवीबाहुभ्यांगृह्यमैथिलींस्वागतेनाभिनंद्यैनामासनेचोपवेशयत् तदासावादित्याधमरोभिस्तूयमानतनीवेनते
वनसमारुह्यप्रविवेशरसातलं दासीगणैःपूर्वभवैःसंवृताजदीश्वरी सप्रमापरमंधामयोगिगम्यंसनातनं रसातलप्रवि
ष्टांतांदृष्ट्वासर्वेशुक्रुशुरिति नागैर्ध्रियमाणंप्रादुर्भूतंतदृष्ट्वादिव्येनवपुषागरुडोजगाहेतिशेषोवोध्यः रसातलंप्रविशन्तीमि
त्यसाःश्रुत्वाजायमानामित्यर्थः १८ १२८

356 दिव्यास्वर्गभवाश्चतः परंभगवतोत्यागमनेप्यपीत्यमितिसंतोषेणपुष्पवृष्टिः २० विस्मयादाश्चर्यमूलकाभिवंदनव्यवहारात्तनोपरत्तावभूवुः २६
सर्वेस्थावरजंगमाश्चतनाचेतनाः तत्राचेतनानांश्रयाश्रयपेशाभगतमितिसंहृष्टावभूवुरितिशेषः २४ प्रचेतसोविसंज्ञाः २५ सीताप्रवेशानंदृष्ट्वा

ध्रियमाणंशिरोभिस्तन्नागैरमितविक्रमैः दिव्यंदिव्येनवपुषादिव्यरत्नविभूषितैः तस्मिंस्तुधर
णीदेवीबाहुभ्यांगृह्यमैथिलीं स्वागतेनाभितंद्यैनामासनेचोपवेशयत् तामासनगतांदृष्ट्वाप्रवि
शंतींरसातलं पुष्पवृष्टिरविच्छिन्नादिव्यासीतामवाकिरत् साधुकारश्चसुमहान्देवानांसहसो
त्थिताः साधुसाध्वितिवैसीतेयस्यास्तेशीलमीदृशं २१ एवंबहुविधावाचोह्यंतरिक्षगताःसुराः व्याज
ह्रुर्हृष्टमनसोदृष्ट्वासीताप्रवेशनं २२ यज्ञवाटगताश्चापिमुनयःसर्वएवते राजानश्चनरव्याघ्रा
विस्मयान्नोपरेमिरे २३ अंतरिक्षेचभूमौचसर्वेस्थावरजंगमाः दानवाश्चमहाकायाःपातालेपन्न
गाधिपाः २४ केचिद्विनेदुःसंहृष्टाःकेचिद्ध्यानपरायणाः केचिद्रामंनिरीक्षंतेकेचित्सीतामचेत
सः सीताप्रवेशनंदृष्ट्वातेषामासीत्समागमः तन्मुहूर्तमिवात्यर्थंसमंसंमोहितंजगत् २८ इत्या
र्षेउत्तरकांडेसप्तनवतितमःसर्गः ९७

नेत्रांबुरक्त्यादीनांसमागमः संबंधश्चासीत् हर्षादिभि
रितिशेषः यद्वातस्मात्सर्वमत्सर्वंजगत्तन्मुहूर्तमत्यर्थसंमोहितमेवाभूत २९ इत्यार्षेरामायणेउत्तरकांडेसप्तनवतिसर्गः ९७

357 सुग्रीवा मम सीतां नयीन जं क्रोधं भगवान् नन्ववोधयनेनपामयतिरसातलामिति साधुसाध्वि दीर्घ आर्षः दंडतूपंकाष्ठं दंडकाष्ठं दीदिते
उ॰ नसोमक्रमणं यं तेषां रागीयमोडंडरंडमवष्टभ्योत्सर्थ पतदष्टवभः शोकग्लानिवशात् २ पूर्वं रावणेनानासेनियैषा सीतानष्टानापामदे

रा॰ रसातलं प्रविशायां वैदेह्यां सर्ववानराः चक्रुशुः साधुसाधीति मुनयो रामसन्निधौ १ दंडकाष्टमव
टी॰ ष्टभ्य बाष्पव्याकुलितेक्षणः अवाक्शिरा दीनमना रामो ह्यासीत्सुदुःखितः २ स रुदित्वा चिरं कालं
१२९ बहुशो बाष्पमुत्सृजन् क्रोधशोकसमाविष्टो रामो वचनमब्रवीत् ३ अभूतपूर्वं शोको मे मनः स्प्र
ष्टुमिहेच्छति पश्यतो मे यथा नष्टा सीता श्रीरिव रूपिणी ४ सादर्शनं पुरा सीता लंकापारे महोदधेः
ततश्चापि मया नीता किं पुनर्वसुधातलात् ५ वसुधे देवि भवति सीता निर्यात्यतां मम दर्शयिष्या
मि वा रोषं यथा मामवगच्छसि ६ कामं श्वश्रूर्ममैव त्वं त्वत्सकाशात्तु मैथिली कर्षता फालहस्ते
न जनकेनोद्धृता पुरा ७ तस्मान्निर्यात्यतां सीता विवरं वा प्रयच्छ मे पाताले नाकपृष्ठे वा वसेयं

र्शनं प्रापिता संप्रति तु पश्यतो मामासनाष्टमा रूपिणी श्रीरिव सीतानष्टादर्शनं प्रापिता यथायतोतो मे मतः सहितस्तया ८
अभूतपूर्वं शोकं स्प्रष्टुमिहेच्छति ४ महोदधेः पारे लंकां गता दर्शनं मामा तनः यथा मामवगच्छति महं लवणो रावणोरादौ बममेव ज्ञा १२९
नासीत्यर्थः ६ विवरं वा प्रयच्छ प्रविश्य तया सह स्थास्यामि इति भावः ८

358 ग्रथमे मैथिली हृते मतः प्राममो दहत्यर्थः महीतले प्रविष्टामिति शेषः ९ ननु कथमिदानीं संतापापरामृशति चेतस्य तत्त्वात्ताननटनादि मूल
कत्वात् स्वनस्य तरणानटनमेव कुर्विप्सा हस्त्रस्वपूर्वकभावमिति वेत्सुवसित्यर्थः आत्मानं न वहि जानीयादयमस्मीति पूरुषः किमिच्छन् कस्य
स्य कामाय शरीरमनु संज्वरेदिति श्रुतेः मत्रं दैवैः सहावतारसमये मे कृतं मानुषभावमत्र एवं रावणवधाय स्वमेव यया नामं सर्वं हृतं त्वानि
हृते त्वेनदानीं तन्नावरणानाटनेन फलाभाव इति भावः १२ ननु किमिति स्मारयसीत्यत्राह नेति विस्मृत तत्त्वमिव स्मरणं कुर्विति न प्रार्थया

आनयत्वं हृतां सीतां मत्तो हं मैथिलीकृते नमे दास्यसि चेत्सीतां यथा रूपो महीतले सर्पवं त्वं वनीकृ
त्वान्वयथाख्यिष्यामि ते स्थितां नामाख्यिष्याम्यहं भूमिं सर्वपापो भवेन्निह १० एवं ब्रुवाणे काकुत्स्थे
क्रुद्धेणाकसमन्विते वसुधा स्वरगणैः साहं स्वावरहुनेदने ११ रामरामनतापंकेकत्वे मदहं सित्सव
न स्मरत्वं पूर्वकं भावमेत्रं वामित्रवर्षणा नावलत्त्वां महाबाहो स्मरयेयमन्तत्तमे इमंमुहूर्तं दुर्धर्ष स्मरत्वं
जन्मवैस्लवं १२

मिकिं तदस्मन्मुहूर्ते तस्मिन् काले हे दुर्धर्ष वैस्लवं मामात्तं इह जन्मप्रामवं तत्स्मरणात्वेप्रपेपोत्यर्थः एतावत्पर्यंतं कार्यं निवीस्य कामितिध्या
नेन तथा भावना दितवानयि इदानीं तत्प जेदित्यर्थः तंत्वेस्मतामितिपाठे प्रनु नमस्स माभ्यधिकरहितं ब्रह्मस्वरूपं न स्पयनिषन्त्र सिद्धं
स्मारणाय प्रार्थयसे स्मरतत्वात्वेन प्रार्थयसी यत्राहममितिपूर्ववदेवार्थः भगिपूर्ववदत्वार्थः कीदृशा येनेत ज्ञातन स्वप्नावनाटनमिति
तिभावः भगवतो रामस्य तथा नाटनवशात्मापि पिस्मारयेयमित्यत्रयुक्तवा तितिध्ये येनते नावाना भगवनो वस्त्वद्भाव प्रापितिस्तिध्येय १२

359 मा मा सीः शोचितां सीतां पवं गते सत्यपि न शोकः कार्य इत्याह सीतेति विमला स्वतएव वा सप्तम्या वस्त्रस्यास्त्वदभिन्नदादिति भावः तव पूर्वपरा
यणात्तवप्रकृतिमामिसमुन्नहिकानदाश्रयत्वदाश्रयणं तत्तपसो बलान्नागलोके विस्तलोकं सुखं प्रायात् ततः पूर्वपरायणेतिपाठे पूर्वं ते
देहे नुष्ठित तपःपोषानुष्ठानपरायणेत्यर्थः इति कतकः तदनुष्ठानेनावगणवधादिरूपमेवेति भावः १४ अस्याः संगमश्च ते भूतः स्वर्गे पर
स्वर्गे ब्रह्मलोके भविष्यति नान्यत्र परिषदिति लक्षणस्ये ते १५ एतत्काव्यमेव तेऽद्भुतं सर्वज्ञापनीयं विस्तरेणाख्यास्यतीति ज्ञापयिष्यतीत्य

श्री॰ रा॰ टी॰ १८

सीता हि विमला साध्वी तव पूर्वपरायणा नागलोकं सुखं प्रायात्त्वदाश्रयतपोबलात् स्वर्गे
ते संगमो भूयो भविष्यति न संशयः अस्मात्तु परिषन्मध्ये यद्ब्रवीमि निबोध तत् १५ एतदेव हि
काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतं सर्वं विस्तरतो राम व्याख्यास्यति न संशयः १६ जन्मप्रभृति ते वी
र सुखदुःखोपसेवनं भविष्यदुत्तरं चेह सर्वं वाल्मीकिना कृतं १७ आदिकाव्यमिदं राम त्वयि
सर्वं प्रतिष्ठितं न ह्यन्योऽर्हति काव्यानां यशोभाग् राघवादृते १८

कृतपर्वं तदाह जन्मेति सुखदुःखोपसेवनं सुखदुःखोपसेवारूपं भविष्यति सीतोपलक्षणाराज्ञत्वं चर्यं चरितं भविष्यति तत्सर्वं इह काले वेवि
कालज्ञेन ज्ञानेन कृतं निबंधन १७ त्वयि त्वच्चरितविषयेन ततो राघवादृते त्वत्तः काव्यानायशोभाक् काव्यप्रकाशरूपणो कश्चिदपि नार्हति
काव्यनायकतामिति भावः अमेयो वर्णनीयगुणं सूचयता त्वं सर्वकवयोऽपि रामचरितमेव आश्रयंति १८

१८

360 ग्रस्य काव्यस्य महत्वं सर्वं महत्ता मयैव परिग्रहादित्याह श्रुतमिति ते पतत्तन्नत्संबंधी हे काव्यस्य स्रष्टा तथावेदेन सत्यवाक्यमिति तत्रापि
हेतुरनाहतमिति अविद्यामलाभ्रालापरहितं अतदिव्यस्य एवं श्रुतं काव्यरूपिण्या हेतुः सत्यवाक्यमिति तत्रापि हेयाष: १९ भविष्यं भवाहि
ष्यं शेषं रामायणं २० किं तत्राह उत्तरं नामेति उत्तराख्योयः काव्यस्य शेषो स्ति तच्छृणुष्व हे महातेजाः ऋषिभिः ब्रह्मलोकस्थैः ऋषिभिः

श्रुतं तत्सर्वमेवेह मया सर्वैः सुरैः सह दिव्यमद्भुतरूपं च सत्यवाक्यमनाहतं १९ सर्वं गुरुरुषशाह्य लथ
मेणा सम समाश्रितः शेषं भविष्यं काकुत्स्थ काव्यं रामायणं स्मृतं २० उत्तरं नाम काव्यस्य शेषमत्र महाय
शाः तच्छृणुष्व महातेजः ऋषिभिः सार्द्धमुत्तमं २१ नशल्लन्येन काकुत्स्थ श्रोतव्यमिदमुत्तरं परमऋ
षिणा वीर त्वयैव रघुनंदन २२ एतावदुक्त्वा वचनं ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः जगाम त्रिदिवं देवो देवैः सम
हबांधवैः ये च तत्र महात्मानः ऋषयो ब्रह्मलोककाः ब्रह्मणा समनुज्ञाता न्यवर्त्तन्त महौजसः उत्तरं
श्रोतुमनसो भविष्यं यच्च राघवे ततो रामः शुभां वाणीं देवदेवस्य भाषितां श्रुत्वा परमतेजस्वी वाल्मी
किमिदमब्रवीत् २४ भगवन् श्रोतुमनसः ऋषयो ब्रह्मलौकिकाः भविष्यदुत्तरं यन्मे श्वोभूते संप्रवर्त्ततां २५

प्रतीहरसन्त्याह नायमंशः सर्वैः श्रोतव्य इत्याह नेति परमऋषिणा परमराजर्षिणा त्वयैव श्रोतव्यं नान्येन लक्ष्मणादिनेत्यर्थः एवं भवतः
परमादरः काव्यस्य स्वावतारविषयत्वात् इति वाच्य सगोत्रैर्देवैः सहेत्यर्थः तत्र संसदि ब्रह्मलोकिका ब्रह्मलोका ब्रह्मलोकिका ब्र
ह्मलोकाहाः न्यवर्त्तन्त उत्तरं श्रोतुमिति शेषः ब्रह्मणा सह चलिता अपि पुनर्निवृत्ता इत्यर्थः तदेवाहोत्तरमिति २४ २५

पर्णशालामुपागमदिति पाठे यत्तावसानपव सीतोनर्थीनाम् ततः पदंदीदितत्वाभावेनाप्रवर्गतमशक्यात्वा सुताभ्यां सहवाल्मीकि
उं. रा. टी. १८१ 361 मपर्णशालायां रामः आगमवानित्यर्थः कर्मशालामुपागमदिति पाठांतरे २० इत्यार्षे उत्तरकांडे सर्गः ९८ अथ राममातृणां परलोकमाप्तिः

एवं विनिश्चयं कृत्वा संप्रवृत्ते कुशीलवौ तं जनौघं विसृज्याथ कर्मशालामुपागतः तामे
व शोचतः सीतां सा व्यतीयात शर्वरी २० इत्यार्षे उत्तरकांडे अष्टनवतितमः सर्गः ९८ रजन्यां
तु प्रभातायां समानीय महामुनीन् गीयतामविशंकाभ्यां रामः पुत्रावुवाच १ ततः समुप
विष्टेषु महर्षिषु महात्मसु भविष्यदुत्तरं काव्यं जगतुस्तौ कुशीलवौ २ प्रविष्टायां तु सीतायां
भूतलं सत्यसंपदा तस्यावसाने यज्ञस्य रामः परमदुर्मनाः ३ अपश्यमानो वैदेहीं मेने शून्य
मिदं जगत् शोकेन परमायस्तो न शांतिं मनसागमत् ४ विसृज्य पार्थिवान् सर्वान् ऋक्षवानर
राक्षसान् जनौघं विप्रमुख्यानां वित्तपूर्वं विसृज्य च ५ ततो विसृज्य तान् सर्वान् रामो राजीवलोचनः
हृदि कृत्वा सदा सीतामयोध्यां प्रविवेश ह ६ न सीतायाः परां भार्यां वव्रे स रघुनंदनः यज्ञे यज्ञे च

जन्यामिति निगीयतामित्युवाच अविशंकाभ्यां मन्त्रववियय शंकारहिताभ्यां मातृवियोगदुःखरहिताभ्यां च १ सत्यसंपदा सत्यसत्यैवे
भवेन तस्य यज्ञस्य तस्यावसाने समाप्तौ तस्मिन् काले ३ वित्तपूर्वं वित्तदानपूर्वं ५ यज्ञे यज्ञे पत्नीयज्ञे भवत् प्रभवत् ७

362 दशवर्षसहस्राणीति यागकालमर्यादेयं न तु सीताविप्रयोगानंतरं तावान्यागकालः इति कृतकस्तत्र सीताविप्रयोगानंतरं तावतो वयसो गतत्वे किंवाय
कमिति विंमनु बभूसी सीतागमनोनरमिति निवर्त्यम् ८ स्थितास्थिताः मिश्रनुरजंति अनुयंति ९ सुभिक्षमभवदितिशेषः १० योवाऽकाल

दशवर्षसहस्राणि वाजिमेधानथाकरोत् वाजपेयान्दशगुणांस्तथा बहुसुवर्णकान् अग्निष्टोमा
तिरात्राभ्यां गोसवैश्च महाधनैः ईजे क्रतुभिरन्यैश्च स श्रीमानाप्तदक्षिणैः ९ एवं स कालः सुमहा
न् राज्यस्थस्य महात्मनः धर्मे प्रयतमानस्य व्यतीयाद्राघवस्य च १० ऋक्षवानररक्षांसि स्थिता रा
मस्य शासने अनुरज्यंति राजानो ह्यहन्यहनि राघवं ११ काले वर्षति पर्जन्यः सुभिक्षं विमला दिशः
हृष्टपुष्टजनाकीर्णं पुरं जनपदास्तथा १२ नाकाले म्रियते कश्चिन्न व्याधिः प्राणिनां तथा ना
नर्थो विद्यते कश्चिद्रामे राज्यं प्रशासति १३ अथ दीर्घस्य कालस्य राममाता यशस्विनी पुत्रपौत्रैः प
रिवृता कालधर्ममुपागमत् १४ अन्वियाय सुमित्रा च कैकेयी च यशस्विनी धर्मं कृत्वा बहुविधं
त्रिदिवे पर्यवस्थिताः १५ सर्वाः प्रमुदिताः स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च समागता महाभागाः सर्वधर्मं च ले
भिरे १६ तासां रामो महादानं काले काले प्रयच्छति मातॄणामविशेषेण ब्राह्मणेषु तपस्विषु १७

वयाः अन्वियाय अन्तस्मादनुपश्चात् दशाय कालधर्ममितिशेषः बहुविधं नानाप्रकारं सर्वधर्मसाध्यसुखभोगं १६

ओं· रा· टी· १८२

363 पित्राणि पितृकर्मोपेतानि तानि बहुरत्नानि बहुरत्नानि बहूनि दक्षिणादेयो तपवस्तूनि प्रयच्छन्तीत्येतत्कर्षः बहुरत्नानीति पाठांतरं पितृदेवान्विवर्धयन्
पूजयन्तयज्ञांश्च यत्तांश्चकारेति पाठे पितृयज्ञानित्यर्थः ९८ वर्धयानस्य वर्ध्यमानस्य यज्ञैर्बहुविधैर्देवान्वर्धयान इत्थ पाठांतरं याज्ञ एवं श
प्राप्तत स्वस्य राघवस्य मेह स्रारं ग्रन्थया हृमा साहस्रं रममाणस्य सीतये ति पाठे उक्तं तत्र सीतया स्थितस्य रममाणस्य राज्यं कुर्वतः इत्यर्थः

पित्राणि बहुरत्नानि यज्ञान्परमदुस्तरान् चकार रामो धर्मात्मा पितृन्देवान्विवर्धयन् एवं वर्ष
सहस्राणि बहून्यथ ययुः ---- सुखं यज्ञैर्बहुविधं धर्मे यानस्य सर्वदा ९९ इत्यार्षे एकोनसर्गः ९९
कस्यचित्त्वथ कालस्य युधाजित्केकयो नृपः स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने १ गार्ग्यं म
निरसः पुत्रं ब्रह्मर्षिममितप्रभं दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमं २ कंबलानि ----
विचित्रवस्त्रमथोत्तमं समायप्रददौ राजा शुभान्याभरणानि च श्रुत्वा तु राघवो धीमान्म ----
हर्षिं गार्ग्यमागतं मातुलस्या ---- श्वपतेः प्रहितं तन्महाधनं ४ प्रत्युद्गम्य चकारास्य कोशमाशेष सद्दात्
जः गार्ग्यं संपूजयामास यथार्हं ---- हस्रमितम् ५

साहस्रमितिस्वार्थे णप्रत्यया हर्षिमासाहस्रमिति पाठे सहस्राणां सत्स हृतत्यर्थकतपादशास हस्रेत्यर्थकमेव प्राग्रस्ते सैकादशस
हस्राणि ९९ इति उत्तरकांडे सर्गः ९९ अथ रामीणां गंधर्वादेशप्रति सपुत्रस्य भरतस्य प्रवणं कस्यचिदिति युधाजितः गार्ग्यः गु
रुपतेरित्यर्थः ५ ५ १८२

प्रतिपदं प्रत्येकं सर्वप्रकारं कुशलं पृष्ट्वा मातुलस्य कुशलं पृष्ट्वा गंधर्वविषयो यं धर्मवेदः १० सिंधुः नदस्तस्योभयतः पार्श्वे वर्तमानः परमशोभ-
364 नो यं देशः स गंधर्वदेशसमीपे वर्तते ११ शैलूषो गंधर्वराजः गंधर्वनगरं विनिर्जित्य स्ववशं कृत्वा १२ स्वे पुरे निवेशय नह्येषाम् अवतिशेषः अन्यस्य तत्र गति

तथा संपूज्य तं महर्षिं तुष्टं प्रतिगृह्य च पृष्ट्वा प्रतिपदं सर्वं कुशलं मातुलस्य च ८ उपविष्टं महाभागं रामः
प्रष्टुं प्रचक्रमे किमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवानिह • प्राप्तो वाक्यविदां श्रेष्ठः साक्षादिव बृहस्पतिः
रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्यविस्तरं ९ वक्तुमद्भुतसंकाशं राघवायोपचक्रमे मातुलस्ते म-
हाबाहो वाक्यमाह नरर्षभः युधाजित्प्रीतिसंयुक्तं श्रूयतां यदि रोचते अयं गंधर्वविषयः फलमूलो-
पशोभितः सिंधोरुभयतः पार्श्वे देशः परमशोभनः तं च रक्षंति गंधर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः १०
शैलूषस्य सुता वीरास्तिस्रः कोट्यो महाबलाः तान्विनिर्जित्य काकुत्स्थ गंधर्वनगरं शुभम् ११ निवेशय
महाबाहो स्वे पुरे सुसमाहिते अन्यस्य न गतिस्तत्र देशः परमशोभनः १२ रोचतां ते महाबाहो ना-
हं त्वामहितं वदे तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च १३ उवाच बाढमित्येवं भरतं चान्ववैक्ष-
त सोऽब्रवीद्राघवः प्रीतः सांजलिप्रग्रहो द्विजं १४ इमौ कुमारौ तं देशं ब्रह्मर्षे विचरिष्यतः १५

विक्रमस्य तत्र देशे गतिः प्राप्तिः पराजितेर्जयप्रसक्तिः अन्यस्य नास्ति एवं तत्साधनेनालोकालाभस्तत्राह देशः परमशोभन इति १३ भरतं चान्ववै-
क्षत तत्र वाक्यमर्थः इत्यर्थो यथा यदित्यर्थः १४ अथ राघवो रामो द्विजमब्रवीत् १५

365 ॐ॰ तत्तक्षकासंतः १९ मातुलेनभरतमातुलेनयुधाजिता १९ पुरवरेनिवेश्यनिर्मायात्मजौसंनिवेश्यतयोपुरयोरितिशेषः १९ अतिधार्मिकोभरतः १९
रा॰उ॰ अंगिरःसुतमार्ग २॰ शक्रपुत्रेणेवस्कंदनिशुंभादेवसेनेव २१ राघवानुगताराधमानुगताद्धृरं पंकहितवासपर्यंतमित्यर्थः सेनायाग्रग्रतोयशुः

टी॰ भरतस्यात्मजौवीरौतक्षःपुष्कलएवच मातुलेनसुगुप्तौतुधर्मेणसुसमाहितौ १९ भरतंचाग्रतःकृत्वा
१८६ कुमारौसबलाबला गुप्तौतधर्मेणसुसमाहितौविभजिष्यतः १० निवेश्यतेपुरवरेआत्मजौसन्निवे
श्यच आगमिष्यतिमेभूयःसकाशमतिधार्मिकः १८ ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वाभरतं सबलानुगं आज्ञा
पयामासतदाकुमारौचाभ्यषेचयत १९ नक्षत्रेणचसौम्येनपुरस्कृत्यांगिरःसुतं भरतःसहसैन्ये
नकुमाराभ्यांविनिर्ययौ २॰ सेनाशक्रयुक्तेवनगरान्निर्ययावथ राघवानुगताहूर्तपूर्वंदेवैरपि
दैत्यैरपि २१ मांसाशीनिस्वयेसत्वारक्षांसिसुमहांतिच अनुजग्मुर्हिभरतंरुधि————रस्यसथा २२
भूतग्रामाश्चबहवोमांसभक्षाःसदारुणाः गंधर्वपुत्रमांसानिभोक्तुकामाःसहस्रशः २३
सिंहव्याघ्रवराहाणांखेचराणांचपक्षिणां बहूनिवैसहस्राणिसेनायायपुरःययुः २४ अध्यर्धमा
समुषिताषथिसेनानिरामया हृष्टपुष्टजनाकीर्णाकेकयंसमुपागमत् २५ इतिसर्गः १०
पिशिताशनामयतीयानंसप्राकृतंअभिमुखागमनमेवा कृत्वासेनापतिंप्राप्तंभरतंकेकयाधिपः युधाजिद्गार्ग्य
पकृतमितिभावः केकयंकेकयदेशंयुधाजितेवा २५ इत्यार्षेउत्तरकांडेव्याख्याः १०० अथभरतेनगंधर्वविजयःकृतेतिसंनापतिंप्राप्तंयुद्ध १८६

366 लघुविक्रमैर्येयैरित्यर्थः सबलौ चतुरंगबलसहितौ सपदानुगानुगौ भृत्यैर्वेश्यपाश्चनुचरसहितौ ३ व्यनदन्तो गर्जन्तिस्म खड्गादिरूपा ग्राहा यास्व
ताः नृकलेवराणि शवाणि वहन्तीति ताः ६ संवर्तनामप्रलयकालानलं ७ दिवौकसो न स्मरंतिनिमेषमात्रेणत्रिकोटिगंधर्ववधासंभवात्

सनिर्ययौ जनौघेन महता केकयाधिपः त्वरमाणोभिचक्राम गंधर्वान्केकयाधिपः २ भरतश्च युधाजि
च्च समेतौ लघुविक्रमैः गंधर्वनगरं प्राप्तौ सबलौ सपदानुगौ ३ श्रुत्वातु भरतं प्राप्तं गंधर्वास्ते समाग
ताः योद्धुकामा महावीर्या व्यनदंस्ते समंततः ४ ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं सप्तरात्रं म
हाभीमं न चान्यतरयोर्जयः ५ खड्गशक्तिधनुर्ग्राहा नद्यः शोणितसंप्लवाः नृकलेवरवाहिन्यः प्रवृ
त्ताः सर्वतो दिशं ६ ततो रामानुजः क्रुद्धः कालस्यास्त्रं सुदारुणं संवर्तं नाम भरतो गंधर्वेष्वभिचो
दयत् ७ ते बद्धाः कालपाशेन संवर्तेन विदारिताः क्षणेनाभिहतास्तेन तिस्रः कोट्यो महात्मना ८
न युद्धं तादृशं घोरं न स्मरंति दिवौकसः निमेषांतरमात्रेण तादृशानां महात्मनां ९ हतेषु सर्वे
सर्वेषु भरतः केकयीसुतः निवेशयामास तदा समृद्धे द्वे पुरे शुभे १० तक्षं तक्षशिलायां तु पुष्कलं पु
ष्कलावते गंधर्वदेशे रुचिरे गांधारविषये च सः ॥

तिस्रित्तिस्रि तवंतः ९ पुरे तक्षेति तमेन तक्षशिलापुष्कलावताख्ये १० गंधर्वदेशेन तक्षशिलायां तक्षं तदाख्यां पुरं गांधारदेशप्रांते पुष्कला

ॐ रा० टी० १८५

367 गुणविस्तरैरित्यभिः स्पर्धया अन्योन्यसंघर्षः स्पर्धया गुणोत्तरमिति कृत्वा तेन रिवादेशस्य रूपमाने इत्यर्थः अकिल्बिषैर्धर्मन्यायोपेतैर्व्यवहा
रैः क्रयविक्रयादिव्यापारैः १३ विस्तरैरुक्तपदार्थैरितरैरूपशोभिते सुरुचैर्गृहमुख्यैरूपशोभिते विमानैः सप्तभूमिप्रासादैः १४ देवतायतन

पनुरक्तो वसंकीर्णे कानने रूपशोभिते अन्योन्यसंघर्षकृते स्पर्धया गुणविस्तरैः १२ उभे सुरु
चिरप्रख्ये व्यवहारैरकिल्बिषैः उद्यानयानसंपूर्णे सुविभक्तान्तरापणे १३ उभे पुरवरे रम्ये विस्तरैरू
पशोभिते गृहमुख्यैः सुरुचिरैर्विमानैर्बहुभिर्वृते १४ शोभिते शोभनैर्येश्च देवायतनविस्तरैः
तालैस्तमालैः फलिनैः कैर्वकुलैरूपशोभिते १५ निवेश्य पञ्चभिर्वर्षैर्भरतो राघवानुजः पुनराया
न्महावाहुरयोध्यां केकयेषु तः १६ सोभिवाद्य महात्मानं साक्षाद्धर्ममिवापरं राघवं भरतः श्रीमा
न्ब्रह्माणमिव वासवः १७ शशंस च यथावृत्तं गन्धर्ववधमुत्तमम् निवेशनं च देशस्य श्रुत्वा प्रीतो
स्य राघवः १८ इत्यार्षे रामायणे एकोनशततमः ९९ तच्छ्रुत्वा हर्षमादेशे राघवो भ्रातृभिः सह वा
क्यं चाद्भुतसंकाशं भ्रातॄन्प्रोवाच राघवः १

विस्तरैर्विस्तारैरित्यर्थः १५ स्वस्माद्यथावृत्तं गन्धर्ववधदेशस्य निवे
शनं च शशंस अस्य भरतस्य वाक्यं श्रुत्वा राघवः रामः प्रीतो बभूव १८ इत्युत्तरकाण्डे सर्गः ९९ अथ लक्ष्मणकुमारयो राज्ये निवेश
नं तदिति भ्रातृभिः सह वचनं द्विषेत्यर्थः १

१८५

368 हे सौमित्रे तनयौ मां कुमारौ राज्यरक्षणविषये दृढविक्रमौ २ अथ ह सौ राज्येऽभिषेक्ष्यामि यत्र सौ रमेतां ताताः हे ताताः देशाः साधु विधीयतां निरीक्ष्य
तां ३ नापराध्यामहे यथा कस्यापि भूतस्येति शेषः ४ कारुपथस्तदाख्य पाश्चात्योदीच्यदेशविशेषः ५ तत्र देशे अंगदस्य अंगदीयत्या
ख्यातिर्वेश्यतां चंद्रकेतोश्चंद्रकांताख्यपुरं निवेश्यतां ६ वशीकृत्वा लक्ष्मणभरताभ्यां वशीकारयित्वा अंगदस्य पुरीं न्यवेशयत् ७ तत्र दे

इमौ कुमारौ सौमित्रे तव धर्मविशारदौ अंगदश्चंद्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ २ इमौ राज्येऽभिषे
क्ष्यामि देशः साधु विधीयतां रमणीयो ह्यसंबाधो रमेतां यत्र धन्विनौ ३ न राज्ञां यत्र पीडा स्यान्नाश्रमा
णां विनाशनं स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्यामहे यथा ४ तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवा
च ह अयं कारुपथो देशो रमणीयो निरामयः ५ निवेश्यतां तत्र पुरमंगदस्य महात्मनः चंद्रकेतोः
सुरुचिरं चंद्रकांतं निरामयं ६ तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिजग्राह राघवः तं च कृत्वा वशे देशमंगद
स्य न्यवेशयत् ७ अंगदीया पुरी रम्या ह्यंगदस्य निवेशिता रमणीया सुगुप्ता च रामेणाक्लिष्टक
र्मणा ८ चंद्रकेतोश्च मल्लस्य मल्लभूम्यां निवेशिता चंद्रकांतेति विख्याता दिव्या स्वर्गपुरी यथा ९
ततो रामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भरतस्तथा ययुर्युद्धे दुराधर्षा अभिषेकं च चक्रिरे १०

शेऽंगदस्य पुरी रामेण निवेशिता लक्ष्मणद्वारेति शेषः ८ मल्लस्य दृढांगस्य चंद्रकेतोर्मल्लभूम्यां तदाख्या अंतरेश्रसेव चंद्रकांतेति नाम्ना
तत्र चंद्रकांताख्या पुरी दिनेनावेशिता ९ सुदुराधर्षा रामादयो अभिषेकं चक्रिरे अंगदचंद्रकेत्वोरिति शेषः १०

369 तथैवाष्यचंद्रकेतसमीपेइतिशेषः १४ नजज्ञातेनावगतवंतौ स्थिरार्थः १५ दशसहस्राणिआयुस्तेकादशसहस्राणीतिस्पष्टमेव १६ धर्मे १०२
उ॰ प्रयतमानधनपुरेअयोध्यायां अयोध्यामथुरामायाकाशीकांचीअवंति पुरीद्वारावतीचैवसप्तैतामोक्षदायकाइतिस्मृते १७ इत्यार्षेउत्तरसर्गः
रा॰ अभिषिच्यकुमारौद्वौप्रस्थाप्यसमाहितौ अंगदंपश्चिमांभूमिंचंद्रकेतमदङ्मुखं ॥ अंगदंचापि
टी॰ सौमित्रिर्लक्ष्मणोनुजगामह चंद्रकेतोस्तुभरतःपार्ष्णिग्राहोबभूवह १२ लक्ष्मणस्त्वंगदीया
१८५ यांसंवत्सरमथोषितः पुत्रेस्थितेदुराधर्षेअयोध्यांपुनरागमत् १३ भरतोपितथैवाष्यसंवत्सरम
तोधिकं अयोध्यांपुनरागम्यरामपादावुपासतः १४ उभौसौमित्रिभरतौरामपादावनुव्रतौ
कालंगतमपिस्नेहान्नजज्ञातेतिधार्मिकौ १५ एवंवर्षसहस्राणिदशतेषांययुस्तदा धर्मेप्रय
तमानानांपौरकार्येषुनित्यदा १६ विहृत्यकालंपरिपूर्णमानसाःश्रियावृताधर्मपुरेचसंस्थि
ताः त्रयःसमिद्धाहुतिदीप्ततेजसोहुताग्नयःसाधुमहाध्वरेत्रयः १७ इत्यार्षेउत्तरकांडेद्व्युत्तरशततमः १०२
कस्यचित्त्वथकालस्यरामेधर्मपथेस्थिते कालस्तापसरूपेणराजद्वारमुपागमत् १

अथरामायस्वीयवैकुंठधामागमनकालनिवेदनायब्रह्मणाप्रहितप्रेषणंकस्यचिदिति कस्यचित्कालस्यापगमनानंतरमितिशेषः
रामेधर्मपथेस्थितकालस्तापसरूपेणराजद्वारमुपागमत् १ १८५

370 ऋतिवक्लग्रस्य महर्षेः जगत्सां तारूपत्वाच्चतुर्वेदस्वरूपत्वाच्च वस्त्रानि वलो महर्षिः २ उभौ लोकौ जयस्वेत्युक्त्वा परलोकप्रवेशकालस्तु वनं ५
तस्य वाक्यधृक य स्महत स्मस्मा तथा रीत्यर्थः ५ तेजोभिरित्येतत्पदे शेरीरकांतिकिरणप्रतिपादकं इति न पुनरुक्तिः ८ ग्रसन्यस्य तदहत

सोऽब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं धृतिमन्तं यशस्विनं । मां निवेदय रामाय संप्राप्तं कार्यगौरवात् १ दूतो ह्यति-
बलस्याहं महर्षेरमितौजसः । रामं दिदृक्षुरायातः कार्येण हि महाबलः २ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौ-
मित्रिस्त्वरयान्वितः । न्यवेदयत रामाय तापसं तं समागतं ३ जयस्व राजधर्मेण उभौ लोकौ महाद्यु-
ते । दूतस्त्वां द्रष्टुमायातस्तपसा भास्करप्रभः ४ तद्वाक्यं लक्ष्मणेनोक्तं वै श्रुत्वा राम उवाच ह । प्रवेश्य-
तां मुनिस्तात महौजास्तस्य वाक्यधृक् ५ सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत तं मुनिं । ज्वलन्तमिव ते-
जोभिः प्रदहंतमिवांशुभिः ६ सोऽभिगम्य रघुश्रेष्ठं दीप्यमानं स्वतेजसा । ऋषिर्मधुरया वाचा वर्द्ध-
स्वेत्याह राघवं ७ तस्मै रामो महातेजाः पूजामर्घ्यपुरोगमां । ददौ कुशलमव्यग्रं प्रष्टुं चैवोपचक्रमे
८ पृष्टश्च कुशलं तेन रामेण वदतां वरः । आसने काञ्चने दिव्ये निषसाद महायशाः ९ तमुवाच ततो गतं ते
महात्मने । प्रापयास्य च वाक्यानि यतो दूतस्त्वमागतः १० चोदितो राजसिंहेन मुनिर्वाक्य-
मस्य वाक्यानि संदेशवाक्यानि प्रापय स्मृति वेदय इति तत्तथं तोऽदूतः शति १० दृष्टेरहस्यो दिनं वेयथर्वेदसे हि वादानामिति शेषः देवगोप्यगोपते हि

स्मस्मन ईर्ष्योदिति मन्यन्ते संहितायोर्विवक्षा

देवानां हितं संभवतीति भावः ॥

37) नैतावदेव किं त्वन्यापि प्रतिज्ञा कार्येत्याह य इति यः शृणोति तस्य नह वचनं निरीक्षेद्वा मं त्र वितारो वेति शेषः स तव वध्य इति कथमेवमतिह्लुवा प्रतिज्ञातन्नाह भवेदिति न स्मुनिमाख्यस्य वचनमेवं वै भवेत् उक्ते संकेते सर्वमेव हृदी सेवा भवदिति अर्थः यद्यवेक्षसे तत्परिपालनमिति

उ॰ रा॰ टी॰ १८९

शेषः १२ प्रतिहारं द्वारपालं विसर्जयान्यतोपसारय १३ किमर्थं तन्नाह स मे इति सौमित्रे मम ऋषेश्च द्वंद्वेरहस्यं वाक्यं यः शृणुयात्स्यन्नौ

यः शृणोति निरीक्षेद्वा स वध्यो भविता तव भवेद्धि मतिमाख्यस्य वचनं यद्यवेक्षसे ११ तथेति च प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् द्वारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहारं विसर्जय १२ स मे वध्यः खलु भवेद्वाचं द्वंद्वसमीरितं ऋषेर्मम च सौमित्रे पश्येद्वा शृणुयाच्च यः १४ ततो निक्षिप्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं द्वारिसंग्रहं तमुवाच मुनेर्वाक्यं कथयस्वेति राघवः १५ यत्ते मनीषितं वाक्यं येन वासि समाहितः कथयस्वाविशंकस्त्वं ममापि हृदि वर्तते १६ इत्यार्षे उत्तरकांडे सर्गः १०३

शृणु राजन्महासत्त्व यदर्थमहमागतः पितामहेन देवेन प्रेषितोस्मि महाबल १

पश्येद्वा स मे वध्य इति खलु समीरितं प्रतिज्ञातं १४ संग्रहं सम्यग्रक्षार्थं ग्रहणं यस्य तं १५ ते मनीषितं येन वा समाहितः प्रेषितस्त्वं त्वं मनीषितं कथयस्व ममापि हृदि वर्तते इत्यर्थः १६ इति रामायणे उत्तरकांडे सर्गः १०३ अथ ब्रह्मसंदेशकथनं शृण्विति यस्य संदेशकथनार्थमहमागतस्तं संदेशं शृणु केन चेत्येन संदेशः प्रेषितः स भगवान् पितामह एवन केवलं मत्तिरेवेत्याह पितामहेनेति १ १८९

372 नत्वेप्सितहृत्तोपहं तत्संबंधेवेत्याह तवाहं पूर्वके भावे इति पूर्वके भावे इति पूर्वोक्तस्याभावे इति पूर्वावस्थायां हिरण्यगर्भोत्पत्तिसमये हिर
ण्यगर्भावस्थायां वा कथमहं पुत्रस्तत्राह मायासंभावितः मायया संकल्पेन संभावितः मायया संकल्पेन संभावित उत्पादितः सर्ववस्तुसं
हारकत्वेन नितीर्थः कालत्वात्तवाहं पूर्वं संज्ञावेइतिपाठः पूर्वं सृष्टेः प्राक्सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः सत्तारूपब्रह्मभावेक
र्ष्यमाणमखिलसंसारस्य सृष्टिस्थितिसंहारानुग्रहानुग्रहलक्षणपंचकृत्यनिर्वाहकः कालाख्यः क्षणघटारूपः नाडिदिनपक्षादिविभा
गनिर्वाहकः पुत्रो मायासंभावितस्त्वदीयमायापरिणामरूपोर्थः शेषं प्राग्वत् यद्यपि ब्रह्मा हिरण्यगर्भो गणविस्तारवान् तथापि त
स्य स्वस्वरूपांशेनाहं तज्जातत्वाद्ब्रह्मदेववदेवं व्यपदेशो न दोषस्तस्मादाह यत्तत्कनकेन सज्ज्ञावशाद्ब्रह्मेन हिरण्यगर्भ उक्तस्तत्र छेमितिस्य

तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुरंजय। मायासंभावितो वीर कालः सर्वसमाहरः २ पितामह
श्च भगवानाह लोकपतिः प्रभुः। समयस्ते कृतः सौम्य लोकान्संपरिरक्षितुं ३

इमे वाहेतनविद्यावदो २ एवं स्वस्वरूपमुक्त्वा संदेशमाह पितामहश्चेति चतुर्मुखजातानां प्रजापतीनां लोकपितृत्वाच्चतुर्मुखः पिता
महः स लोकानां भूरादीनां पतिः पालयिता महयदाहं तदाह दामीतिशेषः तदेवाह समयस्त इति भवंतं विगततत्त्वराः स तो ब्रह्मसंदेशः
लोकान्देवमनुष्यादीन्रावणादिनो रक्षितुं यः समयः कृतः दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन्पृ
थिवीमिमामित्येवं रूपकालविषयः कृतः संप्रति इति शेषः ३ अथ तत्त्वतो ज्ञातस्वत्स्वरूपस्य मम कथं मानुषदेहपरिग्रहस्तत्र
संप्रयोजनं नान्यत्क्रियामाह संक्षिप्येति पुरा जगतः सृष्टेः पूर्वकाले मायया सर्वसंहारकस्य पणात्मा संक्षिप्य उपसंहृत्य पत्नेना प्रयासेन संम

373 हारकत्वं वक्तव्यं तत्र ममैव संस्वयमेवेत्यनेनास्य संहारस्य रुद्रादिद्वारकत्वे तेषामपि संहार्यकोटिनिविष्टत्वादिति दर्शितं एवं संहारं कृत्वा सह
डों॰ देहकार्यं च तत्त्मान्नाद्विसृष्टिद्वारेणैवं ता सृष्टिं करोति तद्रूपे महार्णवे शयानः स्वनेनैवोदकमायितेलक्षेषु न तदपि स्वत्ति तदा पृथिवी
वाउ॰ तत्वाद्यभावप्रदर्शनार्थः मां समुद्रे वमजीजनः यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति श्रुतेः हिरण्यगर्भसृष्टिद्वारा ब्रह्माण्डसृष्टौ क्रियमाणा
टी॰ यां तदंशात्मको भूदस्त्वयर्थः ४ तदुत्पत्तिप्रकारमाह भोगवंतमिति ततः प्रसस्त्वभूयस्त्वत्तः सं भोगवंतं प्रधानभोगं शयानं नारायणं
१८७

संतिप्रदिष्टुरालोकान्मायया स्वयमेव हि महार्णवे शयानोऽपमां तं पूर्वमजीजनः ४ भोग
वंतं ततो नागमनंतमुदकेशयः मायया जनयित्वाद्वौ च सत्वौ महाबलौ ५ मधुं च कैटभ
चैव ययोरस्थिवयैर्वृत्ता इयं पर्वतसंबाधा मेदिनी चाभवत्तदा ६

नागमुदके शयो मायया जनयित्वा तत्रैव निर्माय स्थापयित्वा त उरगे शयनं वा स्वरूपः अथ कर्दमप्रायमू विग्रहे स्थितो शायी
नोऽजीजनः ५ कौतौ तत्राह मधुं चेति तत्र मधुर्मेदः प्रधानकैटभो स्थिप्रधानः तत्सृष्टिप्रयोजनमाह ययोरित्यादि ययोर्वृथा
नंतरं इयं निर्मितासीता पर्वतसंबाधा मेदोपक्रम तयाह द्वाश्रुतमत्ववित विग्रथम्भस्मदेणयुक्त तयामेदिनीति नाम्नाभूत एवं च तस्यास्तु
जासर्गयोग्यतासिदा ६ १८७

374 अथवक्तुरीश्वरस्तुतिः पद्मेश्वरेति ततः स्वनिर्मितोरजोमायस्यविश्वस्यनाभिप्रदेशेऽर्कसंकाशंसर्वप्रभंदिव्यंपद्ममुत्पाद्यतस्मिन्दिव्येपद्मेमांच
तत्रैवमुत्पाद्यप्राजापत्यंसृष्टिरूपंकर्ममयितयानिवेशितमित्यन्वयमेभ्यनायतिरितिनाम ॰ ततःसोहंत्वयासृष्टस्त्वद्भागः स्वकार्यसृ
ष्टिलक्षणंसंपादयतत्तदक्षणमयपद्मजगत्पतिंत्वामुपास्यपतोभवान् ममतेजस्करः सृष्टिसमर्थज्ञानक्रियाशक्तिमयतेजः प्रदोभ
तस्मामेवभूतेषुरक्षाविधानत्वेतिमार्थितवानितिशेषः ८ ततोहेतोः रक्षणस्यसर्वप्राणमयेवनिवेषितत्वात्हेतोः दुर्धर्षात्तस्माद्

पद्मेदिव्येर्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्यमामपि प्राजापत्यंत्वयाकार्यमपिसर्वंनिवेशितं ॰
सोहन्यस्तभागेद्दिवामुपास्यजगत्पतिं रक्षाविधत्स्वभूतेषुममतेजस्करोभवान् ८
ततस्त्वमपिदुर्धर्षात्तस्माद्भावात्सनातनात् रक्षार्थंसर्वभूतानांविष्णुत्वमुपजग्मिवान्
अदित्यांवीर्यवांस्तत्रभ्रातॄणांवीर्यवर्धनः समुत्पन्नेषुकृत्येषुतेषांसाहाय्यकल्पसे ९

वात्वक्तव्यभूतानांप्रेष्ठेननकोऽहंइतिस्पृहितमितिदुर्धर्षात्संभ्रमलस्याभावात्सत्स्वनातनात्सकलकारणत्वेनकालापरिच्छे
द्यात्त्रिगुणामहतत्त्वाख्यहैरण्यगर्भभावात्त्वत्प्राधान्येनविष्णुत्वमागमवान् ९ ततः अदित्यांवीर्यवान् अत्रोभ्रातृणामदि
तिपुत्रेन्द्रादीनांवीर्यवर्द्धनउपेन्द्राख्योऽभूः सचतत्कृत्यकालेतेषांसाहाय्यकल्पसे १०

375 अतः सर्वं सकलप्रजारक्षणे कृत्य उपेंद्रः संप्रति रावणेन प्रजासु हिंस्यमानासु हे जगतो: वर जगच्छ्रेष्ठ स्वयमेव सर्वलोकानुग्रहाय राव
यो॰ णस्य वधाकांक्षी भूत्वा दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च वासस्य नियमे परिच्छेदं कृत्वा आत्मना स्वयमेव कृत्वा मानुषेषु मानुषभावेषु
वा॰ मनो दधाः ११ सर्वं मानुषेषु मनोमयः स्वसंकल्पमयः स्वसंकल्पादेव कस्य वित्स्वभावो जातः स च नत्वर्णायुः पूर्णात्वमित्यर्थः यद्वा श्रीम
टी॰ दादिगुरोस्त्वतीयवस्त्र्णाय स्वभासा सर्वमिदं विभातीत्यादि श्रुति सिद्धस्य संकल्पमयो ज्येष्ठपुत्रो हिरण्यगर्भः कार्यब्रह्मरूपस्त्वद
१८८

सहिंस्यमानासु प्रजासु जगतो वर रावणस्य वधाकांक्षी मानुषेषु मनो दधाः ११ दशवर्ष
सहस्राणि दशवर्षशतानि च कृत्वा वासस्य नियमं स्वयमेवात्मना पुरा १२ सर्वं मनोमयः पुत्रः पूर्
णायुर्मानुषेष्विह कालेन रवश्रेष्ठ समेपमुपवर्तितं १३ यदि भूयो महाराज प्रजा इच्छस्युपा
सितुं वस वा वीर भद्रं त एवमाह पितामहः १४ अथवा विजिगीषा ते स्वर्लोकाय राघव स
नाथा विष्णुना देवा भवंतु विगतज्वराः १५

भिमनस्व तत्त्वभूतेन स्वलोकप्राणानाहत त्वात: स्वसंकल्पादेव मानुषेष्वपि कस्य वित्स्वभावस्य त्रापि पूर्णायुर्जातोऽयं देवमनो हे नरश्रेष्ठ अयं काल
लेसमीपागमस्या पवर्तितं विज्ञायपितं प्रेषित इति भावः १३ अस्मत्कसमे तावत् अतः परं त्वं न त्राता यदि भूयोऽपि प्रजा उपासितुमिह
स्थित्वा रक्षितुमिच्छसि तदा हे वीर राम वस १४ अथवा अथ चेत्त्वहतनियमं मगीकृत्य स्वर्लोकाय विजिगीषा स्वर्लोकपाल
यितुं यदीच्छा तदा उपेंद्ररूपेण विष्णुना देवाः सनाथा विगतज्वरा भवंतु इत्येवं पितामहः आहेत्यन्वयः १५ १८८

376 कालसमीरितं ह्यनन्तरूपकालेनोक्तं प्रहसन्निति प्रहसमेव स्वकृतमर्यादानतिक्रमाभिप्रायार्थं संभ्रमः पितामहस्येतिहासः सर्वसंहारं काले ॥१॥
देवदेवस्य सर्वदेवोपास्यस्य परममद्भुतं परमं मदभिप्रायप्रकाशकत्वात् वाक्यं श्रुत्वा महती प्रीतिर्जाता तत्रागमनसंभवा वा मदन्ते प्रीतिर्जा
ता ॥२॥ एवं संदेशानुमोदनेन हृष्टता प्रतिसंदेशमाह त्रयाणामिति त्रयाणां भूर्भुवः स्वर्गलोकानां कार्यार्थं प्रतिज्ञनेन मम स्वेच्छामूलः संभव
इति सर्वाप्यवगम्यते यथातत्त्वं ह्येष यथार्थं पिनद्धमनुरूपं प्रवहतो पिशात्मानं जानात्येव तद्वत् सोऽहं यतः यस्माल्लोकादिहागत

श्रुत्वा पितामहेनोक्तं वाक्यं कालसमीरितं राघवः प्रहसन्वाक्यं सर्वसंहारमब्रवीत् ॥१॥ श्रु
त्वा मे देवदेवस्य वाक्यं परममद्भुतं प्रीतिर्हि महती जाता त्वागमनसंभवा ॥२॥ त्रयाणामपि लो
कानां कार्यार्थं मम संभवः भद्रं तेऽस्तु गमिष्यामि यत एवाहमागतः ॥३॥ हृद्गतो ह्यसि संप्रा
प्तो न मेऽत्र विचारणा मया हि सर्वकृत्येषु देवानां वशवर्तिना ॥४॥ ह्स्मोर्षे वचः पातनमः ॥४
तथा तयोः संवदतोर्दुर्वासा भगवानृषिः रामस्य दर्शनाकाङ्क्षी राजद्वारमुपागमत् ॥

स्तमेव गमिष्यामि ॥३॥ हे सर्वसंहाररूपकाल त्वं मे हृद्गत एवं प्राप्तोऽसि प्राप्तस्तत्र गमने विचारणा नास्ति हृद्गतो ह्यसि संप्राप्त इति पाठे
योऽभावो मम मरुद्गतः शुद्धवत्स्वात्मकः प्राप्तस्तेन सम मेमा सम्प्राप्तो ऽसि तत्र मे ननु तर्हि तिदेवशाप्यतो किमिति नोर्ध्वं दिलोकगमने
नत आह मया हीति वशवर्तिना सर्वकृत्येषु स्थातव्यमतो यथा पितामहस्तथा करिष्यामीति शेषः वशवर्तिनेति त्वनीयान्तपाठे दे
वानां सर्वकृत्येषु पितामहस्य वशवर्तिनास्थातव्यमित्यर्थः प्रजारक्षणोद्देशपाकतयः कालिकमर्यादाप्रदानादिति भावः ॥४॥ अध्यायः १०४

३७७ एवंहंहकथासमयेकालात्मकभगवत्प्रेरणायाद्दुर्वाससआगमनंतरंतथेति १ मर्थोतिवर्ततेतिकामतिप्रतः प्रागपूर्वमेवप्रणीहं राम
दर्शय: २ किंकार्यंकर्त्तव्यंकोर्थः किंप्रयोजनंकिंकरोमितिवर्तमानसामीप्येलट्हकिकरिष्येकस्तमेवंसंकटकालस्तत्राहव्यग्रो

सोभिगम्यतुसौमित्रिमुवाचऋषिसत्तमः रामंदर्शयमेशीघ्रंपुत्रमेर्थोतिवर्तते २ श्रुत्वातुलक्ष्मणः
वितेषुश्रुत्वालक्ष्मणःपरवीरहा अभिवाद्यमहात्मानंवाक्यमेतदुवाचह ३ किंकार्यंब्रूहि
भगवन्कोवार्थः किंकरोम्यहं व्यग्रोहिराघवोब्रह्मन्मुहूर्तंपरिपाल्यतां ४ तच्छ्रुत्वाऋषि
शार्दूलः क्रोधेनकलुषीकृतः उवाचलक्ष्मणंवाक्यंनिर्दहन्निवचक्षुषा ५ अस्मिन्क्षणेमां
सौमित्रेप्रख्याकेयाचसन्ततिः नहिशक्ष्याम्यहंभूयोमन्युंधारयितुंहृदि ६ तच्छ्रुत्वाघोरसं
काशंवाक्यंतस्यमहात्मनः चिंतयामासमनसावाक्यस्यतस्यनिश्चयं ७ एकस्यमरणंमेस्तु
माभूत्सर्वविनाशनं इतिबुद्ध्याविनिश्चित्यराघवायन्यवेदयत् ८ लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वारा
मःकालंविसृज्यच निःसृत्यत्वरितोराजाअत्रेःपुत्रंददर्शह ९ सोभिवाद्यमहात्मानंज्वलंतमि
वतेजसा किंकार्यमितिकाकुत्स्थःकृतांजलिरभाषत १०

हीति ४ रामायप्रतिवेदयदिनप्रतिवेदयेस्तर्हिविषयादिकशापेमर्थः ६ एकस्यमरणमस्त्वदहमध्यपुरुषांतरसंदर्शकत्वेनय
याप्रतिज्ञमभवस्यप्रामतादितिभावः ९ १० ॥

378 वर्षसहस्रस्य अनशननियमपरिगृहीतवर्षसहस्रस्यैत्यर्थः यथासिद्धं यथोपपन्नं १३ राघवः प्रीतमानसः मुनिकोपः परिहृत इति शम
संतोषः १४ ततोनेतरं कालवाक्यानि मन्त्रश्रोतृराघवयोर्दृष्टुः अवधविषयकाणि १६ कालवाक्यानि बुध्या निबुध्यानि बुध्यानि निश्चित्य अस्यात्रव

तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा मुनिवरः प्रभुः प्रत्याह रामं दुर्वासाः श्रूयतां धर्मवत्सल १२ अद्य वर्षस
हस्रस्य समाप्तिर्मम राघव सोऽहं भोजनमिच्छामि यथासिद्धं तवानघ १३ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा रा
घवः प्रीतमानसः भोजनं मुनिमुख्याय यथासिद्धमुपाहरत् १४ स तु भुक्त्वा मुनिश्रेष्ठस्तदन्नम
मृतोपमं साधु रामेति संभाष्य स्वमाश्रममुपागमत् १५ संस्मृत्य कालवाक्यानि ततो दुःखमु
पागमत् दुःखेन च सुसंप्राप्तः स्मृत्वा तान् घोरदर्शन १६ अवाङ्मुखो दीनमना व्याहर्तुं न शशा
क ह ततो बुध्या विनिश्चित्य कालवाक्यानि राघवः १७ नैतदस्तीति निश्चित्य तूष्णीमासीन्महा
यशाः १८ इत्यार्षे उत्तरकाण्डे सर्गः १५ अवाङ्मुखमथो दीनं दृष्ट्वा सोममिवाप्लुतं राघवं लक्ष्म
णो वाक्यं हृष्टो मधुरमब्रवीत् १ न संतापं महाबाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि पूर्वनिर्माणबद्धा हि का

गेस्योपसंहारः कालप्राप्तं दुविनपवेतिनिश्चित्य १७ तन्मम भ्रातृस्पत्यादि सर्वं नास्तीति चनिश्चित्य तूष्णीमासीत् १८ इति उत्तरकाण्डे
सर्गः १५ अथ लक्ष्मणविसर्जने अवाङ्मुखमिति ग्रासनंतरा उत्सुसंस्पृष्टः सर्वं श्वाकं तिः सर्वमेव रावणकर्म अस्य परित्यागस्यावगत

श्री॰
रा॰
टी॰
१८५

379 न देवाह सर्वेति सर्वनिर्माणेन ब्राह्मणीयकर्मणा वह्नाकल्पिताः हर्षीसंयोगं तामरणं तं च जीवितमित्युपदिष्टस्यापवर्तीत्यर्थः २
प्रचलितेंद्रियः सक्तो वाक्सुखमौनतया प्रकृतव्यापारः ५ सुसमासनमासीत्स्थिताः ७ हृष्टमेतत्त्वयं त्वयैव दृष्टः मया तयोर्वनेनैव

जहि मां सौम्य विस्रब्धं प्रतिज्ञां परिपालय हीनप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयांति नरकं नराः यदि प्रीति
र्महाराज यद्यनुग्राह्यता मपि जहि मां निर्विशंकस्त्वं धर्मं वर्धय राघव ५ लक्ष्मणेन तथोक्तस्तु
रामः प्रचलितेंद्रियः मंत्रिणः समुपानीय तथैव च पुरोधसः ५ अब्रवीच्च तदा वृत्तं तेषां मध्ये नरा
धिपः दुर्वाससोऽभिगमनं चैव प्रतिज्ञां तापसस्य च ८ तच्छ्रुत्वा मंत्रिणः सर्वे सोपाध्यायाः समासतः
वसिष्ठस्तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ७ दृष्टमेतन्महाबाहो क्षयं ते रोमहर्षणं लक्ष्मणेन
वियोगश्च तव राम महायशः ८ त्यजैनं बलवान्कालो मा प्रतिज्ञां वृथा कृथाः प्रतिज्ञायां हि
नष्टायां धर्मो हि विलयं व्रजेत् ९ ततो धर्मे विनष्टे तु त्रैलोक्यं सचराचरं सदेवर्षिगणं सर्वं विनश्ये
त्तु न संशयः १० स त्वं पुरुषशार्दूल त्रैलोक्यस्याभिपालनात् लक्ष्मणेन विना चाद्य जगत्स्वस्थं कुरु

जिशेषः मां हृष्टां रामतेन त्वत्प्रियार्थस्य महाश्रमस्य दुर्वाससो मुखावाचेति ८ त्यजेत्यादिना प्रतिज्ञापालनं धर्मः क्षत्रियस्य विशेषत
इति सूचितं ९ अभिपालनात् अभिरक्षणसिद्धिहेतोः लक्ष्मणेन विना चाद्य लक्ष्मणत्यागपूर्वकं मयावस्थानेनेत्यर्थः ॥ १२ १८५

380 इष्टस्य त्यागो वा वधो वा तदुभयं साधनं मम मे वेत्ति त्वो विसर्जयेव यप्रतिज्ञापालनायेति भावः १३ रामेण भाषीतः इति डक्तरीत्येति शेषः वा
ष्पव्याकुलितेंद्रियः रामवियोगासहिष्णुतया नतु सभयेनेति भावः तदेवा स्वगृहं न प्रविवेश हे तिशयात् मरणं तीव्रमिति पाठः १४ सर्वे
स्रोतांसि सर्वेंद्रियद्वाराणि १५ युक्तं योगयुक्तं अभ्यकिरन् अभिहृष्टवंतः १६ ग्रहश्यं योगवलादंतर्धानमुपगतं यद्वाः दृश्यं यथा सशरी
रं तल्लक्ष्मणमगस्त्यशक्रं सिदिवं संविवेश अतेन मनुष्यशरीरसंस्थानमेव देवशरीरसंस्थानं प्रापितन तु पूर्वशरीरेण रपरिग्रह इत्युक्तिस्तु चिन्तय

विसर्जयेत्वां सौमित्रे मा भूद्धर्मविपर्ययः त्यागो वधो वा विहितः साधूनां उभयं समं रामेण भाषिं
ते वाक्ये वाष्पव्याकुलितेंद्रियः लक्ष्मणस्त्वरितः प्रायात्स्वगृहं न विवेश ह सगत्वा सरयूतीरमु
पस्पृश्य कृतांजलिः निगृह्य सर्वस्रोतांसि निश्वासं न मुमोच ह अनिश्वसंतं युक्तं तं सशक्राः सा
प्सरोगणाः देवाः सर्षिगणाः सर्वे पुष्पैरभ्यकिरंस्तदा अदृश्यं सर्वमनुजैः सशरीरं महाबलं प्र
गृह्य लक्ष्मणं शक्रो दिवं संविवेश ह ततो विष्णोश्चतुर्भागमागतं सुरसत्तमाः हृष्टाः प्र

नेन जन्मापि तत्थैवेति च स्मर्तव्यं १७ चतुर्भागं च तुर्थं भागं अकतक शेषस्य पूर्णविभक्तेनैः शेषः स्यापीति लः स्वहृस्य चतुर्भाग
गवान् तत्र शेषांशो लक्ष्मणः गरुडांशो भरतः विस्वक्सेनांशः शत्रुघ्न इति इदं पाद्यविरुद्धं तत्र हि भरतशत्रुघ्नौ पांचजन्यांशौ
स्मृतमिति पाद्यदर्शितं तदस्य स्वरूपेणोक्तराम सविधे आगमनमुक्तं युद्धकांडे न विरुद्धं च १८ इति श्रीरामायणे युद्धकांडे सर्गः १०९
॥ ॥

उ०कां० १०९

[illegible]

अथ भरतवचनेन कुशलवयो राज्याभिषेकपूर्वं प्रस्थापनं शत्रुघ्नाय दूतप्रेषणं च विसृज्येति १ भरतमयोध्यायाः पतिमभिषेक्ष्यामी-
ति मनोरथं करोमि ततोहं वनं यास्यामि महाप्रस्थानविधिनेति शेषः २ संभारानभिषेक्ष्यामीति शेषकार्यान् ३ त्वां विना यथा
राज्यं त्वदृते यथा यथानुक्रमं माममयोध्याराज्यं न कामये त्वां विना प्राप्येन स्वर्गभोगेन च न कामये सुखभोगमिति शेषः हे राजन्निम

विसृज्य लक्ष्मणं रामो दुःखशोकसमन्वितः पुरोधसं मंत्रिणश्च नैगमांश्चेदमब्रवीत् १
अद्य राज्येभिषेक्ष्यामि भरतं धर्मवत्सलं अयोध्यायाः पतिं वीरं ततो यास्याम्यहं वनं २ प्रवेशयत सं-
भारान्माभूत्कालात्ययो यथा अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन गतां गतिं ३ तच्छ्रुत्वा राघवेणो-
क्तं सर्वाः प्रकृतयो भृशं मूर्धभिः प्रणता भूमौ गतसत्वा इवाभवन् ४ भरतश्च विसंज्ञोभूत्
श्रुत्वा राघवभाषितं राज्यं विगर्हयामास वचनं चेदमब्रवीत् ५ सत्येनाहं शपे राजन्स्वर्गभोगेन
चैव हि न कामये यथा राज्यं त्वां विना रघुनंदन ६ इमौ कुशीलवौ राजन्नभिषिंच नराधिप
कोशलेषु कुशं वीरं उत्तरेषु तथा लवं ७ शत्रुघ्नस्य च गच्छंतु दूतास्त्वरितविक्रमाः इदं गमनम-

मर्थै सत्येन शपे ६ तर्हि किं राज्यमेवास्तु नेत्याह इमाविति उत्तरकोशलेषु ७ इदमस्माकं प्रवर्तमानं मनोद्योगं शत्रुघ्नस्याख्यातुं कथ-
यितुं मा चिरं विलंबं यथा भवति तथा दूता गच्छंतु आख्यांतु मा चिरमित्यत्र मकारानुस्वारलोप आर्षः ८

382 पद्मानीप्सितं ज्ञात्वा यत्कार्यं यत्कारणादेन कर्तव्यं १० प्रवृत्तो जनमित्यत्र दीर्घश्चार्षः ११ हे राम यत्र त्वं गमिष्यसि तत्र गच्छन्तं त्वामनु
गच्छामः १२ सत्यर्थं त्वया गम्यमाने स्वर्गमार्गमित्यर्थः १३ वयं न देकशरण्याय दितिनत्याज्यास्तदा गम्यमानतपोवानयास्यनमेतः

तं गच्छन्तं भारतेनोक्तं दृष्ट्वा चापि स्वयंभुवान् पौरान् दुःखितं सन्नत्वान् वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ९
वत्स राम भ्रमाः पश्य धरणीं प्रकृतीर्गताः ज्ञात्वैषामीप्सितं कार्यं मा चैषां विप्रियं कृथाः १० वसि
ष्ठस्य तु वाक्येन उत्थाप्य प्रकृतेर्जनं किं करोमीति काकुत्स्थः सर्वान्वचनमब्रवीत् ततः सर्वाः
प्रकृतयो राममेवचनमब्रुवन् गच्छन्तमनुगच्छामो यत्र राम गमिष्यसि १२ पौरेषु यदि ते प्रीतिर्य
दि स्नेहो ह्यनुत्तमः सपुत्रदाराः काकुत्स्थ समं गच्छाम सत्पथं १३ तपोवनं वा दुर्गं वा नदीमंभोनिधिं
तथा वयं ते यदि न त्याज्याः सर्वान्नो नय ईश्वरः १४ एषा नः परमा प्रीतिरेष नः परमो वरः हृद्गतानः
सदा प्रीतिस्तवानुगमने नृप १५ पौराणां दृढभक्तिं च बाढमित्येव सोऽब्रवीत् स्वकृतान्तं चान्ववे
क्ष्य तस्मिन्नहनि राघवः १६ कोशलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवं अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः
कुशीलवौ १७

सर्वान्नयत इह तरी प्रवृत्ति भरा वदतारत्वात्सर्वस्वभक्तलोकनयनसमर्थोऽयतस्त्वमित्यर्थः १४।१५ पौराणामनुगमनविषयो दृ
ढभक्तिमन्वेक्ष्य स्वकृतान्तं स्वकर्म व्यसिद्धान्तं वान्वेक्ष्य बाढमित्यब्रवीत् १६ अभिषिच्य प्रस्थापयामासेति शेषः १७

उ॰ रा॰ टी॰ १९२

383 पुरे योध्यायां स्वयमीपे कोसलहृदयराज्यार्थमभिषिक्तौ सुतावंके प्रतिष्ठाप्य परिष्वज्य मूर्ध्न्यावघ्राय च रथादिकं ददौ १८ इत्यार्षे सर्गः १०१
स्त्रुघ्नानुगमपागता मा शत्रुघ्नसुग्रीवविभीषणाद्दीनामनुगमनावस्थानेहताः इति १ राघवस्य प्रतिज्ञाकालस्फुरं प्रतिवस्सलोकाममम

पुभिषिक्तौ सुतावंके प्रतिष्ठाप्य पुरे ततः रथानां तु सहस्राणि नागानामयुतानि च दशचाश्वस
हस्राणि एकैकस्य धनं ददौ १८ बहुरत्नौ बहुधनौ हृष्टपुष्टजनावृतौ स्वे पुरे प्रेषयामास भ्रा
तरौ तौ कुशीलवौ १९ अभिषिच्य ततो वीरौ प्रस्थाप्य स्वपुरे तदा दूतान्संप्रेषयामास शत्रुघ्नाय
महात्मने २० इत्यार्षे उत्तरकाण्डे सर्गः १०१ ते दूता रामवाक्येन चोदिता लघुविक्रमाः प्रजग्मु
र्मधुरां शीघ्रं चक्रुर्वासं न चाध्वनि १ ततस्त्रिभिरहोरात्रैः संप्राप्य मधुरामथ शत्रुघ्नाय यथात
त्त्वमाचख्युः सर्वमेव तत् २ लक्ष्मणस्य परित्यागं प्रतिज्ञां राघवस्य च पुत्रयोरभिषेकं च पौरानु
गमनं तथा ३ कुशस्य नगरी रम्या विन्ध्यपर्वतरोधसि कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामे
ण धीमता ४ श्रावस्तीति पुरी रम्या श्राविता च लवस्य ह अयोध्यां विजनां कृत्वा राघवो भरत
स्तथा ५ स्वर्गस्य गमनोद्योगं कृतवन्तौ महारथौ एवं सर्वं निवेद्याशु शत्रुघ्नाय महात्मने ६ ५८

श्रीवाल्मीकीये रामायणे उत्तरकाण्डे

नप्रतिज्ञां पौरानुगमनं पौरसतिं ३ कुशस्य कुशावतीतिनाम्ना पुरी रामेण कृता ४ लवस्य च पुरी श्रावस्तीतिनाम्ना श्रावस्तीतिनाम्ना १९२

384 त्वरावमनायन्वविनोभवेतिराजतिमर्थः ~ कोवनंकोवनात्प्रेयथाहृतमब्रवीत् लक्ष्मणस्यागस्यनिर्देशककनखंकाव्याहृतमर्थमितिभा
वः ८ विपर्यासंदेहविमोगंभाविषां भविष्यंत ततपक्षस्यनानंतरं ९ वैदिशंतदाख्यनगरं धनेवपुकंकृत्वाकिंचिदधिकंज्येष्ठायव
समन्विमार्गदत्ता १० मुनिभिःसार्थमासीनमितिशेषः १२ अन्मदयवक्तव्यमामानुगछेतिवक्तव्यमित्यर्थः अतोस्माद्वाक्यादर्थं

विशेषसेततनेहताश्वराजेतिवाब्रवीत् तच्छ्रुत्वाघोरसंकाशंकुलदत्यमुपस्थितं ~ प्रकृतीश्च
समानीयकोवनेचप्रोषमं तेषांसर्वंयथावृत्तमब्रवीद्रघुनंदनः ~ आत्मानस्यविपर्यासंभ
विष्यंभ्रातृभिःसह ततःपुत्रद्वयंवीरःसोभ्यषिंचन्नराधिपः ४ सुवाहुंमथुरायांतुशत्रुघ्ना
तौवैदिशे द्विधाकृत्वाततोसेनांमाथुरींपुत्रयोर्द्वयोः धनेनपुंकंकृत्वानस्थापयामासपार्थि
वः १० सुवाहुंमथुरायांचवैदिशेशत्रुघातिनं ययोस्थाप्यतदायोध्यारथनैकेनराघवः ११ स्व
दर्शमहात्मानंज्वलंतमिवपावकं सूक्ष्मक्षौमांबरधरंमुनिभिःसार्धमक्षयैः १२ सोभिवाद्यततोरा
मंप्राञ्जलिःप्रयतेंद्रियः उवाचवाक्यंधर्मज्ञंधर्ममेवानुचिंतयन् १३ कृताभिषेकंसततराघवनंदं

कंहीवीरणामनंदडेनेमर्थः विलोक्यमानमिच्छामिनहिधेनविशेषतइतिपाठेनहिधेनपरमानुग्रहसमर्थेनविलोक्यमानमनु
गृह्यमानमनुग्रहमाणमेवत्वेच्छामिआत्मानमितिशेषइत्यर्थः विलोक्यमानमित्यर्थः अतोस्माद्वाक्यादधिकहीवीरणामनंदडेनेमर्थः
निहन्यमानमिच्छामिमहियेनविशेषतइतिपाठेहेवीरतवणामनंमहियेननिहन्यमानेनेच्छानीतिसंबंधः १५

यं नवाभ्युदयवक्तव्यमितोवीरतपानाम निह
सामान्यकिंवाशिमहर्षयर्थविषयस्तः १५

नंदन नवाकुनामवेहितम् विदिमाहितं कस्य

385 तस्य वाक्यस्य वाक्यान्ते उच्चारणान्ते इत्यर्थः १८ समागता मिलिताः २० यमदंष्ट्राग्नौ सैव तया विनिपातिताः संहृता इत्यर्थः २१
ॐ एवं तेषामनुगमनं वनं कृत्वा ब्रह्मत्वापरिपालनाय सर्वस्यामहं विभीषणमिति २४ तत्र विभीषणस्य ब्रह्मणः सरन्तु
रा॰ तस्य तां बुद्धिमक्लीबां विज्ञाय रघुनन्दनः बाढमित्येव शत्रुघ्नं रामो वाक्यमुवाच ह १७ तस्य वा
टी॰ क्यस्य वाक्यान्ते वानराः कामरूपिणः ऋक्षराक्षससंघाश्च समापेतुरनेकशः १८ सुग्रीवं ते पु
१५२ रस्कृत्य सर्व एव समागताः तं रामं द्रष्टुमनसः स्वर्गायाभिमुखं स्थितं १९ देवपुत्रा ऋषिसुता
गन्धर्वाणां सुतास्तथा रामक्षयं विदित्वा ते सर्व एव समागताः १९ तवानुगमने राजन्संप्राप्ता
माः स्म समागताः यदि राम विनास्माभिर्गच्छेस्त्वं पुरुषोत्तम २० यमदण्डमिवोद्यम्य त्वया स्म
विनिपातिताः एतस्मिन्नन्तरे रामं सुग्रीवोऽपि महाबलः २१ प्रणम्य विधिवद्वीरं विज्ञाप्य रघुस
त्तमः २२ अभिषिच्याङ्गदं वीरमागतोऽस्मि नरेश्वर २२ तवानुगमने राजन्हि मां कृतविनिश्चयं २३ १
तैरेवमुक्तः काकुत्स्थो बाढमित्यब्रवीत्स्मयन् विभीषणमथोवाच राक्षसेन्द्रं महायशाः याव
त्प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्वं वै विभीषण राक्षसेन्द्र महावीर्य लंकास्थः स्वं धरिष्यसि २५ यावच्चन्द्रश्च
यावत्तिष्ठति मेदिनी यावच्च मत्कथा लोके तावद्राज्यं तवास्त्विह २६ १५२
दानादिना वस्यानमेव शास्ति यावदिति प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्वं स्वस्थीयं देहं धरिष्यामि २५ २६

386 पूर्णोसेनेः आतमः श्रवस्थानेपरमेविरोधः तावद्रामस्वराज्यस्थः कालेममपदंवजनरस्तुक्तःप्रदेदोनस्मैस्वविस्मेषामहिलावेश्रीरंगशापि
नंस्वाचीमिक्ष्वाकुकुलदैवतं रंगविमानेआगादायकाशायाद्विभीषणाइतितदाहकिंचेतिस्वंश्लोकद्वयंप्रतिममित्यस्ये ग्रयत्नमतोपि
वक्ष्यदतामरत्नातयावद्यावद्रामकथाप्रवारंभलोकेतत्कथनाससमाथितत्वाद्युतस्थापयातिजीवतइतिजीवदवस्थानेकृतत्व

शासितश्वमसविलेनकार्येनेममशासनं प्रजाः संरक्षधर्मेणनोमनंवक्तुमर्हसि २७ किंचान्यद्व
क्तुमिच्छामिराजसेंद्रमहाबल आराधयजगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतं २८ आराधनीयमनि
शंदेवैःसवासवैः तथेतिप्रतिजग्राहरामवाक्यंविभीषणः २९ राजाराजासमाख्यानोरा
घवाज्ञामनुस्मरन् तमेवमुक्त्वाकाकुत्स्थोहनूमंतमथाब्रवीत् ३० जीवितेकृतबुद्धिस्त्वंमा
प्रतिज्ञांवृथाकृथाः ३१ मत्कथाःप्रचरिष्यंतियावल्लोकेहरीश्वर तावद्रमस्वसुप्रीतोमद्वाक्यम
नुपालयन् ३२ एवमुक्तस्तुहनुमान्राघवेणमहात्मना वाक्यंविज्ञापयामासपरंहर्षमवाप्नुवन्
यावत्तवकथालोकेविचरिष्यतिपावनी तावत्स्थास्यामिमेदिन्यांतवाज्ञामनुपालयन् जांबवंतं
तथोक्त्वातुब्रह्मसुतंतदा

हिः कृतनिश्चयःलोपयेत्यर्थः २८ उक्तमेवार्थंस्पष्टयतिमत्कथाइति २९ वर्जयांबवतोपिब्रह्मपुत्रत्वात्ब्रह्मणोवदनामरत्वात्स्थापन
तथामैंदद्विविदयोरपिनतयोः स्विनीकुमारानुग्रहेणामरत्वाणनास्थापनं जांबवंतमितिब्रह्मसुतंहह्वजांबवंतंमैंदंद्विविदंतथोक्त्वाशा

रा.टी. ... ९५

रामायणतिलक

381) नैषोनेहत्यागकालं तं त्रेणाहर्पवेतिजोवक्ततामहयेयं च विभीषण हनूमतैमंदिद्विविदाश्च मरास्ते यूयं यावत्कलिश्चयलत्रूपो नाशः कवि

अ॰ युगं वनावत्कालेजीवथ तत्र सहनूमद्विभीषणयोः प्रलयेः तरेषां तु कलौ कृस्नावतारेणांशइतिवोध्यं १२ तदितिविभीषणादीन्प्रति

रा॰उ॰ एवमुक्त्वा इत्यत्रानुनिर्गमनानुज्ञामादेशयेः सर्वांस्तान्सर्वानेकपंक्त्यतिरिक्तात् १९ इतिरामायणोसर्गः १०८ अथमहाप्रस्थान

टी॰ विधिनाभगवतिनिर्गन्तेसर्वेषांतदनुगमनंप्रभातायामिति १ वाजपेयातपत्रेणैवधर्मार्थ्यानेसाधनत्वात्तराजचिह्नस्यसम्य

१९४ यावत्कलिस्तु संप्राप्तस्तावज्जीवत सर्वदा तदेवमुक्त्वा काकुत्स्थः सर्वांस्तान्वानरान्

उवाचवागच्छध्वं मया सार्धं यदोदितं १५ इत्यार्षे रामायणेऽष्टोत्तरशततमः सर्गः १०८ प्र

भातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः रामः कमलपत्राक्षः पुरोधसमथाब्रवीत् अ

ग्निहोत्रं व्रजत्वग्रे दीप्यमानं सहद्विजैः वाजपेयातपत्रं च शोभमानं महापथे ततो वसिष्ठस्ते

जस्वी सर्वं निरवशेषतः चकार विधिवद्धर्म्यं महाप्रास्थानिकं विधिं १ ततः सूक्ष्माम्बरधरो ब्रह्म

मावर्तयत्परं कुशान्गृहीत्वा पाणिभ्यां सरयूं प्रययावथ ५

क्तत्वादितिभावः २ महाप्रस्थानंनामपरलोकगमनायसंकल्पपूर्वकं प्रस्थानं तदर्हेतिमहाप्रस्थानिकंविधिमनुष्ठिप्ययोथमैः

कर्तव्यंस्तंधर्मैर्विधिवच्चकार १ ब्रह्ममावर्तयत्रिमत्कारोततमार्षपरब्रह्मेत्यर्थः प्रागगस्त्योपदिष्टंब्रह्मसिद्धान्तप्रथानम

हामंत्रमर्वसश्रीमद्रूलहृदयमावर्तयन्समयमनोवाग्भ्यामनुसंदधानइत्यर्थः इतिकनकब्रह्मप्रथानं ५ १९४

388 निपानकोपनिषद् आवर्तत्यर्थः इत्यनेकृणान् गरहीनार्थेशतिविवक्षया क्रान्ता नापश्ययोवस्यमाणलक्षणमहास्यानविधिनेतिमोऽका
सुखः ४ तदेवाहव्याहनितिनिश्चेष्टः किंचित्दार्थदर्शनश्रवणस्पर्शनादिविषयकेंद्रियचेष्टारहितः निःस्तवोः पथिपाडःकासवमणुशार्क
राकंटकादिदुःखदुःसहः ५ यमापमहस्मा श्रीर्लक्ष्मीः महेदेवीह्रा प्रतेलक्ष्मीश्रयत्ना वितिप्रोक्तो ह्रीमेंहोववसावोव्यवसायशक्तिः संहार
शक्तिः ६ तथासंहारशक्तिसहकारिणामपिमूर्तेतयोयासकलमाह पाशइति एवंमेदशक्तिसेवादर्शिता ७ अथहैरण्यगर्भशक्तिसेवा

गीताः सर्वधवाक्किनया ।।

आव्याहरत्वं किंचित्किंचिन्निश्चेष्टोनिःस्तवः पथि निर्जगाम महाहातस्मा ह्रीप्यमानोयथाश्रुमान ५
गमसदृशाणपार्श्वेपमाश्रीता.... सह्योपिचमहोदेवीव्यवसायस्तथाग्रतः ६ शरानाना
विधाश्चापिधनुस्सायतममनुत्तम तथायुधाश्चतेसर्वेययुः पुरुषविग्रहाः ७ वेदाब्राह्मणाश्च
गायत्रीसर्वदक्षिणी ॐकारोथवषट्कारः सर्वेराममनुव्रताः ८ ऋषयश्च महात्मानः
सर्वएवमहीसुराः अन्वगच्छ.....न्मानस्वर्गद्वारमपावृते ९ तंयान्तमनुगच्छंतिस्थंतःपुर

वराहेप्रि: मयमवानता

दर्शयतिवेदाइति गायत्रीसर्वदक्षिणी सर्ववेदतन्मूलयज्ञाधिकृताशेषजगद्रक्षिका तस्याअपिमूलं ॐकारोऽयनुगतः अनेनसर्वज्ञान
योगोदर्शितःवषट्कारः कर्मयोगः ८ स्वर्गद्वारमपावृतं परस्वर्गस्यब्रह्मलोकस्यद्वारमपावृतमनावृतं रामेणसहोपेंद्रलोकगम
नद्वारापमेणसहगतानांसर्वेषां जगत्तंनांब्रह्मलोकेस्येवप्रामेरितिवोध्यं अतएवेवक्ष्यति मायात्तंरामोरामास्पसयासितावब्रह्मलो
कंगामिष्यतिरामस्थितिलोकसेवब्रह्मलोकतावत् ९ वृषध्वराःवधाः १०

उ॰ 389 सांतःपुरः अंतःपुरस्त्रीसहितः गतिं सर्वलोकगतिं तं उपागम्य समीपमागत्यानुव्रतः पश्चाद्वलित इत्यर्थः ॥ महात्मानः ब्राह्मणाः १२
रा॰ प्रहृष्टवत् देहविसर्जने समीपावस्थानलाभजः प्रहर्षः पुष्टैस्तु नरवात्रुमिति १३ हृष्टं हृष्टानुगमनं तिस्वर्यं किलकिलाशब्दैरुप

टी॰ सांतःपुरश्चाभरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ रामं गतिमुपागम्य साग्निहोत्रमुपाव्रतः ॥ ते च सर्वे म

१५५ हात्मानः साग्निहोत्राः समागताः सपुत्रदाराः काकुत्स्थमनुजग्मुर्महामतिं मंत्रिणो भृत्यवर्गाश्च
सपुत्रपशुबांधवाः सर्वे सहानुगा राममन्वगच्छन्प्रहृष्टवत् १३ ततः सर्वाः प्रकृतयो हृष्टपुष्टजना
वृताः ------गच्छंतिराघवं गुणरंजिताः १४ ततः सस्त्रीपुमांसस्ते सपक्षिपशुबांधवाः
राघवस्यानुगाः सर्वे हृष्टा विगतकल्मषाः १५ स्नाताः प्रमुदिताः सर्वे हृष्टपुष्टाश्च वानराः
दृष्टं किलकिलाशब्दैः सर्वं राममनुव्रताः न तत्र कश्चिद्दीनो वा व्रीडितो वापि दुःखिताः हृष्टं
समुदितं सर्वं बभूव परमाद्भुतं १७ द्रष्टुकामोऽथ निर्यांतं रामं जानपदो जनः यः प्राप्तः सोपि दृष्ट्वैव स्व
र्गायानुगतो जनः १८

लक्षितं सर्वं वानरबलमिति शेषः १६ दीनो दीनाकृतिः व्रीडितः गते रामे कथमहं तिष्ठामीति लज्जावशात् रामानुगमनं किंत्वसं॰
तोषेणैवेत्यर्थः समुदितं मिलितं सर्वं परमाद्भुतं परलोकरामनायैवं विपरहर्षयुक्तमिभ्यां स्वर्थकमभूदित्यर्थः १७ १८ १५५

390 अंतर्धानगतानि भूतप्रेतपिशाचादीनि भद्रकाल्यादीनि २० स्थावराणीति स्थावराणीनि स्थावराणामनंगमत्वं भगवतो रामस्य सदया
ब्रह्मलोकनेतदानीं ज्ञानक्रियाशक्त्युत्पादनमुपपद्यते २१ उच्छसन प्राणिनाचमिस्यर्थः सूक्ष्ममपि नदृश्यते अनुष्ठानामिति शेषः २२ कृत
कः १०८ इत्युत्तरकांडे नवाधिकशततमः सर्गः १०९ अथ रामेण स्वस्वरूपेण प्राप्य पश्चात्स्वर्गं जंतूनां पितामहानुमत्या ब्रह्मलो

ऋक्षवानररक्षांसि जनाश्च पुरवासिनः आगच्छत्वरया भक्त्या हृष्टाः सुसमाहिताः १९ यानि
भूतानि नगरेप्यंतर्धानगतानि च राघवं तान्यनुययुः स्वर्गाय समुपस्थिते २० यानि पश्यंति
काकुत्स्थं स्थावराणि चराणि च सर्वाणि रामगमने अनुजग्मुर्हि तान्यपि २१ नोच्छसत्तदयो
ध्यायां सूक्ष्ममपि हि दृश्यते तिर्यग्योनिगताश्चैव सर्वे राममनुव्रताः २२ इत्यार्षे सर्गः १०९
अथाध्यर्धयोजनं गत्वा नदीं पश्चान्मुखाश्रितां सरयूं पुण्यसलिलां ददर्श रघुनंदनः १ तामती
माकुलावर्तां सर्वत्रानुसरन्नृपः आगतः सप्रजो रामस्तं देशं रघुनंदनः अथ तस्मिन्मुहूर्ते
तु ब्रह्मा लोकपितामहः सर्वैः परिवृतो देवैर्भूषितैश्च महात्मभिः २

कादर्धाधीनेब्रह्मलोकसमेसंतानकलोकेप्रापणं अर्धे निम्नःअर्धाधिकं योजनं गत्वेत्यर्थः पश्चान्मुखेन स्वेनाश्रितां १ तं देशं स्वर्गप्रा
पकदेशं २ तस्मिन्मुहूर्ते लोकपितामहो ब्रह्मा ययौ इत्युत्तरेणान्वयः रामपरिकरस्य योवितलोकप्राप्यणार्थमिति शेषः ३

उ॰ रा॰ टी॰ १५८

391 स्वर्गाय स्वर्गं गंतुं ४ प्रथमतो दिव्यतेजसा व्याप्तं व्योम स्वयंप्रभैः स्वयमेव प्रकाशमानैस्तैरेव महत्प्रकाशमानैः स्वर्गिभिः स्वतेजोभिः कि
रणैरनुत्तममतिशयेन ज्योतिर्भूतं ज्योतिर्मयं सम्बभूवेत्यर्थः ५ महौघवत् महाप्रवाहवत् हिमवतीति शेषः ६ तूर्यशतैः संकीर्णे तस्मिन्का
ले इत्यर्थः गन्धर्वाप्सरसंकुले गन्धर्वाप्सरसां संकुलमिति यावत् पद्भ्यां समुपचक्रमे गन्तुमिति शेषः ७ अन्तरिक्षात्समीपमागत्या
भाषतेत्यर्थः हे विष्णो लोकानुग्रहाय मद्दत्तविष्णुशरीरवत्त्वं तत्र विदिष्ट्या प्राप्तोऽसि मायागृहीतनरः एवमयं नटयोग्यमनुष्य

प्राययौ यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः विमानशतकोटीभिर्दिव्याभिरभिसंवृतः दिव्यते
जोवृतं व्योम ज्योतिर्भूतमनुत्तमम् स्वयंतेजोभिः स्वर्गिभिः ...... शुभकर्मभिः ५ पुण्या वाता व
वुश्चैव गन्धवन्तः सुखप्रदाः पपात पुष्पवृष्टिश्च देवैर्मुक्ता महौघवत् ६ तस्मिंस्तूर्यशतैः की
र्णे गन्धर्वाप्सरसंकुले सरयूसलिलं रामः पद्भ्यां समुपचक्रमे ७ ततः पितामहो वाणीमन्तरि
क्षादभाषत आगच्छ विष्णो भद्रं ते दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ८ भ्रातृभिः सह देवाभैः प्रविशस्व स्व
कां तनुं यामिच्छसि महाबाहो तां तनुं प्रविश स्वकां ९

शरीरवत्त्वं तत्रापि विधिदिष्ट्या प्राप्तोऽसि मायागृहीतनरः एवमयं नटयोग्यमनुष्यशरीरविसर्जनकालं प्राप्तोऽसि ते भद्रमस्तु अग्रया
गच्छ यतो लोकान् मनुष्यलोकान् मनुष्यलोकं गतस्त्वं लोकं गतं स्वं लोकमित्यर्थः ८ तदर्थं च देवाभैः देवासमवसदृशैः भ्रा
तृभिः सह स्वकां तनुं तनुवदसंतप्रिये लोके प्रविश अत्र भ्रातृभिरिति बहुवचनेन लक्ष्मणस्यापि इदानीं तत्रागमनं सूच्यते तिस १५८
र्थः कां तनुं स्वं यद्यपि शत्रुघ्न एव सह गच्छति तथापि प्रागमनं तस्य सहगतस्य सहगच्छतः पश्चादागमिष्यति ९

392 यं स्वांतस्तत्प्रविशाः समाप्तेनाध्यनन प्रवेशस्तु व्यतेनविरोधः इति व्याख्येयो भरताग्रजमनं भगवन्नहं हविसर्जनदर्शनपर्यंतमि
ति च सर्वे संसर्गात् ततः शास्त्रसिद्धिनाधयाविति यथेच्छापनिस्तव तत्र भरतस्य पश्चाद्गमने मूलमत्वेष्टव्य प्रज्ञायां वहुवचनमित्यये
नतु मदीयतनूनामनेकत्वात्कं प्रविशाम्यहं तु व्यतेन आरय्यामिति ९ तेदेव विशदयतिवैस्नवीमितिहे महातेजः वैस्नवी स्वीयं दीयते
मत्तु मदेहस्तां वा प्रविशयद्वाकाशं सनातनं यद्वा सनातनमाकाशमद्वैव स्वरूपं वा प्रविशात्वह्येणावातिष्टेत्यर्थः आकाशशब्दोद्दिव
ह्मणि तत्र तत्र श्रुतिषु प्रसिद्धः कनकस्तु वैस्नवीं तां महातेजाः स्वां तनुं प्रविशास्व यमिति योजनाः पाठः यामिच्छसीति एतत्याक्तनम
धे व्याख्यामाधिकमित्याद्यग्रे च पितामह इव वदतीत्याह इति तात्पर्यवः तीर्थस्तु यद्वाकाशं सनातनमितित्याख्यायातः परं वस्त्वाप्नोति

वैस्नवीं तां महातेजो यद्वाकाशं सनातनं । त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित्प्रजानते ॥ १०
ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहां । त्वामचिंत्यं महद्भूतमक्षयं चाजरं तथा ॥ ११ यामि
च्छसि महातेजास्तां तनुं प्रविश स्वयम् ॥ १२

त्वं हीति लोकगतिः लोकानां स्वर्गादिकं गमयितालोकैर्गम्यश्च तमेव त्यर्थः त्वां केचिदिति शयितनत्पः सेयमामपि न प्रजानते
१० ते हिं किमस्य सेयं एवमस्वेत्याने त्याह ऋतेइति मायां ज्ञानशक्ति रूपां विना त्वां न जानंतीत्यर्थः वीलाक्षीमित्यनेनतस्या सर्वे
विषयतास्त्वं चितापूर्वपरिग्रहां तेन सहजत्वं सूचितं श्रवणमनन निदिध्यासनादिना सहशेषज्ञानशक्तिर्येषां प्रादुर्भवति तएव त्वां
जानंतीतित्यर्थः तत्र हृदयाज्ञानविषयेस्वरूपमाहत्वामिति अचिंत्यदेशतः परिच्छेदशून्यत्वं अतएव महद्भूतं त्वामक्षयं अविशेषात
मदेवस्तुभिरितिशेषः तेन वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वं अक्षयं जरं न विकालपरिच्छेदशून्यत्वं अजरं रीणा एवं स्वतनाप्रकृतिविज्ञाप्यं तियामिति ॥ ११

उ॰ 393 अथ यस्मा लोकं कादित्योजनानसंतानापरपर्यायं स्वलोकं प्रापय्य क्रमेण परमं पदं नेतुकामो दयालुर्भगवान् स्वतोप्यनुत्तमं लो

रा॰ कं प्रापितवानिति तत्राबाधोऽक्षेत्रं लोकमेव गच्छति सोन्याह पितामहेति महामतिः सर्वज्ञो भगवान् विनिश्चित्य प्राप्तुकं निश्चयं कृ

टी॰ त्वा सशरीरो वैष्णवं तेजः यत्तत्वालावतेजोमयमोपेंद्रं विवेश अनेन तेजोमयपयपवदेहासाध्यामनुष्यदेवादिभिर्मनुष्यदेह

१९२ त्वेन स्वद्दीतस्त निश्चितितेनोतः प्रवेशो जले जलवह्निविवेकेनाग्रहात्तुहृब्रह्मणेनानुजशब्दो वो विधितस्त समदचर्येण तेजोमयं

पितामहवचः श्रुत्वा विनिश्चित्य महामतिः विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहानुजः १२ त

तो विष्णुमयं देवं पूजयंति स्म देवताः साध्या मरुद्गणाश्चैव सेंद्राः साग्निपुरोगमाः १३

ये च दिव्या ऋषिगणा गंधर्वाप्सरसश्च याः सुपर्णनागयक्षाश्च दैत्यदानवराक्षसाः १४

सर्वं हृष्टं प्रमुदितं सुसंपूर्णमनोरथं साधु साध्विति तैर्देवैस्त्रिदिवं गतकल्मषम् १५

स्वीकृतशरीरेणानुजेनोपचितस्य सहचर्येण तेषामपि सशरीरोपानात् १२ ततः प्रवेशानंतरं विष्णुमयं पूर्वं रामाभेदमापन्नं देवं देवताः

पूजयंति स्म काः स्ता देवतास्तत्राह साध्या इत्यादि १३ सर्वमिति यत्रागते पूर्वमिदं त्रिदिवस्था जनजातं हृष्टं प्रमुदितं १५०

सुदितं सुसंपूर्णमनोरथं गतकल्मषं च जातमासीदिति तैर्देवैः साधु साध्विति भाषितं १४ १५

394 अथ विभुः विभुशरीरसंज्ञो नश्वरी रामस्तेजोरामः पितामहमुवाच ह १६ किमुवाच तदाह एषां लोकमिति ब्रह्मलोकमभिहारा
प्रति संवरेत्वया सह मोदयसि पर्कं लोकं एषां पादात् महर्हसि किमर्थमेवमेतन्मत्क्रयेयतस्ते चाह इमेहीतियतो पतिमेत्वेहादेनेमानुया
तानुगमनं श्रमः ७ भक्ताः अतएवमेव भजनीया महात्मेमहिंयोगामहितस्त्वया एमात् समक्षं शरीराश्च तपवन्नाहयशालोकदानश्च
वितमितिभावः भक्ताहि भाषितत्वामे निपादेयतश्मेभाषितव्याः पतत्प्रयोजनार्थं भवन्तं प्रति अवरूपमयावक्तव्यास्त्यर्थं लोकगु

अथ विभुर्महातेजाः पितामहमुवाच ह एषां लोकं जनौघानां दातुमर्हसि सुव्रत १६ इमे
हि सर्वे स्नेहात्मामनुयाताः तपस्विनः भक्ताहि भजितव्याश्च त्यक्तात्मानश्च मत्कृते १७
तच्छ्रुत्वा विष्णुवचनं ब्रह्मलोकगुरुः प्रभुः लोकान्सन्तानकान्नाम यास्यन्तीमे समागताः १८
यच्च तिर्यग्गतं किंचिन्मामेवमनुचिंतयन् प्राणांस्त्यक्षति भक्त्या वै संतानेषु निवत्स्यति १९

रुः सर्वजगत्कर्तावेदादिसर्वविद्योपदेष्टा च प्रभुः नित्यनैमित्तिकविहितविषिद्धकर्मणां फलप्रापणे समर्थः इमे त्वया सह समा
गतां संतानकानाम लोकान्क्रमेण ब्रह्मलोकमपि यद्धारा भक्तिजनकान्यास्यंति १८ ननु कथं ब्रह्मविज्ञस्यो ब्रह्मलोको वानरप्र
भृतं श्रादय चेति तिर्यग्गतमपि यत् किंचित् यज्ञक्त्वापि यदार्थं तामेव विष्णुमिति चिंतयत् यत्किंचित्सदा पूर्वविस्मयेन भावयन्त्यार्थिव
लोभतया पुरुषैस्त्यक्ष्यति तत्संता तेनामकलोकेषु वत्स्यति किं पुनर्वक्तव्यं यएवं तवदनुरागेणानुगमनं सर्वं प्राणांस्त्यजंति ते संतानेषु

कौसौसंतालोकमत्राहसर्वैरितिसर्वैर्गुणैः सत्यसंकल्पत्वादिब्रह्मगुणैर्युक्ते ब्रह्मलोकादनंतरे तत्समीपत्वेअनेन तत्रस्थिता
नामपिक्रमेण ब्रह्मलोकप्राप्तिर्ब्रह्मणासहमुक्तिः सूचिताः २० एवं सामान्यतो वानराणां सांतानिकलोकप्राप्तिमुक्त्वा पुण्यदेवा
ंशानां सुग्रीवादीनां ततद्देवादिस्वरूपप्राप्तिमाह वानराश्चेति वानराः सुग्रीवादयः ऋक्षाः जांबवदितिरिक्ताः स्वकां स्वीयां योनिं
देवेशानिसस्वरूपं ययुः उक्तमेवार्थंस्पष्टयति येभ्यइति सुरेभ्यस्तत्र यत्तत्त्वं येभ्योदेवर्षादिभ्यो ये विनिःसृताः सुरसंभवाः स

सर्वैर्ब्रह्मगुणोर्युक्तं ब्रह्मलोकादनंतरे २० वानराश्चस्वकां योनिमृक्षाश्चैव तथा ययुः ये
भ्यो विनिःसृताः सर्वेसुरेभ्यः सुरसंभवाः २१ तेषु प्रविविशे चैव सुग्रीवः सूर्यमंडलं पश्यतां
सर्वदेवानां स्वान्पितॄन्प्रतिपेदिरे २२ तथाब्रुवति देवेशे गोप्रतारमुपागताः भेजिरे सरयूं स
र्वे हर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः २३

पितॄन्प्रतिपेदिरे तेषु मध्ये सुग्रीवः सूर्यमंडलं प्रविविशे अत्र ययुः प्रतिपेदिरे इति निर्देशो भविष्यदर्थे अवतीर्यसमीकृत्यसर्वा
र्थान्स्वीकुर्वते इत्यनेनैवेति ज्ञापनार्थं २२ उक्तार्थमुपसंहरति तथेति देवेशे पितामहे तथोक्तवति अयागच्छत प्रविशत स्वकानेव
मित्यर्थः वति तेयः गोप्रतारं गोप्रतारसंज्ञकतीर्थं सरयूमुपागताः संतः सर्वे हर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः आनंदजाश्रुपूर्णां तथा विक्ल

396 शुष्ययोयः प्राणीतदासरयूजलमवग्रहस्पृष्टवह्नृष्टवह्नृष्टप्रासीत्समात्रेषुदेहमुत्सृज्यविमानमध्यरोहत २४ तिर्यग्योनिगतानांना
तानित्रनेकानिसरयूजलेनदवगाहंप्राप्यप्रभास्वराणिवपूंषिजलंतदवगाह्यप्राप्यप्रभास्वराणिवपूंषियेषांताहृशानिभूत्वात्रिदिवंज
ग्मुः २५ दिव्यादिव्यवपुषःसंतोदिव्येनवपुषादीप्तादेवाइवाभवत् २५ प्रथम्स्थावराणिचपप्रपादीनिसरयूतोयंगत्वाततोयविक्ले

प्रवगास्याशुयेवैराणांणांसत्ककाप्रहृष्टवत् सानुषंदेहमुत्सृज्यविमानंसोऽध्यरोहतं २४
तिर्यग्योनिगतानांवशतानिसरयूजलं संप्राप्यत्रिदिवंजग्मुः प्रभास्वरवपुर्षितः २५
दिव्यादिव्येनवपुषादेवादीप्तास्वाभवन् २५ गत्वात्तुसरयूतोयंस्थावराणिचसर्वाणि
च प्राप्यततोयविक्लेदंदेवलोकमुपागमन् तस्मिन्नपिसमापन्नाऋक्षवानरराक्ष
सा तेपिस्वर्गेप्रविविशुर्देहान्निक्षिप्यचांभसि २७

दंप्राप्य ततोवमज्जनंप्राप्यदेवलोकमुपागमन्कल्पपत्तकामगत्वादिसुरूपंप्राप्नुवंतीत्यर्थः २६ तस्मिन्सरयूजलेसमापन्ना
स्पक्षदेहास्तेपिसर्वेपतान्देहान्अंभसिनिक्षिप्यस्वर्गंसंतानलोकरूपंविविशुः २७

ॐ. रा.उ. टी. १५५

397 ततः समागताः न दिवौकसः इतिरिक्तेस्वसीयं प्राप्तान् दि वितत उचित स्वर्गे स्थापयित्वा स्वयं भगवदागमनाहृष्टैर्देवैः सह त्रिदिवं स्वलोकं
जगाम २८ कतकः १०९ इति श्रीरामायणोत्तरपाठिकशानमः १०९ अथ तत्काव्यफलोपदेशः एतावदेतादिति लोनंडकृ रकाउप
हितं ब्रह्मणा वक्तृमेवेन भगवद्वतारचरितविषयत्वात् पूजितं किं च ब्रह्मभिर्ब्रह्मर्षिभिः पूजितं ब्रह्मणा स्वयं प्रवर्तितं वाल्मीकिनाका
रितत्वात् सर्वाख्यानेभ्यः प्रशस्तं रामायणमिति ख्यातं वा चरितविषयत्वात् पूजितं किं च ब्रह्मभिर्ब्रह्मर्षिभिः वाल्मीकिना कृतं म

ततः समागतान् सर्वान् स्थाप्य लोकगुरुर्दिवि हृष्टैः प्रमुदितैर्देवैर्जगाम त्रिदिवं महत् २८
इत्यार्षे रामायणे सर्गः १०९ एतावदेतदाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितं रामायणमिति ख्यातं
मुख्यं वाल्मीकिना कृतं १ ततः प्रतिष्ठितो विष्णुः स्वर्गलोके यथापुरा येन व्याप्तमिदं सर्वं
त्रैलोक्यं सचराचरम् २

महाख्यानमेतावदेव एतावत् श्लोकसर्गकाण्डसंख्याकमेव न न्यूनं नाधिकमित्यर्थः १ अथ पूर्वं सर्गद्वन्द्वेनानुवादः पूर्वककाव्यास्य
पवर्गीत साथ कथनेन श्लोकद्वयार्थत्व प्रतिपादनं तत्र इति ततो भक्तजनस्य स्वर्गप्रापणानन्तरं स्वयमपि विष्णुरूपेणैव प्राप्तः स्वर्गलो
के यथापुरा यथा पूर्वं प्रतिष्ठितः एवं तर्हि स परिच्छेदः किं स नेत्याह येनेति सचराचरं सर्वं त्रैलोक्यं जगदुपादानत्वेन व्याप्तं स्व १५५
र्गे प्रतिष्ठितत्वं तु मनुष्यदेहस्थापरित्यागमिव मायिकमिति भावः २

ॐ॰ 398 ततः परमयोध्याकेन रूपेणास्थितेत्यतिशंकां निह्नते तति शंकातिहस्ये भविष्यदहं तांतरमास्तायोध्यापीति रम्या अयोध्या पूर्ययि विवहून्वर्षगणान्
मूर्त्यासती कालांतरे ऋषभराजानमवाप्य निवासं जनाश्रमत्वमुपयास्यति अत्र कतकः एवं चायोध्याविषयेभिषिक्तेन भरतेनायो
रा॰उ॰ ध्यादेशान्ते दिग्रामे स्थित्वा तेव वर्धितन रतिरिष्टमित्रिमाननविंसंमतेनवक्ष्ये राजन्वीतेलाभोनत्वेव हिनकामयेयथाराज्यंतां विनारघुन
टी॰ दनेति पूर्वमरतोनयाविरुद्धवत तस्यापिपाउद्यस्तेयादीराउभेरा चवस्थानुगममनेनिश्चितार्था: तमाश्रय: राघवमक्तचतवीज्ञरभूतसक
१०

अयोध्यापि पुरी रम्या मूर्त्या न्वर्षगणान्बहून् ऋषभं प्राप्य राजानं निवासमुपयास्यति ९ ए
तदाख्यानमायुष्यं ------ सहोत्तरं कृतवान्प्रचेतसः पुत्रस्तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यत १० हरिः ॐ
इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये उत्तरकांडे स्वर्गारोहणं नामैकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥१११

राज्ञया: भो भार तराउन्नाणां रवेवं जातवभूवत्वतीति पापविरुद्धं चेत्यर्थ: ९ एतदिति भवद्या तं तं तरंभगवद योध्याहृतांतं कृतनथ नसहि
तेमदोत्तरं एतावदे नाख्यानमित्यर्थ: ब्राह्मेनोत्तरकांडसहितं प्रचेतस: पुत्रो वाल्मीकि: एतद्रामायणाख्यानं कृतवान् प्रचेतस:
पुत्रस्तु सत्याधिक्यमार्षत्वात् तद्ब्रह्मादिरप्यगभीरत्वमन्यतसत्यप्रकृतयावेदोपवृंहणतयासर्वार्थसाधकतयाचांगीकृतवा
निति सर्वेष्टसिद्धि: १० इत्यार्षे रामायणे उत्तरकांडे सर्गः १११ संवत् ।११ ९ ग्रन्थश्रुति वित्रियोदर्शप्राशनचरखावायां । १०

399 ततः अस्य काव्यस्य जगदुपादानकारणरघुचरित्राख्यानानंतरः देवादयोपि दिव्यं रामायणं दिवि स्म शृण्वंति १ यत एवमत इदमाख्यान
मायुष्यमितिश्लोकं पठितं परिनिष्ठितं वत्सदायुर्जनकमित्यर्थः सौभाग्यं सौभाग्यवर्द्धनं वेदसमं वेदवत्तत्त्वविषयत्वेपि सौ श्रेयस्करं नवेदनः किंचि

ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः नित्यं शृण्वंति संहृष्टाः काव्यं रामायणं दिवि
इदमाख्यानमायुष्यं सौभाग्यं पापनाशनं रामायणं वेदसमं श्राद्धेषु श्रावयेद्बुधः ४ अ
पुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनं सर्वपापैः प्रमुच्येत पादमप्यस्य यः पठेत् ५ पापान्यपि च
यः कुर्यादहन्यहनि मानवः पठत्येकमपि श्लोकं पापात्स परिमुच्यते ६ वाचकाय च दा
तव्यं वस्त्रं धेनुर्हिरण्यकं वाचके परितुष्टे तु तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ७ एतदाख्यानमायु
ष्यं पठन्रामायणं नरः सपुत्रपौत्रो लोकेस्मिन्प्रेत्य चेह महीयते ८

धनमित्यर्थः ४ ५ ६ ७ लोकेस्मिन्महीयते इत्यर्थः प्रेत्य मरणोत्तरं परस्मिन्नेव चामुत्र इहलोके च महीयते इहलोके प्रजाचकी
र्त्यविच्छेदात् ८

अथरामायणविधिर्लिख्यते रामायणस्यकृतेदद्याद्रथंहेममयंसुधीः चतुर्भिर्वाजिभिर्युक्तंतथाद्दो
पमतांकथां १ रत्नैश्चविविधैर्युक्तंकिंकिणीनादनादितं संपादितेरथेसम्यक्कथेत्तुर्दद्यात्स्वयंस्विनी
ब्राह्मणान्भोजयेत्सम्यग्यातयानमष्टोत्तरंसुधीः २ एवंकृतविधानेनमहाकाम्यफलप्रदं रामायणंभ
वेत्तनेनात्रकार्याविचारणा ३ इतिरामायणविधानं श्रुत्वारामायणंपुण्यंदद्याद्वासांसिदक्षिणां
सुवर्णंयेनसंयुक्तंवासांसिविविधानिच १ कर्णयोःकुंडलेदद्यादंगुलीयकमेवच पाद्यासनंतथा
छत्रंसुपानत्कारकंतथा २ भूमिदानंतथावस्त्रदानंताम्बूलमेवच भक्ष्यंभोज्यंचविविधंलेह्यंचोष्यंस
हदिति १ अश्वमेधसहस्रस्यवाजपेयशतस्यच लभतेश्रवणाद्देवाध्यायस्यैकस्यमानवः ४ प्रयागा
दीनितीर्थानिगंगाद्याःसरितस्तथा नैमिषादीन्यरण्यानिकुरुक्षेत्रादिकान्यपि ५ कृतान्कृतानितेनलोके
स्मिन्येनरामायणंश्रुतं हेमहाबलरुद्रेश्रेष्ठलभानोप्रयच्छति ६ यश्चरामायणंलोकेशृणोतिसमपर्वसः
सम्यक्श्रद्धासमायुक्तोलभतेराघवीकथां ७ सर्वपापात्प्रमुच्येतविष्णुलोकंसगच्छति आदिकाव्य
मिदंसर्वंपुरावाल्मीकिनाकृतं ८ यःशृणोतिसदाभक्त्यासगच्छेत्स्वर्गतिं पुत्रदाराश्चवर्द्धंतेसंप
दोसंततिस्तथा ९ सत्यमेतद्धिदितान्श्रोतव्यंनियतात्मभिः १० इतिरामायणश्रवणविधिः ॥

उत्तरकांड

पत्र २०१ ॥